НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ:

Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Київ
2010

УДК 321.01 (477)
ББК 66.3 (4Укр) 43
П-78

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол № 6 від 29 грудня 2009 р.)

Редакційна колегія:
Левенець Ю.А., доктор політичних наук, академік НАН України (голова)
Войналович В.А., доктор політичних наук
Дергачов О.П., кандидат історичних наук
Майборода О.М., доктор історичних наук
Михальченко М.І., доктор філософських наук, член-кор. НАН України
Рудич Ф.М., доктор філософських наук
Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, член-кор. НАН України
Шаповал Ю.І., доктор історичних наук
Перевезій В.О., кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

С-78 Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. — 410 с.

ISBN 978-966-02-5663-7

Пропонована Вашій увазі робота є збірником аналітичних доповідей Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України з ряду актуальних проблем суспільно-політичного розвитку України.

УДК 321.01 (477)
ББК 66.3 (4Укр) 43

ISBN 978-966-02-5663-7

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2010

ЗМІСТ

Доповідь I. Політичні технології подолання економічних криз: проблеми адаптації світового досвіду до українських умов 4

Доповідь II. Політична еліта України: сучасний стан і тенденції розвитку 73

Доповідь III. Партії, державний апарат і влада в Україні: актуальні проблеми сьогодення в історичному дискурсі досвіду XX — початку XXI століть 136

Доповідь IV. Особливості суспільно-політичних трансформацій в Україні та Росії 200

Доповідь V. Культура національної пам'яті: європейський та український досвід 255

Доповідь VI. Інструменталізація релігії в суспільно-політичному просторі України 338

ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПОДОЛАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ: ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ДО УКРАЇНСЬКИХ УМОВ

Авторський колектив: член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук М. І. Михальченко (керівник) (Вступ, Розділ I, Висновки); доктор політичних наук М. С. Кармазіна (Розділ III), кандидат історичних наук О. П. Дергачов (Розділ II), кандидат політичних наук В. О. Ковалевський (Розділ IV).

Політичні технології подолання економічних криз: проблеми адаптації світового досвіду до українських умов. У роботі здійснено системний аналіз застосування політичних технологій подолання економічних криз на основі акумулювання світового досвіду і адаптації до українських умов. Прораховані моделі посилення регулятивного впливу держави на економіку, банківську, соціальну сфери згідно з новітніми технологіями подолання наслідків кризи в розвинених і постсоціалістичних країнах.

Политические технологии преодоления экономических кризисов: проблемы адаптации мирового опыта к украинским условиям. В работе осуществлен системный анализ применения политических технологий преодоления экономических кризисов на основе аккумулирования мирового опыта и адаптации к украинским условиям. Просчитаны модели усиление регулятивного воздействия государства на экономику, банковскую, социальную сферы согласно новейших технологий преодоления последствий кризиса в развитых и постсоциалистических странах.

Political Technologies of Overcoming Economic Crises: The Problems of Adaptation of the World Experience to the Ukrainian Terms. In this work a systematic analysis is done of how political technologies for overcoming of economic crisis based on the accumulated world experience as well as on the adaptation to the Ukrainian conditions. The models of enforcement of the state regulative control on the economics, financial and social spheres are counted according to the existing recent technologies of overcoming of the aftermaths of the crisis in the developed as well as post-socialist countries.

ЗМІСТ

Вступ 7

Розділ I. Політика реформ як поєднання політичних, економічних та ідеологічних технологій соціальних перетворень 8

Розділ II. Суспільно-політичні чинники ефективності урядування 22

Розділ III. Фінансово-економічна криза в Україні: спроби подолання в умовах політичного протистояння 39

Розділ IV. Політико-комунікативні інструменти подолання кризових явищ 51

Висновки 64

ВСТУП

Теоретичні дискусії стосовно того, що має домінувати в суспільному житті — економіка або політика, — ведуться сотні років. Ці дискусії не можуть дати однозначного рецепту, оскільки все залежить від конкретних історичних умов. У перехідні, революційні періоди на перший план виходить політика, яка може відійти на другий план у «спокійні» періоди розвитку. В тоталітарних суспільствах політика завжди домінує над економікою, використовує економіку як знаряддя досягнення і негуманних цілей.

В Україні нині триває не тільки докорінно важливий перехід до демократії, ринкової економіки, інформаційного суспільства, але й «розтягнута в соціальному часі» революція — розбудова нової незалежної держави. Крім того на внутрішню системну кризу в суспільстві наклалася світова фінансово-економічна. В цих умовах політика, її технології і важелі стають вирішальним чинником продовження державного будівництва і подолання системної кризи в економіці, в самій політиці, в науці, освіті, культурному житті, охороні здоров'я тощо.

У роботі, що пропонується, політичні технології (перш за все держава як механізм політичної волі народу) розглядаються в аспекті їхньої ефективності або неефективності як засіб подолання економічних проблем. При цьому автори не тлумачать політичні технології спрощено, як силовий вплив влади на економіку, а розглядають взаємодію політики й економіки через призму тимчасового домінування таких політичних цінностей, як консолідація гілок влади, стабілізація правового порядку, боротьба з корупцією, зміцнення норм демократії тощо. Це сприятиме не тільки зміцненню суверенітету держави, але й стабілізації економічного зростання, розширенню простору для підприємницької діяльності, соціальному захисту населення.

Автори дослідження розглядають проблему використання політичних технологій для подолання економічних криз системно, спираючись на світовий (перш за все європейський) досвід, враховуючи український контекст. А те, що такий контекст наявний, не викликає сумніву. Корупція, клановість, анархічне мислення («в Україні має бути порядок, але для мого сусіда...»), занадто високі патерналістські орієнтації — усе це не відкинеш при системному аналізі.

Водночас робота може бути цікавою і для широкого читача, а не лише для фахівців з політики і економіки.

РОЗДІЛ І. Політика реформ як поєднання політичних, економічних та ідеологічних технологій соціальних перетворень

Світова фінансово-економічна криза 2008–2010 років замаскувала той факт, що в Україні визріла своя специфічна національна криза в економіці й політиці, частково викликана тими ж причинами, що й світова, але переважним чином з суто українським корінням. По-перше, відсутність вільних коштів на світовому ринку фінансів і вимоги західних партнерів щодо повернення позик банківськими і економічними структурами України завдали жорсткого удару спекулятивним і шахраюватим нашим фінансово-економічним структурам, підштовхнувши їхні банкрутство або кризу. По-друге, різке звуження світового ринку товарів для експортної продукції українських підприємців — метал, продукція хімічних підприємств, труби, зброя і т. п. — загострили проблеми виробництва, особливо на тлі значного подорожчання російського газу. По-третє, з усією повнотою розкрилися слабкі сторони немодернізованої традиційної промисловості України, яка не сприйняла наукоємних, енергозберігаючих технологій.

На економічну кризу наклалася політична: перманентна боротьба гілок влади між собою, корумпованість і кланово-олігархічний характер української влади, неефективність пострадянських політичних інститутів, відсутність справжньої демократії і правової держави з «диктатурою» закону тощо. У цій ситуації держава як власність олігархічних кланів не здатна була стати важелем подолання причин і наслідків економічної кризи, а спроби уряду гальмувати інфляцію, збільшувати аварійні запаси енергоресурсів, виплачувати зарплату і пенсії соціально незахищеним верствам тощо лише частково послабили вплив кризи.

Суспільні науки — в першу чергу економічні і політичні — теж не могли спрацювати як потужний важіль подолання економічної і політичної криз, тому що не були включені повноцінні антикризові технології як суспільне замовлення в систему антикризових заходів.

У розвинених країнах світу економічні і політичні науки так само не спромоглися ані спрогнозувати світову фінансово-економічну

кризу, ані запропонувати рецепти її подолання. Лише декілька економістів і політологів попереджали про загрозу кризи. Але їх ніхто не волів слухати. В цілому політологи були ефективнішими, оскільки доводили, що сучасний економічний і політичний світовий порядок є нестійким, а США як головний економічний політичний гравець пропонують небезпечну для світу гру.

Політичні науки в Україні почуваються в умовах сучасної кризи не зовсім затишно. Загальний інтерес до них наприкінці 80-х — на початку 90-х років згасає*. Попитом користуються лише політичні (особливо виборчі) технології, покликані давати практичні результати за схемою: «гроші — товар — мандат». Як наслідки, розглядаються місця в органах законодавчої і виконавчої влади різних рівнів, на які претендує «товар» — замовники, а дивіденди для розробників і реалізаторів політичних технологій майже не отримує фундаментальна політична наука, яка є теоретичною основою цих технологій. Тобто спостерігаємо реальний попит на ринковий феномен — політологію у вигляді політичного маркетингу. На жаль, такого типу політологія не стає важелем розуміння фундаментальних законів політичного життя, формування зрілої політичної культури мас і особи, створення соціально значущої, довгострокової і науково обґрунтованої моделі розвитку політичного процесу, передбачення криз.

І річ тут не лише в браку кваліфікованих кадрів, оскільки більшість нинішніх зрілих політологів вийшла з системи «наукового комунізму», історії КПРС і політекономії соціалізму, що іноді породжує епігонський, вторинний характер української політології. І не тільки у відсутності більш-менш задовільного фінансування системи підготовки і перепідготовки викладацьких і наукових кадрів, у розвитку політичних досліджень. Головне — це брак зацікавленості держави і бізнесових структур у налагодженні системи політичного аналізу ситуації в країні і світі. Об'єктивні наукові дослідження широким фронтом не лише виявляють «больові точки» суспільства, але й загрози національній безпеці, викликані загальною організацією політичної системи суспільства.

---

* Поняття «політичні науки»; «політична наука» розглядаються в цій роботі як тотожні, хоч і мають деяку специфіку. Але ця різниця тут не відіграє суттєвої ролі.

Однак саме широкоформатні політичні дослідження передбачення і подолання суспільних криз актуальні і корисні сьогодні для визначення шляхів модернізації країни, підготовки кадрів на майбутнє, формування сучасної політичної культури населення. Наприклад, регіональна проблематика в Україні майже не досліджується. Тим часом проблеми взаємодії центру і регіонів — найбільш популярні в сучасних політологічних дослідженнях у світі, оскільки від наукового забезпечення регіональної політики залежить ритм життя країни, стратегія і тактика подолання різних криз.

На ефективність економічної політики, національної безпеки, соціальної стабільності в країні впливає багато факторів. І не в останню чергу — наявність стратегічних програм розвитку, зрозумілість їхніх цілей населенню і діяльність лідерів. А це зумовлено наявністю глобальної парадигми, в межах якої можливі політичні, економічні, культурні зміни: нова конституція, програма політичної і економічної модернізації країни, стратегія співпраці з європейськими економічними і політичними організаціями, зі світовими фінансово-економічними інститутами тощо.

Фінансово-економічні світові й національні кризи не можна подолати спонтанно. Тому світові й національні економічні і політичні дослідницькі центри, різного роду глобальні та регіональні наради політичних та економічних лідерів країн за участі світових банківських та економічних інституцій шукають стратегію подолання кризи, технології допомоги «сильним» і «слабким» країнам у цих умовах. Адже глобальний світ зрозумів, що світове співтовариство в цілому і окремі держави потребують цілеспрямованої політики (і не лише економічної й екологічної). А дієздатні держави є ключовим елементом такої політики.

Проблема дієздатних держав надзвичайно актуальна в пострадянському просторі, де суспільний хаос і неефективність соціальних інститутів досі зводять до порожньої риторики розмови про докорінні зміни й ефективні реформи. І Україна тут не є винятком.

Формування політики реформ у пострадянських і загалом у країнах, що колись входили в соціалістичну співдружність, триває важко і суперечливо. Наслідки такого формування переважно негативні. Більше позитиву в центральноєвропейських державах і країнах Балтії, які уникли кардинальної руйнації політичної й економічної структур суспільства, з'єднали революційний і реформістський шляхи розвитку.

Значною мірою без відповідей лишилися питання: як перейти від монополії і тоталітаризму до демократії і ринку; що краще — «освічений авторитаризм» чи «коаліції, які шиті білими нитками й готові будь-якої хвилини розвалитися» (Р. Дарендорф). Але стало ясно, що уряди без сильної політичної волі втілити реформи не спроможні.

Спроби проводити політичну й економічну модернізацію здійснюються методологічно необґрунтовано, безсистемно. Політика й економіка, замість взаємного посилення, часто суперечать одна одній і тим послаблюють модернізаційний процес. Відбувається це через відсутність цілей суспільних перетворень, не визначаються їхні засоби, а тому немає й наслідків. Це, у свою чергу, дегуманізує суспільні відносини.

Спроби офіційних засобів масової інформації накинути народові думку, що реформи все-таки йдуть, призводять до зворотного результату: народ втрачає всяку віру в реформи, довіра до влади і ЗМІ падає. У суспільстві зростає потенціал соціальної напруги.

За цієї ситуації важливо не призупинити курс реформ, а інтенсифікувати його по таких напрямах, як модернізація національної економіки, підтримка національного виробництва і захист його від експансії зовнішнього споживчого імпорту, безкомпромісна боротьба проти мафії, бюрократизму тощо. Саме опора на власні сили як головна теза реформ дозволить конструктивно розв'язувати економічні і соціальні проблеми України в XXI столітті.

Аналіз нинішнього економічного життя України виразно виявляє його суперечності і безглуздя: відсутні правові і господарські механізми переходу власності від неефективних власників до ефективних; тіньова економіка виглядає більш ефективною, ніж нетіньова; відсутнє усвідомлення того, що українські товари мають відповідати світовим стандартам, оскільки ми включені у світовий ринок товарів і послуг; безробіття вважається тимчасовим явищем і т. п.

Але ж ці суперечності становлять сутність нашого життя. Очевидно, що могутні політико-фінансові клани чинять шалений спротив реформам, і це не випадково. Їх влаштовує нинішня ситуація — такий собі «соціалістично-мафіозний капіталізм» по-українському, з частково клановою владою, слабкою державою, не усталеним законодавством. У такій ситуації можна провернути будь-яку комбінацію в економіці й політиці.

У колишній радянській і нинішній пострадянській літературі, вживаючи поняття «капіталістична система Заходу», мається

на увазі, що в країнах Заходу існують подібні економічні системи. Тому вітчизняні риночники, які заявляють про готовність України інтегруватися в об'єднану Західну Європу, вважають, що існуюча модель «соціалістично-мафіозного капіталізму» по-українському є першим кроком на шляху до такої інтеграції. Але це — велика омана. Така модель ніколи не буде прийнята західними демократіями, які вважають Україну кримінальною, корумпованою державою.

Крім того, українським аналітикам варто пам'ятати, що на Заході існують національні моделі конвергентного капіталізму, які істотно відрізняються одна від одної. І якщо Україна хоче інтегруватися в капіталістичну систему, вона має або обрати за зразок якусь конкретну модель, або ж створювати національну модель компілятивного типу, запозичивши елементи господарювання в різних капіталістичних країнах. Другий варіант значно важчий, оскільки потрібен складний синтез конвергентних елементів, що може виявитися не до снаги такій слабкій державі, як Україна.

На нашу думку, Україні ближчий досвід економічного розвитку Франції, ніж, наприклад, США. Основною особливістю національної моделі капіталізму у Франції є значна роль держави в економіці. У США ж регуляторна роль держави явно нижча, а державний сектор економіки невеликий. Іншою особливістю Франції є велика роль держави також в інших сферах громадського життя — в освіті, охороні здоров'я, соціальному забезпеченні, енергетиці, транспорті тощо. За безпосередньої участі державних структур у країні витрачається 54 відсотки ВВП. У державному секторі економіки зайнятий кожен четвертий француз, хоча процес приватизації в останні роки заохочується урядом. Водночас гасло, проголошене колишнім прем'єр-міністром Франції Ліонелем Жоспеном: «Так — ринковій економіці, ні — ринковому суспільству», виявилося хибним. Французи відмовили Жоспену в довірі і не обрали президентом, сказавши «так» ринковому суспільству.

Цікавий для України досвід здійснення реформ у Німеччині в 1950–1960-х рр. і модернізації економіки Східної Німеччини в 1990–2003 рр., де державласність була домінуючою. Можливо, уважніше слід придивитися і на перебіг реформ у Південно-Східній Азії, де успіхи очевидні. Не кажемо вже про особливо успішне подолання сучасної кризи Китаєм.

Поки ж стан економіки України не задовольняє ані більшу частину політиків, ані народ. Тому можна констатувати, *що сутнісні*

зміни в економіці України вже призвели до серйозних змін у схемах соціально-економічної залежності людей від різних економічних суб'єктів і в механізмах соціального паразитизму. Йдеться про схеми легальної економічної залежності і про соціальне паразитування як незаконне, часто насильницьке привласнення частки суспільного продукту. Сучасна криза тільки поглибила соціальне розшарування суспільства, засвідчила, що держава не може бути арбітром між багатими і бідними тому, що стала полем боротьби кланів, які змагаються за контроль над Верховною Радою, Кабінетом Міністрів, Національним банком, Генпрокуратурою та іншими політичними інститутами.

Схеми соціально-економічної залежності людей істотно змінилися, оскільки триває перерозподіл державної і колективної власності, різко зросла частка приватної власності. Частка людей, які безпосередньо залежать від економічної діяльності держави, почала зменшуватися. І не тільки тому, що частина населення придбала приватну власність або почала працювати у сфері приватного підприємництва, обслуговування тощо, але й тому, що держава рішуче відмовилася підтримувати цілі галузі промисловості, сільське господарство, обслуговування, кинувши їх напризволяще.

Соціально-економічна залежність від держави знизилася нерівномірно: цілковитої «незалежності» практично немає; приватний рівень доходу громадянина понад 70%, вважають дослідники, є показником більшої незалежності від економічної діяльності держави; менша частка «незалежних» доходів індивіда в сімейному бюджеті свідчить, що він різною мірою істотно залежить від економічної діяльності держави; а так звані «бюджетники» цілком залежать від неї, хоча й суто теоретично.

Однак не слід спрощено розуміти економічну «незалежність». Усі громадяни різною мірою залежать від економічної кон'юнктури, державної політики, правової і податкової бази, які блокують або заохочують ті чи інші види економічної діяльності, а також від державної підтримки соціальної і гуманітарної сфер.

В активній економічній позиції держави зацікавлені всі лояльні до інтересів суспільства громадяни. Але розходження в специфіці вимог до напрямів активності цієї позиції теж є: а) що економічно активніші, адаптованіші до умов і мобільніші громадяни та соціальні групи, то більше їхнє прагнення до нормалізації податкового законодавства, що заохочує економічну активність, до приборкання злочинності, у тому числі корупції, «що заважає працювати»; б) що

менш економічно самостійна соціальна група, то чіткіше звучать вимоги усередненого матеріального забезпечення — «мені, як усім».

Носії кримінальної свідомості і дій поводяться «незалежно», хочуть жити коштом держави і суспільства, протиставляючи себе законові і суспільній моралі.

Механізми соціального паразитизму в сучасних умовах також трансформуються. У «соціалістичному минулому» не вважалося ганебним користуватися всілякими благами за рахунок «загальнонародної держави», а отже, народу, особливо в сфері бюрократії. «Утриманство» за рахунок держави нині набуло зовсім інших форм. По-перше, бюрократія вже не «соромиться» жити за рахунок експлуатації державного механізму (зарплата, хабарі, присвоєння власності, прибутку і т. п.), розграючи його як свою «дійну корову». По-друге, різко скоротилася соціальна добродійність держави, що живить побутовий паразитизм, — фальшиву інвалідність, приховане безробіття тощо. По-третє, орієнтації на державний патерналізм — «держава повинна нести відповідальність за гарантоване забезпечення громадян» — скорочуються, хоча досі високі серед осіб літнього віку, що становлять групу «соціально підопічних».

Окремо стоїть група люмпенів, тих, хто свідомо паразитують на державі, жалісності громадян і займається незаконним бізнесом (наприклад, наркотиками), тих, хто не бажає працювати і живе жебрацтвом, злодійством, грабуванням тощо. Ця яскраво виражена, хоч і не однорідна, група соціальних паразитів нині бурхливо і буйно розростається. Щодо неї держава буде змушена застосовувати заходи соціального захисту: примусове працевлаштування, лікування, реадаптацію тощо. Тут політичні технології подолання кризових явищ поєднуються з діями правозахисних структур.

Соціальне паразитування як незаконне, часто насильницьке привласнення частки суспільного багатства несумісне з цілями правової соціальної держави і не відповідає гуманістичній сутності реформ, які орієнтовані на мету — «кожному за працю». Держава зобов'язана захистити законослухняних громадян і від явного криміналітету, і від тих, хто намагається представити свою напівкримінальну чи кримінальну діяльність з привласнення чужих життєвих ресурсів як «уміння жити», «заповзятливість».

На загал же є цілковита соціально-економічна залежність від держави і соціальний паразитизм в Україні, що вкладаються в єдине поняття «жити чужим коштом», вписуються в мертонівську типологію адаптацій, представляючи відповідно «ритуалістський»

та «інноваційний» типи. У першому випадку, якщо людина орієнтується на старі «нормативні», що склалися в умовах командно-адміністративної системи, моделі економічної і побутової поведінки (сподівання на патерналізм держави, економічна пасивність), то вона неминуче приходить до засуджуваної суспільством мети — до бідності, втрати соціального статусу, психологічного дискомфорту. В другому випадку — «інноваційний» тип адаптації представлений соціальним паразитизмом, що характеризується використанням інституційно заборонених засобів для досягнення схвалюваної громадською думкою мети — економічного добробуту. Особливість умов дикого, кримінального капіталізму в Україні полягає в тому, що громадська думка охоче прощає економічно благополучним громадянам насильство і протиправні дії, а бідних «ритуалістів» просто нехтує. Кримінальне суспільство має кримінальну свідомість.

Політичні й економічні реформи в Україні набудуть масової підтримки і матимуть історичний сенс, якщо цілком розумне загальноцивілізаційне гасло, яке видавалося за виключне соціалістичне — «усе в ім'я людини і для людини», хоч якоюсь мірою буде реалізоване. Освіта, наука, охорона здоров'я, материнства і дитинства, піклування про пенсіонерів та інвалідів — усе це має закладатися в мету гуманної економічної реформи. Інакше загрозливий внаслідок економічної стагнації (навіть з деякими ознаками економічного пожвавлення) і демографічного спаду стан країни в будь-який момент знову перетвориться на нову системну кризу.

Доля України — в її власних руках. І варто зрозуміти, що ніякого особливого шляху в подоланні економічних криз не існує. Є лише окремі нюанси в способах прийняття універсальних цінностей — чесна праця, чесна політична влада, справедливий закон, який діє, вільний громадянин. Громадська думка завжди підтримує державу, яка діє в інтересах народу, у проведенні економічних і політичних реформ. Чим дієздатнішою є держава як гарант суверенітету, арбітр взаємовідносин між різними верствами і політичними силами, підтримуюча сила щодо соціальних аутсайдерів, сила, яка підтримує правовий порядок, тим більше довіри до держави як до механізму подолання фінансово-економічної кризи. Можна навести численні приклади того, як українська держава в особі уряду допомагала деяким банкам, галузям промисловості подолати кризу. І якби уряд і парламент, Президент України і Національний банк діяли більш узгоджено, системно, то ефект державного впливу на подолання економічної кризи був би

значно сильніший, ніж нині. Отже, головним завданням посилення впливу політичних технологій подолання економічної кризи в Україні є реконсолідація держави. Відсутність консолідованої держави і суспільства стало причиною того, що претензії на здійснення українського варіанту випереджальної економічної модернізації виявилися безпідставними. Навіть наздоганяюча модернізація здійснюється повільно, нецілеспрямовано.

Аналіз преси України свідчить, що в умовах кризи в країні працюють більш-менш успішно деякі підприємства в промисловості і сільському господарстві. Але не вони визначають загальну картину розвитку. Дослідники не повинні піддаватися і заворожливому впливу ідей викупу робітниками підприємств у розвинутих країнах капіталу. Досвід цей, навіть якщо він міцний, навряд чи може бути відтворений на ґрунті наших деформованих інтересів, дестабілізованих стимулів і за умов відсутності цивілізованого економічного середовища.

Не виключено, що трудові підприємства в тому вигляді, як вони існують у країнах Заходу, будучи свідченням сходження суспільства на ступінь постіндустріального розвитку, недоступні для нас у найближчій перспективі. У цих країнах такого роду соціальна практика синтезує надто багато з того, що в нас відсутнє: і вікову «включеність» працівників в атмосферу підприємництва, і звичку зацікавлено та сумлінно трудитися, що ввійшла у свідомість поколінь, і довіру до довготермінових стратегічних рішень керівників (так само, як владної еліти, що реалізує їх), і налагодженість механізму залучення індивідів у колективний інтерес.

До такого стану, що є наслідком тривалої еволюції на шляхах політичної цивілізації й економічної культури, нам ще далеко. У наших же умовах політичної й економічної кризи і розпаду середовища економічного мешкання ідея переходу до народної власності виглядає черговою утопією, підживлюваною почасти захопленням модними, але недоступними ідеями, а почасти общинними псевдонародними ілюзіями. Вона виглядає гуманістично, але може дати антигуманні наслідки.

Реформа, щоб бути успішною, повинна спиратися на природно-історичні закономірності. А це передбачає опору на реалії, їхнє урахування. І хоча б які цілі, а звідси і напрями накреслювалися реформою, зміна руху має нагадувати регульовані потяги, а не раптові кидки вперед та назад.

Наголос на природно-історичних закономірностях означає передовсім врахування характеру і рівня розвитку виробничих сил суспільства. Але вони оцінюються аж ніяк не за технічними, а за суспільними критеріями, особливо щодо людського чинника як головного елементу в системі продуктивних сил.

До реалій природно-історичного процесу, що лежить в основі будь-якої реформаторської стратегії, належать також виробничі відносини, а отже, і організаційно-економічна інфраструктура, що опосередковує рух речовинного й особистісного факторів виробництва. І якщо кінцеві, особливо віддалені в часі соціально-економічні задуми господарської реформи можуть мати як відправний пункт в основному лише потреби розвитку продуктивних сил, то в ході формування найближчих перехідних форм важливо більшою мірою відштовхуватися і від усієї різноманітності політичних, економічних і соціальних реалій.

Можна розмірковувати, чи добре були продумані кінцеві цілі економічної реформи. Але те, що перші, як і наступні її кроки здійснювалися у відриві від реалій, очевидно. У них переважало прагнення продемонструвати всьому світові прихильність до модних ідей, що володіють свого роду презумпцією авангардності, набути ім'я прогресивних за рахунок зовні ефектних акцій. Реальність же помстилася за всю цю містифікацію розвалом економіки і соціальними ексцесами. Економіка вимагає копітких, непоказних, прозаїчних дій; вона мстить тим, хто перетворює її у гонитві за успіхом і славою на театралізований майданчик. Тягар же помилок і авантюр лягає на народ, суспільні відносини дезорганізуються.

Важлива обставина, що підірвала можливість випереджувального модернізаційного розвитку, полягає, як уже зазначалося, у безтурботному ставленні до соціально-статусної диференціації, диференціації не тільки надмірної, але й руйнівної, що стала в основному наслідком прорахунків у конструкціях економічної реформи.

Головною метою економічної реформи є ефективність і добробут. Але досягнення такої генеральної мети має супроводжуватися і контролем за цілями побічними, що впливають дуже істотно на загальні економічні результати.

Серед побічних, але аж ніяк не другорядних цілей виділяються залежні від економіки процеси переформування соціальних структур. Відомо, що світовий прогрес ґрунтується багато в чому

на пріоритеті матеріально-статусного становища і соціальної престижності авангардних верств і груп сучасного суспільства, насамперед науково-технічної і гуманітарної інтелігенції, робітників, що представляють суб'єкт постіндустріальних технологій. Саме ці верстви і групи, працюючи багато в чому на віддалене, стратегічне майбутнє, визначають динамізм руху на шляху прогресу. І ці верстви та групи виявилися соціально обділеними, тому розпочалася їхня пролетаризація, що має антигуманний характер.

Реформа, частково, вибірково, куцо проведена в країні, погіршуючи в основному матеріальне становище народу, впливає на різні верстви і групи аж ніяк не однаково. Проголошений принцип надання кожній формі власності рівних можливостей дав могутній поштовх до соціально невиправданої диференціації, оскільки — і цього належало очікувати — умовно рівна за результативністю праця в державному, приватному й індивідуально-кооперативному секторах оплачувалася по-різному. Високі доходи кооперативів, індивідуалів, приватників були пов'язані в 1991–2008 роках багато в чому з ринковими привілеями (збагачення за рахунок цінового фактора, узаконеної спекуляції та інших аналогічних джерел), у найкоротший термін вивели цей соціальний прошарок у розряд привілейованого, що поступається за розмірами привласненого багатства хіба що тіньовим ділкам.

Звичайно, цей прошарок кількісно був незначний. Але, по-перше, він резонансно впливав на інші сектори, що значно перевершує за масштабами ефект кількості. А по-друге, навколо приватно-кланового сектору годується і розбещується переважальний за масштабами шар різного роду служивих людей, не кажучи вже про рекет.

Могутній клас тіньової економіки розширив межі економічної влади і багатства, без сорому живе «красивим життям», значно збільшившись саме за роки реформістської імітації. Сценарій реформи щонайліпше сприяв цьому. Ніхто не знає, якою є кількість персоналу тіньової економіки. Але немає сумніву, що в сучасних умовах за її законами живуть багато мільйонів. Та інакше і бути не може: адже в цьому секторі виробляється 50–55% валового національного продукту*.

* Про це неодноразово говорили Президент В.Ющенко, Прем'єр-міністри України.

Матеріальне, а водночас і соціальне піднесення величезного прошарку заповзятливих людей було б для країни, що вступає в ринкову економіку, найбільшим благом. Адже саме ці якості, настільки потрібні в період реформ, десятиліттями знищувалися й атрофувались.

Але треба бути наївним, щоб робити ставку на нинішніх тіньових і напівтіньових підприємців. Люди ці, навіть якщо багато хто з них має інноваційні здібності, збагатилися в основному шляхом обману, спекулятивних оборудок і підкупу посадових осіб. А ділові відносини в сучасній економіці, буквально виткаеної з незліченних залежностей, виявляються ефективними тільки за умови ідеально чесного ведення справ. Дотримання кодексу підприємницької етики давно вже в усіх успішних державах стало вирішальним фактором спрощення обліку і звітності, здешевлення і скорочення контрольно-управлінського апарату, величезного прискорення грошового і товарного обігу. Поза цими принципами неможлива також реальна інформатизація: приписки й утаювання перетворили б її, позбавлену контролю, на механізм дезінформації, що призвело б до національного лиха.

Доводилося чути думку, що фаза, подібна до первісного нагромадження капіталу, для нас неминуча, що саме з каламутної піни згодом, внаслідок тривалої селекції, вийдуть на арену нормальні підприємці. Ця теза видається нам спірною.

По-перше, якщо б ми постали перед необхідністю подібної такої еволюції, наше суспільство виявилося б унікальним навіть за критеріями первісного капіталістичного нагромадження. Річ у тім, що в суспільствах, які пройшли подібну еволюцію, були не тільки хижаки, так яскраво описані в художній літературі. Серед першопрохідників-підприємців відомо чимало цілком порядних людей, що володіли діловим хистом й енергією. Це теж засвідчує чимала література, у тому числі мемуарна. Тому Україна, в разі запрограмованої опори на тіньову економіку, була б унікальним суспільством, що майже цілком рекрутує підприємців із злочинців, які уникли покарання. Безсумнівно, що пропонована деким легалізація тіньової економіки дала б саме такий результат, безпрецедентний у світовій практиці.

По-друге, наявність часу, розрахованого на селекцію ділових людей із осіб сумнівної репутації, — розкіш для України недозволенна.

Зате можлива зміна сценарію реформи, що дає справжній простір ринку і госпрозрахунку, а отже, забезпечує вихід на арену

підприємництва нормальних працівників, скутих відносинами, що себе вичерпали. І саме на цьому широкому тлі за умов реальної конкурентоздатності державної власності втратить силу тіньова економіка і народиться нормальна. Але таких умов поки що немає. Має місце інше: йде процес неухильного піднесення тих тіньових і дрібнотоварних структур торгово-ремісничого типу, які в жодній із розвинутих країн не визначають собою ліній економічного і соціального процесу. Водночас через безсилля держсектору відбувається прискорена деградація науково-технічної і гуманітарної інтелігенції, авангардних прошарків робітничого класу, а також інших структур, що виступають на світовій арені справжніми носіями прогресу. Саме ці прошарки і групи відтискаються на узбіччя, катастрофічно втрачають престиж і статус, їхня праця знецінюється високими прибутками ділків тіньової і напівтіньової економіки. Наслідки цих деформацій незіставні з іншими, у тому числі із суто економічними. Вдалий поворот у реформі і включення в економічне життя України світового капіталу в короткий термін змогли виправити становище, приміром, у сфері споживання в 1996–2007 роках. Втрати ж, пов'язані з ломкою і деградацією авангардних соціальних структур, непоправні протягом десятиліть. Тому безпечне ставлення суспільства до цієї стратегічно важливої проблеми згодом може обернутися трагічними для країни наслідками, її відкатом на задвірки світового співтовариства.

Проблема взаємозв'язку, синхронізації політичних та економічних перетворень гостро стоїть у всіх пострадянських країнах, у тому числі в Росії і в Україні, про що говорять оцінки російських та українських учених.

Ситуація 1989–1991 років характеризувалася настроями дистанціювання від радянського способу життя, орієнтаціями на такий спосіб життя, де головне — особистий успіх, а вся відповідальність за злидарське існування покладалася на попередній режим. Невдачі лідерів 80-х років пояснювалися небажанням проводити реформи. 1999–2009 роки виявилися часом переоцінки вже «нових цінностей» пострадянського розвитку. Сучасна фінансово-економічна криза в Україні породжена внутрішніми і зовнішніми обставинами сьогодення, і попередників в цьому вже не звинуватиш. Тому сучасна влада має взяти усю відповідальність за ефективність держави в регулюванні економічних процесів і за корупцію, яка не дає змоги політичним технологіям нейтралізації економічних криз працювати ефективно.

Небезпечною тенденцією в умовах кризової ситуації є те, що невдоволення народних мас владою, корумпованим бізнесом, зрощуванням корумпованих влади і бізнесу переростає в негативізм щодо незалежності України і доцільності існування суверенної держави.

* * *

Отже, слабкий ефект задіяння політичних технологій у боротьбі з причинами і наслідками сучасної економічної кризи в Україні вимагає перегляду усього механізму взаємодії політики і економіки. У першу чергу потрібні:

Реконсолідація, редемократизація і реідеологізація суспільства як крок до наведення правового порядку, уточнення цілей політичних і економічних реформ, проведення реальних змін в економіці і політиці, щоб євроінтеграція не виглядала порожнім гаслом, а стала реальною метою.

Орієнтація на політичну і економічну стабільність як часткова мета подолання наслідків економічної кризи може розглядатися як проміжна. Справжньою метою українського суспільства є все ж таки розбудова демократичної, правової, соціальної держави і сталий економічний розвиток України. Тобто, стоїть завдання практичної реалізації цього гасла.

У теорії і практиці взаємодії економіки і політики України плутають поняття «поділ влади» (особливо між олігархічними кланами як засіб збагачення) і «розподіл повноважень гілок влади» з метою більш ефективного використання політичних технологій регулювання виробничих відносин в інтересах народу і держави, «правління» (як засіб володарювання) і «управління» з метою гармонізації взаємовідносин влади і суспільства. Тому дослідники мають показувати не тільки різницю в змісті цих понять, але й процесів, які стоять за цими поняттями.

В Україні відбувалося економічне пожвавлення за рахунок хижацького використання старих технологій, зокрема в металургії, у вугільній промисловості, в хімічній і продовольчій промисловості. Резерви в цих галузях вичерпані, а модернізації не здійснено. Тому економічні, політичні та екологічні наслідки такого підходу до народного господарства і відбилися в сучасній системній кризі в Україні. Потрібні відповідальні й рішучі політичні рішення і дії, спрямовані на виведення української економіки і політики з глухого кута імітації реформ і зміцнення кланово-олігархічного режиму.

В суспільстві або консолідуються політичні і економічні групи еліт (політичного класу) з метою подолання системної кризи суспільства, або процес суверенізації України провалиться і Україна знову стане частиною нових економічних і політичних імперій.

РОЗДІЛ II. Суспільно-політичні чинники ефективності урядування

Розпад Радянського Союзу дав старт надзвичайно складному суспільно-політичному процесу, — формуванню нових незалежних держав. Цей процес вартий виокремлення з-поміж багатьох формально подібних, пов'язаних із завоюванням незалежності колишніх колоній у «третьому світі». Його особливе значення пояснюється складністю національного самовизначення, яке до того ж залежить від суперечливого перебігу модернізації, пошуку моделі розвитку. До того ж для регіону характерні інтенсивні і суперечливі геополітичні впливи і високі вимоги до партнерського потенціалу. Механізми ОБСЄ та Ради Європи, угоди про співпрацю з ЄС високою мірою формалізують умови діяльності ННД, високо, до європейських стандартів піднімають планку, якщо не вимог, то очікувань стосовно легітимності, надійності, передбачуваності, ефективності їхніх владних механізмів. Особливо це стосується України як активного претендента на інтеграцію до Європейського Союзу.

Умови самостійного національного розвитку України, хоча й є стабільно сприятливими, не надають жодних гарантій успіху. Гаяти історичний час, особливо в Європі, неприпустимо. Для України умови державотворення фактично стають складнішими порівняно з ситуацією п'ятнадцять чи п'ять років тому, внаслідок відставання від інших країн регіону, що мали зіставні проблеми і можливості. На жаль, Україна є претендентом на роль аутсайдера не тільки в регіоні Центрально-Східної Європи, а й на пострадянському просторі. Те, наскільки сильно ми програли за два десятиліття Польщі, ілюструє різницю в якості політичної та бізнесової еліти, здатності мислячого співтовариства, творчої інтелігенції виконувати об'єктивно властиві їм функції, вести націю. Існують такі характеристики суспільства і держави, які є базовими, визначальними для нарощування потенціалу у традиційному сенсі, для здатності конкурувати, претендувати на певну роль

серед інших суспільств та держав, на певний міжнародний статус. Головним об'єктом політологічного дослідження має бути саме така спроможність. Це особливо доцільно: адже йдеться про нову незалежну державу, яка переживає складний перехідний період і лише поступово виявляє свої можливості як суб'єкт міжнародних відносин.

В Європі відповідний партнерський потенціал країн її Сходу — це, крім іншого, той інструмент і матеріал, який є необхідним для відновлення органічних стосунків між державами, відновлення історичної цілісності й ліквідації поділу континенту. В цьому регіоні міжнародне середовище має суттєвий, якщо не вирішальний, вплив на спрямованість національного розвитку; ЄС уособив загальну тенденцію і значною мірою формалізував умови взаємодії держав. Те, що «Союз базується на спільних для всіх держав-членів принципах свободи, демократії, поваги до прав людини і основних свобод та верховенства права»[1] конкретизує завдання цивілізаційного вибору. Копенгагенські критерії вступу до ЄС визначили параметри розвитку великої групи постсоціалістичних країн, створили матрицю для розвитку їхнього партнерського потенціалу. Політичний критерій — це «стабільність інститутів, що є гарантами демократії, верховенства права, прав людини і поваги та захисту прав меншин». Економічний критерій — «існування діючої ринкової економіки, а також спроможність упоратися з конкурентним тиском та ринковими силами в межах Європейського Союзу». Третій узагальнюючий критерій — «здатність взяти на себе обов'язки членства, включно з дотриманням цілей політичного, економічного та валютного союзу»[2]. Характерно, що в рішеннях Люксембурзької Ради ЄС (грудень 1997 р.) зазначалося, що «дотримання Копенгагенського політичного критерію є передумовою для початку переговорів про вступ»[3].

Організований простір об'єднаної Європи створив шкалу оцінок прогресу для нових незалежних держав. Досвід співпраці України з ЄС так само визначає первинність питань політичного розвитку. Незалежні експерти, що здійснювали моніторинг виконання Плану дій Україна — ЄС, так сформулювали своє бачення змісту нової посиленої Угоди між Києвом і Брюсселем: «Угода має сприяти запровадженню в Україні ефективного, прозорого, відповідного європейським стандартам урядування. Документ має надати імпульсу якісним змінам політичного процесу в країні — стимулювати запровадження цивілізованих, притаманних

європейським демократіям норм і правил у відносинах між гілками влади, між владою та опозицією, між владою і громадянами, унеможливлювати як адміністративно-силовий тиск на опонентів, так і нехтування позиціями, інтересами і правами громадян. Положення документа мають змушувати державно-політичну еліту України до створення системи державного управління, побудованої на прозорості, публічності та відповідальності, забезпечення результативності заходів з подолання корупції, усунення закритості та безконтрольності в реалізації державної політики, утвердження принципу верховенства права, побудови ефективної судової системи, поступового впровадження ефективної адміністративної реформи, вдосконалення міжбюджетних відносин, системи оподаткування тощо. Впровадження засад належного врядування є першою і необхідною передумовою будь-яких подальших позитивних зрушень в Україні та в її відносинах із зовнішнім світом»[4].

Суспільно-політичні характеристики відіграють провідну роль у забезпеченні ефективності урядування, зокрема, вони обумовлюють механізми розробки, ухвалення і реалізації рішень у сфері державної політики, складають основу так званого ефективного урядування. Вони безпосередньо пов'язані з підтвердженням правильності національної стратегії розвитку. До базових вимог ефективного урядування належать такі: широка залученість громадян до обговорення і вироблення важливих рішень влади на всіх рівнях, зворотний зв'язок, верховенство права, наявність справедливих правових норм, які застосовуються неупереджено, судових та інших механізмів контролю функціонування влади, прозорість, здатність реагувати на зміни, належна оперативність і гнучкість функціонування владних інституцій, орієнтація на суспільний консенсус. Очевидно, що Україні, як і іншим країнам зони СНД, не вдалося суттєво просунутись у здійсненні відповідних реформ. Їм доводиться вирішувати особливо складний комплекс проблем: самоідентифікація, зміна суспільного ладу, розбудова нової державності, вихід з ізольованості і пошук органічного місця у системі міжнародних відносин. Найчастіше все це пов'язане з політичною боротьбою і здоланням неконструктивних зовнішніх впливів. Найважливішим показником є зміст та ієрархія цінностей та цілей, на які орієнтуються суспільство певної країни та її правляча верства.

Масштаби України об'єктивно обумовлюють високі вимоги до її партнерських якостей. Її важко інтегрувати і, водночас, від неї очікують значної вправності у вирішенні власних проблем.

Країна має великий потенціал для економічного розвитку і концентрації конкурентних переваг, але тільки за умови завершення процесу становлення механізмів державності та ціннісних орієнтирів їхнього функціонування. Фактично, визначення партнерського потенціалу України потребує дослідження процесу становлення української державності, її здатності взяти під контроль явища, які перешкоджають цьому або спотворюють бажаний результат. Держава і суспільство розвиваються за умов, коли суверенність та незалежність постійно випробовуються на справжність та на міцність, а внутрішні можливості належної відповіді ще далеко не сформовані.

Суспільно-політичні характеристики відіграють провідну роль у забезпеченні ефективності урядування, зокрема, вони обумовлюють механізми розробки, ухвалення і реалізації рішень у сфері державної політики, складають основу так званого ефективного урядування. Вони безпосередньо пов'язані з підтвердженням правильності національної стратегії розвитку. До базових вимог ефективного урядування належать такі: широка залученість громадян до обговорення і вироблення важливих рішень влади на всіх рівнях, зворотний зв'язок, верховенство права, наявність справедливих правових норм, які застосовуються неупереджено, судових та інших механізмів контролю функціонування влади, прозорість, здатність реагувати на зміни, належна оперативність і гнучкість функціонування владних інституцій, орієнтація на суспільний консенсус.

Передумовами державотворення є природна первинна єдність демографічної спільноти, яка відчуває доцентрове тяжіння, відокремлює себе від інших і має ресурси для самостійного існування. Умовою для появи успішної держави є здатність до прогресу і конкуренції, підтримання моральної і матеріальної мотивації громадян до патріотизму. Власна історія, традиції, поглиблення національної самобутності створюють окремий чинник усталеності і розвитку держави. Усе це може бути інтерпретоване водночас як прояви та чинники національної консолідації. Коли аналізують рівень консолідованості існуючих держав, застосовують кілька груп параметрів. До базової, первинної групи належать обставини, що можуть містити загрозу самому існуванню держави:

– чи поширюється державна влада на всю територію;

– чи існує беззаперечне визнання того, що все населення країни є громадянами;

– чи існує ефективна адміністрація та інші засоби урядування;

– чи існують масштабні сепаратистські та іредентистські рухи, внутрішня підтримка зовнішніх зазіхань на державну незалежність та територіальну цілісність держави.

Крім того, на умови консолідації впливають такі чинники, як наявність територіальних конфліктів, неврегульованість питання кордонів. Окремий випадок — це зниження міжнародно-правового статусу держави через нерівноправну угоду з іншою державою, що змінює зміст консолідації, а особливо — спрямованість, модель національного розвитку.

Далі слід виділити показники, які стосуються специфіки кожної конкретної країни-нації в окремих аспектах, передовсім — етнокультурному, економічному, політичному, ментально-психологічному, міжнародному. Зрозуміло, що між цими аспектами існує досить щільний взаємозв'язок. У межах першого із зазначених аспектів найбільше значення мають такі параметри: етнонаціональна та конфесійна структура населення; характер та стан етнонаціональних і міжконфесійних відносин; наявність феномена денаціоналізованості, неприродної асиміляції; оптимальність мовної та культурної політики. Серед економічних аспектів відзначимо наявність цілісного національного ринку, горизонтальної міжрегіональної мобільності населення. Фактично можна говорити про ступінь розвиненості у національному форматі відомих чотирьох свобод ЄС: вільне пересування капіталів, товарів, послуг і громадян. Інші параметри стосуються соціально-економічної сфери: особливостей розподілу національного багатства, стосунків між заможними і бідними, розвиненості середнього класу, можливостей проведення солідарної політики; масштабів тіньових процесів в економіці, рівня асоціальності, маргіналізації населення.

Політичний аспект консолідації містить такі показники: оптимальність державного устрою, тобто баланс між централізацією та децентралізацією; реальна забезпеченість прав національних та інших меншин, їхня представленість у владі; демократичні взаємини між владою та суспільством, захищеність громадянських прав і політичних свобод. Інша група політичних чинників стосується розподілу політичних уподобань населення і потенціалу політичних сил, зокрема рівня антагоністичності, поширення екстремізму і радикалізму, толерантності, наявності консенсусу щодо суспільних цінностей, базових питань національного розвитку, характеру політичної культури. Доцільно також виділити

позитивні чинники, наявність та рівень прояву яких безпосередньо впливає на консолідаційні можливості нації. Це сформованість і потенціал національної політичної, духовної, інтелектуальної еліти, рівень її патріотизму та альтруїзму, здатності артикулювати національні інтереси і виробляти ефективні стратегії їхнього забезпечення. Безсумнівно, що універсальним потужним чинником консолідації є демократизація, формування політичної нації, розвиток громадянського суспільства. Умови перехідних держав змушують приділити окрему увагу таким чинникам, як особливості націоналістичного руху, місце націоналізму у масовій свідомості, поширення та якість патріотизму, ставлення до нього, зміст дискусій щодо націоналізму і патріотизму. Зокрема, має бути оцінена здатність нації мобілізуватися у випадку зовнішньої загрози, рівень вразливості нації щодо ймовірного використання недружніми зовнішніми силами певних внутрішніх слабостей: активних сепаратистських рухів, антипатріотичної опозиції, погано контрольованих масштабних соціальних процесів.

Після вісімнадцяти років державотворення країна ще не вирішила значну кількість стартових проблем, аби досягти ознак сучасної усталеної держави. Вона уникла найбільш небезпечних загроз, пов'язаних з недостатньої стиглістю передумов становлення державності. Водночас країна залишається вразливою з огляду на низькій рівень і недостатню органічність внутрішнього розвитку загалом і функціонування державних інституцій, зокрема. Державна незалежність сприяла переформатуванню самоусвідомлення громадян, суспільно-політичних процесів, пріоритетів та орієнтацій еліти. Проте такі процеси не набули теоретично можливої і реально необхідної інтенсивності і цілеспрямованості внаслідок того, що сама держава цього не забезпечила.

Базовим внутрішнім чинником ефективності влади є забезпеченість акумуляції та здатність до раціонального використання ресурсів. Зокрема, це визначається рівнем збору податків; для місцевої влади відповідне значення має стан комунальних платежів. Такі показники лише на перший погляд безпосередньо залежать від поточних дій влади. Насправді, вони мають інерційну природу і відбивають загальний стан суспільства та налагодженість економічних відносин між владою та громадянами. Так само й таке явище, як тіньова економіка, може бути наслідком і свідомої бездіяльності влади, і її безпорадності. Так чи інакше, її масштаби, тобто пропорції публічно контрольованої, напівлегальної та

криміналізованої економіки вимірюють рівень дієздатності влади. Якість державності, динаміка її становлення позначаються й на загальних економічних показниках перехідного періоду, зібраних у табл. 1.

Таблиця. 1

Динаміка ВВП перехідних країн у реальному вираженні (%)[5]

Країна/ рік	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2006 до 1989
Польща	5,0	4,5	4,3	1,2	1,4	3,9	5,3	3,6	6,1	6,5	158
Словаччина	4,2	1,5	2,0	3,2	4,1	4,2	5,4	6,0	8,3	8,5	137
Білорусь	8,4	3,3	5,8	4,7	5,0	7,0	11,4	9,4	9,9	8,5	135
Румунія	–4,8	–1,1	2,1	5,7	5,1	5,2	8,5	4,1	7,7	6,5	113
Литва	7,5	-1,5	3,9	7,2	6,9	10,3	7,3	7,6	7,5	7,2	108
Хорватія	2,5	–0,9	2,9	4,4	5,6	5,3	4,3	4,3	4,8	5,5	105
Болгарія	4.0	2,3	5,4	4,1	4,5	5,0	6,6	6,2	6,1	6,0	101
Росія	–5,3	6,4	10,0	5,1	4,7	7,3	7,1	6,4	6,7	7,2	93
Сербія	1,9	–18,0	5,2	5,1	4,5	2,4	9,3	6,3	5,7	6,0	64
Україна	**–1,9**	**–0,2**	**5,9**	**9,2**	**5,2**	**9,6**	**12,1**	**2,6**	**7,1**	**6,8**	**63**
Грузія	2,9	3,0	1,9	4,7	5,5	11,1	5,9	9,6	9,4	10,0	53
Молдова	–6,5	–3,4	2,1	6,1	7,8	6,6	7,3	7,1	4,0	5,0	49

Економічну кризу чи значний спад на початку трансформаційного періоду пережили всі постсоціалістичні країни. В Україні криза була особливо глибокою і тривала чи не найдовше. Як бачимо, їй досі ще далеко до досягнення докризового рівня за обсягом валового внутрішнього продукту. Для країн ЦСЄ та Балтії середній показник ВВП 2006 р., порівняно з 1989 р., становить 142%. Для країн субрегіону Південно-Східної Європи цей показник становить 104%, для країн СНД та Монголії — 94%[6]. Саме за стартовий період незалежності Україна втратила значну частину економічного потенціалу і з середньо розвиненої європейської країни перетворилася на одного з аутсайдерів континенту з незіставно низьким рівнем життя. Тут криються й основні причини масштабної депопуляції. При цьому міжнародні інституції фіксують притаманне саме Україні явище: людський розвиток відстає від

рівня доходів, тобто потенціал країни використовується не на користь громадян. Так, наприклад, за даними Програми розвитку ООН, Україна за рівнем ВВП на душу населення приблизно на чверть випереджає Албанію, але помітно відстає від неї за індексом людського розвитку[7]. Якщо врахувати роль тіньових доходів у підвищенні рівня життя значної частини населення, то невідповідність двох показників засвідчить не тільки катастрофічне руйнування соціальної сфери, а й хронічну неспроможність чи неналаштованість влади протидіяти цьому. Очевидно, що це багато говорить про природу влади і про її роль у національному розвитку.

Таблиця 2

Індекс людського розвитку за роками та його складові[8]

Країна	**1990***	**1995**	**2000**	**2005**	**ІТЖ**	**ІО**	**ІВВП**
Іспанія	0,896	0,914	0,932	**0,949**	0,925	0,967	0,935
Португалія	0,855	0,885	0,904	**0,897**	0,879	0,925	0,888
Польща	0,806	0,822	0,852	**0,870**	0,836	0,951	0,823
Литва	0,827	0,791	0,831	**0,862**	0,792	0,965	0,831
Румунія	0,777	0,772	0,780	**0,813**	0,782	0,905	0,752
Білорусь	0,790	0,755	0,778	**0,804**	0,728	0,956	0,730
Росія	0,815	0,771	0,782	**0,802**	0,667	0,956	0,782
Україна	**0,809**	**0,756**	**0,761**	**0,788**	**0,711**	**0,948**	**0,705**
Туреччина	0,683	0,717	0,753	**0,775**	0,773	0,812	0,740

* У лівій частині таблиці вміщено показники сумарного індексу по роками. Останні три колонки містять індекси станом на 2005 рік: ІТЖ — тривалості життя; ІО — освіти, ІВВП — валового внутрішнього продукту.

Ще один важливий показник, який зазвичай взагалі не враховується, — необхідність адекватної оцінки об'єктивних можливостей держави, а саме — державної влади. Україна від радянських часів успадкувала традицію «важкої держави», тобто іманентна гіперболізація ролі та функцій влади, її претензії на те, щоб усе контролювати і номінально за все відповідати. Це, зокрема, є однією з базових причин поширення реальної безвідповідальності. Переоцінка можливостей держави породжує її перевантаження зобов'язаннями, збільшує число тих сфер, в яких мали б діяти ринок, самоврядування, ініціатива громадян і де сама держава приречена на неуспіх. Крім того, така концепція державної влади породжує два масштабні негативні феномени. Перший — бюрократизація,

тяжіння до ручного управління, нівелювання ролі законів, права. Другий — закріплення державного патерналізму і заохочення масового утриманства. В Україні погодинна оплата праці є надто низькою, порівняно з країнами Євросоюзу, і становить менше 1 євро, тоді як середні погодинні витрати на оплату праці в промисловості країн ЄС у 2005 р. становили від 10,60 євро в Португалії, 14,37 — в Греції, 15,22 — в Іспанії і до понад 30 євро/екю в Бельгії, Данії та Люксембурзі, при середньому показнику по ЄС — 19,91 євро/екю[9]. Купівельна спроможність українців, за даними щорічного дослідження *GfK Purchasing Power Europe* 2007/2008, є передостанньою у Європі. Вона оцінена у 1487 евро на людину. Середній показник на 40 країн становить майже 12 тисяч євро. Білорусь посіла 37-ме місце (1,764 євро), Молдова — останнє (685 євро)[10].

Показники табл. 3 виявляють слабкі місця політики реформ і особливості розбіжностей між країнами, що перебувають на різних стадіях трансформацій. Лідери загального рейтингу мають більші проблеми з економічними перетвореннями, порівняно з політичними. Розбіжності серед представлених країн в економічному реформуванні є меншими, ніж у політичному, що може бути пояснено наявністю більш універсальних як внутрішніх, так і зовнішніх стимулів та меншою залежністю від ідеологічних настанов. Відставання результатів політичних трансформацій, порівняно з економічними, як правило, є наслідком свідомої відмови або нездатності реалізувати відповідні реформи. У нижній частині таблиці, побудованій на основі сукупних результатів трансформацій, закономірністю є кращі показники економічних реформ; винятки — Грузія і Молдова, які мають проблеми зі станом державності. Україна виокремилася серед країн пострадянського простору, вона не надто поступається наймолодшим членам ЄС, але приєднатися до компанії країн ЦСЄ та Балтії їй найближчим часом буде важко. Передовсім це визначається характером найважчих завдань: забезпечення стабільності демократичних інституцій, політичної і соціальної інтеграції, підвищення рівня соціально-економічного розвитку. До того ж є підстави вважати, що певні успіхи України є переважно наслідком активних суспільних процесів останнього періоду, а не цілеспрямованих дій влади. Не випадково показники країни щодо ефективності державного менеджменту (табл. 4) є низькими — такими, що помітно відокремлюють її від європейської спільноти.

Таблиця 3

Показники критеріїв політичної та економічної трансформації[11]

	ІС*	СД	ПУ	ВП	СДІ	ПСІ	**РПТ**	СЕР	ОР	ВЦ	ПВ	РБ	РЕ	СР	**РЕТ**
Литва	**9,16**	10,0	10,0	9,5	9,5	7,8	**9,35**	8,0	9,3	10,0	9,5	8,5	9,0	8,5	**9,07**
Словаччина	**9,14**	10,0	10,0	9,3	9,0	7,8	**9,20**	9,0	9,0	10,0	10,0	8,0	7,5	8,0	**8,96**
Польща	**8,76**	9,8	9,5	8,8	8,5	7,5	**8,80**	9,0	9,5	8,5	9,0	8,0	9,0	8,0	**8,71**
Хорватія	**8,57**	9,5	9,5	8,0	9,0	8,3	**8,85**	8,0	8,5	9,5	8,5	8,5	7,0	8,0	**8,29**
Болгарія	**8,44**	9,5	9,5	8,5	9,0	7,3	**8,70**	7,0	8,8	9,5	9,0	7,5	8,0	7,5	**8,18**
Румунія	**8,31**	9,5	9,3	8,3	8,5	7,3	**8,55**	7,0	8,5	8,5	8,5	7,5	9,0	7,5	**8,07**
Туреччина	**7,17**	7,8	7,0	6,8	7,0	6,8	**7,05**	6,0	8,0	8,5	8,0	6,0	8,0	6,5	**7,29**
Україна	**6,93**	**8,8**	**7,8**	**6,8**	**7,5**	**6,0**	**7,35**	**5,0**	**7,0**	**7,5**	**6,0**	**6,0**	**8,0**	**6,0**	**6,50**
Грузія	**6,60**	6,8	8,5	6,0	8,0	5,0	**6,85**	4,0	7,0	8,5	7,5	4,5	7,0	6,0	**6,36**
Росія	**5,94**	8,0	5,0	4,3	5,5	4,0	**5,35**	6,0	6,3	9,5	4,5	5,5	9,0	5,0	**6,54**
Молдова	**5,93**	8,0	7,5	6,0	7,0	5,8	**6,85**	3,0	5,5	7,5	5,5	4,0	5,0	4,5	**5,00**
Казахстан	**5,53**	8,5	3,3	3,8	2,0	3,7	**4,23**	5,0	7,3	8,5	7,0	6,0	9,0	5,0	**6,82**
Білорусь	**4,47**	8,5	2,5	3,0	2,0	3,7	**3,93**	7,0	4,0	4,5	2,0	6,0	6,0	5,5	**5,00**

Скорочення: ІС — індекс статусу (сукупні результати трансформацій); СД — стан державності; ПУ — політична участь; ВП — верховенство права; СДІ — стабільність демократичних інститутів; ПСІ — політична і соціальна інтеграція; РПТ — результати політичних трансформацій; СЕР — рівень соціально-економічного розвитку; ОР — організація ринку та конкуренції; ВЦ — валюта та ціноутворення; ПВ — приватна власність; РБ — режим благополучності; РЕ — розвиток економіки; СР — сталість розвитку; РЕТ — результати економічних трансформацій[12].

Ще одним показником, що характеризує рівень успішності перетворень у напрямі демократії та ринкової економіки, є Індекс менеджменту, який характеризує успішність урядування в 2005–2007 рр. Тут Україна має 5,21 балів і посідає лише 55 місце зі 125, що виглядає суттєво гірше, ніж рейтинг трансформацій (35 місце). При цьому рівень складностей урядування для України оцінюється у загалом незначні 4 бали, що додатково знижує коефіцієнт корисної дії державного механізму. Цей показник визначається з урахуванням умов реалізації політичного лідерства,

дієздатності громадянського суспільства, наявності серйозних етнічних, релігійних та соціальних конфліктів, рівня валового внутрішнього продукту на душу населення, рівня освіти, стану державності та впровадження верховенства права[14].

Таблиця 4

Показники критеріїв ефективності менеджменту[13]

	ІМ*	РС	РЗМ	МС	ФК	ЕВР	ЗК	РТ	РМ
Словаччина	**7,20**	1,7	8,82	10,0	8,6	8,0	8,7	7	5
Хорватія	**6,87**	2,5	8,23	9,0	8,6	7,0	8,3	14	9
Болгарія	**6,73**	3,0	7,97	9,0	8,2	7,0	7,7	15	13
Литва	**6,70**	1,5	8,25	9,0	9,0	7,0	8,0	6	15
Румунія	**6,49**	3,4	7,62	8,7	7,8	6,3	7,7	17	22
Грузія	**6,36**	5,6	7,05	7,7	6,7	7,0	7,3	38	23
Туреччина	**6,33**	4,1	7,28	8,0	6,8	6,3	8,0	32	24
Польща	**5,27**	1,8	6,45	7,0	6,8	6,0	6,0	11	53
Україна	**5,21**	**4,0**	**6,00**	**7,3**	**6,0**	**4,3**	**6,3**	**35**	**55**
Казахстан	**4,69**	4,3	5,37	7,0	4,8	4,7	5,0	68	76
Молдова	**4,48**	5,8	4,93	6,3	5,4	4,0	4,0	60	87
Росія	**3,84**	4,3	4,40	4,3	4,6	4,7	4,0	59	98
Білорусь	**2,89**	4,5	3,28	3,3	2,8	4,7	2,3	89	110

* Скорочення: ІМ — індекс менеджменту; РС — рівень складності; РЗМ — результати застосування менеджменту; МС — міжнародна співпраця; ФК — формування консенсусу; ЕВР — ефективність використання ресурсів; ЗК — здатність до керування; РТ — рейтинг трансформацій; РМ — рейтинг менеджменту

Якості державності виявляються також у тому, чи забезпечується верховенство загальнонаціональних пріоритетів в економічних питаннях і чи пристосований владний механізм до ефективного менеджменту. Економічна система держави, її економічний потенціал суттєво постраждали внаслідок неналежного реструктурування системи власності. Значна частина національних ресурсів опинилася в руках специфічних власників, які, по-перше, не завжди і не обов'язково узгоджують свої дії з інтересами країни, по-друге, безпосередньо впливають на владу та державну економічну політику. Все це суттєво спотворює систему влади,

орієнтацію її діяльності та суспільно-політичну роль. Нарешті, констатуємо, що в політичній практиці переважає прагнення неефективності влади, а розширення її масштабів. Ставка на привілеї, на збереження тіньових схем мають наслідком зацікавленість впливових груп еліт у гальмуванні демократичних і ринкових реформ. Глибина проблем переплетіння влади і бізнесу є такою, що йдеться не про здатність влади тримати великий капітал в межах закону, а про те, як змусити саму владу, що має недостатньо цивілізовану природу і переважно обслуговує інтереси великого бізнесу, захищати національні інтереси. За таких умов важко сподіватися на належну ефективність державного механізму. Закономірно і показово, що Україна залишається аутсайдером у реформуванні економічної сфери і за рівнем конкурентоспроможності. Обставини останнього періоду дають гарну ілюстрацію того, що реформи гальмують не тільки ті, хто спочатку втрачають від них, а й ті, хто спочатку виграють[15]. Гальмування ринкових перетворень і загалом модернізації економіки суттєво підірвало конкурентоспроможність та партнерський потенціал України.

Таблиця 5

Індекс та рейтинг економічної свободи[16]

Країна/ рік	**1990**	**1995**	**2000**	**2002**	**2004**	**2005**	**2006**
Словаччина	–	5,4 (80)	6,3 (67)	6,3 (68)	6,9 (45)	7,3 (32)	7,61 (20)
Литва	–	4,9 (93)	6,3 (67)	6,8 (62)	7,0 (40)	7,5 (22)	7,40 (31)
Іспанія	6,2 (34)	7,0 (28)	7,4 (19)	7,1 (29)	7,2 (30)	7,1 (44)	7,38 (32)
Казахстан	–	–	–	–	–	7,3 (32)	7,34 (42)
Польща	3,8 (100)	3,9 (103)	5,2 (88)	6,3 (68)	6,7 (53)	6,9 (56)	6,78 (69)
Румунія	4,8 (84)	3,8 (118)	4,9 (112)	5,5 (101)	5,7 (95)	6,4 (82)	6,66 (74)
Хорватія	–	4,4 (109)	5,8 (85)	5,9 (85)	6,2 (74)	6,4 (82)	6,35 (90)
Туреччина	4,8 (84)	5,7 (72)	5,8 (85)	5,5 (101)	6,0 (83)	6,2 (91)	6,35 (90)
Росія	–	4,0 (116)	4,9 (112)	5,1 (114)	5,6 (102)	5,8 (112)	6,12(101)
Україна	–	**3,4 (123)**	**4,7 (116)**	**5,3 (110)**	**5,4 (111)**	**5,8 (112)**	**5,649 (121)**

Таблиця 6

Економічна свобода в Європі. Рейтинг 2007[17]

Країна	СВ*	РЄ	ЕС	СБ	СТ	ФС	СУ	МС	СІ	ФНС	СВ	СК	СЗ
Естонія	12	5	78,1	80,0	76,6	89,7	66,8	83,0	90	90	90	64	51,2
Литва	22	14	72,0	86,4	76,6	91,0	76,6	81,2	70	80	50	48	60,1
Іспанія	27	16	70,9	77,1	76,6	70,1	63,6	78,6	70	80	70	70	52,7
Вірменія	32	19	69,4	84,5	75,6	93,1	91,6	79,7	60	70	30	29	80,9
Грузія	35	20	68,7	78,9	61,8	94,2	91,3	77,9	60	70	30	23	99,9
Словаччина	40	21	68,4	71,1	76,6	93,0	60,8	76,7	70	80	50	43	62,5
Латвія	41	22	68,2	76,8	76,6	89,3	69,2	74,1	70	70	50	42	64,1
Португалія	43	24	66,7	79,6	76,6	79,6	49,6	80,2	70	50	70	65	46,0
Італія	60	28	63,4	73,7	76,6	68,5	46,4	80,8	70	60	50	50	57,6
Болгарія	62	29	62,2	66,9	60,8	91,3	65,6	75,7	60	60	30	40	71,5
Румунія	67	31	61,3	70,9	74,0	91,7	74,9	69,7	50	60	30	30	61,4
Туреччина	83	34	59,3	67,4	76,0	79,4	69,9	70,2	50	50	50	35	45,4
Польща	87	35	58,8	65,1	76,6	79,1	55,3	80,3	50	50	50	34	56,2
Греція	94	36	57,6	70,2	76,6	74,5	45,3	78,3	50	40	50	43	48,5
Хорватія	109	37	55,3	53,8	77,8	79,9	36,5	79,3	50	60	30	34	52,0
Росія	120	39	54,0	66,6	62,6	86,3	71,6	62,8	30	40	30	24	66,2
Україна	**125**	**40**	**53,3**	**54,0**	**72,2**	**89,1**	**61,9**	**68,4**	**30**	**50**	**30**	**26**	**51,8**
Білорусь	145	41	47,4	54,5	62,2	87,9	66,9	61,4	20	10	20	26	64,7

* Скорочення: СВ — світовий рейтинг; РЄ — рейтинг в Європі; ЕС — економічна свобода; СВ — свобода бізнесу; СТ — свобода торгівлі; ФС — фіскальна свобода; СУ — свобода урядування; МС — монетарна свобода; СІ — свобода інвестицій; ФНС — фінансова свобода; СВ — свобода власності; СК — свобода від корупції; СЗ — свобода зайнятості.

Табл. 5 відтворює динаміку змін економічної свободи в Україні та державах, з якими її доречно порівнювати. З урахуванням того, що кількість країн, врахованих у рейтингу, збільшувалася, у світовому форматі Україна має певні успіхи. Втім, реальна позитивна динаміка за останні роки майже відсутня. Недосконалість, незавершеність ринкових перетворень визначили абсолютне аутсайдерства країни в Європі. Особливо слід виділити відставання за показником свободи ведення бізнесу, в чому ми поступаємося навіть Білорусі. Вочевидь в країні діють потужні чинники, що гальмують становлення ефективного приватного підприємництва[18].

Загалом, коли зважити на дані таблиці, то доводиться зробити висновок, що мають місце не тільки наслідки слабкої нормативної бази, а й поширена практика втручання чиновництва, ознаки того, що зафіксовані обмеження стосуються не всіх. Найбільш впливові представники бізнесу не лише не потерпають від браку економічної демократії, а й зацікавлені в збереженні наявної ситуації: адже вона є основою системи привілеїв — їхніх конкурентних переваг. Очевидно, що такі переваги послабляють саму країну як міжнародного актора і суттєво гальмують процеси інтернаціоналізації вітчизняного бізнесу. Переплетення інтересів великого бізнесу і держаного менеджменту, їхнє замикання один на одному гранично послаблюють здатність представляти інтереси країни за правилами, встановленими міжнародною спільнотою. Індекс економічної свободи, обрахований «Фондом спадщини» (Heritage Foundation), фіксує не тільки відносне, а й абсолютне погіршення показників України. За останній рік вони знизилися з 51,0 до 48,8 балів, тобто перетнули рубіж, який відокремлює країни з «переважно невільною економікою», від тих, де економіка вважається «репресованою», тобто стала економічно невільною країною і програла за цим показником Росії. У доповіді Всесвітнього економічного форуму 2009 р. щодо стимулювання глобальної торгівлі Україна за індексом відкритості економіки опинилася на 71-му місці серед 121 країн. Для порівняння: Литва посідає 40-е місце, Молдова — 52-е, Казахстан — 93-е, Росія, — 109-е[19]. Закономірність такого розвитку ситуації підтверджується й подальшим підвищенням рівня корупції, що відображено у табл. 7.

У звіті «Дому Свободи», присвяченому Україні, серед критеріїв, за якими оцінюються перебіг змін у транзитних країнах, найгіршими, поряд з урядуванням, є показники рівня корупції, які з 2003 р. не знижувалися[21]. Індекс корупції «Transparency International» 2009 р. ставить Україну вже на 146 місце з 180 країн року (разом з Росією і нижче за Казахстан та Білорусь)[22]. Як бачимо, нові демократії суттєво відстають у приборканні корупції, але майже всі вони, на відміну від України, демонструють позитивну динаміку в цьому питанні. В Україні рівень корупції залишається високим протягом багатьох років, незважаючи на постійні спроби різних урядів змінити ситуацію. Не дали результатів і зусилля Президента Віктора Ющенка, який приділяв цьому питанню особливу увагу. Розпочаті у 2005 р. розслідування і порушені кримінальні справи не мали жодних правових наслідків. За оцінками консорціуму

неурядових аналітичних центрів, зусилля переважно концентрувалися на боротьбі з проявами, а не з причинами корупції. Не було виявлено наполегливості у створенні ефективних механізмів і посиленні нормативної бази. Загалом дії на цьому напрямі були залежними від політичної кон'юнктури. Нарешті, «антикорупційні зусилля влади були значною мірою нівельовані також «корупційним скандалом» у її власному середовищі...»[23]. Не досяг обіцяного і другий уряд Віктора Януковича. За даними експертного опитування Центру соціологічних і політичних досліджень «Соціовимір» та Інституту економічних досліджень і політичних консультацій, найнижчі оцінки були виставлені за боротьбу з корупцією (96% опитаних) та з тінізацією економіки (92%). Невисоку оцінку отримала робота уряду щодо поліпшення інвестиційного клімату та податкової політики[24]. Регулярні побажання посилити боротьбу з корупцією отримував і уряд Юлії Тимошенко.

Таблиця 7

Рівень корупції «Transparency International Corruption Perceptions Index»[20]

Країна \ рік	2008		2006		2005		2002		1998	
	Р*	Індекс	Р	Індекс	Р	Індекс	Р	Індекс	Р	Індекс
Іспанія	28	6,5	23	6,8	23	7,0	20	7,1	23	6,1
Словаччина	52	5,0	49	4,7	47	4,3	52	3,7	47	3,9
Литва	58	4,6	49	4,7	44	4,8	36	4,8	–	–
Польща	58	4,6	61	3,7	70	3,4	45	4,0	39	4,6
Туреччина	58	4,6	60	3,8	65	3,5	64	3,2	54	3,4
Хорватія	62	4,4	69	3,4	70	3,4	51	3,8	–	–
Румунія	70	3,8	84	3,1	85	3,0	77	2,6	61	3,0
Україна	**134**	**2,5**	**99**	**2,8**	**107**	**2,6**	**85**	**2,4**	**69**	**2,8**
Казахстан	145	2,2	111	2,6	107	2,6	88	2,3	–	–
Росія	147	2,1	121	2,5	126	2,4	71	2,7	54	3,4
Білорусь	151	2,0	151	2,1	107	2,6	36	4,8	47	3,9

* Р — рейтинг (місце) країни за рівнем корупції, порівняно з іншими, від кращого стану до гіршого. У 2008 р. досліджувалось 180 країн, у 2006 — 163 країни, у 2005 — 158, у 2002 — 102, у 1998 — 85. Індекс відтворює сприйняття (оцінку) рівня корупції підприємцями та аналітиками за 10-бальною шкалою, де 10 дорівнює відсутності корупції, 0 — тотальну корумпованість

У 2007 р. Україна вперше увійшла до щорічного рейтингу конкурентоспроможності Інституту розвитку менеджменту в Лозанні і посіла в ньому 46-е місце серед 55 країн, що досліджувалися. Серед показників, за якими Україна програє найбільше, вказані ті, що характеризують економічне середовище в цілому: рівень інфляції, обсяги прямих іноземних інвестицій. Найбільш серйозними проблемами названі незавершеність структурних реформ, брак механізмів захисту прав власності, політична нестабільність, регуляторні обмеження ефективної діяльності компаній. За висновками експертів Інституту, Україна перебувала на межі між країнами, що втрачають позиції в сфері конкурентоспроможності, та країнами, що активно підвищують свої відповідні показники[25].

Таблиця 8

Глобальний рейтинг та індекси конкурентоспроможності Світового економічного форуму 2007–2008[26]

Країна	Сумарні показники*		Базові умови		Інституції		Фактори посилення		Інновації	
	Р	І	Р	І	Р	І	Р	І	Р	І
Іспанія	29	4,66	26	5,32	43	4,46	26	4,68	31	4,20
Литва	38	4,49	43	4,82	58	4,08	41	4,33	44	3,94
Португалія	40	4,48	35	5,14	27	4,87	33	4,48	38	4,04
Словаччина	41	4,45	50	4,64	60	3,99	34	4,46	52	3,84
Польща	51	4,28	64	4,41	82	3,65	43	4,30	61	3,66
Туреччина	53	4,25	63	4,44	55	4,13	51	4,16	48	3,90
Хорватія	57	4,20	53	4,60	65	3,86	61	4,00	53	3,77
Росія	58	4,19	68	4,36	116	3,10	48	4,19	77	3,50
Казахстан	61	4,14	66	4,40	80	3,67	58	4,03	84	3,43
Україна	**73**	**3,98**	**90**	**4,06**	**115**	**3,12**	**66**	**3,93**	**75**	**3,52**
Румунія	74	3,97	88	4,07	94	3,44	62	3,98	73	3,54
Болгарія	79	3,93	76	4,22	109	3,22	72	3,83	91	3,26
Грузія	90	3,87	87	4,07	86	3,62	90	3,55	119	2,90
Сербія	91	3,78	78	4,19	99	3,37	88	3,56	88	3,30
Молдова	97	3,64	96	3,87	105	3,30	102	3,36	122	2,87

* Пояснення до таблиці. Скорочення: Р — рейтинг серед 131 країни; І — середньозважена оцінка всіх показників, згрупованих у блоки: «Базові умови» (Basic requirements), «Фактори посилення» (Efficiency enhancers),

«Інновації» (Innovation and sophistication factors). До базових умов належать такі групи показників: інституції, інфраструктура, макроекономічна стабільність, охорона здоров'я та початкова освіта. Блок «Інституції» включено до таблиці окремо у зв'язку з його особливою важливістю. Він містить 18 показників, що відтворюють рівень цивілізованості правової сфери, державного менеджменту, громадянської культури. До «Факторів посилення» належать показники: вища освіта і підвищення кваліфікації, ринок товарів, ринок праці, фінансовий ринок, технологічна розвиненість, розміри ринку.

Як бачимо, саме група чинників, згрупованих у блок «Інституції», суттєво обмежує конкурентоспроможність України та її партнерський потенціал. Показово, що всі показники цього блоку віднесені до тих, які спричиняють низьку конкурентоспроможність країни, з них 15 — значною мірою. Детальніше це виглядає так: етика поведінки фірм (рейтинг 128); захист інтересів міноритарних акціонерів (127); прозорість ухвалення урядових рішень (119); усталеність стандартів звітності та аудиту (118); права власності (118); ефективність правової системи (112); марнотратство уряду (111); незалежність суду (111); захист інтелектуальної власності (108); публічна довіра до політиків (107); надійність правоохоронної служби (105); обтяжливість урядового регулювання (104); дієвість корпоративного управління (101); фаворитизм у рішеннях урядовців (97); організована злочинність (97)[27]. Конкурентоспроможність українського бізнесу оцінена 81-м місцем у рейтингу. Опитування, проведене серед підприємців, визначило, що найбільшими перешкодами для ведення бізнесу в Україні є політична нестабільність, корупція та податкове регулювання[28].

Індекс сприяння бізнесу, що розраховується Міжнародним банком реконструкції та розвитку, так само розташовує Україну серед аутсайдерів. Для нашого аналізу важливо підкреслити, що складові таких показників, як реєстрація власності, захист інвесторів, система оподаткування, процедури в сфері зовнішньої торгівлі, свідчать про надзвичайно високу бюрократизацію, існування передумов для «ручного управління»[29]. У рейтингу конкурентоспроможності Інституту розвитку менеджменту в Лозанні (IMD-Lausanne) Україна серед 55 країн перебуває на передостанньому місці. Її динаміка є негативною. Для порівняння, Росія, яка за останні роки також погіршила свої позиції, перебуває на 47-му місці[30]. Комісія ЄС обґрунтовано вважає, що прогрес у демократичних

перетвореннях «уповільнюється через наявність притаманної Україні корупції, яка є головною перешкодою її розвитку та економічного зростання, а також через брак незалежного судочинства»[31]. Очевидно, що організація влади, її якість, є ключовим питанням для розвитку незалежної держави. У країні з 2004 р. практично не проводяться структурні та інституційні реформи. Україна фактично п'ятий рік демонструвала своєрідний феномен — «зростання без реформ», причому перелік цих реформ відомий. За оцінкою знаного економіста Ігоря Бураковського, потенціал такого «безреформного зростання» практично вичерпаний. — «Тому, навіть розвиваючись економічно, країна накопичує відставання. Ми відстаємо від того рівня, який могли б мати, провівши реформи. Ми відстаємо від інших країн, програючи їм як конкурентам»[32]. Втрата часу в реформуванні додатково ускладнює питання про модернізацію країни, передовсім, — осучаснення і підвищення ефективності її суспільно-політичної системи.

Влада має обмаль ресурсів і надто низький рівень підтримки і довіри для того, щоб протидіяти кризовим процесам.

РОЗДІЛ III. Фінансово-економічна криза в Україні: спроби подолання в умовах політичного протистояння

Світова фінансово-економічна криза стала потужним викликом не тільки для високорозвинутих, але й усіх держав планети, які тим чи іншим способом, більшою чи меншою мірою включені у фінансово-економічні структури глобалізованого світу. Специфіка поширення кризових явищ характеризувалася різночасовим «поглинанням» ними держав. До України кризова «хвиля» докотилася дещо пізніше, ніж до країн Заходу: її коріння сягає, як відомо, осені 2008 р., коли засоби масової інформації почали говорити про те, що країна занурюється в кризу «повільно, але впевнено»[33].

Звернемо увагу на те, що ще 18 жовтня 2008 р. Прем'єр-міністр твердила, що «кризи в Україні нема»[34], хоча невдовзі — 13 листопада — вже заявляла про зворотне, наголошуючи, що вона особисто та її уряд «так довго не говорили про кризу» тільки тому, що, коли б вона «зробила це публічно 4 місяці тому, то, можливо, криза прийшла б на 4 місяці раніше», бо «коли влада починає говорити про кризу, а не робить тихо те, що має робити, — зазначала

Прем'єр-міністр, — то це сприяє наростанню панічних настроїв і піднімає ті проблеми, які насправді без паніки не виникають»[35]. Отже, на початковому етапі розгортання фінансово-економічної кризи Прем'єр-міністр використала банальні технології «замовчування проблеми» та «відкладення її розв'язання». Такі кроки уряду, по-перше, не сприяли своєчасній розробці стратегії боротьби з кризою; по-друге, вводили в оману населення країни і, відповідно, зумовили його непідготовленість до кризи; по-третє, дали можливість «допущеним» до влади, а отже, найбільше поінформованим, своєчасно потурбуватися про збереження своїх капіталів, убезпечення тим чи іншим шляхом свого бізнесу тощо.

Показово, що спочатку кризу в країні трактували (зокрема, Президент та Прем'єр-міністр) як фінансову[36]. Згодом представники політикуму почали говорити про фінансово-економічну кризу. Нині досить часто вживається таке поняття, як «соціально-економічна криза»[37].

Вразливість фінансово-економічної сфери Української держави, з одного боку, можна пояснити явно недостатнім її «запасом міцності», який мав закладатися урядовими структурами впродовж усіх попередніх років, що минули з часу здобуття Україною незалежності. З іншого боку, серйозною перешкодою на шляху протидії кризі, послаблення ступеня її впливу на функціонування усього українського суспільства та держави, серйозним гальмом, яке перешкоджало швидкому реагуванню та оперативному усуненню завданих кризою збитків, було і є політичне протистояння, характерне для України як неконсолідованої демократії.

Протистояння чітко простежується, насамперед, по кількох лініях: Президент — Прем'єр-міністр, Президент — парламент, Прем'єр-міністр — парламент, тобто між чільними структурами влади та особами, які є їхніми представниками.

Які чинники зумовлюють це протистояння?

По-перше, загальне посилення боротьби за владу, яка розпочалася з перемогою «помаранчевої команди» на чолі з В. Ющенком на президентських виборах 2004 р. між власне «помаранчевою» та «синьо-блакитною» сторонами. По-друге, численними розламами, які виникли у середовищі «помаранчевих» і виявилися у стосунках В. Ющенка як Президента і Ю. Тимошенко як Прем'єр-міністра, у стосунках В. Ющенка з особами, які так чи інакше підтримували його в ході президентської кампанії 2004 р. (починаючи від «польових командирів» Майдану і закінчуючи

О. Зінченком, О. Рибачуком, Д. Жванієм та іншими, хто уособлював першу шерегу «своїх» для новообраного Президента В. Ющенка), у розмежуваннях у парламентській фракції НУ-НС тощо. По-третє, різноспрямованими зовнішньополітичними орієнтирами лідерів політичних сил, як представлених в парламенті, так і поза його межами — аутсайдерів чергових парламентських виборів 2006 р. та позачергових 2007 р. По-четверте, відмінністю позицій політиків та олігархічних кланів, які так чи інакше надають/надавали їм підтримку в тому чи іншому регіоні держави або в центрі, щодо пріоритетів внутрішнього розвитку держави.

Результатом протистояння стало використання ключовими політичними гравцями української політичної сцени політичних технологій, які, можна стверджувати, розраховані, перш за все, на збереження ними обсягів свого впливу (у регіональних структурах влади, впливу на місцеву владну еліту, фінансово-промислові групи в центрі та в регіонах) та на якомога довше збереження себе при владі, але не на розвиток державного організму загалом і зміцнення економічних засад держави, зокрема. Інший наслідок — небажання (і невміння) шукати і віднаходити компроміси з політичними противниками, ті компроміси, які б, врешті-решт, сприяли подоланню кризових явищ у фінансово-економічній сфері. Зрештою, наслідком протистояння стала відсутність єдиної стратегії подолання кризи в усіх її проявах та на всіх рівнях і скорочення обсягів виробництва, безробіття, зменшення (у кількісному та якісному вимірах) споживання різними категоріями населення, його зубожіння.

Аналіз особливостей діяльності Президента в період кризи дає змогу говорити про те, що ним були здійснені кроки, спрямовані на блокування («технології блокування») цілого ряду починань уряду, які мали на меті протистояти кризі. 21 жовтня 2008 р. Ю. Тимошенко у телезверненні до народу запропонувала усім політичним силам, представленим у парламенті, об'єднатися для боротьби з кризою і створити коаліцію. На базі останньої, в свою чергу, — «переформатувати» Кабінет Міністрів та створити «уряд захисту України від економічної кризи, надавши йому можливості негайно реагувати на світові виклики». Ю. Тимошенко звернулася до Президента з пропозицією відновити роботу Верховної Ради (про розпуск якої Президент повідомив 8 жовтня 2008 р., видавши наступного дня відповідний указ[38]).

Показовою була реакція лідера Партії регіонів на заклики Прем'єр- міністра: В. Янукович 22 жовтня на брифінгу у Сімферополі

заявив, що фракція Партії регіонів у парламенті не буде підтримувати пропозицій Ю. Тимошенко, і додав, що регіонали розробили свою антикризову програму і готові втілювати її в життя після приходу в уряд. У свою чергу, Президент, за повідомленням радіо «Свобода», того ж дня в інтерв'ю представникам мас-медіа наголосив, що має свою програму подолання кризових явищ в економіці України, яка складається з чотирьох пунктів: подолання рецесії та підтримка економіки шляхом реструктуризації боргів підприємств; зміна бюджетної політики, жорстке обмеження витрат; бюджетна підтримка інвестиційних проектів, вирішення проблеми з некомпенсованим ПДВ; подолання недовіри до банківської системи, збільшення гарантій вкладів населення. Таким чином, кожен — Президент, Прем'єр-міністр, лідер опозиції — задекларував свою точку зору на проблему виходу держави з кризи. Тобто, з одного боку, всі сторони розуміли наявність загрози, але ані Президент, ані регіонали не виявили готовність співпрацювати з Ю. Тимошенко. Таким чином, на засідання Верховної Ради 24 жовтня було внесено шість законопроектів, серед яких: законопроект НУ-НС про зміни до Держбюджету, що передбачали низку антикризових заходів, урядовий антикризовий законопроект і альтернативний антикризовий проект від Партії регіонів. 31 жовтня Верховна Рада підтримала антикризовий закон, внесений Президентом (у другому читанні та в цілому). «За» проголосували 243 народні депутати (від БЮТ — 154, від «НУ-НС» — 69, від Блоку Литвина — 20). Законом передбачалося створення стабілізаційного фонду та збільшення розміру гарантування вкладів фізичних осіб до 150 тис. грн[39].

Попри це, стосунки у трикутнику «Президент — Прем'єр-міністр — парламент» надалі не були безхмарними. На початку січня 2009 р. Кабінет Міністрів, розглянувши на своєму засіданні питання здійснення грошово-кредитної політики та її вплив на фінансовий стан держави, звернувся до Президента зі зверненням, у якому вказав на неспроможність голови Правління Національного банку України забезпечувати виконання ними основної функції — забезпечення стабільності національної грошової одиниці. Крім того, було вказано на махінації з наданням фінансової допомоги Нацбанку на оздоровлення приватних банків. На думку Кабміну, відсутність системних заходів і продуманої довгострокової політики з боку Нацбанку спричинили те, що в Україні відбулося найбільше у світі падіння вартості національної валюти —

більше ніж на 50%, що, у свою чергу, підштовхнуло спонтанні інфляційні процеси, знецінення доходів людей, призвело до неможливості повернення валютних кредитів, до потерпання середнього та малого бізнесу та, врешті-решт, руйнування економіки[40]. Кабмін нагадав Главі держави про те, що за підсумками попереднього звіту Тимчасової слідчої комісії парламенту з питань перевірки діяльності Нацбанку в період фінансової кризи Верховна Рада 26 грудня 2008 р. висловила недовіру голові і Правлінню Нацбанку і прийняла рішення звернутися до Президента України з вимогою про невідкладне внесення подання про звільнення голови Нацбанку. А відповідно до постанови Верховної Ради від 15 січня 2009 р. передбачалося повторне звернення до Президента з цього питання. Поділяючи позицію Верховної Ради, Кабінет Міністрів України звертався до Президента з проханням терміново внести до парламенту подання про звільнення голови Нацбанку України[41].

Президент не відгукнувся ані на пропозиції Верховної Ради, ані Прем'єра, що з часом дало змогу і Прем'єру, і народним депутатам говорити про те, що В. Ющенко «особисто прикриває голову НБУ від відставки». Так, депутат від НУ-НС А. Гриценко зауважував: «Рада мінімум тричі вимагала відставки Стельмаха, але Президент відмовлявся вносити подання, а крім нього, не може ніхто інший»[42].

Наприкінці січня 2009 р. Верховна Рада України прийняла постанову про відповідальність Президента України В. Ющенка за ситуацію, яка склалася у фінансово-кредитній сфері України[43]. У постанові було, з-поміж іншого, записано, «що Президент України Ющенко Віктор Андрійович своєю бездіяльністю в ситуації, яка склалася у фінансово-кредитній сфері України, взяв на себе особисту відповідальність за різке знецінення грошової одиниці України, численні спекуляції на валютному та іпотечному ринках, невиконання комерційними банками своїх зобов'язань перед вкладниками, істотні зловживання в процесі рефінансування комерційних банків, повну відсутність контролю Національного банку України за діяльністю комерційних банків, що призвело до значного погіршення добробуту громадян України»[44].

Своєрідною характеристикою взаємин Президента і парламенту можуть бути й такі дані: за період з початку свого існування (з 23 листопада 2007 р.) до середини літа 2009 р. (точніше — до 28 липня) Президент запропонував Верховній Раді на розгляд 105 законопроектів: 45 «міжнародних», з яких парламентарі

ухвалили лише 38; з 15 «економічних» було ухвалено тільки три; з 6-ти, які стосувалися «державного будівництва», парламент ухвалив три; з 13 «розвитку галузей» — також три; з 6-ти «соціальних» парламентом було ухвалено чотири; з 14 «правових» — ухвалено два; із 6-ти «оборонних» — теж два. Тобто з 105 президентських законопроектів Верховною Радою було ухвалено 55[45]. Такою була «плата», з одного боку, Президенту за його невміння досягати компромісів з парламентом. З іншого боку, від нездатності еліти йти на компроміси, відсутності у неї уміння вести діалог у непростий період — у переддень і на початку розгортання кризи — втрачало українське суспільство.

Зі свого боку, Президент, порушуючи всі існуючі норми, невтомно накладав вето на законопроекти, по яких в парламенті вдавалося домовитися фракціям Партії регіонів та Блоку Юлії Тимошенко: надто небезпечною В. Ющенку видавалася можливість досягнення порозуміння та, врешті-решт, створення коаліції ПРіБЮТ. Крім того, за нашими підрахунками, у 2008 р., починаючи з лютого, Президент своїми указами 37 разів призупиняв дію постанов та розпоряджень (повністю чи ж окремих їхніх положень) другого уряду Ю. Тимошенко[46]. А наприкінці квітня 2008 р. на щоквартальній прес-конференції В. Ющенко вже жорстко критикував антикризову і приватизаційну стратегію уряду: технологія «постійної критики уряду» відтоді стала регулярно використовуватися Президентом. Прем'єр-міністр у відповідь у низці випадків дозволяла своїм підлеглим не виконувати вказівок Президента. Засоби масової інформації чітко визначили зміну технологій міжособистісної боротьби, вказавши, що фактично відбулося «відкрите оголошення війни».

З січня по 15 грудня 2009 р. В. Ющенко щонайменше 36 разів призупиняв дію урядових постанов та розпоряджень[47]. При цьому в очі впадає те, що Президент, чиє коло повноважень Основний закон (Конституція) України обмежує сферами зовнішньої політики, оборони країни та безпеки, активно втручався у розв'язання питань, які знаходилися поза межами його компетенції. Недарма О. Рибачук (який на початку президентської кар'єри В. Ющенка був віце-прем'єром з питань євроінтеграції, а із вересня 2005 р. очолював Секретаріат Президента), характеризуючи наприкінці 2008 р. діяльність В. Ющенка, відзначив, що останній є не просто Президентом, але «мислить себе ще і головою НБУ, і уряду»[48]. Експерти (зокрема, І. Коліушко), зауважуючи, що Президент

неконституційно ставиться до Прем'єра, критикували неодноразово використовувану В. Ющенком технологію, суть якої зводилася до наступного: Президент призупиняв дію постанови чи розпорядження Прем'єра, звертався до Конституційного Суду з приводу конституційності цих документів, і коли КС приймав чи був готовий прийняти постанову про відмову у відкритті виробництва за черговим представленням президента, той відкликав своє представлення для того, щоб за кілька днів знову підписати указ про призупинення дії урядових постанов. Отже Конституційний Суд мав знову розглядати питання. В. Ющенка не обходило те, що урядові документи врешті-решт визнавалися конституційними, але країна тим часом втрачала чергову можливість своєчасно відповідати на виклики, пов'язані з кризою. Президент як гарант Конституції був чи не першим порушником Основного закону, тим, хто раз у раз ігнорував Конституцію. Технологія постійного «ігнорування Конституції» — одна з чільних в арсеналі технологій, використовуваних Президентом В. Ющенком.

Він, докладаючи чималих зусиль, метою яких було недопущення досягнення будь-яких домовленостей між Партією регіонів і фракцією БЮТ у парламенті, особливо занепокоївся, дізнавшись про співпрацю Ю. Тимошенко і В. Януковича щодо зміни Конституції України. Про необхідність реформувати Конституцію Прем'єр заявляла прямо, вказуючи, що коли хтось вважає, що «збереження нинішньої Конституції [тобто Конституції зразка 2004 р. — **М.К.**] — це перемога України, то це — масштабна ... поразка». У свою чергу, і регіонали (зокрема, Б. Колесников) наголошували, що «слід змінити Конституцію, щоб ліквідувати розподіл влади раз і назавжди»[49]. Докладаючи зусиль, спрямованих на унеможливлення появи консенсусу між Ю. Тимошенко і В. Януковичем, В. Ющенко сам здійснив кроки, спрямовані на внесення змін до Основного закону: наприкінці серпня 2009 р. ним був підписаний указ[50] про всенародне обговорення президентських змін до Конституції. Наслідком є те, що до активного обговорення президентського варіанта Конституції справа не дійшла. Не став реальністю і проект, розроблюваний регіоналами та бютівцями.

Упродовж 2009 р. аналітики неодноразово відзначали, що Президент не замислюється над тим, що він своїми діями шкодить не просто уряду і, зокрема, Прем'єру, а державі. Коли влітку 2009 р. В. Ющенко наклав вето на нову редакцію Бюджетного кодексу, то Ю. Тимошенко назвала такий крок «посадовим злочином проти

органів місцевого самоврядування», а голова Асоціації міст України І. Куліченко зауважив, що Закон «вистражданий тисячами представників територіальних громад, у першу чергу — сільських, селищних і міських (малих міст), які б, у випадку вступу його в силу, отримували б шанс формувати свої бюджети відповідно до закону, а не за залишковим принципом. Крім того, вони могли б отримати хоча б мінімальні ресурси для виживання і розвитку в умовах глибокої фінансово-економічної кризи»[51].

Прем'єр-міністр своїм способом відповіла на дії президента: на врочистих зборах з приводу Дня місцевого самоврядування, який відзначається 7 грудня, Ю. Тимошенко заявила, що «необхідно надати органам самоврядування на місцях більше повноважень для розвитку громад і територій». «Наша мета, — наголошувала вона, — крок за кроком зробити так, щоб у 2010 році 60% бюджету залишалося на місцях, а в наступному, 2011 році, щоб 70% консолідованого бюджету було в громадах, а 30% — у центрі. Але сьогодні ми бачимо розстановку сил. Ми знаємо, уже не з обіцянок і програм кандидатів в президенти, а за реальними кроками, хто був «за», і хто був «проти», хто підтримував, а хто накладав вето»[52].

У переддень президентських виборів чітко простежувалися дві тенденції: одні постійно наголошували на професіоналізмі Прем'єра у боротьбі з кризою, вказуючи, що «якби не Тимошенко, наслідки могутнього удару кризи по Україні були б значно глибшими»[53], а інші невтомно говорили, що Ю. Тимошенко довела країну до межі. Серед прихильників Ю. Тимошенко і критиків, передовсім, Президента, — перший Президент України — Л. Кравчук. Крім того, технології, використовувані командою Прем'єр-міністра напередодні президентських виборів, дали змогу залучити на бік Ю. Тимошенко і представників «кризових» організацій, тобто тих, поява яких стала можливою внаслідок кризи після розпаду СРСР і неповернення заощаджень вкладникам Ощадбанку СРСР, і, зокрема, — главу правління Всеукраїнського союзу обдурених вкладників, що був створений 1995 р., Б. Рафалюка. Останній на одній із прес-конференцій заявив, що Прем'єр взяла тяжку ношу на свої плечі, почавши виплату грошей, а крім того, вона заходилася опікуватися й комерційними банками, які заборгували вкладникам у період поточної кризи[54]. Б. Рафалюк закликав Президента покласти край цинічній політиці боротьби проти Прем'єра, а фактично — проти мільйонів українців.

Критикуючи Президента, його опоненти акцентували, що В. Ющенко, коментуючи ті чи інші рішення уряду, намагається заробити електоральні бали напередодні виборів, а не займається «реальною роботою»; використовує «технологію вето» для того, щоб зашкодити «будь-яким ініціативам Тимошенко»; і, зрештою, розуміючи, що шансів на перемогу на чергових президентських виборах він не має, Президент хоче «потягнути» за собою у небуття і «ненависного йому Прем'єра»[55]. При цьому Президент опустився до використання на адресу Прем'єра таких слів, як «злодійка», «бомж» тощо.

Антитимошенківські технології широко використовувалися і регіоналами, які майбутнім Президентом України бачили виключно свого лідера В. Януковича. «Помаранчевих» загалом і Ю. Тимошенко, зокрема, регіонали критикували за невміння домовлятися між собою, за те, що, як висловився В. Янукович, «Ющенко і Тимошенко прожили п'ять років у сварках та незгодах»[56], «прогавили удар кризи», «довели країну до банкрутства, оповили... зовнішніми і внутрішніми боргами, підмінили суверенну політику домовленостями з іноземними кредиторами про сумнівні блага». Регіонали широко використовували технології, які можна назвати «технологіями постійного нагадування». Відтак на шпальтах газет постійно мусувалися «гріхи» людей з «помаранчевих рядів» — скандал про чиновників без дипломів (що безпосередньо стосувалося, приміром, екс-заступника СБУ А. Кислинського), про депутатів, які «полюють на людей, як на тварин» (мається на увазі вчинок депутата від БЮТ В. Лозинського) чи розбещують неповнолітніх, про олігархів, які «розкрадають українську землю і наживаються на продажу ліків втридорога», про казнокрадів і хабарників, які навіть «під завісу» «своєї» влади намагаються вкрасти у держави «якщо не припортовий завод, то кредит на закупку ліків і медичного обладнання»[57]. Газові угоди Ю. Тимошенко з Росією називали «кабальними», а мільярдні зовнішні борги (за інформацією Міністерства фінансів, на початок липня 2009 р. державний борг України становив 28,7 млрд доларів, проти 17,57 млрд доларів у кінці 2007 р.) — такими, що не відповідають національним інтересам. С. Льовочкін, критикуючи дії уряду, наголошував у серпні 2009 р., що Кабмін «з початку року не контролює ситуацію в національній економіці» і «переживає цей бюджетний рік тільки за рахунок щедрої роздачі мільярдних запозичень», а також за рахунок «розтрати ще не зароблених доходів бюджету

і авансових податкових платежів»; отже, уряд «з'їв» майбутнє власної країни на два-три роки вперед[58]. Таким чином було присутнє бажання не тільки викрити і наголосити непрофесійну боротьбу «помаранчевих» з кризою, але й показати їхню діяльність як підставу для майбутніх криз в суспільстві.

Така технологія залякування, що базувалася на звинуваченні уряду, по-перше, у відмові від стратегічного управління економікою, по-друге, у спрямуванні основної маси кредитних ресурсів на «латання бюджетних дірок», по-третє, відмові від проведення структурних реформ, йшла врозріз зі словами кількох зарубіжних експертів. Так, американський економіст, професор, співробітник Інституту міжнародної економіки імені Петерсона А. Ослунд, який свого часу діяльність першого Кабміну на чолі з Ю. Тимошенко назвав «абсолютною бідою соціалістичного популізму», аналізуючи роботу українського уряду в період кризи, звернув увагу на те, що «найбільш професійна» — Ю. Тимошенко, яка, на його думку, професійно «займалася» економічною кризою і виявилася хорошим кризовим менеджером[59]. У грудні 2009 р. високо оцінив дії українського уряду і генеральний секретар Європейської народної партії А. Лопес-Істуріса, заявивши: «Ми високо оцінюємо дуже сильне керівництво Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко, яка робить все необхідне, щоб здолати фінансово-економічну кризу»[60].

Попри «оголення» недоліків, пороків і безвідповідальності «помаранчевих», а фактично продемонструвавши повну зневагу до своїх противників у президентській гонці, лідер Партії регіонів закликав... «оголосити про завершення епохи ненависті в українській політиці». Таким чином, давши яскравий приклад використання старої простої технології — «очорнення» (паплюження) супротивників і «відбілювання» себе. Втім, технології, які передбачають послання негативно заряджених меседжів, широко використовувалися і опонентами В. Януковича: в ефірі радіостанцій під звуки «Мурки» розповідали про те, як якийсь кандидат в президенти спочатку викрадав капелюхи, а потім — «Межигір'я», прозоро натякаючи на судові справи В. Януковича та «загарбання» ним «Межигір'я». Витонченість таких політичних технологій полягає в тому, що заборонити їх складно, адже в рекламі прямо не називається жодних прізвищ.

Технологія, що спирається на нескінченне використання «ідеї кризи» з ідеєю невміння, нездатності Грем'єра їй протистояти, у переддень виборів стала провідною для В. Ющенка. Оцінку

використання подібної технології дав Л. Кравчук, справедливо зауваживши, що «завдяки» діям і словам Ющенка «статус Президента України знижується до нуля», що Ющенко «не принижує когось — він знищує посаду, статус Президента»[61].

Сама ж Ю. Тимошенко з іронією заявила: «Сьогодні «всі «пішли на фронт»: я борюся проти кризи, а всі решта борються проти мене...»[62]. Прем'єр-міністр високо оцінила дії свого уряду, спрямовані на боротьбу з кризою і, зокрема, 15 антикризових програм, які були прийняті Кабміном. Серед цих програм виділимо такі, як прийняту у серпні 2009 р. «Державну цільову економічну програму розвитку внутрішнього ринку на період до 2012 року»; «Програму розвитку внутрішньої торгівлі на період до 2012 року», «Державну цільову економічну програму підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року», «Державну цільову програму формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 року» та «Державну цільову програму створення оптових ринків сільськогосподарської продукції», які побачили світ у червні 2009 р.; «Державну цільову соціальну програму розвитку цивільного захисту на 2009–2013 роки», прийняту у лютому 2009 р.; «Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2009–2015 роки», прийняту у січні 2009 р. Серед програм, прийнятих протягом 2008 р., варто згадати такі, як «Державна цільова програма підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2008–2011 роки» (листопад 2008 р.), «Державна цільова економічна програма «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009–2013 роки» (травень 2008 р.), «Державна цільова програма розвитку системи інформаційно-аналітичного забезпечення реалізації державної інноваційної політики та моніторингу стану інноваційного розвитку економіки» (травень 2008 р.) та інші. Варто згадати і прийняту в середині січня 2008 р. «Програму діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків»[63], яка з'явилася у передкризовий період і залишилася тільки на папері — чи то з огляду на свою нереальність загалом, чи ж з урахуванням приходу в Україну «кризової хвилі».

Попри таку ситуацію політики (зокрема, Л. Кравчук) висловлювали сподівання, що Партія регіонів та політична сила, очолювана Ю. Тимошенко, об'єднаються і забезпечать «можливість років через п'ять створити міцний фундамент для активних змін країни».

«Ці роки, — на думку Л. Кравчука, — потрібні для того, щоб почистити авгієві конюшні, створити законодавчу базу. Країна повинна очиститися від бруду, якого стільки накопичилося, стільки було створено неправових і нерозумних проблем...»[64].

Підсумовуючи, варто зазначити:

Невдачі у подоланні фінансово-економічної кризи в нашій державі зумовлені неможливістю в умовах неконсолідованої демократії здійснювати продуману та ефективну діяльність структур виконавчої влади, спрямованої на загальмування чи «пом'якшення» кризових явищ, а також ліквідацію наслідків кризи.

Масштаби сучасної кризи у фінансово-економічній сфері в Україні є наслідком низької якості організації політичної системи; корупцизації владних структур, нерозробленістю в попередній час довгострокових стратегій розвитку країни (моделей сталого розвитку) з урахуванням потенційно можливих загроз та викликів тощо; низькою кваліфікацією осіб, від рішень яких залежить успішність боротьби із кризою; відсутністю дієвої системи моніторингу ситуації як в центрі, так і на місцях тощо.

Політичне протистояння робить неможливим координацію зусиль гілок влади (передовсім, на центральному рівні), структур (приміром, РНБО і міністерств, урядових структур і Нацбанку чи губернаторів, підпорядкованих Президенту), спрямованих на протидію фінансово-економічній кризі. Внаслідок цього відсутня науково спроможна градація пріоритетів в економічній та фінансовій сферах (оптимальних для кризової ситуації) і — відповідно — узгоджена стратегія боротьби із кризою.

Запропоновані технології виходу з кризи, які можна оцінити як ефективні (чи потенційно ефективні — з «позитивним зарядом»), з одного боку, загалом блокувалися політичними опонентами (що зумовлено передвиборчою ситуацією в країні: ефективність виконавчих структур додавало б рейтингу їхнім керівникам-кандидатам у президенти на виборах 2010 р.), з іншого, — «перекривалися» популістськими пропозиціями (що певним способом забезпечує електоральну прихильність на прийдешніх виборах), або ж використовувалася технологія відкладання прийняття політичного рішення. Таким чином, управлінські технології «змішувалася» з виборчими.

Використані урядом технології — це переважно технології «ручного керування» економікою, а також ті, які передбачали «гасіння пожеж», «утримання на плаву» в переддень виборів, які виключали здійснення ефективних, але непопулярних кроків.

РОЗДІЛ IV. Політико-комунікативні інструменти подолання кризових явищ

Кризові процеси, які спостерігаються останнім часом в українській державі, в окремих сферах життя і діяльності суспільства досліджуються різними науками, за допомогою різноманітних підходів та методологічних інструментів. Політична наука не може залишатися осторонь цих процесів, оскільки має достатній потенціал для вироблення стратегічних засад і тактичного наповнення процесу подолання кризових явищ. При цьому, її потенціал може бути використаний для науки, а також тлумачення населенню і політичному класу тих процесів, що відбуваються, а також для розробки схем, методів і технологій з набором конкретних дій носіїв політичної влади.

Що ж до політичних комунікацій, то вони пронизують державу і суспільство, а також характеризують стан розвитку і характер політичної системи. Більше того, і держава, і суспільство можуть бути інтерпретовані як комунікативні системи. Станом політичної системи, інтерпретованої таким чином, визначається, зокрема, й економічна система, а методи регулювання останньої взагалі перебувають у прямій залежності від характеру політичного режиму і преференцій політичного класу. Водночас слід погодитися з думкою, що підґрунтям більшості суспільно-політичних процесів є категорія інтересу, зокрема економічного. Не вдаючись у подробиці, межі такої редукції можна визначити у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності наявних політичних і економічних процесів. І хоча підстави світової економічної кризи, а також її українського варіанта сучасними дослідниками визначаються у сферах, далеких від політичної комунікації, окремі її інструменти можуть бути цілком корисними під час подолання наслідків кризи, вирішення наявних економічних негараздів за допомогою розробки відповідних технологічних карт, що складалися б за допомогою існуючих політико-комунікативних методів та інструментів.

Щоб уникнути можливих непорозумінь, у запропонованому аналізі варто визначити категоріальний ряд, який буде використовуватися під час подальшого дослідження. Маються на увазі категорії, винесені у предмет дослідження: «політичні комунікації», «політичні технології», «фінансово-економічна криза». Додамо, що специфіка української фінансово-економічної кризи полягає у паралельному розгортанні політичної кризи (з парламентськими,

конституційними, передвиборчими аспектами), тому доцільним є й розгляд узагальненого поняття криза.

Отже, для запропонованого предмета дослідження буде достатнім широке тлумачення «політичних комунікацій». Останнє передбачає розгляд політико-комунікативного процесу як передачі інформації, що має вплив на все політичне поле чи його частину. Зв'язок політичної комунікації з комунікацією масовою проявляється в тому, що засоби масової інформації (ЗМІ) та засоби масової комунікації (ЗМК) є способами і каналами реалізації політичних комунікацій. Іншими способами є пряма або безпосередня комунікація (інтеракція), що розподіляється на формалізовану та неформальну, а також комунікація, що опосередкована різними організаційними структурами (партіями, громадськими організаціями, іншими групами інтересів). Інтеракція (взаємодія) є поодиноким актом комунікації і, водночас, може розглядатися як одиниця відповідного аналізу. В свою чергу, політико-комунікаційні інструменти — це засоби впливу на політичне поле, які є елементами інформаційних процесів (передачі, сприйняття, зберігання, обробки, поширення інформації тощо).

Політичні технології цікаві нам як комплексні заходи, спрямовані на ефективне досягнення мети, пов'язаної з політичною діяльністю. Набір політичних технологій складається у технологічну карту, яка, окрім опису змісту та послідовності дій, містить ще й відповідні часові кореляції. Політична технологія покликана дати відповідь на питання «як?», а отже, має прагматичний характер і здебільшого оперативно-тактичне наповнення, оскільки її використання для вироблення стратегії обмежене знов-таки часовими характеристиками реалізації самих політичних технологій. Із запропонованого короткого тлумачення вже на рівні теоретичного аналізу чітко видно кореляцію політичних технологій з політико-комунікативними інструментами, де останні цілком можуть бути втіленням перших.

Нарешті, під кризовими явищами пропонуємо розуміти у першу чергу тенденції падіння купівельної спроможності та достатку населення. Наявна нині фінансово-економічна криза, що є різновидом загальної кризи і пов'язується з віртуальною економікою, банківською сферою, обігом коштів тощо, провокує загальну кризу ліквідності. У тому числі й у суспільно-політичній площині, що проявляється у втраті ресурсу довіри. Водночас кризу можна розглядати як точку біфуркації, тобто як переломний момент

суттєвих загроз і серйозних можливостей. В цьому сенсі криза може аналізуватися через згадану категорію «можливість», тобто виступати як певна потенція для розвитку нових ідей, змістів, організаційних структур, медіа тощо.

Зрозуміло, що так чи інакше в умовах кризи або для її подолання потрібна санація основних системоутворючих галузей економіки й політики. Однак це вже конкретні дії в межах чітких і зрозумілих предметних полів. А що ж робити, коли наявний високий ступінь невизначеності? Сучасні окремі кризові явища сформулювали потребу, а відповідний ринок й фахівців з антикризового управління — так званих антикризових менеджерів. Нині антикризовий менеджер — це перш за все фахівець з комунікативістики. Водночас антикризовик — це не фах, радше система якостей, набір характеристик, які дають змогу управляти (або керувати) кризою.

Чи можна вважати працівника медіасфери антикризовиком? Вочевидь, що так. Але за умови, що його діяльність покликана вирішувати спеціальні інформаційні завдання, пов'язані з перебігом кризи, її висвітленням чи поширенням інформації про подолання їхніх наслідків. Водночас стан цього ринку нині також є кризовим. Тобто, попри потребу в професіоналізації працівників медіасфери у фахових кадрах, у спеціалістах з відповідними якостями, вміннями та навичками, нинішній ринок не готовий до розширення, а навпаки, демонструє тенденції до дедалі більшого звуження. За оцінками фахівців станом на березень 2009 р., якщо брати до уваги кількість проектів і розмір зарплат, медіаринок впав до рівня першої половини 2007 р. Втім, кількість людей, які в умовах кризи хотіли б працювати в ЗМІ, тепер набагато більша[65]. Зрозуміло, що такі тенденції й настрої в цій сфері можуть сприяти професіоналізації, оскільки за жорсткої конкуренції вимоги до відповідних спеціалістів тільки зростатимуть. Водночас значне збільшення кількості людей, які в умовах кризи хочуть працювати в медіасфері, говорить також й про існування спрощеного погляду на роботу в медіа, що може бути подолано тільки шляхом надання відповідної освіти.

Такий функціональний підхід має право на існування під час подолання кризових явищ, але слід пам'ятати, що крім нього дослідники можуть скористатися ще з декількох достатньо плідних теоретико-методологічних напрямів. Так, корпоративістський підхід доповнить функціональний з огляду на вимоги, які

висувають власники медіа їхнім співробітникам. Водночас його використання загрожує розвитком тенденцій замкненості професійного середовища, що в перспективі може стати на заваді розвитку всієї медіасфери, хоча буде однозначно виграшним на етапі її професіоналізації та подальшому вдосконаленні обслуговування інтересів власників і замовників. Досить близьким до такого підходу є й елітистський. Утім, в українських реаліях він цілком заміщується згаданим раніше корпоративістським через дискусійність категорії «українська еліта» і фактичну консолідацію в політичному класі окремих впливових верств населення. На нашу думку, окрім згаданих, корисним буде й так званий інтеракціоністський підхід, сутність якого полягає в аналізі кризових явищ через вивчення наявних систем взаємодій, виокремлення закономірностей динаміки, пояснення їхніх форм та інтерпретації змістів. Цей підхід може бути одним з найефективніших й у розробленні схем подолання кризових явищ, оскільки базується на використанні діалогових комунікативних моделей, ефективність яких доведена сучасними демократичними практиками й процедурами. Логічним буде використання такого підходу й під час спеціальних комунікативних досліджень.

Так чи інакше, а розв'язання проблем починається з їхнього виокремлення та актуалізації. По суті, нині існують відповідні класифікації, розроблені алгоритми (схеми) розв'язання проблем, впроваджуються цілі системи «управління проблемами». Так само і з конкретними проблемами в окремих галузях функціонування суспільства сучасні дослідження дають змогу виокремити й відповідні алгоритми дій в інформаційній сфері. В цьому сенсі головними є запитання на початку розв'язання проблем чи подолання кризових явищ — «що робити?» і «що говорити?». А коли бути ще точнішим, то постає проблема вибору меж необхідної інформації для фахівців, що розв'язуватимуть відповідні проблеми, а також для громадськості, яка має зрозуміти, що відбувається. Тут постає проблема вибору моделей інформування громадськості: по-перше, про наявні кризові явища, а по-друге, про можливі тактики дій в умовах кризи. Дуже важливим контекстним питанням стає управління настроями — тобто стратегія має бути побудована так, щоб не допустити паніки та некерованого хаосу в умовах наявної інформації про суттєві ризики. Одним з механізмів розв'язання цього питання є обмеження доступу до інформації або ж її викривлення. Однак і перше, і друге є неприпустимим у цивілізованому

демократичному суспільстві чи суспільстві, що прагне до демократичних цінностей. Тож у країнах з таким ладом необхідно більш ретельно і ґрунтовно поставитися до використання і впровадження головного принципу відкритої комунікації — не дати системі замкнутися. Слід наголосити (пізніше ми ще зупинимося на цьому окремо), що моделі інформування громадськості ґрунтуються на тому, що інформаційний світ може впливати на світ реальний. Отже, постає вже конкретне завдання — ефективне використання засобів масової інформації (більшою мірою) та прямих контактів (меншою мірою) для широкого інформування громадськості з приводу можливих дій та їхніх наслідків в умовах кризи. Найбільш ефективними в цьому плані є діалогові моделі, метою яких має стати відновлення довіри.

Зрозуміло, що ЗМІ — це найбільш потужний інструмент комунікацій. Сутність його використання залежить від наявного в конкретній країні політичного режиму. Мається на увазі, що ЗМІ потенційно володіють численними функціями і змістом — від моделювання оточуючого середовища і основного джерела інформації про нього до інвестиційного чи благодійного проекту в межах тенденцій розширення інформаційних джерел. В конкретних умовах ЗМІ можуть використовуватися й розвиватися як у бік інструменталізації, так і професіоналізації. Свого часу відомий дослідник політичних комунікацій Г. Лассвелл виділив три функції масової комунікації: спостереження за оточуючим середовищем, побудова цілісної картини світосприйняття та передача соціальної спадщини. Пізніше вони були доповнені такою важливою функцією, як розвага, що лягло в основу сучасного використання ЗМІ як інструменту формування масового суспільства. Цьому сприяє (або заважає) домінуюча в країні модель взаємодії вже самих ЗМІ та окремих суб'єктів й агентів політичного поля.

У цьому сенсі варто згадати цікаве дослідження сучасних вчених Д. Галліна та П. Манчіні[66], які запропонували аналізувати медіасистеми та домінуючі системи відносин за такими параметрами:

– ступінь розвитку медіаринків і масової преси;

– зв'язок між медіа та політичними суб'єктами, ступінь відображення у ЗМІ ліній соціального і політичного поділу в суспільствах (політичний паралелізм);

– ступінь професіоналізації ЗМІ і розвитку автономії політичної медіаспільноти;

– ступінь втручання держави у діяльність ЗМІ.

Наповнення конкретним змістом цих параметрів дало підстави дослідникам виділити три головні моделі відносин між медіасистемами та соціально-політичними системами:

– модель поляризованого плюралізму (низький рівень накладів газет і професіоналізації працівників медіа та високий рівень політичного паралелізму;

– демократична корпоративістська модель (високий рівень усіх чотирьох зазначених вище параметрів;

– ліберальна модель (середній рівень політичного паралелізму і державного втручання паралельно з високим ступенем розвитку професіоналізації медіаспільноти).

Стосовно України можемо констатувати, що українські медіа гетерогенні, неоднорідні і використовують різні моделі взаємодії з політичним світом. Водночас у наших умовах яскраво проявляється вже згадана вище інструменталізація ЗМІ, причому часто саме за рахунок зниження професіоналізації. Стан і основні тенденції політичних комунікацій уже висвітлювалися автором раніше[67], на основі чого можна зробити основний висновок — медіасфера України в цілому не залежить від світових тенденцій, оскільки тісно пов'язана з бізнесовими проектами в інших сферах. Для основних фінансово-промислових груп в Україні ЗМІ здебільшого є додатками до інших видів діяльності, не маючи самостійного значення. Офіційно найбільше ЗМІ володіє найпотужніша і найвідоміша фінансово-промислова група, якою є компанія «СКМ», що належить Р. Ахметову і пов'язується з репрезентацією інтересів Партії регіонів. Нині ця група перебуває в найближчому оточенні новообраного Президента України, а отже, може претендувати на якісь преференції з боку вищої центральної влади в обмін на певну лояльність.

Така ситуація загалом свідчить про те, що в Україні зберігається і навіть посилюється модель поляризованого плюралізму (в запропонованій термінології Д. Галліна та П. Манчіні). Тенденції до зміни цієї моделі в нашій країні, на жаль, не спостерігаються, що підтверджується змістом основних параметрів цієї моделі. В умовах фінансово-економічної кризи, коли посилюється конкуренція на ринку фахівців з медіа, також знижується ступінь розвитку автономії політичної медіаспільноти, яка дедалі більше стає залежною від власників.

Нарешті, ступінь втручання держави у діяльність ЗМІ в нашій країні залишається високим, не зважаючи на окремі намагання

знизити його впродовж майже 19 років незалежності України. Наявність неефективної системи комунальних ЗМІ вже давно є предметом пильної уваги як з боку держави, так і з боку місцевих політико-владних еліт і громадськості. В Україні розроблялися програми роздержавлення комунальних ЗМІ, ринкових механізмів функціонування та лібералізації всієї системи медіа, однак вони так і не були реалізовані повною мірою. Пояснення цього здебільшого перебуває саме в політичній площині. Мається на увазі, що фактично ці ЗМІ, які фінансуються державним коштом чи місцевими бюджетами, здатні виконувати політичні завдання регіональних еліт, оскільки цілком від них залежать, потрапляючи у сферу їхнього впливу після чергових виборів чи кадрових призначень. Однак в умовах наявних кризових явищ державні і комунальні ЗМІ можуть використовуватися як інструмент позитивної антикризової комунікації. Але це вже залежить від поставленої мети, політичної волі та інтересів правлячого класу. Так чи інакше, це серйозний ресурс: в структурі Держкомтелерадіо нині функціонує 24 державних телерадіокомпанії в областях, а також в Криму, містах Києві та Севастополі та декілька інших організацій. На ринку преси кількість комунальних ЗМІ варіюється від двох видань у Севастополі до п'ятдесяти дев'яти у Донецькій області. І попри статистичні дані, згідно з якими частка держави в телерадіоінформаційному просторі України становить лише 4%, це все ж таки вагомий ресурс політико-інформаційного впливу з достатньо високим потенціалом.

Загалом, значні можливості має й все українське інформаційне середовище. Останнє має широку інфраструктуру, досить високий інтелектуальний рівень як виробників, так і споживачів інформації. Однак ситуація, що нині склалася в цій сфері, формувалася не один рік і сьогодні навряд чи сприяє розвитку демократичних цінностей і процедур. А річ у тім, що в Україні в щільний політичний час триває стрімке формування «масового» суспільства і медіасфера займає в цьому процесі одне з провідних місць. В ідеалі інформаційне суспільство, формування якого збіглося з розвитком інститутів державності в нашій країні, мало сприяти розвитку особистості громадянина в політичному сенсі, де політична сфера була б сукупністю кореспондуючих рівноправних суб'єктів, які використовували б медіа як «прості та надійні інструменти впливу на владу і захисту своїх індивідуальних інтересів»[68]. Але сталося навпаки: українська медіакратія стала допоміжним

інструментом розвитку вітчизняної олігархії, в руках яких медіа як бізнес-проекти доволі ефективно поєдналися з функціями інформаційно-політичного впливу та формування громадської думки. Наявність бізнесової складової української медіакратії тим часом не стала на заваді використанню групами впливу у власних інтересах комунальних і державних ЗМІ, про що згадувалося раніше. Отже, в українському інформаційному середовищі склалася досить парадоксальна ситуація, коли порядок денний українського суспільства визначає не держава, а бізнесові кола, інтереси яких можуть суперечити національним інтересам України. І оскільки сьогодні держава вже фактично не може (або не має інтересу чи політичної волі) повернути собі право визначати медіапорядок в країні, то залишається акцентувати увагу на стратегічних пріоритетах.

Оскільки, як вже згадувалося, формування вітчизняного медіапростору відбувалося завдяки домінуванню економічних інтересів, що є виграшним з тактичної точки зору, то існує як мінімум два варіанти дій держави для забезпечення власного (суспільного, національного) виграшу. З одного боку, засобами правового та економічного впливу держава має переконати бізнесові кола у тому, що вона є надійним партнером, від виграшу якого залежатиме виграш й бізнесу. В цій схемі завдяки системі стримувань і противаг відповідні державні органи повинні реалізувати головне завдання, яке полягає у чіткій і зрозумілій співвіднесеності та кореляції виграшу держави та бізнесу. В іншому випадку, виробивши засади стратегічного розвитку України, тобто мету і основні правила її досягнення, політичні лідери та державні органи мають зобов'язати всіх учасників ринку виконувати ці правила, незалежно від місця в політичній системі чи ієрархії політичного класу. В першому варіанті держава мала б продемонструвати бізнесу всі стратегічні переваги від кореляції дій та інтересів всіх учасників. Другий варіант передбачає більш консолідовану державну позицію, яка передбачала б існування суспільно прийнятих правил та чіткого контрою за їхнім виконанням, що в нинішніх умовах практично неможливо, хоча на етапі кризового стану суспільства було б доцільним.

Важливим для розуміння ефективності комунікаційних інструментів є також розгляд не тільки медіапорядку на рівні держави чи суспільства, але й на рівні окремої особи. Комунікація — це інформаційна діяльність у нечіткому інформаційному середовищі.

Це означає, що реальність не одна, а їх багато, оскільки більшу частину інформації, необхідної людині, вона отримує з інформаційного середовища, що замінює дійсність. Визнання цього факту лежить в основі багатьох актуальних нині психологічних напрямів, які ставлять за мету сприяти всебічному розвиткові людини. Головна теза, навколо якої вони набувають розвитку, полягає у тому, що досить «часто людське суспільство вирішує ті чи інші власні проблеми, змінюючи інформаційне середовище, що, в свою чергу, призводить до змін у середовищі реальному»[69]. Саме це і має стати головним підґрунтям антикризової інформаційної стратегії, яка б розширила поле вибору інформації для всіх зацікавлених осіб — від держави до представників бізнес-кіл та громади.

Однак не все так просто, оскільки криза, за визначенням, передбачає неповноту або відсутність інформації, а також високу ймовірність викривлення інформаційного простору. Вибір правильної чи корисної інформації в цих умовах значно обмежується; тож потрібні вміння та навички керування інформаційними приводами за нечіткого інформаційного середовища та невизначеності перспектив. Окрім цього, антикризовий менеджмент має враховувати наявність у сучасному суспільстві великої кількості комунікаторів, наділених владними статусами і повноваженнями, джерел інформації, фільтрів для її селекції тощо. Увага до цих аспектів дозволить сформувати адекватні алгоритми ефективних антикризових дій.

У цілому можна виділити декілька основних напрямів, за якими можуть реалізовуватися сценарії використання основних інформаційно-комунікативних інструментів.

По-перше, йдеться, звісно, про профілактику криз. Це можливо завдяки аналізу наявного досвіду та популяризації висновків з нього. Причому це може відбуватися не тільки у науковому дискурсі, але й у підготовці відповідних підручників для майбутніх фахівців антикризового менеджменту, а також може знайти відображення у художній літературі, мистецтві і, навіть, у переказах, що близькі для буденної свідомості. Можна погодитися з думкою, що прорахувати все, може, й неможливо, але підготувати деякі варіанти поведінки — цілком реально.

По-друге, в умовах уже наявного розгортання кризових явищ в окремих сферах життя суспільства необхідно приступити до формування плану антикризової комунікації. Його реалізація починається з тестування всіх наявних каналів комунікації. Серйозна

перевірка покаже можливості, готовність, стан, перешкоди використання комунікацій для впровадження моделей з подолання кризи.

Третій напрям полягає у використанні системи масової інформації, що пов'язано з принципами ефективного управління територіями. Одну з провідних ролей на цьому етапі виконуватимуть саме ЗМІ. Тут варто підключати професійних піарників, здатних підібрати необхідні форми для інформації, яка має дійти до різних цільових груп, зацікавити їх та бути корисною. В результаті стає можливим формування стійкого зворотного зв'язку, завдяки якому можливе вчасне коригування тактичних дій з метою реалізації ефективної антикризової стратегії.

Врешті-решт, четвертий напрям пов'язаний з необхідністю постійного моніторингу та аналізу перебігу кризи, її наслідків для окремих сфер та груп, позитивного досвіду вирішення проблемних питань тощо. Це також інформаційно-комунікаційні інструменти, що пов'язані з обробкою великих масивів даних, а головне — виокремленням зв'язків та закономірностей на їхній основі, що будуть корисними під час антикризової роботи у майбутньому.

Необхідність проведення такої інформаційної роботи логічно призводить до питання її виконавців. Різноплановість, а також певна часова обмеженість в умовах наявності великих обсягів неперевіреної інформації дає підстави для наголошення на потребі створити спеціальний оперативний штаб з подолання кризи. Персональний склад цього штабу має включати як політичні фігури, так і спеціалістів в окремих галузях функціонування суспільства і держави. Тимчасовий характер такого ресурсного центру не виключав би збереження за виконавцями основного місця роботи, а створення спеціальної системи заохочень склало б підґрунтя ефективної мотивації.

Подивимося, що ж відбувалося 2009 року в Україні? Кризові процеси розгорталися в усіх можливих напрямах: від зниження рівня купівельної спроможності населення України до певної девальвації цінностей. При цьому не слід забувати, що в цілому економічні інтереси, наявні в Україні до кризи, нікуди не зникли. Вони просто нівелювалися низкою нових, більш суттєвих на цьому етапі пріоритетів — наприклад, збереження роботи чи виживання за рахунок обмежених соціальних витрат. Паралельно відчувалася нестача матеріальних ресурсів, що позначалося саме на реальному секторі економіки. Однак ЗМІ як головні інформаційно-комуніка-

ційні інструменти в цей час також перебували в кризову стані. Надходження від реклами — одного з основних джерел незалежного фінансування ЗМІ — суттєво скоротилися. Потенційно високими залишалися бюджети рекламних кампаній продавців тютюну та алкоголю. Однак, зрозуміло, це не ті сфери, навколо яких можлива побудова національної стратегії; тож домінування реклами цих виробів також має якось обмежуватися.

Важливою особливістю української кризи у 2009 році був передвиборчий стан суспільства. Зрозуміло, що стратегічний аналіз у таких умовах неможливий, оскільки в спостереженні завжди залишатиметься контекст виборів Президента України. Цей контекст пов'язаний з такими емоційно сильними, але аналітично малокорисними поняттями, як демагогія, популізм та кон'юнктура. В науковому сенсі вони можуть бути охарактеризовані через оцінку ефективності політичних дій і розтиражованих висловів для іміджу того чи іншого кандидата у Президенти України. І хоча 2009 рік для української економіки був вкрай важким, окремі його наслідки можна відчути та проаналізувати лише після президентських, а з ними й місцевих виборів в Україні у 2010 році. Таким чином, зрозуміло, що у нинішніх умовах можливий лише оперативно-тактичний аналіз, який буде корисним для фіксації реального стану суспільства і політичної системи з метою подальшого вироблення кроків для ефективного антикризового управління і вирішення наявних проблемних питань. Крім цього, передвиборчий стан суспільства вніс й відповідні корективи у заробітки ЗМІ, тобто дозволив підтримати галузь в умовах наростання кризових явищ. У цьому сенсі зрозуміло, що більш показовим та достовірним для аналізу буде 2010 рік.

Що ж до наслідків дій держави в інформаційній сфері, то можна відзначити, що бездіяльність державних органів, відсутність інформаційної національної стратегії, діяльність інших інформаційних агентів, інтереси яких далекі від національних, тощо призвели до погіршення індексу головного ресурсу влади — довіри. В умовах кризи динаміка ставлення громадян до влади зберігає негативні тенденції, що свідчить про те, що держава не змогла вчасно та правильно сформувати та поширити відповідні смисли, що дозволили б формувати більш адекватні дії чи напрями політики. Цифри такої динаміки є вражаючими. Так, наприклад, з грудня 2007 по грудень 2008 р. ставлення до влади погіршилося практично вдвічі, становивши 81% проти 45,1% у грудні 2007 р.[70]

З огляду на політичну ситуацію, а також передвиборчі рейтинги основних політичних суб'єктів можна констатувати, що у 2009 році ставлення до влади ще більше погіршилося. А головним негативним наслідком політики (її відсутності) держави в інформаційній сфері стало те, що втрачену довіру повернути так і не вдалося.

Утім, певні позитивні (можливо стагнаційні) процеси в свідомості громади відбуваються. Так, перша половина 2009 року достатньо очікувано ознаменувалася погіршенням споживчих настроїв, однак вже у серпні дослідники зафіксували відновлення зростання оптимізму, коли індекс споживчих настроїв (ІСН) зріс на 6,0 пункти, склавши 63,2[71]. І це при тому, як зазначають фахівці, що контекстом цього процесу був непевний стан національної валюти. Цікаво також, що змінилися й основні причини відновлення оптимізму — у другій половині 2009 р. зростання ІСН відбулося переважно не через підвищення економічних очікувань, а через поліпшення оцінок поточного стану. Як видно, ці процеси здебільшого мають самоорганізаційний характер, що ніяк не є наслідком цілеспрямованої стратегії та відповідних дій державних органів та інших політичних суб'єктів, наділених владними статусами.

Усе це дає підстави для розуміння основного завдання, яке має реалізувати держава для налагодження ефективних комунікацій з метою подолання кризових явищ. Воно полягає в необхідності розробки та впровадження інформаційної стратегії, яка б визначала мету, основні параметри і правила її досягнення, ключовою категорією якої був би імідж. Ідеться, у першу чергу, про імідж держави (державних органів та владних політичних інститутів) як всередині країни, так і за її межами. Створення відповідного позитивного іміджу та механізми його підтримки є основою інформаційної стратегії, а вже її тактичні дії мають містити відповіді на запитання щодо складників цієї стратегії та конкретних механізмів її реалізації. На жаль, в Україні дотепер така стратегія відсутня, хоча дискусії навколо неї інколи виникають у політичному та експертному середовищах.

Це достатньо глобальне завдання. В умовах кризи його реалізація ускладнена іншими інформаційними процесами — наявністю великої кількості зайвої інформації або її нестачею, викривленням інформаційного простору завдяки ЗМІ та ЗМК тощо. Але слід пам'ятати, що основна мета антикризової комунікації — допомога в кризі. Тобто, потрібно розуміти, що навіть найпотужніша

пропаганда ніколи не вирішить проблем у реальній економіці, вона може тільки відтермінувати певною мірою їхній вихід назовні і позначення на житті населення та функціонуванні державних і політичних інститутів. Тобто інформаційна робота має супроводжуватися реалізацією конкретних локальних програм з відновлення різних сфер держави і суспільства. Однак ці програми також мають базуватися на серйозній інформаційній роботі з вивчення та систематизації наявного позитивного та негативного досвіду і можливостей його імплементації.

Нині в розпорядженні науковців та експертів є потужні моделі інформаційного впливу, які можуть і мають використовуватися державою, особливо в умовах розгортання кризових явищ. Політичні інформаційно-комунікаційні інструменти можуть бути корисними для розв'язання економічних проблем, актуалізуючи лише питання меж їхнього використання. А це вже лежить у площині моралі політичного класу та/або інших політичних технологіях, які здатні відігравати роль запобіжників у певних процесах. Деякий досвід такого роду технологій наявний як в світі, так і в Україні.

Конкретні комунікативні інструменти можуть бути різними залежно від поставлених завдань. Серед них нині вирізняються методи ефективної PR-роботи, які спираються на традиційні та новітні засоби масової інформації та комунікації. Оскільки наявні інформаційно-комунікаційні інструменти більше акцентують увагу на формах подачі інформації, ніж на її змісті, то вимоги до останнього можна визначити відповідним законодавчим актом на рівні держави і на цьому етапі більше до нього не повертатися. А ось щодо конкретних форм, то цілком можлива постійно діюча професійна дискусія, де фахівці могли б пропонувати та обговорювати конкретні моделі інформаційної роботи в тих чи інших умовах залежно від поставлених завдань.

Формування позитивного інформаційного простору як надзавдання інформаційної стратегії подолання кризових явищ буде також корисним й для подальшого розвитку та консолідації української політичної нації та політичного класу. Виходячи з основних функцій ЗМІ, які ми згадували раніше, побудова інформаційного простору на позитивних засадах можлива за державної підтримки і заохочення паралельно із запровадженням системи контролю за порушенням інформаційного законодавства. У підсумку, і бізнес-кола, і політичний клас, і в цілому держава є зацікавленими

відновлювати оптимізм у населення України, оскільки реалізація цього завдання є стратегічно вигіднішою у першу чергу з економічної точки зору, ніж залякування і негативізація майбутнього. Це також сприятиме оптимізації витрат, особливо в умовах вкрай невизначеного інформаційного середовища, яке теж перебуває у кризову стані, оскільки дасть змогу запрограмувати та передбачити окремі реакції (позитивні). Таким чином знизяться трансакційні витрати, завдяки чому ресурси можна буде спрямовувати на інші сфери та галузі.

Зрозуміло, що без залучення інформаційної підтримки подолання кризи неможливе в принципі. Тому питання здебільшого полягає у виборі ефективних та оптимальних інструментів інформаційно-комунікаційної сфери. Звісно, це буде більш ефективним в умовах існування чіткої та зрозумілої Інформаційної стратегії розвитку країни. А подальша робота в цьому напрямі має полягати у вивченні та систематизації помилок, які вже були зроблені, аби не припускатись їхнього повторення у майбутньому. Згодом можливе уточнення стратегії, якщо це необхідно, а також коригування тактики дій в інформаційному середовищі з наступною реалізацією їх на практиці. Інтерпретовані у такий спосіб політико-комунікативні інструменти можуть надати широкі можливості для управління кількома процесами. По-перше, сприяти подоланню кризових явищ; по-друге, створити основу для системи управління ризиками на рівні держави чи експертного середовища; по-третє, реалізувати функцію тестування ефективності тих чи інших процедур та механізмів в умовах кореляції нормативної демократичної моделі політико-економічної системи з кризовими явищами. Створення у такий спосіб дієвої та ефективної системи інформаційної антикризової роботи дасть змогу не тільки розв'язати конкретні завдання, що постають перед країною, але й у перспективі оптимізувати подальший розвиток держави й суспільства.

Висновки

Отже, представлений аналіз дає підстави для деяких важливих висновків та вироблення певних рекомендацій. По-перше, слід відзначити практичну відсутність або низький рівень використання наявних ефективних політичних технологій у процесах подолання кризових економічних явищ в економіці. Однак

наявний український досвід дає змогу говорити про хибність окремих політичних інструментів у боротьбі з кризою, а також про необхідність випробування нових методів і технологій. Загальним фоном таких технологій можуть бути реконсолідація, редемократизація і реідеологізація суспільства як важливі компоненти наведення порядку у правовій сфері, уточнення стратегічних засад та цілей політичних і економічних реформ, проведення реальних змін в економіці і політиці.

Орієнтація на політичну й економічну стабільність як часткова мета подолання наслідків економічної кризи може розглядатися проміжною. Справжньою метою розвитку українського суспільства все ж таки є розбудова демократичної, правової, соціальної держави і сталий економічний розвиток України. Тобто стоїть завдання реалізації цього гасла.

Зазначимо, що в теорії і практиці взаємодії економіки і політики України часто плутають поняття «поділ влади» (особливо між олігархічними кланами як засіб збагачення) і «розподіл повноважень гілок влади», щоб більш ефективно використовувати політичні технології регулювання виробничих відносин в інтересах народу і держави, «правління» (як засіб володарювання) і «управління» з метою гармонізації взаємовідносин влади і суспільства. Тому дослідники повинні показувати не тільки різницю в змісті цих понять, але й процесів, які стоять за цими поняттями.

На думку авторів, в Україні відбувалося економічне пожвавлення внаслідок необмеженого використання старих технологій, зокрема в металургії, у вугільній, хімічній і продовольчій промисловостях. Резерви в цих галузях вичерпані, а модернізацію не здійснено. Тому економічні, політичні та екологічні наслідки такого підходу до проблем народного господарства і відтворилися в сучасній системній кризі в Україні. Потрібні відповідальні і рішучі політичні рішення і дії з виведення української економіки та політики з глухого кута імітації реформ і зміцнення кланово-олігархічного режиму. В суспільстві або консолідуються політичні і економічні групи еліт (політичного класу) з метою подолання системної кризи суспільства, або процес суверенізації України провалиться і Україна знову стане частиною нових економічних і політичних імперій.

Зауважимо, що нині у рейтингу конкурентоспроможності Інституту розвитку менеджменту в Лозанні (IMD-Lausanne) Україна серед 55 країн перебуває на передостанньому місці. Її динаміка

є негативною. В Комісії ЄС обґрунтовано вважають, що прогрес у демократичних перетвореннях «уповільнюється через наявність притаманної Україні корупції, яка є головною перешкодою її розвитку та економічного зростання, а також через брак незалежного судочинства». Очевидно, що організація влади, її якість є ключовим питанням для розвитку незалежної держави. У країні з 2004 р. практично не проводяться структурні та інституціональні реформи. Україна фактично п'ятий рік демонструвала своєрідний феномен — «зростання без реформ», причому перелік цих реформ відомий. Однак, за оцінкою відомого економіста Ігоря Бурковського, потенціал такого «безреформного зростання» практично вичерпаний. А сучасна влада має обмаль ресурсів і надто низький рівень підтримки і довіри для того, щоб протидіяти кризовим процесам. Тому вона і потребує науково обґрунтованого інструментарію та методології, які могли б допомогти подолати наслідки кризи.

Водночас технологія, що спирається на нескінченне використання «ідеї кризи» з ідеєю невміння, нездатності команди виконавчої гілки влади протистояти їй, у переддень виборів стала провідною для Президента В. Ющенка. Оцінку використання подібної технології дав Л. Кравчук, справедливо зауваживши, що «завдяки» діям і словам Ющенка «статус Президента України знижується до нуля», що Ющенко «не принижує когось — він знищує посаду, статус Президента». Політичне протистояння робить неможливим координацію зусиль гілок влади (передовсім, на центральному рівні), структур (приміром, РНБО і міністерств, урядових структур і Нацбанку чи губернаторів, підпорядкованих Президенту), зусиль, спрямованих на протидію фінансово-економічній кризі. Внаслідок цього досі відсутня науково спроможна градація пріоритетів в економічній та фінансовій сферах (оптимальних для кризової ситуації) і — відповідно — узгоджена стратегія боротьби із кризою.

Технології виходу з кризи, які запропоновані у роботі і їх можна оцінити як ефективні (чи потенційно ефективні — з «позитивним зарядом»), з одного боку, загалом блокуються політичними опонентами (що було зумовлено передвиборчою ситуацією в країні: ефективність виконавчих структур додавало б рейтингу їхнім керівникам-кандидатам у президенти на виборах 2010 р.), з іншого — «перекриваються» популістськими пропозиціями (що певним способом забезпечує електоральну прихильність на виборах) або

ж використовується технологія відкладання прийняття політичного рішення. Таким чином, управлінські технології «змішуються» з виборчими. Використані урядом технології — це переважно «ручне керування» економікою, а також ті, які передбачали «гасіння пожеж», «утримання на плаву» в переддень виборів, які виключали здійснення ефективних, але непопулярних кроків.

Влада на нинішньому етапі розвитку кризи не повинна нехтувати наявними підходами, технологіями та інструментами, які сприятимуть вирішенню проблемних питань і подоланню окремих негативних явищ. Головна політична технологія нині полягає у залученні фахівців (економістів, політологів, юристів тощо) до процесу прийняття як стратегічних, так і тактичних дій. В умовах швидкоплинного політичного часу це повинно відбуватися постійно і з урахуванням даних зворотного зв'язку для можливості негайного коригування тієї чи іншої політики. Саме за такого підходу можлива достатньо ефективна боротьба з фінансово-економічною кризою та її наслідками.

---

[1] Treaty on European Union // Official Journal C 191, 29 July 1992. / http://eur-lex. europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html.

[2] European Council in Copenhagen 21–22 June 1993 // http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/72921.pdf.

[3] http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/032a0008.htm.

[4] Громадський нагляд за виконанням Плану дій Україна — ЄС // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 6. — С. 5.

[5] http://www.ebrd.com/publ/econo/tr07r.pdf.

[6] Там само.

[7] Human Development Report, 2007/2008. Ukraine: the human development index — going beyond income Human Development Reports/ http://hdrstats.undp.org/countries/ country_fact_ sheets/cty_fs_UKR.html.

[8] Human Development Report 2007/2008 UNDR — P. 234–237,288–290. /http://hdr.undp.org/en/media/ hdr_20072008_en_complete.pdf.

[9] Eurostat. Europe in figures // Eurostat yearbook 2006 — 07. / http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page? _pageid=1090,1&_dad=portal&_schema=PORTAL.

[10] Украинцы оказались одними из самых бедных в Европе // http://mediaua.com.ua/detail/31536.

[11] Bertelsmann transformation index // BTI 2008. // http://www.bertelsmann- transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2008/BTI_2008_Ranking_EN.pdf.

[12] Там само. Методики обрахування див.: Criteria and methodology// http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2008/4_.pdf.

[13] Bertelsmann Transformation Index. BTI 2008. // http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2008/BTI_2008_Ranking_EN.pdf.

[14] Criteria and methodology // http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen _BTI_2008/4_.pdf.

[15] Детальніше див.: Клаус В. Спор о девяностых годах. Заметки о проблемах посткоммунистической трансформации / В. Клаус // Мир перемен: междунар. науч.-обществ. ж-л. — 2005. — № 1. — С. 92–93.

[16] Gwartney J. Economic freedom of the world, 2007: annual report / James Gwartney, Robert Lawson // http://www.freetheworld.com/2007/EFW2007 BOOK2.pdf. The areas and components of the EFW Index // http://www.freetheworld.com/2008/ 2008Dataset.xls.

[17] Режим доступу: http://www.heritage.org/Research/Features/Index/charters/ pdfs/index2007_RegionB_Europe.pdf.

[18] Див. детальніше: Україна на роздоріжжі: уроки з міжнародного досвіду економічних реформ / за ред. Аксеня Зіденберга і Лутца Хоффманна. — К., 1998. — С. 8–15.

[19] Index of economic freedom? 2009: the link between economic opportunity & prosperity: a product of The Heritage Foundation & The Wall Street Journal // http://www.heritage.org/Index/Ranking.aspx; The Global Enabling Trade Report 2009 // http://www.weforum.org/pdf /getr09_dev/GETR09_Full-report.pdf

[20] Transparency international: the global coalition against corruption // www.transparency.org/policy_research/ surveys_indices/cpi; http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices /cpi/2008/.

[21] Country report. Ukraine // http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page =47&nit=409&year=2006.

[22] Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys _indices/cpi/2009/cpi_2009_table

[23] Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 12. — С. 47.

[24] http://www.glavred.info/archive/2007/12/03/170713-0.html.

[25] Совет конкурентоспособности Украины // http://compete.org.ua/index. php? option=com_content&task=view&id=194&Itemid=53.

[26] http://www.gcr.weforum.org.

[27] http://www.gcr.weforum.org/pages/analysis.aspxg.

[28] Ibid.

[29] Участь України в регіональних торговельних союзах: вигоди і виклики // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 7. — С. 48–49.

[30] http://www.pravda.com.ua/news/2008/5/15/75817.htm.

[31] Україна — ЄС: від Плану дій до Посиленої угоди = Ukraine — EU: from the action plan to an enhanced agreement / Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. Олександра Разумкова, Ін-т Європи Ун-ту Цюріха. — К., 2007. — С. 108.

[32] Ігор Бурковський «Позачергові вибори в Україні: небезпечний експеримент в умовах світової кризи. Дзеркало тижня. — 2008, 11–17 жовтня. — № 38 // http://www.dt.ua/1000/1550/64349/

[33] Павловская Ю. И даже кризис их не помирит // Газета по-киевски. — 2008. — 21 октября. — С. 2.

[34] Див. про це: Тимошенко свалила вину за кризис на Януковича и Ющенко // http://www.rosbalt.com.ua/2008/10/20/534232.html

[35] Тимошенко призналась, что 4 месяца сознательно лгала о том, что «кризиса в Украине нет и не будет» // http://obkom.net.ua/news/2008-11-13/0845.shtml

[36] Див.: Ющенко: Украина успешно преодолеет негативные последствия мирового финансового кризиса // http://www.newsukraine.com.ua /news/128193/; Кин А. Юля и Солану обворожила // Там само. — 2008. — 16 жовтня. — С. 6.

[37] Див.: Назван источник кризиса в Украине // http://obozrevatel.com /news/2009/12/18/340227.htm

[38] Див.: Президент України; Указ від 09.10.2008 № 911/2008 Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України VI скликання та призначення позачергових виборів // http://zakon1.rada.gov.ua /cgi-bin/laws/main.cgi?page=8&user=o4y2008

[39] Верховна Рада України; Закон від 31.10.2008 № 639-VI. Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=6&user=1261159890555390

[40] Обращение Кабинета Министров Украины к Президенту Украины Виктору Ющенко // Газета по-киевски. — 2009. — 22 января. — С. 4.

[41] Там само.

[42] Молчанов О. Анатолий Гриценко: «Ющенко лично покрывает Стельмаха» // Газета по-киевски. — 2009. — 27 июля. — С. 6.

[43] Верховна Рада України; Постанова від 26.01.2009 № 903-VI. Про відповідальність Президента України Ющенка В.А. за ситуацію, що склалася у фінансово-кредитній сфері України // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=17&user=o1y2009

[44] Там само.

[45] Ведернікова І. Вето Президента, або казус привілейованого законодавця // Дзеркало тижня. — 2009. — 8 серпня. — С. 4.

[46] Див., наприклад: Президент України; Указ від 07.02.2008 № 106/2008 Про зупинення дії розпоряджень Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2008 року № 201-р, № 203-р, № 204-р, № 208-р. // http://zakon1.rada.gov.ua /cgi-bin/laws/main.cgi?page=28&user=o4y2008; Указ від 07.02.2008 № 107 / 2008 Про зупинення дії розпоряджень Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2008 року № 202-р, № 205-р, № 206-р і № 207-р. // http://zakon1. rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=28&user=o4y2008; Указ від 24.03.2008 № 257/2008 Про зупинення дії деяких положень постанови Кабінету Міністрів України від 23 січня 2008 року № 23, розпоряджень Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 року № 349-р і № 350-р. // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=24&user=o4y2008; Указ від 07.04.2008 № 309/2008 Про зупинення дії положення постанови Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2008 року № 90 // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=22&user=o4y2008; Указ від 15.12.2008 № 1160/2008 Про зупинення дії розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2008 року № 1366-р // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&user=o4y2008; Указ від 26.12.2008 № 1215/2008 Про зупинення дії постанови Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2008 року № 1085 // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=o4y2008; Указ від 31.12.2008 № 1223/2008 Про зупинення дії окремого положення постанови Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2008 року № 929 // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=o4y2008.

[47] Див.: Президент України; Указ від 06.03.2009 № 124/2009 Про зупинення дії деяких постанов Кабінету Міністрів України // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=22&user=o4y2009; Указ від 30.04.2009 № 285/2009 Про зупинення дії деяких положень постанови Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2009 року № 369 // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=19&user=o4y2009; Указ від 17.09.2009 № 747/2009 Про зупинення дії положення розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2008 року № 1517-р. // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=8&user=o4y2009; Указ від 25.11.2009 № 967/2009 Про зупинення дії деяких положень розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2009 року № 1361-р. // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&user=o4y2009; Указ від 25.11.2009 № 969/2009 Про зупинення дії деяких постанов Кабінету Міністрів України. // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi? page=2&user=o4y2009; Указ від 11.12.2009 № 1029/2009 Про зупинення дії окремих положень деяких постанов Кабінету Міністрів України // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=o4y2009

[48] Олег Рыбачук: «Эффективность работы Секретариата измеряется рейтингом президента» // Газета по-киевски. — 2008. — 2 декабря. — С. 6

[49] Чаленко А. Борис Колесников: «Ющенко мстить не будем» // Газета по-киевски. — 2009. — 5 июня. — С. 7.

[50] Див.: Президент України; Указ від 25.08.2009 № 671/2009 Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=9&user=o4

[51] Подгорный А. Президент должен учесть мнение местных властей // Газета по-киевски. — 2009. — 23 июля. — С. 5.

[52] Гурин П. Юлия Тимошенко: «Мы хотим дать больше финансовых прав местным общинам» // Газета по-киевски. — 2009. — 8 декабря. — С. 11.

[53] Гурин П. «Я знаю, как вывести страну из политического и экономического кризиса» // Газета по-киевски. — 2009. — 28 июля. — С. 7.

[54] Подгорный А. Глава правления Всеукраинского союза обманутых вкладчиков Богдан Рафалюк: «Тимошенко объединит всех» // Газета по-киевски. — 2009. — 16 октября. — С. 7.

[55] Подгорный А. Президент должен учесть ... — С. 5.

[56] Надо объявить о завершении эпохи ненависти в украинской политике. Обращение В. Ф. Януковича к украинскому народу // Сегодня. — 2009. — 9 декабря. — С. 5.

[57] Партия регионов: «Действующая власть опорочила демократию» // Газета по-киевски. — 2009. — 8 декабря. — С. 10.

[58] Левочкин С. Украину сейчас можно сравнить с автомобилем, за рулем которого неумелый водитель в панике нажимает на все педали подряд и неумолимо движется к катастрофе // Факты и комментарии. — 2008. — 27 августа. — С. 6.

[59] Андерс Ослунд: «Найбільш професійна сьогодні — це Юлія Володимирівна» // http://www.pravda.com.ua/articles/4b1aa9938b50c/

[60] Гурин П. В Европейской народной партии не сомневаются: Тимошенко — будущий президент Украины // Газета по-киевски. — 2009. — 11 декабря. — С. 8.

[61] Подгорный А. Леонид Кравчук: «Ющенко превратился в помощника Януковича» // Газета по-киевски. — 2009. — 28 октября. — С. 6.

[62] Юлія Тимошенко: «Я залишилася з кризою тет-а-тет. Але Господь не по силах хрест не дає. Мушу нести цю ношу» // Високий замок. — 2009. — 27 серпня. — С. 4.

[63] Див.: Кабінет Міністрів України; Програма від 16.01.2008 «Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків» // http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-in/laws/main.cgi?page=2&user=1261401565589643

[64] Иваненко А. Леонид Кравчук: «Нужно пять лет, чтобы страна разгребла авгиевы конюшни и очистилась от накопившейся грязи» // Факты и комментарии. — 2009. — 27 августа. — С. 2.

[65] Работа — волк / Евгения Продаева. — Режим доступу на 18.03.2009: http://telekritika.kiev.ua/media-rinok/virobnitstvo/market/2009-03-18/44414,

[66] Галлін Деніел С. , Манчіні Паоло. Сучасні медіасистеми: три моделі відносин ЗМІ та політики / [Переклад з англ. О. Насика]. — К.: Наука, 2008. — 320 с.

[67] Ковалевський В. Сучасний стан і тенденції медіа-сфери України / В.Ковалевський // Політичний менеджмент. — 2009. — № 5. — С. 109–119.

[68] Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / НАН України; Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса [Володимир Михайлович Литвин (ред. кол.)]. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 933.

[69] Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Почепцов. — 2-е изд., стер. — М.: СмартБук, 2009. — С. 160.

[70] Яким чином протягом минулого року змінилося ставлення громадян до влади? (динаміка, 2006–2008) // http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=195.

[71] Матеріальне становище українців починає поліпшуватися // http://www.gfk.ua/imperia/md/content/gfkukraine/pressreleases/gfk_icps_rel_august_230909_ukr.pdf.

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Авторський колектив: доктор філософських наук Ф. М. Рудич (керівник) (Вступ, Розділ III, Висновки), доктор політичних наук Л. О. Кочубей (Розділ I), доктор політичних наук А. Д. Пахарєв (Розділ II).

Політична еліта України: сучасний стан і тенденції розвитку. В аналітичній доповіді порушуються проблеми становлення та функціонування правлячої еліти, політичного класу в сучасній Україні. Особливу увагу приділено ролі політичної еліти в подоланні кризових явищ суспільно-політичного та соціально-економічного характеру, що загострилися в Україні напередодні президентських виборів 2010 р.

Политическая элита Украины: современное состояние и тенденции развития. В аналитическом докладе поднимаются проблемы становления и функционирования правящей элиты, политического класса в современной Украине. Особенное внимание уделено роли политической элиты в преодолении кризисных явлений общественно-политического и социально-экономического характера, обострившихся в Украине в канун президентских выборов 2010 г.

The political elite of Ukraine: modern status and tendency of development. The analytical report raises formation and functioning problems of the ruling elite, political class in modern Ukraine. The particular attention is paid to the role of political elites in overcoming the crisis of socio-political and socio-economic problems, which worsened in Ukraine on the eve of the Presidential Elections in 2010.

ЗМІСТ

Вступ 76

Розділ I. Поняття політичної еліти 77
1.1. Класичні концепції 77
1.2. Сучасні теорії еліт 88

Розділ II. Природа, теоретичні засади та розвиток політичного лідерства в умовах державної незалежності України 95
2.1. Сучасні концепції політичного лідерства 95
2.2. Інститути політичного лідерства в сучасній Україні: здобутки та проблеми 104

Розділ III. Політична еліта: її місце і роль в утвердженні Української держави 114
3.1. Політична еліта, передумови формування, політична філософія 114
3.2. Політична еліта, народовладдя, інститути громадянського суспільства: можливості та реальність 119

Висновки 129

ВСТУП

XXI століття — період соціальної трансформації, численних моделей політичного розвитку та різних підходів до трактування історії. Владні відносини відігравали роль стратифікації та класоутворення протягом всієї історії людського суспільства.

Значним є внесок еліт у розвиток суспільства. Саме еліти породжують і затверджують норми, цінності, культуру. Влада еліти вкорінена у сукупності ідей та ідеологій, які притаманні тій чи іншій добі. Особисті здібності еліти дозволяють їй посідати стратегічні позиції в структурах влади і ефективно діяти для втілення ідей та ідеологій, які вона сповідує. Еліта певною мірою є дзеркалом епохи, її багатством. Так мало би бути...

Останніми роками у науковій літературі розгортаються широкі дискусії щодо визначення поняття «політична еліта». Критеріїв відбору претендентів до групи, що може бути названа «політичною елітою», з одного боку, існує значна кількість, з іншого — всі вони такі суперечливі, що за бажанням наповнення поняття може постійно змінюватися як за змістом, так і за масштабами. Окрім того, нечіткість підстав, за якими дають визначення, зумовлює ситуацію, коли різними найменуваннями користуються для позначення того самого концепту, і різні концепти позначають тим самим найменуванням. Усі, хто долучається до вивчення еліти, інтуїтивно розуміють, про що йдеться, але згодом неминуче виникають розбіжності, з'являється цілий спектр думок та точок зору, почасти діаметрально протилежних[1].

Можливо, ці вади не є випадковими на цьому етапі розвитку як самого суспільства, так і теорії. «Приблизне» поняття «еліти» вживають там, де наразі потрібне поглиблення теорії, конкретизація знання. Але відповідних підходів, які б задовольняли у такому значенні слова наукові вимоги, ще не вироблено.

У сучасній політології відбувається широка дискусія про рушійні сили суспільства та його соціальну структуру, про наявність в Україні політичної еліти, її здатності (чи нездатності) як соціальної верстви до загальнонаціональної відповідальності за розвиток країни, утвердження Української держави. У становленні (з 1991 р.) української державності й у формуванні політичної еліти важливе місце належить вивченню історичного досвіду, зіставленню його з тим, як відбуваються ці процеси на сучасному етапі.

РОЗДІЛ І. Поняття політичної еліти

1.1. Класичні концепції

Як відомо, термін «еліта» походить від латинського «eligere», тобто вибирати, яке згодом трансформувалося у французьке *«elite»* — найкращий, добірний, обраний. Починаючи з XVII ст., він вживався для позначення товарів найвищої якості, а згодом і для найменування «обраних людей», перш за все — аристократії. У Великій Британії, як свідчить Оксфордський словник 1823 р.[2], цей термін став застосовуватися до найвищих соціальних груп у системі соціальної ієрархії. Через певний час це поняття почали застосовувати у генетиці, біології та інших природничих науках. Беручи до уваги ці обставини, все ж ризикнемо окреслити межі застосування дефініцій «політична еліта», «владна еліта», «управляюча еліта», «правляча еліта».

У політології «елітою» називають осіб, які дістали найвищу оцінку у галузі їхньої діяльності. «Еліта політична» — самостійна, нечисленна соціальна група, яка володіє особливими якостями, має вищий соціальний статус і бере безпосередню участь у здійсненні рішень, що пов'язані з використанням політичної влади»[3].

У розвинутих суспільствах еліта виконує дві функції:

– управління суспільними процесами, вирішення суспільних проблем, підтримка стабільності у суспільстві;

– еліта пропонує суспільству більш високі зразки поведінки і свідомості, ніж пересічні громадяни.

Разом з тим, деякі сучасні дослідники до функцій політичної еліти відносять:

– стратегічну — визначення політичної програми дій шляхом генерування нових ідей, вироблення концепції реформування країни;

– організаторську — реалізація на практиці визначеного курсу, втілення політичних рішень у життя;

– інтеграційну — зміцнення стабільності та єдності суспільства, стійкості його політичної та економічної систем, недопущення і розв'язання конфліктних ситуацій, забезпечення консенсусу з фундаментальних принципів життєдіяльності держави[4].

До перелічених функцій варто ще додати комунікативну — ефективне відтворення у політичних програмах інтересів та потреб

різних соціальних верств і груп населення. Головною ж функцією політичної еліти є керівництво і управління суспільством. Для того, щоб ефективно реалізовувати ці функції, еліта має характеризуватися такими якостями, як сучасний менталітет, державний тип мислення, готовність до загальнонаціональних інтересів.

Проблема політичної еліти є однією із найдавніших в історії суспільно-політичної думки. Починаючи із давніх часів і до середини XIX ст. учені здійснювали спроби з'ясувати, якою ж має бути політична еліта в ідеалі, яке її походження, функції, як повинні вибудовуватися взаємовідносини між елітою та масами.

Одним з перших питання політичної еліти почав розробляти давньокитайський мислитель Конфуцій (551–479 до н. е.), який обґрунтував концепцію правління «благородних мужів», тобто найблагородніших і освіченіших членів суспільства[5]. Подібних поглядів дотримувався і давньогрецький мислитель Платон Афінський (428–347 до н.е.), який вважав необхідним формувати політичну еліту з освічених філософів, споглядаючи вічні ідеї[6]. Його учень Аристотель (384–322 до н.е.) вважав необхідним «формування політичної еліти із людей, які володіють багатством і особливими якостями»[7].

На початку епохи Відродження італійський політичний мислитель та державний діяч Нікколо Макіавеллі (1469–1527) досліджував людину (як об'єкт і суб'єкт політики) у системі політичних відносин та політичних явищ, зокрема, її боротьбу за владу. Вчений розглядав проблему досягнення влади представниками політичної еліти і дійшов висновку про те, що досягти її можна завдяки доблесті, вдалій долі, прихильності співгромадян чи здійснивши злочин[8].

Правляча еліта є меншістю, що панує над масами. І це управління, як зазначав Н. Макіавеллі, здійснюється або силою, або за допомогою хитрощів. Тому він і говорив про «левів» та «лисиць» як двох груп правлячої еліти[9].

Проте науковий підхід до вивчення політичної еліти, вперше поставлене питання про існування політичної еліти у будь-якому суспільстві, теорія еліт як система наукового знання почали формуватися у другій половині XIX ст. — на початку XX ст. Протягом XX ст. було опубліковано значну кількість праць, присвячених проблемі формування та функціонування еліт. Вивчення політичних еліт стало одним із провідних напрямів західної політичної науки.

Сучасні дослідники виокремлюють хронологічно відповідні етапи розвитку теорії еліт, кожний з яких позначений головними рисами і принципами:

– класичні теорії еліти (кінець XIX — 20-ті рр. XX ст.): представлений іменами В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса. Було сформульовано основні поняття і принципи елітології, окреслено коло найбільш важливих питань теорії еліт; про роль бюрократії у суспільстві (М. Вебер); про національну аристократію (В. Липинський);

– демократична інтерпретація теорії еліт (30–40-і рр. XX ст.) (Й. Шумпетер, Г. Лассуел): трактування теорії еліт з позицій ліберально-демократичних цінностей;

– дискусія про структуру еліт у демократичних країнах Заходу (50–60-і рр. XX ст.): суперечки про місце, роль і структуру еліт у західних демократичних суспільствах. Отже, виділяються основні підходи до пояснення цих питань: плюралістичні теорії еліти (Р. Даль), критичні теорії еліти (Р. Міллз), влада як суперництво між керівними категоріями (Р.Арон);

демократичний елітизм (70-і рр. XX ст — п. XXI ст.): синтез ідей різних елітологічних підходів попереднього періоду. Особливий акцент на ролі національних еліт в успіху демократичних перетворень[10]; еліта як «техноструктура» (Дж. Гелбрейт); «новий клас» М. Джиласа тощо.

Своїм походженням сучасна класична теорія еліт зобов'язана італійській школі політичної соціології, що відкрила новий напрям у дослідженні окремої особистості чи соціальних груп — облаштовувачів державної влади. З цією школою елітизму пов'язують наукові розробки «правлячої еліти» (В. Парето), «політичного класу» (Г. Моска), «залізного закону олігархії» (Р. Міхельс, німецький соціолог, що прийняв італійське підданство).

Сам термін «еліта» утвердився в соціальних науках після публікації відомих робіт В. Парето та Г. Моски. А початок активному вивченню еліт було покладено роботами Г. Лассуела.

Науковці прагнули перетворити політику з мистецтва управляти на науку про управління. Замість релігійних та етичних міркувань за основу було взято закони та факти.

Політична еліта визначається за двома критеріями: ціннісним (ті, хто гідний керувати) та функціональним (ті, хто обраний, або, ті, хто нами керує)[11]. В ідеалі ці ознаки мають збігатися.

Суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди правила обрана меншість, наділена особливими соціальними, психологічними й політичними якостями. Найпоширенішими підходами до пояснення феномена політичних еліт у політології є ціннісний (меритократичний) та функціональний (альтиметричний).

Засновник *ціннісного (меритократичного) підходу* політичної елітології — Вільфредо Парето (1848–1923). До семантичного навантаження поняття «еліта» (що передбачає відбір, розбірливий вибір) уже первісно закладено критерії індивідуальних здібностей, майстерності, талантів, високої професійної компетенції. Саме в цьому нормативно-оціночному, елітарному, аристократичному сенсі застосовувалося це поняття і В. Парето, включаючи до складу еліти лише тих, хто досяг вищих посад у професійній ієрархії завдяки своїм здібностям і дістав можливість виконувати керівні функції в суспільстві.

Під «елітою» італійський мислитель розумів тих, хто має найвищі показники в своїй сфері діяльності. Обґрунтовував свою елітарну теорію біо-психологічними якостями індивідів. Він поділяв еліту на тих, «хто безпосередньо чи побіжно відіграє помітну роль в управлінні суспільством і становить *правлячу еліту* та іншу частину цього класу, який утворює неуправлінську еліту»[12].

В. Парето виводить теорію циркуляції еліт, суть якої в тому, що політичне життя суспільства відбувається у вигляді постійної зміни елітних угруповань, кожне з яких переживає періоди становлення, розквіту та занепаду, після чого змінюється, мирним чи насильницьким шляхом, іншим угрупованням — «контрелітою».

Декларуючи роль правлячого класу універсальним принципом людської історії, В. Парето дає йому негативну оцінку, вважаючи, що за будь-якого політичного режиму правлячий клас спричиняє негаразди всій нації. Суспільство завжди, на його думку, управлялося і буде управлятися елітами, які мають на меті свої власні інтереси, що не відповідають інтересам народу.

Функціональний підхід започаткували Г. Моска і Р. Міхельс. Суть його полягає в тому, що він пояснює існування політичної еліти важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, що їх виконують. Гаетано Моска (1858–1941) у роботі «Правлячий клас» (1896 р.) сформулював теорію правлячого класу. Так, зокрема, вчений вказував на те, що саме правлячий клас визначає історичний процес. Застосовуючи принцип

організаційного підходу, Г. Моска здійснює аналіз «правлячого класу».

Саме Г. Моска ввів до наукового обігу поняття політичного класу, наголосивши на функціональності цієї групи та використовуючи такі похідні від нього поняття і визначення, як «панівний клас», «вищі класи», «клас правлячих», «організована меншість», «неорганізована більшість, що управляється». На думку Г.Моски, «політичний клас подібний колективу, члени якого об'єднані політичним покликанням. Основою солідарності є політична свідомість, спільна для кожного члена класу»[13].

Вчений зазначав, що «у деяких країнах єдиним критерієм, що визначав належність до правлячого класу, є народження в аристократичному середовищі. Практично в усіх країнах, які мають стародавню історію, у той чи інший час існувала спадкова аристократія»[14].

Оновлення політичного класу (за Г.Москою) здійснюється таким чином: наслідуванням, вибором та кооптацією (вольовим введенням нових членів до правлячого класу). Суспільству притаманні дві цілковито протилежні тенденції: аристократична (прагнення до збереження влади в руках нащадків тих, хто управляє) і демократична — до оновлення через верстви суспільства, що управляються. У випадках, коли виникають перешкоди на шляху, циркуляція може відбутися внаслідок повстання, революції та інших насильницьких методів.

Ефективність здійснення владних функцій правлячим класом, на думку вченого, значною мірою залежить від характеру законодавчих і політико-організаційних процедур, за допомогою яких реалізується влада. Теорія Г. Моски щодо загальної природи управління і політичної влади базується на вивченні класифікації соціальних індикаторів, що дозволяють вивчати різноманітні типи правлячих класів, які існують за умов різних політичних режимів. Таким чином, влада розглядається як створена лише на основі самоорганізованої меншості, яка здатна нав'язати свою волю більшості лише тому, що вона більш організована. На думку вченого, саме це і становить головний механізм влади над людьми.

До класичних праць з теорії еліт, безумовно, необхідно віднести праці учня М. Вебера, одного з ідеологів партії Б. Муссоліні — Роберта Міхельса (1876–1936). Він досліджував структуру влади в політичних партіях і профспілках на основі власного досвіду як партійний функціонер.

Р. Міхельс виводить новий соціальний закон, названий ним «залізним законом олігархії», який можна сформулювати таким чином: будь-який демократичний лад для досягнення стабільності змушений створювати бюрократичну організацію чи обирати лідерів, які володіють високими повноваженнями. На думку вченого, «цивілізоване людство не може існувати без «панів» чи політичного класу. Більшість людства буде змушена визнати правління вищого із власного середовища меншості та змиритися з роллю п'єдесталу для величі олігархії»[15]. Саме політична еліта, на думку вченого, є продуктом національної психіки. Теорія вченого не визнає самостійної ролі особистості в політиці, здатності мас впливати на владу.

Ідентифікація розглянутих теорій сприяла формуванню загальної теорії еліт під назвою *«макіавеллістська»*, представниками якої є В. Парето, Г. Моска та Р. Міхельс. Представники «макіавелістської» школи вважали еліту більш чи менш консолідованою групою, яка відрізняється від решти населення особливими соціальними, політичними та психологічними якостями і елітною самосвідомістю. Аналіз концепції еліт В. Парето, Г. Моски та Р. Міхельса дає змогу вийти на загальні висновки, які полягають у наступному: визнання елітарності будь-якого суспільства, його поділ на привілейовану правлячу меншість та пасивну більшість; високу згуртованість; особливі психологічні якості еліти (належність до неї визначається, в першу чергу, природними талантами і вихованням); взаємовідносини еліти з масами є взаємовідносинами панування та підлеглих; зміна елітних угруповань.

Прихильники ціннісного (меритократичного) підходу визначальною ознакою еліти вважають духовний аристократизм, особистісну перевагу одних людей над іншими, стиль панування, антропологічні особливості. Представник ціннісної теорії еліт, іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет (1883–1955) вважав, що будь-яке суспільство є динамічною єдністю двох факторів — меншості та мас і що саме суспільна сила в меншості людей, вибраних аристократів. Водночас, він виходив з того, що еліта — це частина суспільства, яка, на його думку, має вимірювати себе особливою мірою, готова взяти на себе історичну відповідальність за долю суспільства загалом. «Це не той, хто вважає себе вище за інших, а той, хто до себе самого ставиться вимогливіше, ніж до інших»[16]. Як представник ціннісної концепції, вважав еліту головною конструктивною силою суспільства, а також те, що формування

еліт відбувається внаслідок природного відбору найбільш цінних представників суспільства, а не внаслідок боротьби за владу.

Демократична інтерпретація теорії еліт. Концепція демократичного елітизму не заперечує ідеї народного суверенітету, а владу і правління демократичної еліти вважає благом для всього суспільства. Так, зокрема, австрійський і американський економіст і політолог *Йозеф Шумпетер* (1883–1950) доводив, що життєздатність демократичної моделі може забезпечити конкуренція еліт, а не мас. Правляча еліта необхідна для будь-якого суспільства, у тому числі й для демократичного, характерна риса якого — конкуренція еліт за позиції влади, а також відкритість еліти для оновлення талановитими, здібними, високоморальними представниками народу[17]. Й. Шумпетер, як і Г. Моска, вважав, що не вроджені таланти, а політичний досвід є кращим вчителем мистецтва політики. Накопичений досвід поколінь, сконцентрований у традиціях, представлених у відповідних інститутах (школах, коледжах, університетах), є тим джерелом знань, який забезпечує успішність правлячого класу[18].

У контексті концепції В. Парето (зокрема, пояснення структури суспільства за допомогою поведінкових стереотипів індивідів) розвивав своє вчення і американський дослідник Гарольд Дуайт Ласвелл (1902–1978). Еліта за Г. Ласвеллом, і є ті люди, котрі володіють благами найбільшою мірою, ніж «ті, хто отримує більшу частину із всього, що можна отримати»[19]. Політична еліта — це верхівка правлячого класу. Аналіз правлячих елітних груп повинен передбачати, за Г. Ласвеллом, вивчення особистісних характеристик, якими володіють члени *правлячої еліти*.

Г. Лассуел наголошує, що правляча еліта не обов'язково активно користується своєю владою, це — середовище, із якого виходять лідери. Відповідно, Г. Лассуел визначає *правлячу еліту* досить широко: це особи, які обіймають важливі посади у владних структурах; особи, які раніше були на посадах і залишилися після відставки лояльними до існуючого режиму; ті, хто не належить до формальних інститутів влади, але має великий вплив на прийняття рішень в цих інститутах; члени опозиції, які мають значну політичну вагу, з якими змушена рахуватися влада; члени сімей вищих владних структур. Між іншим, Г. Ласвелл виключає з правлячої еліти опозицію, яка не сприймається серйозно правлячою владою, і колишніх членів еліти, які розірвали зв'язки з режимом, якщо вони не належать до кола впливових опозиціонерів.

Г. Лассуел стверджував, що еліта сучасного західного, особливо американського суспільства, на відміну від своїх попередників, володіє знаннями і умінням управляти, і тому більше підходить для управління сучасним складним і диференційованим соціумом, ніж аристократична каста. До того ж еліта сучасного західного суспільства визнається кращою з еліт, оскільки вона відкрита для всіх людей, які здатні до управління[20].

На противагу зазначеній теорії американський політолог Роберт Алан Даль (нар. 1915 р.) виступав проти делегування політичної влади еліті та пропонував реформи із розширення в США політичної ваги нижчих та середніх верств[21]. У своїй роботі «Хто управляє?» (1967 р.) вчений здійснив спробу спростувати ідеї Р. Міллза про олігархічний характер влади в США і на основі плюралістичної концепції еліт обґрунтувати демократичний характер цієї влади. Внаслідок досліджень Р. Даль дійшов висновку, що не існує однорідної еліти, є сукупність диференційованих еліт.

У суспільстві відбувалися важливі зміни — впроваджувався виборчий колективізм, який прагнув витіснити індивідуалістичний лібералізм. Реакцією на ці процеси була публікація робіт німецького соціолога, філософа, історика, економіста і юриста Макса Вебера (1864–1920) про роль бюрократії у суспільстві. М. Вебер, вважав саме бюрократію всесильною. Це відкрило нову тему дослідження влади, реального розподілу владних ресурсів у суспільстві. За М. Вебером, бюрократ — це ототожнення елітарної системи. Бюрократична система забезпечує всім, хто в ній задіяний, визначену певними правилами винагороду.

М. Вебер заклав також початок підходу, відповідно до якого класи визначаються, не тільки виходячи із відносин до засобів виробництва. Не заперечуючи марксистських критеріїв виокремлення класів, він запропонував доповнити аналіз стратифікації ще двома змінними: «статус» (розуміючи, рівень соціальної поваги) та «партія» (маючи на увазі ступінь політичної активності людини). М. Вебер розглядав патримоніальну державу як протилежну бюрократичній[22]. Якщо перша базується на клієнтських стосунках, відносинах особистої відданості, які стають домінуючими, то друга будує свої внутрішні зв'язки на основі раціональності функціонування.

Американський політолог Чарльз Райт Міллз (1916–1962) у роботі «Правляча еліта» (1956 р.) подає загальний аналіз еліти США середини XX ст. і визначає її як групу статусів та стратегічних

ролей. Вчений зазначав, що «владна еліта в США об'єднує людей із трьох сфер — політичної, економічної та військової. У тридцятих роках XX ст. провідна роль у державному житті належала політикам, а вже через два десятиріччя — військовим і представникам корпорацій»[23]. Відповідно до його концепції, у США ряд осіб володіє величезною владою, якої позбавлені решта, і ці особи дедалі більше перетворюються на самоувіковічену еліту; їхня влада стає дедалі більш непідконтрольною і безвідповідальною.

У Р. Міллза відсутнє чітке визначення поняття правлячої еліти. Використання ним цього поняття передбачає категорію осіб, які приймають рішення і здійснюють суттєвий вплив на функціонування та розвиток суспільного організму. Правляча еліта (за Р. Міллзом, вона включає тих, хто посідає вищі позиції у «великій трійці»: державних структурах, великих корпораціях та армії[24]) проявляє високу ступінь горизонтальної мобільності — одні й ті самі люди впродовж своєї кар'єри часто переходять із провідних посад у одній із цих структур на провідну посаду в іншій, або ж суміщають ці посади. Безпосередньо вони утворюють замкнену соціальну групу, суцільно пронизану неформальними патрон-клієнтськими стосунками.

Наприкінці XX ст. наголоси в обґрунтуванні елітизму з позицій технологічного детермінізму змінювалися. Термін *«нова еліта»* (менеджери, верхівка чиновників та інтелігенція), на відміну від «колишньої» еліти («еліти крові» та «еліти багатства»), розглядається як важлива складова нових моделей соціальної структури. Представники неотехнократії виходять із розуміння того, що суспільство є системою бюрократичних інститутів, якими ефективно керують кваліфіковані менеджери. Провідну роль при цьому відіграють «нові еліти», які регулюють соціальні відносини науковим впливом. Теоретики неотехнократії стверджували, що це призведе до утвердження інтелектуальної еліти, яка володіє потужними науковими знаннями, професійним досвідом, умінням керувати сучасними організаціями.

Подібні погляди висловлював відомий американський економіст Джон Кеннет Гелбрейт (1908–2006). На думку представника теорії обґрунтування еліт, сучасна технологія обов'язково формує еліту, яка є «техноструктурою»[25]. Техноструктура — це особливий соціальний інститут, коли не індивід, не окремий лідер, а комплекс вчених, інтелектуалів, техніків, працівників реклами, експертів, бюрократів посідають керівні позиції. Ця корпоративна

еліта фахівців виробляє політику і управляє нею. Центр влади зміщується від еліти власників капіталу до еліти фахівців, носіїв знань.

Іншу спробу синтезувати підходи К. Маркса і В. Парето здійснив французький соціолог, філософ, публіцист Раймон Арон (1905–1983). Він зводив протистояння між соціологією «класів» та соціологією «еліт» до принципового питання: «Чим є взаємовідносини між соціальною диференціацією та політичною ієрархією у сучасному суспільстві?»[26]. Р.Арон виокремлює п'ять субелітних груп: політичні лідери, урядові адміністратори, економічні директори, лідери мас та воєначальники. У своїх роботах «Категорії, що управляють, чи клас, що управляє» (1965 р.) та «Соціальний клас, політичний клас та клас, що управляє» (1969 р.) Р. Арон переконує: помилково вважати, що влада в сучасному суспільстві визначається одним керівним класом. Вона характеризується суперництвом між управляючими категоріями[27].

В історії української суспільно-політичної думки досить цікавою і самобутньою є елітарна концепція українського історика, політолога В'ячеслава Липинського (1882–1931). Передумовою провідної ролі національної аристократії є, на його думку, її прагнення до влади і готовність боротися за неї. У праці «Листи до братів-хліборобів» В. Липинський наголошує, що «...всяка нація, коли вона дійсно хоче стати нацією, не може зупинитися на півдорозі ... не маючи власної аристократії, вона ніколи не стане нацією...»[28].

В іншій його відомій праці «Релігія і Церква в історії України» висловлюється сумнів, що Україну можна створити «голосами плебісциту». В. Липинський не розглядав еліту як замкнену суспільну верству або касту. Він вважав, що національна еліта — це та активна меншість, яка об'єднує найкращих і найактивніших членів усіх класів, творить матеріальні і духовні цінності — власність усього суспільства. На його думку, в кожній нації існує група людей, яка керує нацією. Таку провідну групу В. Липинський називає «національною аристократією». Політолог запевняє, що «ез своєї власної національної аристократії — без такої меншості, яка була би настільки активна, сильна та авторитетна, щоб організувати пасивну більшість нації всередині і тим захистити її від ворожих загроз іззовні — немає і не може бути нації.

Особливе місце в межах теорії еліт посідають концепції, спрямовані на вивчення еліти тоталітарного суспільства — теорії *«нового класу»* (лат. — classis — розряд, група), «правлячого класу».

Так, зокрема, ідеї М. Вебера були продовжені у теорії «нового класу» югославського політолога, державного і громадського діяча Мілована Джиласа (1911–1995). Цей «новий клас», який володіє всім спектром характеристик попередніх правлячих класів, М. Джилас ототожнює з «політичною бюрократією», що виокремилася із звичайного адміністративного апарату і постала над ним. За даною концепцією після соціалістичних революцій до влади приходить новий політичний клас, який складається із колишніх революціонерів і державної бюрократії. Основою класу є комуністична партія. Природа нового політичного класу не економічна, як у західних країнах, а політична. У свою чергу, володіючи монополією на політичну владу, цей клас підкоряє собі національну власність.

Існують різні здатності членів суспільства до політичної участі у житті суспільства, впливу на політичні та соціальні процеси, управління ними. У радянському суспільствознавстві теорія еліт протягом багатьох років розглядалася як псевдонаукова та буржуазна. Сам термін «еліта» підмінявся термінами «власть імущі», «впливові верстви суспільства», «вершки нації» тощо.

Визнання існування правлячих еліт є спільним для переважної більшості політологів XX ст. Однак у вирішенні питання про те, який тип відносин складається між політичною елітою і рештою суспільства, існують суттєві розбіжності. Можна виокремити дві основні моделі:

Перша. Стверджується існування особливих, відокремлених еліт, що мають абсолютний вплив на решту суспільства (олігархічна, елітаристська моделі). Родоначальниками першої були представники макіавеллістської школи та ідеологи технократичної теорії еліт.

Друга. Існування множини еліт, що тісно взаємопов'язані та водночас конкурують одна з одною (поліархічна, демократична моделі).

Реаліям сучасного демократичного суспільства найбільше відповідають ціннісні теорії еліт, оскільки «справжня еліта не володарює, вона керує масами з їхньої добровільної згоди, яка виявляється на вільних виборах»[29]. Відповідно до теорії елітарної демократії, має бути конкуренція між потенційними керівниками, які є не лише групою, здатною до управління, а й захисниками демократичних цінностей. Жодна з еліт не може домінувати відповідно до концепції плюралізму еліт. Функціональний підхід у поєднанні

з ціннісним, на нашу думку, має застосовуватися під час розгляду такого важливого, однак, суперечливого, неоднозначного напряму у політології, як політичні еліти та політичний клас.

Простеживши еволюцію класичних теорій, можна дійти висновку, що вчені не розробили ґрунтовної концепції, яка б, з одного боку, врахувала найбільш цінні здобутки попередників, у тому числі враховуючи владні відносини, особливості розвитку правлячої меншості (і за ціннісними показниками, і за рівнем виконуваних функцій), з іншого — спостерігалися певні спроби скоригувати певні концепції (не позбавлені суб'єктивних оціночних суджень), які, однак, не переросли в широку наукову дискусію.

Отже, вибудовується наступний ряд понятійних категорій.

У стародавні часи під елітою розуміли благородних мужів (Конфуцій); «освітчених філософів»(Платон); тих, «хто володіє багатством і особливими якостями» (Аристотель).

У епоху Відродження: «правляча еліта є меншістю, що панує над масами» (Нікколо Макіавеллі).

Друга половина XIX ст.: італійська школа політичної соціології: «правляча еліта» (Вільфредо Парето); «теорія правлячого класу» (Гаетано Моска); «залізний закон олігархії» (Роберт Міхельс).

Перша та друга половина XX ст.: «Духовний аристократизм» (Хосе Ортега-і-Гассет); «правляча еліта» (Гарольд Дуайт Лассуел); «бюрократична організація суспільства» (Макс Вебер); «правляча еліта» (Чарльз Райт Міллз); «техноструктура» (Джон Кеннет Гелбрейт); «влада-суперництво між категоріями, що управляють» (Раймон Арон); «провідна роль національної аристократії» (В'ячеслав Липинський); «новий клас» (Мілован Джилас).

1.2. Сучасні теорії еліт

В останні десятиріччя у постсоціалістичних країнах відбуваються кардинальні перетворення: формується нова економічна і політична системи, докорінно змінилася структура суспільства. На соціальній та політичній сценах з'явилися нові актори, які змусили суспільство «грати» за новими правилами. Колишня партійна номенклатура частково поступилася своїми позиціями. Змінилися механізми соціальної і політичної мобільності, стереотипи і домінанти поведінки політиків, а відповідно, і вся система політичної стратифікації.

Розвиток теорії еліт на концептуальному рівні в сучасній політичній науці лише розпочинається. На сьогодні для дослідників існують ще досить серйозні проблеми методологічного характеру. Дослідження еліт потребує вивчення питань стратифікації сучасного суспільства, закономірностей політичної боротьби, особливостей і суперечностей функціонування владних структур, політичного лідерства та конкретних політичних технологій.

Той, хто володіє владою, водночас володіє і здатністю управляти суспільством, впливати на поведінку його членів. Незважаючи на те, що демократичні зміни на сучасному етапі спрямовані перш за все на те, щоб перебороти наявний соціальний розкол, фактор влади має велике значення у формуванні та підтримці соціальної нерівності.

Сучасну еліту залежно від змісту, стилю політичної діяльності і механізмів її формування можна класифікувати таким чином:

Перша. *Тоталітарна і авторитарна*. Вона є унітарною за якісним складом кадрів та ціннісними орієнтаціями, закритою за механізмами формування, монопольною за ідеологічними установками і конфронтаційною за стратегією і тактикою ідейно-політичної боротьби. Для її представників характерні видимість ідеологічної єдності та кругова порука, практична ізольованість від інших верств суспільства, кар'єризм. За правління такої еліти у суспільстві домінує єдиний спосіб мислення, заснований на єдиній ідеології, яку уряд насаджує в масах. Відсутні свобода висловлення думок, значний вплив має пропаганда та інші маніпулятивно-психологічні технології.

Друга. *Ліберальна*. Еліта демократичного поділу влади. Частіше за все унітарна за якісним складом кадрів і ціннісними їхніми перевагами, водночас — відкрита за формами і принципами формування із домінуючою ідеологічною концепцією. Вона помірно консервативна і помірно ліберальна, а її відмінною рисою є гнучкість.

Третя. *Домінантна*. Еліта плюралістична та мобільна за своїм кадровим складом, відкрита за механізмами рекрутування у свої ряди, домінантна за ідеологічними установками і консенсусна за формами і методами політичної діяльності. Така еліта характерна для перехідного періоду становлення відкритого демократичного суспільства. Їй притаманні перспективність і конструктивізм, ліберально-демократичні погляди, сміливість та самостійність.

Четверта. *Плюралістична*. Еліта з сильною законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Це еліта цивілізованої демократичної держави.

У нинішніх концепціях еліти розробляються ідеї плюралізму та конкуренції еліт за умов демократичного суспільства. Представники сучасної еліти розуміють необхідність врахування суспільних інтересів народу, наголошуючи при цьому, що виразником цих інтересів і їхнім гарантом виступає еліта: «демократія — це влада народу, але відповідальність за виживання демократії покладається на плечі еліти, еліта повинна правити, щоб влада народу вижила»[30].

Більшість політологів, які проводять емпіричні дослідження еліт, звертаються до *альтиметричного* критерію, який передбачає розуміння еліти у широкому сенсі, що включає не лише лідерів, які належать до вищого ешелону влади, але і тих політиків, які користуються впливом на місцях, а також активістів партій. У контексті такого підходу визначається «політична еліта» як ті особи, які обіймають посади, що передбачають вирішення питань загальнонаціонального рівня»[31].

Дещо інша позиція російської дослідниці Л. Васильєвої: політична еліта — «це конгломерат вищих політичних функціонерів, це група людей, які володіють статусом елітності (внаслідок таких якостей, як висока когнітивна структурованість мислення, варіативність поведінки і соціально-орієнтований характер установки), об'єднаних на основі певної ідейно-політичної платформи і здатних до інституалізації у політичній сфері тих імпульсів, які виходять від їхньої групи»[32].

У «новій» еліті намітилися такі групи: інтелігенція; прихильники демократичних цінностей, люди, що постраждали від колишнього режиму; інтелектуали з партійної еліти, які, маючи доступ до ЗМІ, могли завдати відчутних ударів офіційній ідеології; демократично, по-реформаторськи, ринково орієнтовані представники господарської еліти; прагматики в усіх ланках владних і управлінських структур. Ядро нової політичної еліти склали представники двох останніх груп, тобто господарники і прагматики-керівники.

Еліти — це не лише статус, а спосіб генези. Ідея елітарності в сучасному, модерному, нетрадиційно-становому суспільстві нерозривна з процедурою та обставинами добору і відсіювання, іншими словами — конкуренції. А ті, в свою чергу, немислимі без прозорих і рівних для всіх правил гри. У корумпованому сучасному суспільстві про еліти годі й говорити. Еліта гідна не лише пошани, але й наслідування. Авторитет еліти не вимушений, а визнаний.

Еліта — в однині — може сформуватися лише довкола якоїсь виразної ознаки. Вона може змінюватися з перебігом історії, але її не може не бути. Такої ознаки бракує в Україні. В Україні є еліти за фактом, за номенклатурою, але не за походженням (під походженням розуміємо фахове становлення або непересічне обдарування).

Відповідно до сучасних визначень, «політична еліта — не лише сукупність людей, які посідають високі державні посади. Це стійка соціальна спільнота, що базується на глибоких внутрішніх зв'язках політиків, які до неї належать, що об'єднані спільними інтересами: володіння важелями реальної влади, прагнення зберегти на них свою монополію, відмежувати і не допустити до них інші групи, стабілізувати і зміцнити позиції кожного з її членів»[33].

Правляча еліта. Владною елітою вважають тих, хто очолює державну ієрархію. Її представники наділені реальною владою, володіють відомим соціальним статусом, необхідною професійною підготовкою. Це не просто група вищих посадовців з певними діловими, політичними, моральними якостями, а органічна спільнота, головними ознаками якої є — влада, престиж, групове мислення, почуття належності до касти обраних. Деякі вчені вважають, що владна еліта у широкому розумінні складається із власне політичної еліти та навколоелітного оточення[34].

«Правляча еліта — це організована меншість суспільства, внутрішньо диференційована, але високо згуртована соціальна група, яка володіє якостями лідерства і підготовлена до виконання управлінських функцій, яка посідає керівні позиції в суспільних інститутах і безпосередньо опосередковано впливає на прийняття владних рішень в суспільстві»[35]. Правляча еліта відрізняється від інших груп еліти безпосередньою участю в здійсненні влади. Правляча еліта — це спеціалізована соціальна група, що концентрує в своїх руках державну владу і посідає командні позиції в управлінні суспільством.

Різноманітні теорії еліт — як зарубіжні, так і вітчизняні — спільні у тому, що еліта може бути визначена як група осіб, що володіють високим ступенем соціального престижу і здатні впливати на рішення загальнонаціональних проблем. Правляча еліта має бути тією соціальною групою, яка посідає найбільш високі позиції в суспільстві, максимально володіє політичною владою і можливістю впливу на суспільство. Еліта, яка висувається класом, набуває певної автономії щодо цього класу і зазвичай сприймається як провідник не вузько класового, а «всезагального» інтересу[36].

Еліта відображає волю панівного класу, виявляючи та реалізовуючи її. Здійснюючи ці функції, еліта відіграє особливу роль у житті суспільства і набуває відносної самостійності щодо свого класу. Для утримання своєї влади правлячий клас повинен продемонструвати свій інтерес як інтерес всього суспільства та відповідати своєму визначенню не лише як соціальної групи, що відрізняється від інших критеріями доступу до суспільного багатства, влади, а й соціальним престижем.

У політичних суспільствах влада окремих індивідів є лише похідною від влади державної корпорації, до якої вони належать, а державні актори — тобто індивіди, які обрали політику своєю професією, — завжди володіють владою тимчасово, поки вони посідають свої посади. Вони володіють владою не тому, що мають якісь особливі переваги, порівняно з іншими людьми, а тому, що є частиною державної машини. Державна система винагороджує їх особливими повноваженнями і забезпечує гарантії панування. Безпосередньо самі політичні актори не володіють засобами управління і тому цілком залежать від державної корпорації. У них немає власності, окрім політичного капіталу, який є також атрибутом їхнього статусу. Кожний політичний актор, тимчасово володіючи політичним капіталом, намагається стати його власником, посилити свою владу. Тому іманентним прагненням еліти політичного суспільства є приватизація держави і наслідування статусу.

Про еліту говорять в однині (еліта) та у множині (еліти). Другий підхід називають *плюралістичним*, прихильники якого вважають, що у демократичних суспільствах існують як мінімум дві еліти — правляча і не правляча, і між ними відбувається постійна конкурентна боротьба, результат якої визначатимуть шляхом виборів. Важливою категорією елітології є поняття самоізоляції політичного класу і його зосередження на політичній боротьбі й реалізації своїх вузькопартійних, а подеколи й особистих інтересів. Важливою ознакою демократії є вибори, на яких електорат обирає між конкуруючими елітами.

«Еліта — це єдина правляча група суспільства. За такого розуміння вести мову про «неправлячу еліту» немає сенсу, оскільки, якщо еліта не править, значить, це не еліта»[37]. Звичайно, у правлячій групі можуть виникати антогоністичні опозиційні угруповання, клани, кліки та інші формальні чи неформальні утворення. Проте це не може змінити суті концепту еліти, що дає нам можливість зрозуміти, як здійснюється управління суспільством

і політика в цілому. Боротьба ж за владу на виборах точиться не між двома елітами, а між елітою та активними групами політичного класу, що прагнуть увійти до еліти, або між частинами еліти за збереження своїх позицій чи їхній перерозподіл.

Не зовсім коректно говорити про «еліти» як про групи, між якими відбувається боротьба за владу. Ці протиставлені групи, безумовно, існують, проте є не «елітами», а різними частинами єдиної правлячої еліти — тобто субелітами.

Особливою спільнотою всередині правлячої еліти є невелика згуртована група, яка перебуває на самій горі владної піраміди. Цю групу Т. Заславська називає «верхньою (субелітною) верствою»[38], Л. Шевцова говорить про «супереліту»[39], О. Криштановська про «топ-еліту»[40].

Необхідно зазначити, що теоретичну дискусію з приводу виокремлення політичної еліти у загальній елітарній структурі суспільства ще не завершено. У науковій літературі, окрім концептуальних підходів, склалися три основні способи щодо процедури виділення політичної еліти із загальної структури еліти:

– *позиційний*: ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи визначається позицією, що посідає особа у системі влади (члени урядів, парламентів тощо). Такий підхід є формальним через перебільшення ролі осіб, які володіють лише номінальною владою, та інгорування факту потенційного потужного впливу «тіньових» фігур; результатом цього підходу може бути помилка у визначенні реальної політичної ваги номінально рівнозначущих фігур;

– *репутаційний*: виявлення рейтингу політика за допомогою експертних оцінок (однак вірогідною є значна залежність дослідника від суб'єктивних думок експертів);

– *десизійний*, заснований переважно на аналізі того, як і ким приймаються стратегічні рішення (є найбільш точним і обгрунтованим, найбільш розповсюджена в сучасній літературі).

Еліта у процесі трансформації не залишалася однією і тією самою групою. Вона змінювалася: і структурно, і функціонально, і ідеологічно. Ця швидка трансформація зумовлювалася відсутністю сформованої групової самосвідомості. Кожна частина еліти намагалася впливати на центри влади, які перебували у динаміці; кожна намагалася стати самостійним центром влади у сфері своїх, визначених законом повноважень.

Якісне оновлення української політичної еліти можливе, якщо існують дієві механізми відповідальності — Президента, депутатів,

партій та уряду. Українська політика потребує якісного кадрового оновлення. На сьогодні поява власне української національної еліти буде залежати від формування демократичних інститутів громадянського суспільства.

Наголосимо: однією із провідних тенденцій сучасної політичної науки є розуміння політичної еліти як політичного авангарду правлячого класу. Політична еліта — це досить самостійна, найвища, відносно привілейована частина суспільства, наділена непересічними психологічними, соціальними й політичними якостями, що бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї.

У сучасному суспільстві є всі підстави говорити про застосування позиційно-статусного підходу до еліти. Хиба: не враховується ані походження, ані репутація, ані якості людини. Найпродуктивнішим методологічним підходом, що дає змогу зрозуміти її природу та пояснити процеси, що в ній відбуваються, є дискурс еліти в єдності походжувального, репутаційного, позиційно-статусного й функціонального підходів.

Отже, у сучасній науці існує велика кількість різноманітних теорій політичних еліт від макіавеллістських, які визнають еліту творчою меншістю, що покликана управляти не здатними до самоуправління масами, до технократичних, які наполягають на необхідності формування політичної еліти із середовища менеджерів та вчених.

На нашу думку, політична еліта складається з осіб, що приймають стратегічно важливі рішення загальнонаціонального масштабу. Еліта — це соціальна спільнота (хоч і гетерогенна), об'єднана близькістю установок, стереотипів і норм поведінки, що володіє єдністю — почасти відносною — цінностей, які поділяє. При цьому стандарти поведінки — реальні та ті, що декларуються, — можуть суттєво відрізнятися.

РОЗДІЛ II. Природа, теоретичні засади та розвиток політичного лідерства в умовах державної незалежності України

2.1. Сучасні концепції політичного лідерства

Проблема політичного лідерства безпосередньо пов'язана з проблемою політичної еліти або політичного управлінського класу, визначення якого нині часто вживається в політологічному лексиконі. Але слід зауважити, що історико-політологічний інтерес до політичного лідерства (до біографій та діяльності видатних політиків, які були в авангарді суспільно-історичних процесів світової цивілізації) має дуже глибоке і давнє коріння.

Всесвітня політична історія людства на кожному етапі свого розвитку висувала величезну кількість видатних політичних діячів, керманичів величезних подій, діяльність яких описували й оцінювали не менш видатні політичні мислителі свого часу. Завдяки історичним і політичним трактатам минулого, а також еволюції поглядів видатних мислителів різних епох на владу та її провідних носіїв мала змогу успішно розвиватися сучасна політична наука.

Сучасна політологія не тільки досить ґрунтовно визначає особливе місце політичних лідерів в історичних подіях, а й стверджує, що вони є виразниками найвищого ступеня участі особи в політичному процесі.

Осмислення феномена політичного лідерства бере початок з давньої історії. Мислителі давньої Індії, Китаю, Греції, Риму та інших давніх цивілізацій прагнули визначити і з'ясувати причини авторитету, впливу й слави видатних правителів, розкрити їхні політичні та моральні здібності. У працях античних мислителів видатні політичні діячі, як правило, змальовані як благородні особи, а їхня взаємодія з найближчим оточенням є відносинами вчителя з учнями. Через політичні трактати Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона, Плутарха, Свєтонія, Тацита, Тіта Лівія та інших античних мислителів проходить ціла галерея постатей мудрих, досвідчених, сильних й авторитетних політичних діячів, які здобули повагу і довіру своїх сучасників[41].

У добу Середньовіччя рабовласницький устрій був замінений феодальним соціально-економічним ладом, а християнство набуло статусу державної релігії. Суспільно-політична система формувалася на засадах монархізму. Релігійно-політичні трактати

католицьких мислителів Августина, Фоми Аквінського та ін. віддавали владні пріоритети церкві над світською владою, але пізніше, в період Реформації, зокрема політичні трактати Н. Макіавеллі, Т. Мора, Ж. Бодена, Т. Кампанелли, Е. Роттердамського та ін., передали пальму першості у владних справах суб'єктам світського володарювання[42].

Характерними рисами Нової і Новітньої історії людства стали радикальні зрушення у соціально-економічній, науково-технічній, політичній та духовній сферах життя світової спільноти. Розвиток техніки, пароплавства, авіації, географічні відкриття та інші досягнення індустріального поступу змінювали не тільки внутрішньополітичну ситуацію в окремих державах, а й взаємовідносини в світі загалом. У нових умовах з'явилися нові політичні класи — буржуазія і пролетаріат, — які стали основними суб'єктами політичних процесів. Нова і Новітня історія людства — це доба жорстких соціальних революцій, громадянських, континентальних та світових воєн, формування та розпад світової колоніальної системи, створення і занепад військово-політичних об'єднань і т. ін., що радикально змінювало вигляд нашої планети. Безумовно, всі великі, локальні й навіть дрібні політичні події пов'язані з діяльністю лідерів, які залишили в світовій історії неоднозначний слід і такі ж неоднозначні наслідки. Нова і Новітня епохи висунули величезну плеяду видатних і прогресивних політичних лідерів. Чимало й таких, які завдали лиха не тільки своїм народам, а й світовій спільноті.

Політичні мислителі минулого, сучасні політологи та суспільствознавці вивчали раніше і досліджують нині характер політичного володарювання, розвиток політичного лідерства в нових історичних умовах. Сучасні політологічні концепції спираються на фундаментальні праці Дж. Локка, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса, Ф. Ніцше, М. Вебера та багатьох інших мислителів, які глибоко розкривають сутність, характер і специфічні особливості власного володарювання[43].

Східнослов'янська політична наука, до якої належать трактати мислителів Білорусі, Росії та України, почала формуватися лише в другій половині XIX століття. Умови становлення і розвитку цієї науки були різні. Якщо російські суспільствознавці працювали в умовах власної держави і їхні владно-державницькі ідеї ґрунтувалися на багатовіковій політичній історії Московського царства і Російської імперії, то білоруські й українські суспільствознавці

розробляли свої концепції в умовах володарювання інших держав, до складу яких входили їхні землі. Але всі східнослов'янські представники політичної науки спиралися на історичний досвід Давньоруської держави, яка об'єднала всі східнослов'янські племена й до періоду роздрібненості та занепаду була доволі могутньою європейською державою.

Сучасна теорія політичного лідерства увібрала в себе концепції й просто погляди на управління і владу мислителів Давнього світу, Середньовіччя, Реформації, Відродження, Просвітництва, Нової і Новітньої історії. Увесь цей колосальний шар світової суспільно-політичної думки став надійним фундаментом для теоретико-методологічної розробки проблеми політичного лідерства в наш час.

Комплексна наукова розробка проблем політичного лідерства припадає на XX сторіччя. Саме тоді з'явилися цілісні наукові концепції лідерства, почали формуватися й розвиватися напрями й наукові школи політичного елітизму й лідерства в Німеччині, Великій Британії, Італії, Франції, США та інших країнах. Нині світова політична наука має значний арсенал глибоких досліджень, які дають змогу перетворити на досить струнку систему теоретико-методологічне осмислення феномена політичного лідерства, виявити основні тенденції його розвитку, виробляти необхідні рекомендації для політичної практики, прогнозувати оптимальні моделі лідерської поведінки і дій стосовно конкретної політичної ситуації. Затребуваність наукових розробок у повсякденній політичній практиці важко переоцінити, хоча, на жаль, ще багато політичних діячів ігнорують досягнення політичної науки, що нерідко призводить до серйозних ускладнень в їхній політичній біографії або й до політичного фіаско.

Які ж основні наукові складові сучасної теорії політичного лідерства? Змістова частина цієї теорії умовно може бути розмежована на: 1) концептуальне визначення поняття феномена політичного лідерства; 2) систематизацію функцій політичного лідера; 3) виявлення й обґрунтування лідерських рис; 4) типологію політичного лідерства; 5)формування стилю управління й обґрунтування факторів політичної діяльності особистості.

Фундаментальні наукові розробки проблем політичного лідерства припадають на першу половину XX століття — період, який багато політологів називають бумом дослідження феномена лідерства. Когорта блискучих учених-політологів, зокрема М. Вебер, О. Тоффлер, Ж. Блондель, А. Лоутон, Р. Стогділл, Р. Михельс, К. Джибб,

Б. Басс, Г. Ласвелл, Р. Даль запропонували оригінальні теорії лідерства. Зусиллями теоретиків було визначено й розроблено основні елементи, тобто складові цього феномена: 1) характерні риси особистості лідера; 2) характеристика його послідовників і найближчого політичного оточення; 3) оцінка політичної ситуації, в якій діє лідер; 4)значущість політичних завдань і програмових положень на певний період лідерства.

Основні концепції лідерства сучасної політичної науки намагаються пояснити або причини та потреби лідерства, або його природу і мають примусово описовий характер. У будь-якому випадку ці концепції дають змогу визначити провідні проблеми дослідження феномена політичного лідерства. Серед численних концепцій політичного лідерства є сенс виділити такі групи теорій: теорії лідерських рис; теорії навколишнього середовища, або ситуативні теорії; особистісно-ситуативні теорії; теорії «очікування — взаємодія»; мотиваційні теорії; ціннісні теорії та ін.

Розглянемо деякі з цих концепцій докладніше[44].

Теорії лідерських рис, або теорії «визначної особи». Історико-політологічна наукова спадщина свідчить, що лідерський статус видатних діячів минулого ґрунтувався завжди на їхніх надзвичайних особистісних якостях. Така закономірність відзначалася в трактатах політичних мислителів усіх епох: Платона, Аристотеля, Плутарха, Свєтонія, Таціта, Гегеля, Карлейля, Ніцше та ін.

Сучасні західні автори концепцій людських рис Б. Басс, Є. Боргатт, Р. Каттел, Г. Стайс, Р. Манн, А. Лоутон, Е. Роуз, М. Гантер та інші намагалися пояснити процес становлення та розвитку лідерства виявленням тих чи інших рис характеру індивіда.

Англійські дослідники Р. Каттел і Г. Стайс на основі аналізу особистісних рис характеру виділили чотири типи лідерів: 1) «технічний» лідер, здатний ефективно вирішувати найближчі завдання за рахунок впливу на своїх підлеглих; 2) «видатний» лідер, який чинить найбільший вплив на власне оточення; 3) «соціометричний» лідер, який найбільш симпатичний для своїх однодумців; 4) «виборний» лідер. Вчені визначили і систематизували характерні властивості, які надали можливість індивідам завоювати лідерський статус. До цих властивостей належать такі: моральна зрілість; вплив на оточення або домінування; цілісність характеру; соціальна сміливість та винахідливість; проникливість; незалежність від сильних шкідливих потягів; сила волі та управління власною поведінкою; відсутність зайвих переживань та нервового

напруження. За даними дослідників, маючи однакові властивості, кожний з типів лідерства між тим відрізняється за деякими показниками. Наприклад, лідер «технічного» типу володіє вищим інтелектом, а «виборний» — більш стійкий емоційно.

Роберт Манн у власній концепції виділяє такі якісні риси особи, які значною мірою впливають на поведінку людини як лідера, на ставлення оточення до нього. До цих властивостей вчений відносить: інтелект; прилаштування; товариськість; здатність впливати на людей; відсутність консерватизму; сприйнятливість (уміння зрозуміти іншого). Вчений зауважує, що лідерство можна розглядати та оцінювати по-різному: з погляду члена політичної організації, до якої належить лідер; з погляду спостерігача або дослідника; з погляду відповідності лідера певним критеріям або моделям.

Дослідники лідерських рис, на жаль, часто забувають про соціальний контекст лідерства. Останнім часом науковці виявляють інтерес до особливостей поведінки або навичок лідера, необхідних для його функціонування. Так, на думку американського вченого С. Коссена, щоб стати хорошим лідером, потрібні лише такі риси: здатність творчо вирішувати проблеми; вміння донести ідеї до послідовників або бути переконливим; уміння уважно слухати інших людей і прислуховуватися до їхніх порад; тверде бажання досягати мети; товариськість і широке коло інтересів; чесність, відвертість, конструктивність у відносинах з послідовниками; почуття власної гідності й упевненість у собі; ентузіазм і висока дисципліна; вміння добре триматися за будь-яких обставин і підтримувати внутрішню рівновагу. Деякі дослідники до цих якостей додають: проникливість, здоровий глузд, розсудливість, уміння викладати свої думки, комунікабельність, адекватний рівень самооцінки, твердість, зрілість.

З концепціями лідерських якостей тісно пов'язана концепція Макса Вебера про харизматичне лідерство, яке передбачає певну владу над послідовниками, особливо в періоди кризи та революційних змін, коли найбільш гостро відчувається потреба в директивних діях.

Ознайомлення з найпопулярнішими концепціями сучасних західних дослідників проблем людських рис дає змогу сформулювати деякі висновки. Немає єдиної думки щодо якісних рис лідерів. Збігаються лише певні основні риси (компетентність, чесність тощо), які спроможні викликати довіру послідовників або від яких залежить міра підтримки лідера з боку народних мас. Безумовно,

окремі людські якості (відповідальність, власна впевненість тощо) виробляються багаторічним політичним досвідом.

Теорії навколишнього середовища, або ситуативні теорії лідерства. Деякі західні дослідники (Е. Мемфорд, Є. Богардус, Дж. Шнейдер, А. Мерфі, Дж. Хемфілл, Л. Картер, М. Ніксон, П. Херсі, К. Благшар та ін.) висунули пропозиції про те, що необхідність у тому чи іншому лідерові зумовлюється часом, місцем та обставинами. Так, Є. Богардус стверджує, що лідерство розвивається відповідно до природи політичної групи та завдань, які вона має вирішувати. Г. Персон вважає, що кожна ситуація визначає ті особливі якості, які необхідні лідеру для ефективних дій за нових обставин. Він переконаний, що якості індивіда, які в надзвичайній ситуації можуть бути визначені як лідерські, самі собою є продуктом досвіду лідера в попередніх ситуаціях. Дж. Шнейдер з'ясував, що кількість видатних військових лідерів Великої Британії була пропорційною кількості військових конфліктів. А. Мерфі зробив висновок, що лідерство — це не властивість індивіда, а випадковий фактор, коли для конкретної ситуації потрібен певний лідер і його дії.

Ситуативні концепції лідерства, які ввійшли в політичну науку півстоліття тому і значно потіснили теорії лідерських рис (якостей), не стали достатніми для визначення феномена лідерства. Політична наука збагачувалася новими концепціями і поглядами на політичне лідерство та його носіїв.

Особистісно-ситуативні теорії лідерства. Лідерські концепції рис та ситуативні намагаються пояснити феномен лідерства як результат впливу на сам процес лише одного фактора. Процес взаємодії індивідуальних та ситуативних причин ігнорується. Це спонукало появу і розвиток особистісно-ситуативних концепцій, представниками яких стали західні науковці Є. Уесбук, К. Кейс, Дж. Браун, С. Міллз та інші.

Є. Уесбук зазначає, що лідерство — це взаємозв'язок емоційних, інтелектуальних і активних рис лідера разом зі специфічними умовами, в яких він діє. К. Кейс стверджує, що лідерство виникає як наслідок єдності трьох факторів: особистісних рис лідера; природи політичної структури та її членів; політичних завдань, які мають вирішити лідер та його організація. Дж. Браун запропонував п'ять динамічних законів лідерства: 1) бути членом організації, в якій індивід збирається лідирувати; 2) репрезентувати сферу вищих можливостей у соціальних питаннях; 3) адаптуватися

до наявної соціальної структури; 4) реалізовувати довготермінові тенденції, притаманні політичній системі; 5) визнавати, що і для інших осіб також існують можливості лідерства. У концепції Г. Герта і С. Міллза визначені фактори, які слід враховувати, вивчаючи проблему лідерства. Серед них: 1) риси та політичні мотиви лідера як особистості; 2) постать лідера, наявна в свідомості послідовників, і мотиви їхньої поведінки, що спонукають іти слідом за ним; 3) риси або характерні ролі лідера в організації та суспільстві; 4) інституційний контекст, в який лідер та його послідовники можуть бути втягнуті.

Особистісно-ситуативні концепції вивчають лідерство з точки зору статусу, взаємодії і поведінки керівника стосовно рядових членів організації. У цих концепціях лідерство розглядається не як характеристика окремої правлячої особи, а як результат взаємодії між особами, які входять до цієї організації.

Концепції взаємодії лідера з прихильниками, а також з усіма членами політичної організації, яку лідер очолює, дають змогу досліджувати лідерство як соціальне явище в єдності таких основних характеристик: 1) постать лідера, його характер; 2) потреби, настановлення, поведінка та проблеми послідовників; 3) характер політичної організації лідера в цілому, її внутрішня структура; 4) політична ситуація та ухвалені в її межах програмні завдання й умови для їхнього вирішення. Інакше кажучи, концепції взаємодії дають змогу досліджувати залежність між певними якостями лідера, діяльністю його політичної організації і соціального контексту, в якому організація існує.

Лідерські теорії «очікування — взаємодія». Політологи Дж. Хоманс, Дж. Хемфілл, Р. Стогділл, С. Еванс, Ф. Фідлер та інші здійснили спробу створити операційну модель лідерства.

В основі своєї концепції лідерства Джордж Хоманс визначив роль лідера, яка формується з трьох показників: дія, взаємодія та почуття або настрій. Він дійшов висновку, що, чим активніша роль індивіда в середині організації, чим більше його дії відповідають внутрішньополітичним нормам цієї організації, тим ширше коло його взаємодії з іншими членами організації. Такий взаємозв'язок викликає відчуття взаємної прихильності, або лідерство визначається на основі продукування взаємодії.

Роберт Стогділл зазначав, що роль лідера за наявності взаємодії зумовлюється очікуваннями з боку послідовників. Він висунув ідею про те, що в процесі взаємодії лідера та його послідовників

кожний з них очікує, що діяльність організації продовжуватиметься незалежно від будь-яких змін у керівництві. Крім того, лідерський потенціал будь-якого члена організації зумовлюється тим, як він сприяє структуруванню взаємовідносин та очікувань.

У концепції американського політолога Ф. Фідлера значна увага приділяється проблемі випадковості в лідерському процесі. Він вважає, що демократичний стиль управління підвищує культурний рівень членів організації, а також поліпшує моральну атмосферу. Авторитарний стиль керівництва більше налаштований на вирішення складних і високих завдань. Конкретну ситуацію вчений оцінює за трьома параметрами: 1) емоційна взаємодія лідера з організацією; 2) структура і сутність політичних завдань; 3) реальна влада лідера (ступінь можливості заохочувати та карати послідовників). Таким чином, концепція американського вченого, яку він називає «теорією несподіванок», потребує в оцінці лідера обов'язкового врахування його якостей, особливостей ситуації, які взаємодіють таким способом, щоб пристосувати якості лідера до нагальних завдань.

Мотиваційні теорії лідерства. Відповідно до прихильників цього наукового напряму, ефективність лідерських дій залежить від того, як лідер впливає на мотивацію послідовників, на їхню здатність ефективно виконувати роботу, на почуття ними задоволення від діяльності. Відомий політичний теоретик А. Маслоу систематизував набір мотиваційних потреб лідерства. На нижньому щаблі цієї ієрархії вчений розмістив фізіологічну рівновагу, далі — почуття безпеки, потім — бажання належати до престижної структури, потім — прагнення пошани і на найвищому щаблі — прагнення самореалізації. В ієрархічній піраміді потреб Маслоу вершиною є поняття самореалізації, зміст якої вчений асоціює з найбільш повним розкриттям індивідуальної сутності лідера, максимальними можливостями людини, що реалізуються через управлінську діяльність.

Б. Басс у концепції мотивації лідерства стверджує, що процес управління — це спроба одного індивіда змінити мотивацію інших членів організації. За умов успішного виконання політичних завдань змінюється мотивація й очікування прихильників лідера відповідно до їхнього бажання одержати нагороду за успішно виконану роботу. Лідер має змогу змінювати поведінку і мотивацію прихильників, удаючися до різних методів заохочення та покарання. Цінність лідера визначається тим, що він здатний надавати

власній організації можливості для досягнення очікуваних винагород.

Проблему підвищення впливу лідера на підлеглих шляхом збільшення їхніх вигод розкриває в своїй концепції Р. Хаус. Він запропонував систему заходів: роз'яснення лідером перспектив діяльності своїм послідовникам; здійснення патронажу над підлеглими; спрямованість головних зусиль на досягнення поставленої мети; формування підсильних потреб членів організації; задоволення потреб послідовників у разі досягнення успіху.

Мотиваційні концепції лідерства розроблялися в руслі біхевіоризму — одного з напрямів в американській психології, який виник на початку XX століття. За цим методом дослідження предметом психології (в тому числі й політичної психології) є не свідомість або мислення, а поведінка. При цьому поведінка людини і лідера розглядається за типом «стимул — реакція», що знаходить віддзеркалення в мотиваційних концепціях лідерства.

Ціннісні теорії лідерства. Ціннісні концепції лідерства не мають об'єктивного існування, хоча налічуть багату політичну історію, пов'язану з поглядами Аристотеля, Макіавеллі, Вебера та інших видатних мислителів минулого. У новітній політичній думці ціннісні аспекти лідерства висловлюються в працях Г. Саймона, Б. Рассела, К. Ходжкінсона, Т. Парсонса, Л. Вітденштейна та інших.

Суб'єктивність політичних цінностей пов'язана з сутністю ідеології, яка є виразником певної епохи, конкретної держави, конкретної внутрішньої і зовнішньої політичних ситуацій. Цінності тісно переплітаються з фактами, хоча це не означає, що між цими категоріями існує внутрішній безпосередній зв'язок. Цінності не завжди однакові. Так, угода про чесність двох суб'єктів може трактуватися по-різному: для одного — відвертість; для іншого — брехня, що дуже часто спостерігається в політичній практиці. Усі цінності в політичну організацію залучаються ззовні. Цілком правомірним є твердження, що політичні цінності — це «концепція бажаного» (Т. Парсонс) або «концепція безперечно бажаного» (К. Ходжкінсон).

К. Ходжкінсон у монографії «Філософія лідерства» (Оксфорд, 1983 р.) визначає лідерство як реалізацію «політики, цінностей, філософії крізь колективну організаційну дію». Вчений називає основні цінності, які мають бути в арсеналі політичного лідера. Це — принципи, знання і розуміння наслідків, здатність до консенсусу та переваги, які базуються на емоціях та почуттях.

У політичному житті домінуючими цінностями лідерської діяльності є ефективність і результативність. Прикладом особистісних цінностей можуть бути виживання і виконання програмних завдань. Прикладом бюрократичної цінності є раціоналізм. Цінності можуть виступати причиною міжієрархічних конфліктів у взаємовідносинах лідера з послідовниками. За таких умов лідер має знизити ціннісне напруження, докласти зусилля до переговорів, застосувати ораторську або дипломатичну майстерність.

Таким чином, науково-теоретичні дослідження феномена політичного лідерства, визначення його змістового наповнення, ознайомлення з основними теоретичними доктринами цього важливого фактора політичного життя суспільства лише частково розкривають складну систему лідерської діяльності. Визначення функцій, типології, стилів лідерства, іміджу та психологічних аспектів особи політичного лідера дають змогу скласти найбільш повний теоретико-методологічний зміст феномена лідерства.

2.2. Інститути політичного лідерства в сучасній Україні: здобутки та проблеми

Набуття Україною державної незалежності внаслідок розвалу Радянського Союзу стало початком формування нової політичної системи на засадах капіталістичної економіки, капіталістичних принципів соціального життя та буржуазно-демократичних цінностей внутрішньополітичного і духовного розвитку суспільства. За 19 років самостійної державності в Україні були створені основні інститути влади та управління на основі відповідних законодавчих актів і нової Конституції 1996 р.

Слід зауважити, що процес формування політичної системи ще не завершений. Існує чимало юридичних неузгоджень у взаємовідносинах провідних суб'єктів державного управління, що зумовлюють постійну напругу між гілками влади і гостру внутрішньополітичну кризу в українському суспільстві. Але формально основні політичні інститути створені і діють відповідно до політичної ситуації в країні. Серед інститутів політичного лідерства нині функціонують: інститут президентства, інститут керівництва Верховної Ради, інститут Уряду, інститут лідерства регіонального управління, інститут лідерських повноважень впливових політичних партій. Наукове дослідження сучасних проблем політичного елітизму

і лідерства здійснює українська політична наука, яка в своїх розробках спирається на досвід минулого.

Вагомий внесок у формування вітчизняної політології зробили українські дослідники. Сучасна політична наука в незалежній Україні не тільки спирається на скарбницю минулого, а й намагається сформувати власний погляд на історичні події минулих епох і видатних діячів тих часів.

Українські політичні мислителі XVII–XX століть формували свої концепції і погляди на проблеми влади, державності, лідерства тощо відповідно до тих історичних обставин, свідками яких вони були. Історія вчинила так, що українська народність, а потім українська нація сформувалися в умовах відсутності власної державності, яку українці фактично набули лише наприкінці XX сторіччя.

Національно-визвольна боротьба українського народу, початок якої було покладено в XVI столітті (а вищим щаблем її стала визвольна війна 1648–1654 років), висунула не лише плеяду видатних політичних і військових лідерів (К. Косинський, С. Наливайко, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Богун, М. Кривоніс, П. Дорошенко та інші), а й сприяла посиленню уваги до проблем державності, влади, ролі особистостей в історичних подіях. Відомі українські історики, філософи, дипломати і публіцисти, багато з яких були активними учасниками і лідерами політичних подій, правомірно посідають почесне місце в історії вітчизняної політичної науки. Серед цих мислителів слід назвати дипломата і політичного діяча Юрія Немирича, сподвижника гетьмана Івана Виговського і співавтора Гадяцького договору з поляками 1658 р.; гетьмана України в еміграції Пилипа Орлика, автора першого українського уявлення про конституцію; гадяцького полковника Григорія Граб'янку, який описав період Гетьманщини і Руїни; філософа Г. Сковороду; великого поета і мислителя Т. Шевченка; істориків і лідерів Кирило-Мефодіївського братства М. Костомарова та П. Куліша; історика і відомого публіциста В. Антоновича; історика, публіциста й родоначальника української політології М. Драгоманова; великого письменника і революціонера-демократа І. Франка; видатного історика і відомого політичного діяча М. Грушевського; письменника і провідного політичного діяча перших десятиліть XX століття В. Винниченка; відомого економіста і політолога М. Туган-Барановського, відомого історика й політолога В. Липинського, публіциста Д. Донцова та інших[45].

Сучасна українська політична наука досить активно досліджує проблеми політичного елітизму і лідерства. У монографічних роботах академіків НАН України Ю. Левенця, В. Литвина, В. Кременя, членів-кореспондентів НАН України М. Михальченка, В. Солдатенка, докторів наук В. Андрущенка, О. Бабкіної, Т. Бевз, Д. Видріна, М. Кармазіної, В. Кривошеї, А. Пахарєва, Д. Табачника, Ф. Рудича, Ю. Шаповала та інших учених досліджуються проблеми сучасного політичного елітизму і лідерства в Україні, історичне коріння і теоретико-методологічні засади цього суспільно-політичного феномена. У відділі теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (зав. відділом доктор філософських наук, професор Ф. Рудич) уже 12 років досліджується політична система сучасної України, наслідком чого стали ґрунтовні праці, присвячені політичній системі України як цілому, її місцю в сучасному геополітичному просторі, розвитку в країні інститутів громадянського суспільства, політичного лідерства та елітизму.

Українська держава як основний інститут політичної системи суспільства, а також владні політичні інститути пройшли певний еволюційний шлях становлення і розвитку в умовах державної незалежності. Цей процес триває досьогодні. Останнім часом, в умовах гострої внутрішньополітичної кризи, яка почалася в 2004 році і триває досі, є намагання окремих політичних сил змінити деякі ключові положення Конституції та інших законодавчих актів в умовах внутрішньополітичної боротьби, що помітно знизили статус України як правової держави, посилили недовіру до всіх владних інститутів з боку значної частини громадян і суспільства загалом. Таким чином, можна зробити висновок: поки що українська держава як політичний інститут не виконує найважливішу свою функцію — інтеграцію суспільства і координацію діяльності різних політичних і соціальних сил.

Усередині держави як основоположного політичного інституту є низка політичних інститутів, які виконують специфічні управлінські функції в суспільстві. Ці установи ухвалюють політичні рішення і втілюють їх у відповідні правові норми та практику державно-політичного і громадського життя. Сукупність таких інститутів, що здійснюють владу й управління суспільством, становить політичну систему країни. До владних інститутів держави належать: інститут президентства, інститути законодавчих органів

у центрі і на місцях, центральні та місцеві органи виконавчої влади, вищі й місцеві судові органи та органи прокурорського нагляду, засоби масової інформації, або «четверта влада».

Інститут президентства, запроваджений в Україні у липні 1991 р., перебував в ембріональному стані до перших в історії країни всенародних президентських виборів 1 грудня 1991 р. Перемогу на виборах одержав голова Верховної Ради України, колишній секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань — Леонід Кравчук. За його президентства була побудована першооснова вертикалі виконавчої влади в новій державі. Президентські вибори 1994 та 1999 років двічі дали перемогу колишньому представнику радянського військово-промислового керівництва Леоніду Кучмі. За його десятирічний президентський термін інститут президентства був закріплений положеннями нової Конституції України 1996 р. та відповідними законодавчими актами про президентські структури — адміністрацію і Раду безпеки і оборони України. Внаслідок цих та інших підзаконних актів і постанов влада Президента отримала фактично напівмонархічні повноваження: цілковитий персональний контроль над складом і діяльністю уряду, тотальний контроль над органами регіональної влади шляхом призначення голів адміністрації з широкими управлінськими правами. Президент мав одноосібне право призначати або звільняти з посади будь-якого посадовця уряду, крім Прем'єр-міністра, який за Конституцією затверджувався Верховною Радою. Але щодо цієї ключової посади виконавчої гілки влади Президент мав вирішальні важелі впливу. Тільки Президент мав право висувати кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра, якщо парламент тричі не затверджував президентську кандидатуру, він мав конституційне право розпускати парламент і призначати нові парламентські вибори. Таким чином, інститут президентства за часів Л. Кучми став провідною владною структурою авторитарного типу.

Президентські вибори 2004 року перетворилися на гостру внутрішньополітичну боротьбу елітарних кланів, які, маючи потужні фінансові й пропагандистські можливості, повели запекле змагання за головну державну посаду в Україні. Основними фігурантами цієї боротьби стали голова Уряду Віктор Янукович, представник Донеччини і фактично промислово розвинутих Східних і Південних регіонів країни і колишній голова Нацбанку і прем'єр-міністр Віктор Ющенко, на підтримку якого висловлювалася більшість виборців західних регіонів країни, м. Києва та деяких областей

центральної України. Виборча кампанія проходила в умовах застосування сучасних, у тому числі «брудних» виборчих технологій, за обставин гучних пропагандистських акцій та взаємних звинувачень у фальсифікації підрахунків голосування; спостерігалось активне втручання у виборчий процес деяких іноземних фондів. Наслідком четвертої президентської виборчої кампанії в Україні став, з одного боку, фактичний розкол українського суспільства, який породив довготривалу внутрішньополітичну кризу, а з іншого — хиткий політичний компроміс між основними суперниками щодо реформування політичної системи країни і перетворення України з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку. Після третього, позозаконного туру голосування, перемогу одержав ставленик прозахідних сил Віктор Ющенко.

Гостроту внутрішньополітичного стану країни підтвердили результати парламентських виборів березня 2006 р., після яких так званий «помаранчевий блок» нового Президента не спромігся сформувати власну парламентську більшість. Внутрішні чвари за розподіл міністерських посад породили кризу, внаслідок якої соціалісти на чолі зі своїм лідером О. Морозом вийшли з коаліції прибічників Ющенка і Тимошенко і приєдналися до опозиційних парламентських фракцій — Партії регіонів і комуністів. Таким чином, у Верховній Раді була створена ідеологічно строката більшість опозиційних Президентові політичних сил. Спікером парламенту було обрано Олександра Мороза, а головою Уряду знову став лідер регіоналів Віктор Янукович. Після поразки пропрезидентські сили ініціювали фактичний параліч роботи Парламенту і Кабінету Міністрів, сподіваючися на вагому перевагу в нових позачергових парламентських виборах, які відбулися у вересні 2007 року. Але ці сподівання не справдилися.

За результатами позачергових парламентських виборів 2007 р. лише п'ять блоків і партій подолали тривідсотковий бар'єр, які розподілили між собою депутатські мандати. Серед них: Партія регіонів — 175 мандатів, блок Юлії Тимошенко — 155 мандатів, блок «Наша Україна — Народна самооборона» — 72 мандати, Комуністична партія — 27 мандатів, блок Володимира Литвина — 21 мандат. Отже, «помаранчева» коаліція одержала 227 депутатських місць і ця хитка перевага дала змогу в перший період роботи Верховної Ради створити парламентську більшість, а після тривалих дебатів і чвар сформувати Уряд (грудень 2007 р.) на чолі з Ю. Тимошенко. Спікером парламенту було обрано Арсенія Яценюка (НУНС).

Внутрішньополітична ситуація в країні почала помітно погіршуватися, коли до протистояння правлячої коаліції та опозиції, що цілком природно, додалися суперечності в самій коаліції, які з кожним місяцем дедалі більше загострювалися. Українське суспільство зіткнулося з фактично непримиренною боротьбою між учорашніми союзниками — Президентом і Прем'єр-міністром, що призвело до фактичної ліквідації так званої «помаранчової» коаліції.

В умовах внутрішньополітичної кризи в країні політичні інститути виявилися нездатними вирішувати повсякденні суспільні проблеми демократичним шляхом, що могло призвести до інших форм і методів правління, притаманних авторитаризму і тоталітаризму. Підставами для подібних побоювань були: 1) правовий нігілізм більшості управлінської бюрократії; 2) численні порушення законів держави, в тому числі Конституції; 3) клановий спосіб управління державою, за якого пріоритет належить олігархічним структурам; 4) зовнішньополітичний тиск окремих могутніх держав тощо.

Президентські вибори 2010 р., як і попередні, проходили в умовах гострої внутрішньополітичної боротьби з використанням всіляких, у тому числі «брудних» виборчих технологій та відвертої соціальної демагогії, в умовах поглибленого розколу суспільства і різкого погіршення соціально-економічного стану народних мас. У важкій боротьбі перемогу здобув лідер опозиції Віктор Янукович. Чинний Президент В.Ющенко після першого туру опинився на п'ятому містці, одержавши лише п'ять відсотків голосів. Це була об'єктивна оцінка діяльності державного діяча, який виявився нездатним вирішувати найважливіші проблеми сучасного українського суспільства.

Сучасні українські науковці по-різному тлумачать феномен політичного лідерства в умовах перехідного періоду. Частина з них дотримується думки, що політичними лідерами слід вважати тільки найвищих керівників держави, — Президента, голів урядів і парламенту. Інші додають до цієї групи також лідерів впливових політичних партій, рухів та об'єднань, найпопулярніших міністрів і державних діячів іншого рангу, представників бізнесу, які активно працюють у політичній сфері. Тому сучасне політичне лідерство в Україні доцільно обмежити трьома групами діячів, зважаючи на їх реальну політичну роль у суспільстві або помітний вплив на численні верстви населення чи регіони країни.

До першої групи можна зарахувати політичних діячів, які обіймають чи обіймали високі державні посади. Ці люди добре відомі

українському народу, спираються на певну соціально-політичну базу та підтримку деяких кіл громадськості. До цього списку слід віднести колишніх Президентів Л. Кравчука, Л. Кучму та В. Ющенка, нинішнього Президента В. Януковича, спікерів Верховної Ради О. Мороза, І. Плюща, О. Ткаченка, В. Литвина, А. Яценюка, окремих голів уряду — А. Кінаха, В.Януковича, Ю. Тимошенко. Більшість представників цієї когорти лідерів входять до керівництва впливових політичних партій або очолюють їх. Партійна належність, що приховувалася в перші роки незалежності, нині сприяє завоюванню більшої популярності, дає змогу спертися на певну парламентську фракцію або об'єднання кількох фракцій.

Другу групу становлять політичні лідери популярних і впливових партій, рухів, профспілок, суспільно-політичних об'єднань та організацій. Ці лідери зарекомендували себе як дійові суб'єкти політичної системи і по праву належать до сучасного українського істеблішменту. У складі цієї групи, крім уже згаданих О. Мороза (СПУ), В. Пустовойтенка (НДП), Ю. Тимошенко («Батьківщина») — керівники партій: В. Литвин (НПУ), П. Симоменко (КПУ), В. Медведчук (СДПУ(о)), В. Журавський (ХДПУ), Б. Тарасюк (НРУ), Н. Вітренко (ПСПУ) та ще ряд партійних лідерів, які відомі певній частині політизованої громадськості.

Третя група — керівники з регіональних політичних угруповань. Сформувавшися на регіональному рівні, лідери цих політичних сил намагаються поширити свої ідеї та структури на інші регіони країни, щоб мати достатню підтримку під час виборчих кампаній. Найчастіше так діють політичні структури, що ґрунтуються на радикальних ідейно-політичних засадах. Є у цій групі й представники сучасного українського бізнесу, або, як їх ще називають, «бізнес-еліта». Серед регіональних політичних лідерів, які згодом стали відомими в усій країні, можна назвати В. Чорновола, Я. Стецько, О. Вітовича, Б. Ярошинського, К. Ващук, С. Хмару, В. Щербаня, П. Лазаренка. Регіони свого часу висунули і популярних лідерів лівої опозиції: П. Симоненка (Донецьк), А. Мартинюка і О. Голуба (Львів), С. Довганя (Херсон), Л. Грача (Крим).

В умовах пострадянського суспільства представники переважної частини панівної еліти і більшість лідерів вийшли з колишніх керівних партійних та комсомольських кіл. Вони зазвичай апелюють не до знання справи, логіки, а до почуттів людей, незадоволених своїм соціально-економічним становищем.

Не стали рушійною силою становлення сучасного громадянського суспільства й політичні структури, створені лібералами та близькими до них за поглядами політиками. Частина з них перейшла на службу до урядових організацій. А ті, хто продовжує сповідувати ліберальні цінності, насправді перетворилися на хронічних фрондерів або персонажів політичного епатажу, які дбають лише про власне політичне реноме.

Вітчизняна елітологія, яка нині є важливою складовою політичної науки, розвивається досить динамічно і має вагомі наукові здобутки; зростає кількість захищених докторських та кандидатських дисертацій з проблем політичних еліт і лідерства. Помітний інтерес до цієї проблеми і в засобах масової інформації, а також в інформаційно-аналітичних центрах, що відстежують сучасні політичні процеси. Так, у жовтні 2002 р. Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова провів «круглий стіл», присвячений ролі та місцю політичної еліти у становленні української державності. В його роботі взяли участь понад 100 осіб, переважно народні депутати, державні чиновники та партійні лідери. Були також присутні представники засобів масової інформації й науковці.

Найцікавішими є експертні дані, підготовлені Центром за результатами соціологічних опитувань громадян з проблем сучасної політичної еліти України. Так, на запитання «Чи існує в Україні політична еліта?» 55,2% респондентів відповіли: «За формальною ознакою — так, за рівнем суспільного авторитету й суспільної довіри — ні». Щодо нинішньої керівної еліти, то 53,3% опитаних ставляться до неї негативно, 29,6 — байдуже і лише 5,9% — позитивно. 47,6% вважають, що сучасна політична еліта України неспроможна запропонувати програму досягнення стратегічної мети, яка об'єднала б народ. Можна погодитися з висновком аналітиків Центру І. Жданова та Ю. Якименка: «Головний виклик для України міститься не ззовні, а всередині, має внутрішній характер і полягає у невідповідності її сучасного стану прийнятим у демократичному світі критеріям. На цей виклик нинішня правляча політична еліта України не відповіла, хоча мала досить часу і більш, ніж достатньо — повноважень»[46].

Водночас не можна заперечити, що українська політична еліта виступає своєрідним взірцем для громадянського суспільства і за роки незалежності запропонувала систему цінностей, близьку їй самій.

Аналогічні оцінки та висновки будуть цілком слушними й щодо сучасного політичного лідерства і лідерів, які є своєрідним авангардом політичної еліти. За роки незалежності сформувалися певні правила та інститути діяльності політичних лідерів як владних структур, так і опозиційного табору. У політичній практиці з'явилася традиція, згідно з якою політична особистість найяскравіше виявляється під час президентських виборчих кампаній. Так було у грудні 1991 р., коли, крім обраного Президентом України Л. Кравчука, статус загальнонаціональних лідерів отримали В. Чорновіл, В. Гриньов та інші претенденти на президентську посаду. На виборах 1994 р. перемогу здобув Л. Кучма, але його опоненти О. Мороз, В. Лановий та І. Плющ зміцнили свій рейтинг. 1999 р., коли вдруге переміг Л. Кучма, список загальнонаціональних лідерів поповнився за рахунок керівників партій лівого спрямування П. Симоненка (КПУ), Н. Вітренко (ПСПУ) та позапартійного центриста Є. Марчука. Інші кандидати в президенти не здобули помітної політичної популярності.

Передвиборча президентська кампанія 2004 р. розгорнулася в умовах проголошеної реформи політичної системи України. Суть її полягає в передаванні важливих управлінських функцій, а саме — формування уряду і контролю за його роботою, від Президента Верховній Раді. До списку реальних претендентів на президентську посаду входило вісім осіб: В. Ющенко (лідер блоку «Наша Україна»), В. Янукович (Прем'єр-міністр), О. Мороз (лідер Соціалістичної партії України), В. Литвин (Голова Верховної Ради), Ю. Тимошенко (лідер партії «Батьківщина»), С. Тігіпко (голова Нацбанку), В. Медведчук (глава Адміністрації Президента) і П. Симоненко (лідер Компартії). Більшість політичних партій та об'єднань центристів згуртувалися навколо кандидатури В. Януковича, хоча, як показали результати виборів, цей альянс скоріше нагадував штучний конгломерат політичних угруповань, котрі об'єдналися формально і серйозно не прагнули підтримувати свого лідера. Визначилися і праві з єдиним кандидатом — В. Ющенком, який очолив блок «Наша Україна» і долучив до себе блок Ю.Тимошенко.

Шляхом важких і, як показала подальша практика, ненадійних компромісів щодо зміни правових норм обрання Президента, перемогу одержав у третьому турі В. Ющенко, а гостра внутрішньополітична і соціально-економічна криза у післявиборчий період завела країну в глухий кут. У січні 2010 р. завершилася президентська каденція В. Ющенка і в Україні відбулися чергові прези-

дентські вибори. Поки що зарано говорити про підсумки президентства В.Ющенка. Для цього потрібен ретельний політичний, соціально-економічний і юридичний аналіз. Але вже очевидно не тільки для аналітиків, а й для всього суспільства (хіба що крім найближчого оточення та самого Ющенка), що це було вкрай невдале керівництво державою фактично в усіх сферах внутрішнього і зовнішнього життя. Нині вже мало хто пригадує хвалебні епітети, які роздавали недалекоглядні політологи і працівники ЗМІ Вікторові Ющенку — претенденту на президентську посаду. Можна цілком погодитися з висновком, який зробив член-кореспондент НАН України, один з провідних політологів країни М. Михальченко: «Як показали події після 2004 року, не можна безмежно гратися зі своєю харизмою. Усі вади В. Ющенка як політичного лідера народ зрозумів протягом трьох років: нерішучість, непослідовність, невміння формувати команду, не відпрацьованість технологій спілкування з іншими лідерами України і народом тощо. Тому, що харизма не була зміцнена сучасними науковими технологіями лідерства і політичного управління, особливо в сфері зв'язків «політичний лідер — народ»[47]. Слід додати до цієї характеристики колишнього українського Президента, що й харизматичні якості, які були йому приписані, викликають сумнів. Класичний — веберівський — тип харизматичного лідера передбачає неординарні інтелектуальні та організаторські здібності, які виявилися повністю відсутніми у В. Ющенка.

Остання президентська кампанія висунула низку претендентів на найвищу державну посаду України. Заявили про свої президентські амбіції відомі політичні лідери: В. Янукович, Ю. Тимошенко, В. Литвин, А. Яценюк, С. Тігіпко, В. Ющенко, І. Богословська та інші. Вибори нового Президента відбулися в умовах гострої політичної та соціально-економічної кризи. В Україні нині немає політичного лідера, який би мав перважну підтримку громадян країни, а тому виборча кампанія була запеклою, з широким застосуванням не тільки відвертої соціальної демагогії, а й «брудних» технологій і фальсифікацій.

Таким чином, можна зробити короткий висновок, що лідерство в сучасних умовах — це складний комплекс вроджених якостей, життєвих навичок, професійної підготовки, фінансового та інтелектуального забезпечення, політичних технологій, підтримки з боку соціальних груп, політичних партій, інститутів громадянського суспільства тощо. Безумовно, вроджені якості, особливо розум,

фізичні ознаки й те, що визначається розпливчастим терміном «харизма», мають дуже велике значення. Сучасний політик має відчувати соціальний час і простір, уміти їх використовувати, як і свою харизму. Для сучасної України — це з політичної точки зору надзвичайно актуально.

РОЗДІЛ III. Політична еліта: її місце і роль в утвердженні Української держави

Проблема місця і ролі правлячої політичної еліти, політичного класу у становленні української державності останнім часом інтенсивно досліджується політичною наукою. Відбуваються круглі столи, наукові конференції. Вийшла друком низка монографічних праць[48], періодично публікуються аналітичні матеріали[49]. Безперечний інтерес у цьому плані становить часопис «Политический класс», що виходить з 2005 року в Російській Федерації і який вміщує ґрунтовні статті із зазначеної проблематики.

3.1. Політична еліта, передумови формування, політична філософія

Питання правлячої еліти, політичного класу, їх ролі в утвердженні Української держави набули особливої актуальності на етапі підготовки і проведення виборів Президента України 2010 року.

Виходимо з того, що політичний клас, правляча еліта являє собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави. Це і депутатський корпус парламенту, і адміністративно-управлінська еліта, і еліта судової влади, і дипломатична еліта, і лідери політичних партій, громадських рухів, керівники аналітичних, політологічних центрів, фондів.

Соціальна значущість політичного класу, правлячої еліти залежить від рівня політичної культури й активності як еліти, так і громадян суспільства. І саме тут — поле реалізації конкретики, яку доцільно оглянути пильніше.

Справедливості заради слід віддати належне правлячій еліті України, хоч би як критично ми до неї ставилися: за роки незалежності за її участю Українська держава відбулася в усіх формальних вимірах.

За Конституцією, «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна правова держава»[50]. В суспільно-політичній сфері відбулося становлення владних структур, формується політичний клас, багатопартійна система, діють осередки громадянського суспільства — громадські об'єднання, недержавні аналітичні центри, незалежні друковані та інтернет-видання. В економічній сфері спостерігаються трансформаційні процеси, спрямовані на впровадження ринкових засад. У зовнішньополітичній сфері незалежність, суверенітет і недоторканність кордонів України визнані світовою спільнотою; країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних об'єднань та організацій.

Проте — і це теж реальність — сучасний стан розвитку українського суспільства досі характеризується перманентною кризовою ситуацією, яка охоплює політичну, економічну, соціальну і духовну сфери. В політичній сфері досі не подолано апатію і недовіру громадян до діяльності владних структур. В економічній сфері відсутня довгострокова стратегія інноваційного розвитку виробництва. В соціальній сфері зростає майнова нерівність, переважна частина населення зубожіла. Найбільш глибокою і небезпечною для суспільства є криза в духовній сфері: спостерігається втрата політичних і соціальних орієнтирів та ідеалів, криза світогляду, суті і смислу повсякденного буття, виникає ідеологія несприйняття нинішньої дійсності.

Отже, головна проблема для України має внутрішній характер і полягає у невідповідності її сучасного стану прийнятим у цивілізованому світі критеріям. Досвід держав пострадянського простору свідчить, що політика в них страждає на численні «дитячі хвороби», серед яких, насамперед, неадекватність наявної еліти та її політичних лідерів вимогам часу і потребам суспільства. І Україна не виняток. Після здобуття незалежності правляча політична еліта України так і не спромоглася визначити стратегію розвитку суспільства, шляхи вирішення проблем, що постали перед ним, не консолідувала суспільство і не повела його за собою, не змогла зробити для народу того, що мала зробити, маючи владу.

Правляча політична еліта здебільшого визначається як меншість суспільства, достатньо самостійна, відносно привілейована група (або сукупність груп), яка має відповідні психологічні, соціальні та політичні якості й бере безпосередню участь у формуванні та реалізації політичних рішень, пов'язаних з використанням державної влади, у здійсненні стратегії розвитку суспільства

в цілому[51]. «Еліта — це та частина суспільства, яка має доступ до інструментів влади»[52].

Сучасна владна еліта, яка виросла в умовах союзної держави, не сформувалась як справжня еліта, а тому виявилася неспроможною вирішувати загальнодержавні завдання. Правлячу політичну еліту в Україні представляють колишні партійні, профспілкові, комсомольські функціонери, а також представники національно-демократично налаштованих верств. Перші, прийшовши до влади за відсутності досконалих законів, переважно стали задовольняти власні інтереси. Інші, не маючи професійних умінь і навичок управління, виявили безпорадність у розв'язанні складних соціальних та економічних проблем, які постали перед суспільством, а отже, практично зійшли з політичної сцени, хоч і не забули, керуючись мораллю «нової буржуазії», її зневагою до закону, збагатитися особисто. Академік І. Дзюба зазначає: «Відбувся раптовий викид у псевдоеліту, склалася «гримуча суміш», в якій змішались осколки радянської партійної номенклатури, політичні кар'єристи, демагоги, сумнівного походження скоробагатьки»[53].

Таким способом до влади на всіх рівнях преважно прийшла олігархізована, корумпована управлінська еліта. На сучасному етапі правляча еліта об'єдналася в олігархічні клани, нерідко їх називають клієнтелами. Головна їхня мета — особисте збагачення. Спостерігаємо феномен приватизації влади, сутність якого полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади, щоби використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що, зрештою, призводить до тотальної корумпованості влади. Корупція пронизує владну вертикаль згори донизу, а «зразки» такої поведінки встановлюються на найвищих щаблях державного управління.

Тижневик «Фокус» у лютому 2008 року опублікував рейтинг 130 найбагатших людей України, економічний статок яких налічує понад 100 млрд доларів[54]. Очолювали список Р. Ахметов (14,6 млрд) і В. Пінчук (10,5 млрд). Серед найбагатших людей тоді фігурували 14 народних депутатів України, в тому числі від Партії регіонів — 11, Блоку Ю.Тимошенко — 3.

Не можна не погодитися з тим, що причина суспільної неефективності сучасної української правлячої політичної еліти не у браку знань і вмінь (хоча цей чинник має місце), а в тому, що вона не має органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така

потреба може диктуватись або моральними засадами еліти, або дійовими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Проте мораль нової буржуазії, її політична філософія такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає. Певною мірою це пояснюється й тим, що переважна більшість представників політичної еліти походить із сільської місцевості або невеликих міст і є носіями традиційної культури, одним з визначальних компонентів якої є трайбалізм — схильність до культурної і суспільно-політичної кланової відокремленості, простіше — містечковості та кумівства. Використовуючи корпоративні, сімейні зв'язки, клани прагнуть захопити владу в країні чи регіоні або узурпувати її в окремих владних структурах в інтересах своїх представників[55]. Ці риси політичної еліти на нинішньому етапі стали особливо виразними і, зрештою, визначають цінності, якими вона керується у своїх діях. Відсутній механізм правової відповідальності еліти, практично не впливають на її діяльність інститути громадянського суспільства.

Зрозуміло, що така еліта могла створити політичний устрій лише за власною міркою — і таки створила його. Виразними рисами цього устрою є нехтування суспільними інтересами, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість. Близькістю до центрів прийняття державних рішень, товщиною гаманця, демонстративним надвитратним особистим споживанням почали вимірювати публічну репутацію того чи іншого представника еліти. Небезпека криється в тому, що Україна може опинитися в такому стані, коли в суспільстві формуватимуться, за словами Б. Дізраєлі, «дві нації, між якими немає спілкування, які мають настільки мале уявлення про звичаї, думки, почуття одне одного, наче вони жителі різних зон, мешканці різних планет. Вони формуються під впливом різного виховання, споживають різні страви, у них різні манери поведінки, і живуть вони за різними законами»[56].

Отже, між владою і суспільством відсутнє взаєморозуміння, шириться глибоке провалля. До того ж, правляча політична еліта розбещує суспільство, що призводить до корозії моральних цінностей. І особливо небезпечним є те, що серед молоді спостерігається стійка тенденція до зниження морального порога, молоді люди починають думати, що досягти «елітарних» позицій у суспільстві можна, лише нехтуючи нормами моралі.

Якщо цієї тенденції не подолати, то наслідком може бути становлення такого суспільного устрою, в якому навіть за чітко

визначених повноважень різних гілок влади чесність, порядність, обов'язковість, професіоналізм перестануть сприйматись як моральні орієнтири сучасної політики, а Україна опиниться поза колом цивілізованих країн.

Перед Україною нині на весь зріст постало завдання реформувати політичну систему задля зміцнення конституційного ладу, зростання ефективності діяльності державних органів, поглиблення демократичних засад управління, духовного оновлення і морального оздоровлення суспільства, підвищення добробуту громадян, зміцнення національної безпеки та міжнародного авторитету країни.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін у Конституцію України» від 8 грудня 2004 року, реформа політичної системи, яка почала діяти з 1 січня 2006 року, спрямована, насамперед, на вирішення інституційних питань: як перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку, досягти оптимального розподілу повноважень Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, якою має бути виборча система формування законодавчої влади? Без сумніву, ці питання важливі і їх необхідно вирішувати передовсім на конституційному рівні, хоча розв'язуються вони, як свідчить практика, болісно й суперечливо, нерідко на шкоду міжнародному авторитету країни. Зрештою, політична криза, яка супроводжувалася значною кількістю непереконливих з правової точки зору дій (міграція народних депутатів з однієї фракції до іншої, Укази Президента про розпуск парламенту, тиск політичних сил на Конституційний Суд, призначення і раптове звільнення Генерального Прокурора), завершилася достроковими виборами 30 вересня 2007 року.

16 жовтня 2007 року Центральна виборча комісія оголосила результати позачергових виборів народних депутатів України. Визначено кількість депутатських мандатів, які отримали політичні сили, що прийшли до парламенту. Партія регіонів отримала 175 мандатів, БЮТ — 156, «Наша Україна — Народна самооборона» — 20[57]. Депутатські фракції БЮТ і «НУ — НС» утворили правлячу коаліцію, уряд очолила лідер БЮТ Ю. Тимошенко. Проте нинішній формат Верховної Ради, який практично не змінився, таїть у собі небезпеку подальшого протиборства політичних сил. Реальність це підтверджує.

Конфлікт між гілками влади, а точніше — між Президентом і Прем'єр-міністром та їхнім оточенням, перманентно тривав, що

робило владу неефективною. Протистояння між гілками влади зумовлюється болісним процесом перерозподілу повноважень; недосконалістю змін, внесених до Основного закону; суб'єктивним фактором взаємовідносин між керівниками держави, їхнім оточенням і опозицією. Леонід Кравчук: «Влада не може знайти реальний вихід, щоб Україна перестала бути, я вам скажу відверто, — посміховиськом і для наших людей, і для світового співтовариства. Я думаю, сьогодні необхідно дати можливість лідерам гідно вийти із влади. Якщо вони не змогли організувати владу (а це реальний факт, я не перебільшую), якщо вони не змогли виконати свої обіцянки, не змогли організуватись і разом вийти із кризи, разом подолати складнощі, повинне бути хоча б одне відповідальне дійство. Яке? Гідно вийти із влади»[58].

Становище погіршується світовою економічною кризою, що розпочалася і за оцінками експертів має серйозні наслідки для України[59]. Під загрозою опинилася фінансова система. Відбулося різке зменшення виробництва продукції металургійної і хімічної промисловості, що призвело до зростання безробіття. Без кредиту і державного замовлення потерпає сільське господарство.

Сучасна модель держави вже себе вичерпала і не спроможна справляти на суспільство жодного соціального впливу: ані політичного, ані економічного, ані силового. Навіть найефективніший керівник з великою суспільною підтримкою буде змушений протягом не менше п'яти років зміцнювати структури влади[60].

На сучасному етапі нагальною потребою для українського народу є сильна демократична влада. Сила демократичної влади (за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, політичного лідера, правлячої політичної еліти, які мають бути етично мотивовані.

3.2. Політична еліта, народовладдя, інститути громадянського суспільства: можливості та реальність

Нині в Україні триває активний процес формування основних структур громадянського суспільства. Це — політичні партії. Їхня головна функція, яка має безпосередній стосунок до громадянського

суспільства, полягає в артикуляції інтересів різних соціальних прошарків населення. Далі йдуть групи інтересів. До цих груп належать об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні товариства. В міру створення інфраструктури ринку з'являються відповідні бізнесові спілки та асоціації. До цього слід додати «третій сектор» — неформальні, неурядові, некомерційні організації.

Новим соціальним інститутом для України є місцеві органи самоврядування. Згідно з правовими актами, важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія. Значущість місцевого самоврядування полягає в тому, що воно забезпечує оптимальне поєднання загальнодержавних інтересів та інтересів кожної місцевої спільноти і має відігравати роль впливового інституту громадянського суспільства.

Оцінюючи діяльність органів місцевого самоврядування, можна стверджувати, що у них є достатній потенціал, який дає змогу громадянам брати участь у процесі прийняття політичних рішень з життєво важливих питань і здійснювати контроль за їхньою реалізацією. Проте реальний вплив місцевих органів на політичній арені досі незначний, а їхні можливості обмежені. «Нерідко тут встановилось або безвладдя, або самоуправство місцевих князьків»[61].

За мовчазного спостереження центральних та місцевих органів влади (попередніх Президента та Прем'єр-міністра, а також спікера, депутатів Верховної Ради України, видатних діячів науки і культури, пересічних громадян) знищувались або поплюжаться пам'ятники радянської епохи, як нещодавно пам'ятник Леніну в Києві, перейменовуються вулиці, яким надаються імена одіозних історичних постатей Степана Бандери, Симона Петлюри. Одним словом, відбуваються події, які в цивілізованій країні відбуватися не повинні.

Подальший розвиток громадянського суспільства в Україні залежить від розв'язання низки непростих проблем. Одна з них — удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами. За роки незалежності в Україні не вдалося створити ситуацію, за якої більшість громадян відчували б себе активними суб'єктами політики, а не її пасивними об'єктами. Громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр ваги, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі.

Влада — одна з фундаментальних засад суспільства. Вона є скрізь, де наявні усталені об'єднання людей: у сім'ї, у виробничих колективах, у різних організаціях і закладах, у державі. Влада — це здатність системи забезпечити виконання її чинниками взятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей. Б. Рассел: «Влада може бути визначена як реалізація намічених цілей»[62].

Влада, політична влада — це здатність і можливість однієї особи, групи осіб справляти визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку громадян та об'єднань за допомогою різних засобів: волі, авторитету, права, насильства. Сутність політичної влади визначають її функції: формування політичної системи суспільства; управління справами суспільства і держави; створення відповідного типу правління, режиму і, зрештою, державно-політичного устрою.

Політична влада ширша за змістом, ніж влада державна, оскільки відносно самостійне значення мають стосунки влади з громадськими об'єднаннями, політичними партіями, громадянами, зокрема під час виборів, інших масових акцій. Важливим компонентом політичної влади є культура влади — форма соціальних відносин, які полягають в обмеженні примусу і переході до застосування в управлінні авторитету і традицій. Культура влади базується на законі й праві громадян, суспільства.

Остаточний вихід з глибокої політичної та економічної кризи, в якій опинилася наша держава, можливий лише на шляху поглиблення демократії, приведення в дію матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ як суверен усієї влади в державі повинен мати організаційні структури для реалізації власної владної волі. Наявність розвиненої партійної системи, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, офіційної опозиції — вирішальні умови незворотності демократичного процесу.

Сильною демократична влада може бути за наявності відповідних ресурсів. Діяльність громадян на підтримку своєї влади, формування реальних зразків їхньої правової поведінки є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено й узаконено унікальну (навіть за світовими стандартами) спекулятивну та кримінальну буржуазію, метою якої є не економічне зростання, а власний прибуток і безмежне збагачення. За кордон вивозяться сировина й матеріали,

там же розміщується набутий на обкраданні власного народу капітал. «Багато хто навіть з освічених людей погано розуміє, що бути багатою людиною в бідній країні соромно й аморально, що особисте благо невід'ємне від блага Вітчизни»[63].

Кримінальна й напівкримінальна буржуазія лізе (і не безуспішно) до влади. Люди працьовиті, енергійні, високої культури й інтелекту, які переймаються честю та благом країни, залишилися без правової підтримки і належної винагороди за сумлінну працю. Це знижує довіру громадян до влади.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження (і не загарбання) речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне і духовне виробництво. Адже зрозуміло, що доки держава не забезпечить себе достатньо міцним і надійним економічним базисом, доти будь-які сподівання на проведення сильної авторитетної внутрішньої і зовнішньої політики залишатимуться утопічними.

Ще одна проблема — формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості й формування потужного середнього класу.

Соціальна структура українського суспільства характеризується на сучасному етапі наявністю чотирьох соціальних прошарків: верхній (правлячий, який виступає в ролі основного суб'єкта перетворень); середній (підприємці, менеджмент середніх і невеликих підприємств, середня ланка владних структур, найбільш кваліфіковані інженерно-технічні фахівці — цей прошарок є або може бути соціальною опорою політичних та економічних перетворень); базовий (охоплює дві третини суспільства, має середній професійно-кваліфікаційний потенціал і відносно обмежені трудові можливості); нижній (переважно люди поважного віку, а також ті, хто не має професії). І, нарешті, «соціальне дно» (напівзлочинні елементи, алкоголіки, наркомани, бомжі тощо).

Зародковий стан, у якому перебуває середній прошарок, боротьба за виживання найчисельнішого базового прошарку, який найближчим часом не може розширити рамки середнього класу, робить відкритою проблему формування масової соціальної бази демократії і громадянського суспільства в Україні.

В умовах подолання тенденції зубожіння, офіційного і прихованого безробіття, низької оплати праці, низьких пенсій, кризи системи охорони здоров'я, корупції в освіті захист соціальних прав населення є центральною проблемою становлення громадянського суспільства в Україні.

XX століття знаменувало перехід європейських держав до практичної реалізації ідеї поділу влади відповідно до власних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Поділ влади — провідний механізм функціонування всіх видів політичної і неполітичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча і судова влада здійснюються різними людьми. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади спроможне забезпечити функціонування і стабільний розвиток держави. Принцип розподілу функцій влади невід'ємний від визнання єдності державної влади, джерелом якої є народ.

Саме під цим кутом зору має здійснюватися процес внесення змін до Основного закону держави.

Вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої стратегічної мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі собою. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур (Президента, Верховної Ради, Уряду), підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб не тільки здійснити позитивні зміни в економіці країни, а й зробити її політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою. Роль політичного лідера, правлячої політичної еліти в цьому процесі незаперечна.

Історичний досвід, особливо першої половини XX сторіччя, демонструє нам найбільш видатних, яскравих і харизматичних лідерів, вождів, політиків, які в складний час не лише виводили свої країни з економічної кризи, але й перетворювали їх на держави, з якими рахувалися в цілому світі: К. Аденауер у Німеччині, Ш. де Ґолль у Франції, Ф. Рузвельт у США, Й. Сталін у СРСР, У. Черчилль у Великій Британії. Такими прикладами ще не може похвалитися XXI сторіччя.

Винятком тут є (за неоднозначного ставлення до цього) восьмирічне перебування на посту Президента Російської Федерації В. Путіна. Журнал «Тайм» (грудень 2007 року) визнав російського президента «людиною року»: «В. В. Путін продемонстрував майстерність керівництва, принісши стабільність нації, яка їй невідома, і повернув Росію до світової влади»[64]. У підсумку після восьмирічного перебування Володимира Путіна на посту Президента Росія повернулась на світову арену як сильна держава — держава, з якою рахуються і яка може постояти за себе.

У березні 2008 року відбулися чергові вибори президента Росії. Після президентських виборів на них, як і очікувалося, був обраний Д. Медведєв, прем'єр-міністром став В. Путін.

Вибори третього Президента України (грудень 2004 року) в суспільній свідомості пов'язували з визначенням нової перспективи розвитку держави, нової якості як держави, так і суспільства. Громадяни, як свідчать результати соціологічних досліджень, бажали бачити на посаді Президента визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, раціонального політика, який, очоливши державу, впевнено завершив би економічні реформи, рішуче поборов бідність, безробіття, викоренив злочинність, корупцію, клановість. Але цього не сталося. Демократичні декларації в устах тодішньої нової влади мали риторичний характер, а не свідчили про реальне прагнення орієнтуватися на демократичні норми соціального життя і власним прикладом демонструвати зразки поведінки, які б відповідали не архаїчним (захоплення старовиною, трайбалізм як основний принцип підбору керівних кадрів), а сучасним демократичним цінностям — таким, як верховенство права і рівність усіх перед законом, повага прав та інтересів кожного громадянина, соціальна солідарність, громадянська активність.

Професор Олексій Крюков: «Для сучасної політичної ситуації в Україні характерні такі явища, як криза державності, всього політичного управління, криза національної ідентичності (використовувана моноетнічна модель політичного управління, на наш погляд, є помилковою), і — як наслідок перших двох криз — очевидна нездатність української політико-управлінської еліти створити ефективну модель політичного управління»[65]. Держава після прийняття Конституції України, внесення змін до Основного закону й становлення владних структур має довести, що вона спроможна здійснювати результативну економічну та соціальну політику, створити відповідні умови розвитку громадянського суспільства.

Вивчення сучасного стану громадянського суспільства в Україні свідчить про ймовірність кількох сценаріїв його розвитку.

Перший. Згортання громадянського суспільства й реставрація в тому чи іншому вигляді тоталітарного режиму. *Другий*. Консервація на тривалий час наявного стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління. *Третій*. Поступовий демократичний розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Останній сценарій є найбільш сприйнятним. Проте не можна виключати ймовірності двох перших.

Утвердження громадянського суспільства в країнах, що стали на шлях демократичного розвитку, — справа непроста й тривала. Дж. Кін зазначав, що «народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою». І далі: «Незріле громадянське суспільство може перетворитися на поле битви, де, завдяки правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювання на курей»[66].

Еволюційний шлях розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає використання наявних передумов, свого роду ресурсів, спрямованих на утвердження громадянського суспільства. Йдеться, насамперед, про Основний закон держави. Конституція України законодавчо закріплює права і свободи, якими володіє кожен громадянин держави та які держава йому гарантує.

Говорячи про перешкоди у здійсненні конституційно закріплених громадянських прав і свобод, треба мати на увазі суттєвий розрив між офіційно задекларованим і реально існуючим порядком їхнього здійснення.

Відомий художник Іван Марчук: «Мені смішно, коли наші політики хваляться так званою демократією. Вони ж не знають, що таке справжня демократія. Президент, міністри, депутати — ніхто не знає! А демократія — це насамперед порядок — закони працюють, і кожна людина знає, що вона захищена. Я жив 12 років у демократичних країнах. Пив пиво якось з товаришем у нью-йоркському парку, знаючи, що порушую закон. І кажу: Володя, ти дивись праворуч, а я буду ліворуч, щоб раптом поліцейський не йшов. Так дивилися ми на всі боки, а поліцейський виріс прямо перед нами. Ось це демократія»[67].

Виключна роль у здійсненні стратегії розвитку суспільства належить лідеру держави.

По-перше, він має сміливо брати на себе політичну відповідальність і дотримуватись активної позиції стосовно тих процесів, які відбуваються в країні. По-друге, об'єднуючи націю, він має виходити з того, що інтереси і єдність політичної нації — це абсолютний пріоритет стосовно будь-яких інтересів. У цьому контексті важливо проявляти політичну коректність щодо питань, які не сприймаються нацією в цілому. Проблеми ОУН–УПА, Голодомору, входження в НАТО мають вирішуватися на рівні вчених, експертів, широкої громадськості і лише потім пропонуватися владою суспільству в цілому. По-третє, лідер має тримати на високому рівні

планку інтелектуальних вимог до самого себе. Особливо коректно слід ставитися до історії власного народу, сприймати її такою, якою вона була насправді. Ш. де Ґолль: «Справжня школа, яка дає право наказувати, — це висока культура»[68]. Україна знудьгувалася за справжнім лідером нації.

25 лютого 2010 року відбулася інавгурація Президента України Віктора Федоровича Януковича. 11 березня п.р. Верховна Рада України утворила коаліцію та обрала новий уряд, який очолив Микола Янович Азаров.

Що ж до правлячої політичної еліти, то вона в Україні, як свідчить реальність, тільки формується. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, покликана володіти політичною культурою, тобто професійно знати закони суспільно-політичного державного устрою, професійно вміти застосовувати ці знання у своїй сфері, професійно налагоджувати відносини з колегами. При цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у галузі, якою вона керує. Одна з проблем тут — викорінення тотальних проявів корумпованості, що нині проникла не тільки в політичну, а й практично в усі сфери суспільного життя. Для боротьби з корупцією важливо, щоб вищі посадові особи держави були порядними людьми і не перебували під тиском олігархічних кланів. Адже небезпека криється саме в їхньому оточенні. Тут непоодинокі випадки прояву хабарництва. Але з беззаконням належить боротися за допомогою закону і тільки закону. Концептуальною основою нормативно-правових актів у боротьбі з корупцією мусить бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які б виключали можливість корупційних проявів: має діяти невідворотно механізм політичної, правової відповідальності владних осіб. Т. Джеферсон: «Протистояти корупції і тиранії треба до того, як вони заволодіють нами. Краще взагалі не пускати вовка у вівчарню, ніж сподіватися на те, що зумієш вирвати йому зуби і кігті після того, як він туди ввійде»[69].

Докорінних змін вимагає система виборів парламенту і рад усіх рівнів. Нинішня пропорційна виборча система значно погіршила ситуацію з формуванням представницьких органів. З одного боку, вона віддалила політиків від народу і зняла їхню відповідальність перед виборцями, з іншого — дала можливість проникнути в депутати цілими списками повним непрофесіоналам, які ставлять власні інтереси вище за всі інші і для цього використовують владу. Таким чином нова влада виявилася непрофесійною, корумпованою.

«Через те у нинішньої української влади залишається єдиний вибір — або залучити ло своїх лав справжніх професіоналів, які, доклавши титанічних надзусиль, зможуть виправити існуючу ситуацію, або вона буде зметена вихром історичних змін»[70].

Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох потужних політичних партій, у змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, яка скоріше за все має бути змішаною на парламентських виборах і мажоритарною з партійним висуванням на місцевих, і з'явиться справжня владна еліта, правлячий політичний клас, який володіє високими професійними і моральними рисами, стратегічними цілями і волею для їхнього здійснення. І від того, якими темпами відбуватиметься цей процес, яку стратегію розвитку визначить правлячий політичний клас, залежатиме майбутнє Української держави.

І насамкінець: проблема, розв'язання якої значною мірою сприятиме розвитку соціально-правової держави і громадянського суспільства в Україні, — напрацювання консолідуючої ідеології.

Виходимо з того, що громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів безперешкодно відстоювати ідеї, теорії, погляди, які віддзеркалюють різні аспекти життя суспільства. Цей принцип не виключає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу стосовно найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей. Як підтверджує досвід, ці цінності можуть бути визначені насамперед у рамках політичної нації, яка спроможна об'єднати Україну, що після президентських і парламентських виборів вочевидь розкололася ідеологічно на дві — Схід і Захід — майже рівні частини. Щоб подолати цей розкол, слід рішуче відкинути націоналістичні концепції «української України» і «України для українців», які утверджуються на вищому державному рівні, що, по суті, є спробою формування не національної ідеології, а ідеології «титульної нації». Дмитро Табачник: «Ще зо два роки «голодоморів», нагородження шухевичів, боротьби з пам'ятниками минулих епох і маніакальної русофобії, — і жоден надгеніальний і надтолерантний політик не збере Україну воєдино»[71]. У цьому контексті слід розглядати і прагнення владних структур адміністративними методами утвердити статус «героїв» ОУН — УПА, створити єдину помісну церкву, прискорити вступ України до НАТО.

Як відомо, в Україні суб'єктом права на самовизначення проголошено не націю, яка дала назву країні, а її народ загалом, тобто

не етнічну спільність, а поліетнічне громадянське суспільство. «Політична нація — політична спільнота громадян відповідно держави»[72]. До політичної нації в Україні належать українці, росіяни, білоруси, румуни, угорці, євреї, кримські татари та інші етнічні групи. Наголосимо: українці як титульна нація дають назву країні. Українська мова визнається державною. Становлення політичної нації можливе лише на загальноцивілізованих принципах громадянського суспільства і тоді, коли буде створено економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю. І лише їй під силу вивести з кризи національну економіку, науку, освіту, культуру, підняти до рівня державної українську мову, гарантувати вільний розвиток, використання російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин, стимулювати прагнення вивчати іноземні мови, насамперед європейських країн. Ключовими цінностями загальногромадянської консолідованої ідеології могли б стати відповідальність за долю країни, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість, освіченість. І що особливо важливо — науково об'єктивне висвітлення історії становлення та утвердження Української держави. Актуалізовані на нинішньому етапі проблеми Голодомору 30-х років минулого століття, переосмислення ролі гетьмана Івана Мазепи чи Київської Русі мають висвітлюватися зважено, не ідеалізовано. Історія мусить об'єднувати, а не сіяти розбрат між громадянами. «Не буде жодних сепаратистських настроїв, якщо почнуть дотримуватися права, поважати духовність і культурні потреби всіх громадян України-Руси»[73].

Кожна держава та її народ прагнуть сформувати ідею, проект життя громадян своєї країни. Слід погодитися з тим, що національна ідея — це не етична, а державно-політична категорія. Формування національної ідеї — справа не проста. На це, можливо, підуть роки. Але уже сьогодні необхідно вирішувати реальні життєві проблеми, які сприяли б поліпшенню життя співвітчизників. Таким могло би бути питання викорінення бідності. В майбутньому, коли бідність подолаємо, суспільство могло б сприйняти ідею соціального партнерства, про продуктивність якої свідчить і досвід європейських країн, де цей інститут функціонує багато років.

Важливу роль у розв'язанні цього завдання може і повинна відіграти духовна еліта, яка професійно володіє словом, образом, гаслом, здатна апелювати як до сумління, так і до розуму, не повинна дотримуватись позиції відсторонення від державних проблем,

а повернути собі втрачений голос, стати справжньою совістю нації і сказати своє слово так, щоб її почули і суспільство, і правляча еліта. Маємо яскраві, але досі поодинокі приклади: не заангажовані публікації в засобах масової інформації І. Дзюби, Б. Олійника активно впливають на суспільну думку.

У зовнішньополітичній сфері перед країною, її дипломатичною елітою постало важливе завдання — вибудувати власну, орієнтовну на національні інтереси зовнішню політику. Україна мусить мати своє політичне обличчя і діяти, насамперед, у власних інтересах, а не в інтересах інших держав. Щодо моделі реалізації безпеки у світі загалом і в Східній Європі, зокрема, прийнятній для України, то важливою передумовою тут є відмова від однополярного центру сили, яким нині є США, і перехід до кількох центрів (США, Росія, ЄС, Китай, Індія). Обираючи шлях власної безпеки, Україна має визначити для себе або модель країн Східної Європи, які є членами НАТО і ЄС, де господарює транснаціональний капітал, або модель, за якої командні висоти в економіці утримує національний капітал, а сама країна має позаблоковий статус, не вступаючи ані в НАТО, ані у військовий союз з Москвою, що гарантує дружні стосунки і з Європою, і з Росією. Останнє неоднозначно сприймається політичною елітою, та все ж воно має право на існування.

На сучасному етапі роль Української держави в розвитку громадянського суспільства зростає. Самі інститути громадянського суспільства потребують сильної державної влади, яка б створила правові, політичні, організаційні умови для їхнього існування, виступила гарантом їхнього функціонування. Саме інститутам громадянського суспільства належить зосередити зусилля на вирішенні головного питання: як, реформуючи суспільство і владу, уникнути хаосу і захистити автономію і свободу людської особистості, не забуваючи при цьому про соціальну справедливість.

Висновки

1. Питання правлячої еліти, політичного класу, їхня роль в утвердженні Української держави набувають особливої актуальності на нинішньому етапі.

Справедливості заради, слід віддати належне правлячій еліті України, хоч як би критично ми до неї ставилися: за роки незалежності

за її участю Українська держава відбулася в усіх формальних вимірах.

Проте — і це теж реальність — сучасний стан розвитку українського суспільства досі характеризується перманентною кризовою ситуацією, яка охоплює політичну, економічну, соціальну і духовну сфери.

Отже головна проблема для України має внутрішній характер і полягає у невідповідності її сучасного стану прийнятим у цивілізованому світі критеріям.

2. Сучасна владна еліта, яка виросла в умовах союзної держави, не сформувалася як справжня, а тому виявилася неспроможною вирішувати загальнодержавні завдання. Більше того, як наслідок, до влади на всіх рівнях переважно прийшла олігархізована, корумпована управлінська еліта. На сучасному етапі правляча еліта об'єдналася в олігархічні клани, нерідко їх називають клієнтелами. Головна їхня мета — особисте збагачення. Спостерігаємо феномен приватизації влади, сутність якого полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що, зрештою, приводить до тотальної корумпованості останньої. Корупція пронизує владну вертикаль згори донизу, а «зразки» такої поведінки встановлюються на найвищих щаблях державного управління.

Зрозуміло, що така еліта могла створити політичний устрій лише за власною міркою — і таки створила його. Виразними рисами цього устрою є нехтування суспільними інтересами, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість.

Якщо цю тенденцію не подолати, то наслідком може бути становлення такого суспільного устрою, в якому навіть за чітко визначених повноважень різних гілок влади чесність, порядність, обов'язковість, професіоналізм перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки. Жити в аморальній державі стане нормою, а Україна буде вилучена з кола цивілізованих держав.

3. Перед Україною нині на повний зріст постало завдання реформувати політичну систему задля зміцнення конституційного ладу, зростання ефективності діяльності державних органів, поглиблення демократичних засад управління, духовного оновлення її морального оздоровлення суспільства, підвищення добробуту громадян, зміцнення національної безпеки та міжнародного авторитету країни.

Виняткова роль у здійсненні стратегії розвитку суспільства належить лідеру держави. Леонід Кравчук: «Увагу необхідно зосередити на наступному: чи має здатність та людина, яка стане Президентом, провести політичну реформу і очистити свої ряди від аморальних людей і сформувати таку владу, в якій кожен буде функціонально відповідальним за свій сніп і молотити його. Саме це — ключовий момент»[74]

Стосовно політичної еліти. Правляча політична еліта в Україні, як свідчить реальність, тільки формується. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, покликана володіти політичною культурою, при цьому нести правову та моральну відповідальність за стан у галузі, якою вона керує. Одна з проблем тут, як уже говорилося, викорінення тотальних проявів корумпованості, що нині проникла не тільки в політичну, а й практично в усі сфери політичного життя. «Незалежно від президентських виборів, рано чи пізно, по-доброму чи по-злому відбудеться зміна політичної еліти, яка вже зараз не відповідає вимогам, які висуває до неї суспільство»[75].

На сучасному етапі роль Української держави в розвитку громадянського суспільства зростає. Саме інститутам громадянського суспільства належить зосередити зусилля на вирішенні головного питання: як, реформуючи суспільство і владу, уникнути хаосу і захистити автономію і свободи людської особистості, не забуваючи при цьому про соціальну справедливість. Підкреслимо: за всієї значущості громадянского суспільства та ініціативах знизу думати про майбутні покоління належить еліті.

---

[1] Див.: Ашин Г.К. Курс истории элитологии. — М., 2004. — С. 176.

[2] Див.: Ашин Г.К. Элита: история термина // www.elitarium.ru

[3] Политология / Под. общ. ред. С.Н. Смоленского. — М.: Эксмо, 2008. — С. 267.

[4] Див.: Малько А.В. Политическая и правовая жизнь России: актуальные проблемы: Учеб. пос. — М., 2000. — С. 191.

[5] Див.: Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. — М., 1993. — С. 226–262.

[6] Див.: Платон. Государство. Законы. Политика. — М., 1997. — С. 225–237.

[7] Аристотель. Политика. Афинская полития. — М., 1997. — С. 113.

[8] Див.: Макиавелли Н. Государь. — М., 1990. — С. 19–26.

[9] Див.: Желтов В.В. Теория власти: Учеб. пособ. — М.: Флинта: МПСИ, 2008. — С. 420.

[10] Див.: Нікулін В.С. Структурування елітних мереж в Україні: Автореф. дис. канд. соц. наук / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2008. — С. 6–7.

[11] Див.: Якименко Ю., Жданов І. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти // Національна безпека і оборона. — 2003. — №9(45). — С. 3–4.

[12] Парето В. Компендиум по общей социологии // Антология мировой политической мысли: В 5 тт. — М., 1997. — Т.2. — С. 61.

[13] Цит. за: Арон Р.Этапы развития социологической мысли / Пер. с фр. — М.: Изд. Группа «Прогресс-Политика», 1992. — С. 455.

[14] Моска Г. Правящий класс // Антология мировой политической мысли: В 5 тт. — М.,1997. — Т. 2. — С. 127.

[15] Михельс Р.Социология политической партии в условиях демократии // Антология мировой политической мысли: В 5 тт. — М., 1997. — Т.2. — С. 189–190.

[16] Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Антология мировой политической мысли: В 5 тт. — М., 1997. — Т. 2. — С. 256–257.

[17] Див.: Согрин В.В. Управляемая демократия: американский вариант // Общественные науки и современность. — 2004. — №6. — С. 120.

[18] Див.: Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Пер. с англ. — М.: Экономика, 1995. — С. 372–379.

[19] Lasswell H.D.Harold D. Lasswell on Political Sociology. — Chicago-London, 1977. — P.36.

[20] Див.: Ашин Г.К., Охотский Е.В. Курс элитологии. — М., 1999. — С. 185.

[21] Див.: А.Даль Роберт. Демократія та її критики / М. Лупішко, О. Лупішко / Пер. з англ. — Х.: Вид. група «РА–Каравела», 2002. — 440 с.

[22] Weber M. Wirtschaft and Gesellschaft. — Tubingen: Mohr, 1976. — S. 133.

[23] Миллс Р. Властвующая элита. — М., 1959. — С. 380–381.

[24] Цит. за: Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Захаров, 2005. — С. 34.

[25] Див.: Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. — М.: Прогресс, 1969. — С. 10.

[26] Aron R. Social Structure and Ruling Class // British Journal of Sociology. — 1950. — Vol.1. — № 1. — P.2.

[27] Див.: Политология: Учеб.пос. для вузов / Научн. ред. А.А.Радугин. — М.: Центр, 2001. — С. 236–237.

[28] Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Філософія політики: Хрестоматія: У 4 тт. / Авт.-упоряд. В.П.Андрущенко (кер.) та ін. — К.: Знання України, 2003. — Т.3. — С. 105.

[29] Рудич Ф.М. Політологія: Підручник для вищ. навч. закл. 3-е вид. — К.: Либідь, 2009. — С. 169.

[30] Цит. за: Теория политики: Учеб. пос. / Под. ред. Б.А.Исаева. — СПб.: Питер, 2008. — С. 84.

[31] Крыштановская О.Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Обществ. науки и современность. — 1995. — №1. — С. 51.

[32] Васильева Л.Н. Теория элит (синергетический подход) // XXI століття: альтернативи розвитку суспільства. Третя світова теорія: Мат-ли Четвертої міжнар. наук.-теорет. конф. — К., 2005. — Ч.І. — С. 239.

[33] Теория политики: Учеб. пос. — С. 76.

[34] Див.: Охотский Е.В. Политическая элита и российская действительность. — М., 1996. — С. 24.

[35] Политология: Учеб.пос. для вузов / Научн. ред. А.А.Радугин. — М.: Центр, 2001. — С. 223.

[36] Див.:Ашин Г.К., Понеделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. Основы политической элитологии: Учеб. пособ. — М., 1999. — С. 139–141.

[37] Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Захаров, 2005. — С. 74.

[38] Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. — М.: Дело, 2002. — С. 459.

[39] Шевцова Л. Россия: логика политических перемен // Россия политическая / Под общ.ред. Л.Шевцовой. — М.: Москов.центр Карнеги, 1998. — С. 121.

[40] Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — С. 79.

[41]Див.: Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. Монография. — К.: Знание Украины, 2006. — С. 10–73; Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. Монографія / За заг. ред. Ф.Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — С. 75–84.

[42] Див.: Там само. — С. 74–107; Там само. — С. 84–87.

[43] Див.: Пахарев А.Д. Названа праця. — С. 108–209; Політика в особах. — С. 88–95.

[44] Див.: Кудряшова Е.В. Лидер и лидерство. Монография. — Архангельск, 1996. — С. 52–116; Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. Монография. — К.: Знание Украины, 2001. — С. 64–88; Політика в особах. — С. 9–20.

[45] Див.: Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. — С. 253–277.

[46] Жданов І., Якименко Ю. Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти // Дзеркало тижня. — 2003. — 15 листопада.

[47] Політика в особах. — С. 201.

[48] Там само. — 352 с.; Пахарєв А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. — 296 с.

[49] Ролі та місцю політичної еліти України у становленні української державності присвячено тематичний випуск журналу «Національна безпека

і оборона». — 2003. — № 9. — 56 с. За підсумками круглих столів з цієї проблеми вийшли друком спеціальні випуски журналу «Політичний менеджмент» — 2006. — 222 с.; 2007. — 262 с.; 2008. — 238 с.

[50] Конституція України. — К.: Парламентське видавництво, 2006. — С. 5.

[51] Див.: Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С. 182–183.

[52] Крюков А. Эффективное политическое управление и качественная элита: фантастика или реальность? // Зеркало недели. — 2009. — 30 апреля.

[53] Дзюба І. На еліту надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 9. — С. 36.

[54] Див.: Фокус. — 2008. — № 9. — С. 26–29.

[55] Див.: Політологічний енциклопедичний словник. — С. 666.

[56] Цит. за: Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні Української держави // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 6.

[57] Див.: Оголошено офіційні результати виборів // Урядовий кур'єр. — 2007. — 17 жовтня.

[58] Первый Президент независимой Украины Леонид Кравчук о защите национальных интересов, безответственности власти и перспективах страны // День. — 2008. — 23 мая.

[59] Див. про це детальніше: Беркут И., Василишин Р. Нарастание стабилизации управления. Украинская элита управляет страной посредством индуцирования галлюцинаций // 2000. — 2009. — 9 октября.

[60] Петренко А. Обязанность элиты — планировать будущее. Правящий класс так и не смог сформулировать объединяющую идею для страны // Кіевскій телеграфъ. — 2009. — 20–26 ноября.

[61] Петров П. Демократия как система коллективной безопасности // 2000. — 2009. — 29 мая.

[62] Цит.за: Політологічний енциклопедичний словник. — С. 87.

[63] Крюков А. Указ. соч.

[64] Цит.за: Медведев Р. Владимир Путин. Восемь лет спустя // 2000. — 2008. — 8–14 февраля.

[65] Крюков А. Указ. соч.

[66] Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. — К., 2000. — С. 51.

[67] Марчук Иван. От первого лица // Новая газета. — 2009. — 18 июня.

[68] Цит. за: Человек и его миссия. Шарль де Голль — великий французский националист // День. — 2006. — 9 сентября.

[69] Антология мировой политической мысли. — В 6 т. — Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. — М., 1997. — С. 535.

[70] Цит. за: Карасев В., Корниенко У. Конституционный цикл: продолжение следует // День. — 2007. — 10 февраля.

[71] Табачник Д. Аннигиляция «национальной идеи». Еще пару лет «голодоморов» — и никакой сверхтолерантный политик не соберет Украину воедино // Кіевскій телеграфъ. — 2008. — 18–24 апреля.

[72] Решетилова О. Политическая нация: измерение независимостью // День. — 2008. — 22 августа.

[73] Качмарский О. Спасение Украины-Русы. Нужна объединительная идея // 2000. — 2008. — 14 ноября.

[74] Цит.за: Ромашова Н. Леонид Кравчук: Элиту, которая себя скомпроментировала — прочь // День. — 2009. — 30 октября.

[75] Цит. за: Ромашова Н. Вячеслав Кириленко: Независимо от результатов президентских выборов, обновление политической элиты неизбежно // День. — 2009. — 11 сентября.

ПАРТІЇ, ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ І ВЛАДА В УКРАЇНІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ В ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ ДОСВІДУ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

Авторський колектив: член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук В. Ф. Солдатенко (керівник); доктор історичних наук Т. А. Бевз; доктор історичних наук В. В. Кривошея; доктор історичних наук О. М. Любовець.

Партії, державний апарат і влада в Україні: проблеми сьогодення в історичному дискурсі XX — початку XXI ст. В аналітичній доповіді проаналізовано особливості функціонування багатопартійності в Україні на різних етапах її розвитку, досліджено механізми взаємодії та взаємовпливів партій з органами влади, показано альтернативні партійні проекти щодо суспільно-політичного поступу України та рівень їхньої реалізації, прослідковано головні тенденції та проблеми становлення й функціонування сучасних політичних партій та їх вплив на формування державної політики.

Партии, государственный аппарат и власть в Украине: проблемы современности в историческом дискурсе XX — начала XXI вв. В аналитическом докладе проанализированы особенности функционирования многопартийности в Украине на разных этапах её развития, исследованы механизмы взаимодействия и взаимовлияния партий с органами власти, показаны альтернативные партийные проекты общественно-политического развития Украины и уровень их реализации, прослежены главные тенденции и проблемы становления и функционирования современных политических партий и их влияние на формирование государственной политики.

Parties, state machinery and power in Ukraine: modern problems in historical discourse in the XX — at the beginning of the XXI century. In the analytical report, the peculiarities of multiparty system functioning in Ukraine at different stages of its development are analyzed, the mechanisms of cooperation and two-way influence parties with bodies of power are investigated, the alternative party projects of socio-political development of Ukraine and the level of their implementation are shown, the principal tendencies, formation and functioning problems of modern political parties and their influence on the national policy are examined.

Зміст

Вступ 139

Розділ I. Українські партії в політичних системах Російської та Австро-Угорської імперій 140

Розділ II. Українські партії як найвпливовіший чинник державотворення революційної доби 1917–1920 рр. 153

Розділ III. Сучасні політичні партії в структурі влади 169

Висновки 195

Вступ

Однією з основних тенденцій сучасного політичного розвитку в світі є зростання ролі партій. У розвинутих демократичних країнах політичні партії активно впливають на формування напрямів державної політики, діяльність органів влади, економіку, соціальні процеси. Саме партії пропонують альтернативні шляхи суспільно-політичного, економічного розвитку, і від адекватності їхніх програмних ідейно-теоретичних засад потребам окремих соціальних верств і суспільства в цілому багато в чому залежить рівень розвитку країни. Досягти суспільно значущого результату партія може лише за умов широкої підтримки з боку населення та реальної можливості вільно конкурувати з іншими партіями за здобуття державної влади.

Наша держава нині перебуває на стадії формування власної багатопартійної системи. В суспільстві, з огляду на тривалий період однопартійності, лише виникає усвідомлення того, що без сильних політичних партій, альтернативних політичних рухів неможливе демократичне функціонування влади, що за їхньої відсутності посилюється загроза виникнення авторитарного режиму та порушення демократичних свобод, що саме партії забезпечують зв'язок між народом і владними структурами і, підтримуючи на виборах ту чи іншу партію, населення має шанс змінити, скерувати політичний курс відповідно до власних інтересів.

У контексті цього актуальним є досконале вивчення, критичне осмислення та творче використання досвіду діяльності, боротьби та взаємостосунків українських політичних партій на попередніх етапах вітчизняного історичного розвитку. Особливої уваги потребують дослідження ролі партій у процесі формування органів влади та управлінського апарату різного рівня — від загальнодержавних до регіональних, а також аналіз досвіду участі партійних представників у вищих владних структурах і місцевих адміністраціях, їхніх способів і методів впливу на розробку державної політики та урядового курсу. Аналіз досягнень і прорахунків українських політичних партій у процесі державотворення допоможе сучасним партіям уникнути явних помилок, сприятиме розробці партійних програм, адекватних сьогочасним викликам і потребам.

З огляду на це, метою цього дослідження є узагальнення вітчизняного історико-партійного досвіду кінця XIX — початку XXI ст.

та розроблення рекомендацій сучасним політичним партіям. Своїми основними завданнями дослідники вбачали наступні: проаналізувати особливості функціонування багатопартійності в Україні на різних етапах розвитку; дослідити механізми взаємодії та взаємовпливів партій з органами державної влади та апарату; прослідкувати головні тенденції та проблеми становлення й функціонування сучасних політичних партій та їхній вплив на формування державної політики.

РОЗДІЛ І. Українські партії в політичних системах Російської та Австро-Угорської імперій

Процес оформлення українських політичних партій тривав на межі XIX–XX століть. Відмінні політичні системи Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі, зумовили особливості становлення вітчизняної багатопартійності.

Перші українські політичні партії виникли на терені Австро-Угорщини. Цьому сприяли реформи політичної системи імперії, проведені в 60-х роках XIX ст., зокрема, відновлення діяльності парламенту та крайових органів самоврядування. Загальна демократизація політичного режиму імперії створювала сприятливий ґрунт для політичного розвитку української нації та формування національної партійної системи.

Першою 1890 року у Львові оформилася Русько-українська радикальна партія (згодом — Українська радикальна партія, УРП). Вона була першою політичною організацією європейського типу з програмою та реєстрованим членством. Програма партії орієнтувалася на ідеї етичного та наукового соціалізму, виступала за демократизацію політичної системи Австрії, розвиток крайової автономії, передачу селянським громадам землі, поліпшення соціально-економічного становища робітників і селян. Вперше у партійній програмі висувалася вимога впровадження загального та рівного виборчого права[1].

Починаючи з 1894 р., партія керувала вічевим рухом. У 1894 р. провела масове крайове віче, на якому лунали вимоги політичних свобод, впровадження української мови у діловодство органів влади, припинення конфіскації прогресивних видань, скасування податків на пресу тощо. У 1895 р. партійна програма була доповнена

стратегічним гаслом досягнення повної «самостійності політичної русько-українського народу». Першим кроком у цьому напрямі мало бути утворення окремої політичної території з українських частин Галичини і Буковини, тобто національного коронного краю з «якнайширшою автономією» у складі Австрії[2]. У програмі, ухваленій 1904 року, містилося положення щодо необхідності перетворення Австро-Угорщини на федерацію народів, об'єднаних за етнічною ознакою в національні адміністративно-політичні автономні утворення, включно й Галицько-Буковинське[3].

У 1899 р. лівими радикалами і представниками невеликих соціал-демократичних організацій, які виникли в 90-х роках, була створена Українська соціал-демократична партія (УСДП) як складова австрійської соціал-демократії. Її лідери орієнтувалися на теоретичні засади західноєвропейської соціал-демократії, легальні парламентські засоби досягнення мети. Партія намагалася поєднати вирішення соціальних проблем з національними прагненнями, відстоюючи гасло національно-державної самостійності всього українського народу. УСДП підтримала Брюннську національну програму АСДРП (1899 р.) щодо перетворення Австрії на демократичну союзну державу національностей[4]. Виходяи з цього, однією з основних вимог вважалися поділ Галичини та утворення окремої адміністративно-територіальної української одиниці.

У 1899 р. виникла ще одна партія — Українська національно-демократична партія (УНДП). Її поява була підготовлена майже сорокарічною діяльністю народовців. До новоствореної УНДП приєдналося й багато представників радикалів, не згодних із соціалістичними пріоритетами своєї партії. Програма партії містила вимоги демократизації політичного життя Австро-Угорщини з використанням легальних парламентських методів, зміцненню позицій українців у політичній системі, поширенню їхнього впливу на «законодавство і адміністрацію в державі, краю, повіті і громаді». Кінцевою метою діяльності вбачалася соборна самостійна Українська держава, першочерговим завданням — приєднання Північної Буковини до Східної Галичини й утворення окремого Коронного краю з «окремою адміністрацією і окремим національним соймом»[5].

Саме ці партії й очолили суспільно-політичний рух українства в Східній Галичині. Найвпливовішою стала УНДП.

У Буковині процес оформлення українських партій розпочався на початку XX ст. і проходив під безпосереднім впливом громадсько-

політичного руху Галичини. Центристський національно-демократичний напрям був представлений Національною Радою русинів на Буковині, яка утворилася у 1905 р., радикальний — Українською радикальною партією Буковини. В опозиції до цих двох партій перебувала Українська соціал-демократична партія Буковини, що сповідувала класові погляди і, так само як і галицька УСДП, намагалася поєднати соціальні й національні вимоги. Правоцентристський спектр обіймали москвофіли, які продовжували традиційну тактику цілковитого злиття підавстрійських українців з великоросами. Однак на початку XX ст. вони остаточно втрачають вплив у суспільстві. Їхні організації або були розгромлені властями, або перебували в стані ідейної та організаційної кризи. Загалом за своїми формами й відносинами партійна система Буковини нагадувала галицьку. Провідними ідеями також були націонал-демократичні, а найвпливовішою партією — Національна Рада русинів на Буковині. Спільним було й те, що українські партії діяли легально і головними формами боротьби вважали парламентські методи.

У Закарпатті до 1918 р. так і не вдалося утворити жодної української партії. На заваді цьому стала політична система Угорщини, яка залишалася досить консервативною і нерозвинутою. Королівство розвивалося й зміцнювалося як унітарна держава. Офіційна влада діяла згідно з принципом, за яким всі громадяни Угорщини вважалися однією неподільною угорською нацією. Тому Закарпаття перебувало у найважчому становищі, порівняно з усіма українськими землями Австро-Угорщини. За відсутності партій провідною національною інституцією угорських українців залишалася греко-католицька церква.

Несприятливі умови для розвитку національної багатопартійності склалися й у Росії, де взагалі діяльність політичних партій була заборонена. Тому партії, які виникли наприкінці XIX ст., діяли нелегально й мали переважно радикальний характер. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що на терені українських земель значного поширення набули російські політичні організації та партії. З кінця XIX ст. тут діяли регіональні осередки Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), партія соціалістів-революціонерів, організації анархістів. Вони відтягували українські інтелігентські сили, виховуючи їх у загальноросійському дусі й у переконанні, що тільки разом можна здолати царизм і запровадити демократичні перетворення.

Вільно почували себе на території України й імперські праві сили. Після проголошення царем Маніфесту 1905 р., який дозволив діяльність політичних партій у Росії, в Україні розгорнули активну роботу новостворені партії кадетів і октябристів, Торгово-промислова партія. Активно вели себе й правомонархічні російські чорносотенні організації, зокрема «Русское собрание», «Союз русских людей», «Русское общество», Монархічна партія та ін.

Крім загальноросійських партій, наприкінці XIX ст. в Україні виникли єврейські та польські партії. З 1897 р. діяв Бунд — Всеросійський єврейський робітничий союз, з 1899 р. — Єврейська соціал-демократична партія (Поалей-Ціон), згодом з'явилися Сіоністсько-соціалістична робітнича партія (ССРП), Єврейська народна партія (ЄНП), відома під назвою Фолькспартай. Власні форми політичного життя культивували й поляки, утворивши у 80-х роках Лігу Польську (згодом — Ліга народів, перетворена 1896 р. на Народно-демократичну партію), у 1893 р. — Польську соціалістичну партію, від якої у 1894 р. відокремилася Соціал-демократія Королівства Польського і Литви. У Києві діяло Польське коло, від якого згодом виокремився Союз польської соціалістичної молоді.

Наявність розгалуженої сітки загальноросійських, єврейських і польських партій загрожувала «розчиненням» українства в інонаціональних політичних об'єднаннях. Аби уникнути цього, національна еліта, хоча й пізніше за інших народів, розпочала творення власне українських партійних структур. Першою українською партією в Росії стала Революційна українська партія (РУП). Характерно, що РУП об'єднала людей з різними ідеологічними орієнтирами — марксистським, національно-революційним, народницьким тощо. Це почасти пояснює той факт, що партія пережила низку розколів. У вирішенні проблеми державності РУП еволюціонувала від «самостійництва» до більш поміркованого «автономізму».

Майже відразу після РУП — з 1900 р. — починає діяти Українська соціалістична партія (УСП), яка своєю метою проголосила демократичну Українську республіку, де народ би став джерелом влади, а влада будувалася б за принципом розподілу.

У 1902 р. внаслідок ідеологічного розмежування РУП і сепарування самостійницьки налаштованих елементів з ініціативи М. Міхновського утворилася Українська народна партія (УНП). Програма партії містила характеристику політичного устрою

майбутньої України, яка мала стати республікою з інститутами президентства й парламенту, обраними на основі всенародних, рівних, таємних, безпосередніх, пропорційних виборів[6].

У 1903 р. РУП об'єдналася із УСП. До її лав вступили також деякі члени РСДРП, що й зумовило домінування соціалістичних гасел у партійній роботі. Загалом світогляд значної частини членів партії являв собою симбіоз соціалістичних і націоналістичних ідей.

У 1904 р. відбувся черговий розкол РУП на ґрунті неприйняття частиною членів партії гасла самостійної України, які утворили групу «Українська соціал-демократія» та заявили про своє приєднання до РСДРП. Втім, насправді розпочала діяти фактично нова партія — Українська соціал-демократична спілка. Партія намагалася поєднати соціал-демократичні погляди з національним питанням, хоча останнє було другорядним; вагомішими вважалися все ж таки соціально-економічні та політичні проблеми.

У грудні 1905 р. на своєму II з'їзді РУП трансформувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Взявши за основу Ерфрутську програму німецької соціал-демократії, УСДРП визначила, що головними цілями мають бути встановлення в Росії демократичної республіки й «автономія України з окремим представничим зібранням (сеймом), котрому належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються України»[7].

Слідом за соціалістичними партіями в Наддніпрянщині почали формуватися й ліберальні. У 1897 р. на з'їзді громад у Києві була заснована Загальна безпартійна українська організація. Восени 1904 р. вона перетворилася на Українську демократичну партію (УДП). За рік частина її членів утворила Українську радикальну партію (УРП). Ідеологічно партії були близькі, і тому наприкінці 1905 р. вони об'єдналися в єдину Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Програма партії обстоювала загальнолюдські права, розподіл влади між загальнодержавним парламентом і краєвими сеймами. Не визнаючи монархії, УДРП орієнтувалася на республіканський устрій[8].

Вибух російської революції 1905–1907 рр., проголошення Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. пожвавили та активізували партійну діяльність та національно-визвольний рух. Водночас, перебуваючи на початковій стадії розвитку, українські партії виявилися неспроможними охопити ідейно й організаційно широкі кола українства. Тому реальні поступки царизму стосовно українців були обмеженими і швидкоплинними.

Поразка революції негативно позначилася на діяльності усіх політичних партій Російської імперії, включно й українських. Партії соціалістичної орієнтації перестали бути масовими, їхні керівні центри, друковані органи змушені були емігрувати. УДРП припинила своє існування. Лише у 1908 р. українські ліберали створили Товариство українських поступовців (ТУП). Метою його створення було об'єднання українських політичних сил у блок на міжпартійній основі. Однак на практиці реалізувати це не вдалося. ТУП являло собою своєрідну форму існування УДРП, хоча формально до його складу входила низка лідерів УСДРП. Певне пожвавлення і поновлення партійної діяльності спостерігалося в 1911–1912 рр., але це піднесення національного суспільного руху було перервано Першою світовою війною.

Отже, менш сприятливі умови для формування національної багатопартійності існували в Російській імперії. З огляду на це більшість українських партій діяла нелегально або напівлегально, що значно обмежувало їхні можливості щодо організації та згуртування українства навколо своїх політичних платформ, а також робило майже неможливим вплив на урядову політику з українського питання.

Певні можливості вирішення українського національного питання парламентським шляхом з'явилися для українських партій із скликанням у Росії Державної думи. Під тиском революційних дій цар Микола II видав 17 жовтня 1905 р. «Маніфест про вдосконалення державного порядку», в якому обіцялися громадянські свободи; залучення до виборів у Державну думу тих прошарків, які раніше були позбавлені виборчих прав; визнання Думи законодавчим органом, без схвалення якого жоден закон не міг би набрати чинності. Маніфест став першим кроком до перетворення самодержавної монархії на конституційну.

Вибори до I Державної думи відбулися в умовах бойкоту з боку радикальних соціалістичних партій, у тому числі й українських, які піддалися заклику РСДРП(б). УДРП вирішила взяти участь у виборах, сприймаючи скликання Думи як можливість реалізувати свої програмні вимоги. Вже на установчому з'їзді партії його делегати розробили детальний план дій під час виборчої кампанії. Радикал-демократи підтримали вимоги української інтелігенції до уряду щодо легалізації української мови. З'їзд визнав за потрібне скликати Всеукраїнську нараду з представниками всіх партій для вироблення спільних заходів для заснування культурно-

просвітницьких товариств, зокрема «Просвіт», на зразок галицьких. Підтримано також вимоги українського студентства щодо впровадження кафедр української мови, літератури та історії у Київському, Новоросійському (нині Одеському) і Харківському університетах[9].

На виборчій кампанії УДРП негативно позначився факт ігнорування лівими силами виборів. З одного боку, це ставало причиною суперечок всередині українського руху, сіяло сумніви серед деяких членів партії щодо доцільності участі у виборах; з іншого — УДРП змушена була створювати передвиборчі блоки із загальноросійськими та іншими національними партіями.

Подібні переговори тривали з грудня до березня 1906 р., коли УДРП, кадети, Польська конституційно-демократична партія, Польська народна партія, Спілка рівноправності євреїв та Єврейська безпартійна спілка створили передвиборчий блок поміркованих партій у Києві[10]. Учасники блоку сформували спільний список кандидатів у депутати. З-поміж 78 осіб, зазначених у списку, від УДРП пропонувалися Є. Чикаленко, Б. Грінченко, М. Левицький, В. Науменко.

Передвиборчий блок УДРП із кадетами сформувався й у інших містах. Показовим є той факт, що у Полтаві та Одесі радикал-демократи висунули перед російськими партіями дві умови щодо об'єднання: 1) введення української мови у школах; 2) перебудова Російської імперії на автономно-федеративних засадах. На таких же засадах формувався й передвиборний блок у Києві. В інших містах, де українські ліберали вступали у блок з кадетами, національні вимоги не висувалися. Єдиним округом, де УДРП висунула окремо своїх кандидатів, став округ у Лубнах[11]. Там, де утворити виборчі блоки було неможливо, партія закликала вибирати людей «чесних», «непідкупних», не звертаючи увагу на партійну належність.

Загальні результати виборів засвідчили: з 497 депутатів I Державної думи українські губернії обрали 102 членів, з них 63 українців, 1 росіянина, 22 зросійщених, 5 поляків, 4 євреїв, 1 німецького колоніста[12]. Загалом у Думі українці посіли друге місце після росіян (близько 270 осіб). У Думі була створена Українська думська громада (УДГ), установчі збори якої відбулися 1 травня 1906 р. у приміщенні одного з кадетських районних бюро Санкт-Петербурга. В установчому засіданні УДГ взяло участь 22 депутати. Деякі українські депутати-селяни спочатку з недовірою поставилися до створення української фракції, вважаючи, що вступ до УДГ

відсуне розгляд аграрного питання задля вирішення питання автономії України. Наприкінці діяльності I Державної думи до складу української фракції входило 44 депутати.

За територіальною ознакою члени громади розподілялися таким чином: Київщина — 13, Полтавщина — 10, Чернігівщина — 5, Поділля — 5, Харківщина — 2, Катеринославщина — 4; за соціальним складом: земські діячі, вчені, юристи, вчителі — 17, селяни — 19, робітники — 4, землевласники — 2; за партійною належністю: кадети — 15, трудовики — 8, безпартійні — 4, УДРП — 3, УНП — 2, прогресисти — 1, демократичні реформатори — 1. Очолив українську фракцію адвокат з Чернігова член УДРП І. Шраг. Його помічниками обрали: від інтелігенції — М. Онацького, А. Вязлова, від землевласників — В. Шемета, П. Чижевського, від селян — Г. Зубченка, І. Тарасенка, С. Тарана і А. Грабовського[13].

Діяльність УДГ здійснювалася у двох напрямах: по-перше, зміна та доповнення законів, відповідно потребам українства; по-друге, розробка законопроектів щодо вирішення аграрного, робітничого і соціально-економічного питань. Робота фракції будувалася на принципах західноєвропейських парламентів, була створена група експертів із різних проблем, яку очолив М. Грушевський. УДГ розробила 5 законопроектів.

У законопроектах щодо національних прав, автономії України, рідної мови вирішення національного питання тісно пов'язувалося з перебудовою Росії на засадах рівноправності народів та областей і надання народам імперії національно-територіальної автономії. М. Грушевський розробив план національно-територіальної децентралізації Російської імперії, згідно з яким передбачалося утворити загальнодержавний парламент і територіальні сейми. Вибори до парламенту мали бути непрямими, щоб уникнути його великої чисельності під час утворення маленьких виборчих округів і нерепрезентативності малих націй у великих округах. Територіальні сейми мали займатися справами культури, місцевої адміністрації, призначенням суддів. Чверть місць у них передбачалася для інтелігенції.

Українська фракція засудила позицію уряду щодо єврейських погромів. І. Шраг був притягнутий до судової відповідальності за думську промову з цього питання.

Члени УДГ вирішення національного питання пов'язували з одночасним вирішенням соціально-економічних, аграрного та

робітничого питань. Зокрема, вони підтримали заяву УДРП про скасування закону від 15 квітня 1906 р., спрямованого проти страйків сільськогосподарських робітників. З трибуни Думи члени УДПГ засудили санкціоновані урядом розстріли сільськогосподарських робітників у Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Члени української фракції розгорнули активну роботу над аграрним законопроектом, обговоренню якого були присвячені її засідання 13 і 17 травня, 14 червня, 5 липня 1906 р.[14] З цих питань вони виступали з промовами на засіданнях Думи та брали участь у парламентських комісіях. Однак дії УДГ блокувалися великодержавною більшістю. Законопроекти про національні права, автономію й аграрну реформу так і не були розглянуті І Державною думою.

8 липня 1908 р. І Державну думу було розпущено. Вибори до ІІ Державної думи жодна політична партія не бойкотувала. Найактивніше проводили передвиборчу кампанію УСДРП та УДРП.

V з'їзд УДРП у жовтні 1906 р. ухвалив платформу, з якою партія виступала на виборах до ІІ Державної думи і яка вимагала: 1) встановлення відповідального перед Думою міністерства; 2) амністії для тих людей, які терплять кари за політичні й аграрні злочини; 3) скасування назавжди смертної кари; 4) скасування всіх виняткових законів, судів і становищ, як-от: збільшена і надзвичайна охорона і військовий стан; 5) забезпечення незайманості людини і помешкання, а також — свободи слова, друку, зборів, спілок і віросповідання; 6) встановлення рівних прав як для поодиноких людей, так і націй; 7) відповідальності перед судом представників влади (чиновників) так само, як і всіх людей; 8) запровадження загальної освіти і націоналізації школи в Україні; 9) реформування земського і міського самоврядування за участі усього місцевого населення; 10) розв'язання земельної справи на засадах програми партії (заснування земельного фонду, упорядкування орендних відносин); 11) забезпечення інтересів робітників шляхом дозволу страйків, робітничих спілок, страхування й обмеження часу праці робітників, жінок і дітей; 12) скасування неприбуткових державних витрат і реформування податкової справи; 13) перегляд основних державних законів і забезпечення ними права України на автономію; 14) встановлення загального, безпосереднього, рівного і таємного виборчого права для всіх, незалежно від віри, нації і статі[15]. Делегати з'їзду також визнали за потрібне, як і під час попередніх виборів, блокуватися з політичними партіями не правіше кадетів.

Незважаючи на активну передвиборчу кампанію, українським партіям не вдалося провести у депутати жодного свого представника. Проте до II Державної думи обрали багато національно свідомих депутатів, завдяки чому вдалося знову створити українську фракцію у складі 47 осіб. Її установчі збори відбулися 4 березня 1907 р., на другому засіданні — 11 березня — було обрано керівників фракції: М. Рубіса, А. Гриневича, М. Довгополова, С. Начитайла, А. Наумчака і В. Хвоста[16]. Під час роботи Думи було прийнято рішення про вихід членів української фракції з усіх інших думських партійних об'єднань. За соціальним статусом до парламентської громади входило 4 поміщики, 2 лікарі, 1 вчитель, 1 священик і 39 селян[17].

У II Думі українська фракція виступила з декларацією, створеною на базі програми УДРП, у якій, поряд із загальнодемократичними вимогами свободи слова, друку, амністії політичним в'язням проголошувалася необхідність надання автономії Україні, українізація шкільної освіти. За ініціативою 37 депутатів-членів УДГ було внесено 6 поправок до проекту Міністерства народної освіти про народну освіту. Українська фракція вимагала: ввести курси української мови, літератури та історії для вчителів; викладати українську мову в учительських семінаріях в Україні; утворити кафедри української мови, історії та літератури в Київському, Харківському та Новоросійському (нині Одеському) університетах. Загалом поправки стосувалися визнання необхідності викладати шкільні предмети у початкових школах рідною мовою учнів[18].

УДГ у II Думі також підготувала серію законопроектів з аграрного питання, автономії, місцевого управління, освіти, української мови у суді і церкві. У робітничому питанні українські депутати відстоювали восьмигодинний робочий день, свободу страйків, робітничих спілок, страхування робітників і обмеження часу праці для жінок і дітей. На жаль, внести на розгляд Думи ці законопроекти не встигла через її розпуск 3 червня 1907 р.

У III та IV Думах українських фракцій не було. Причиною цього став антидемократичний виборчий закон, прийнятий урядом П. Столипіна, репресивна політика центральної та місцевої адміністрації щодо всіх демократичних, національних партій, тиск на виборців під час голосування.

Практично єдиним досягненням українських партій під час виборів до III Думи стала участь УДРП у передвиборчому блоці, сформованому у Києві разом із кадетами, Єврейською безпартійною

організацією і Польською позапартійною організацією на підтримку І. Лучицького та Страдомського. Відчуваючи слабкість українських партій під час виборчої кампанії, І. Шраг закликав залишити на якийсь час партійні суперечки, створити єдиний фронт задля спільної праці. Проте цього не сталося.

У III Думі створилася лише невеличка група прихильників України, яка, головним чином, складалася із священиків. Однак вона не відстоювала активно інтереси українства. Із 25 депутатів від України помітною діяльністю відзначався лише І. Лучицький, член УДРП. Втім, він мало уваги приділяв українським справам, за що дуже критикувався українською пресою. На початку 1908 р. він написав пояснювальну записку до законопроекту членів Державної думи про використання української мови в початкових школах у місцевостях з українським населенням[19]. У цьому законопроекті пропонувалося запровадження паралельно із російською української мови у початковій школі, видання підручників і книжок, використання української мови в сільських судах. Однак ці скромні вимоги не були прийняті.

Незважаючи на короткочасне існування українських фракцій у І та II Думах, парламентська діяльність сприяла подальшій національній емансипації українців, згуртуванню депутатів не за партійною, а національною належністю. Водночас черговий розпуск Думи розвіяв надії лібералів на можливість розв'язання національного питання парламентським шляхом, посилив почуття розчарування й розгубленості в середовищі української ліберальної інтелігенції. Своїми діями уряд змусив значну частину інтелігенції відходити від політичної діяльності й зосереджуватися на культурно-просвітницькій роботі. З іншого боку, посилювалося переконання, що легітимними, законними методами в цій країні неможливо нічого досягти, що дієвими можуть бути тільки радикальні засоби боротьби.

Незважаючи на те, що парламент в Австрійській імперії з'явився значно раніше, ніж у Росії, представництво у ньому українців було незначним. Адже уряд робив усе, аби до найвищого законодавчого органу потрапили прибічники централістського блоку та представники вищих станів. Значною мірою це стосувалося Галичини як найбільшої провінції. Вдале маніпулювання виборчими технологіями, використання адміністративного тиску на виборців призводило до того, що представниками коронного краю в парламенті були тільки консервативні польсько-шляхетські кола.

У 1861 р. до нижньої палати, яка тоді налічувала 343 депутати, потрапило лише 12 українців, у 1879 р. — 3, порівняно з 57 поляками. І надалі українське представництво також було незначним: 1885 р. — 4, 1891 р. — 8, 1901 р. — 10 депутатів.

У Державних зборах Угорщини українці лише інколи мали поодиноке представництво. Наслідком виборчої реформи 1874 р., яка значно підвищила майновий ценз виборців і таким способом позбавляла виборчого права національні меншини, передусім українців, стало те, що обирати могли лише 5,9% українського населення. Таким чином, 1905 р. серед 453 депутатів угорського парламенту, окрім 40 представників від Хорватії, було лише 9 немадярів, у тому числі 3 українці, які входили до різних угорських фракцій. Після проведення виборчої реформи 1913 р., що збільшила кількість виборців до 10,4%, угорська виборча система все ж таки залишалася однією з антидемократичніших у Європі[20].

Незначним було представництво українців й на рівні крайового самоуправління — місцевого сейму Галичини. Центральна влада тут всіма засобами нацьковувала поляків на українців, надаючи їм перевагу на виборах завдяки цензовій системі, призначаючи посадових осіб, неприхильних до українства.

У 1907 р. в Австро-Угорщині було запроваджено загальне виборче право, що певною мірою поліпшило ситуацію. До нового Віденського парламенту потрапило 27 депутатів від Галичини, з яких 17 належало до УНДП, 3 — УРП, 2 — УСДП, 5 — москвофілам. Від Буковини було обрано 5 депутатів. Ці депутати створили українську фракцію — Парламентський клуб, або Український клуб, головою якого став Ю. Романчук. Провідною партією клубу була тоді УНДП, яка взяла більшість мандатів. Основна увага української фракції була зосереджена на українізації освіти, відкритті українського університету у Львові, адміністративному поділі Галичини на українську та польську частини, створенні українського Коронного краю, реформі виборчого закону до Галицького сейму.

Успіх українських партій на парламентських виборах посилив ілюзії партійного керівництва щодо можливості парламентськими методами досягти вирішення української проблеми. Наслідком цього стало те, що українські партії дедалі більше почали перетворюватися на партії парламентського типу, активізуючи роботу в масах лише під час виборчих кампаній. Змінювалися також пріоритети у методах тиску на владу — від силових (страйки, масові віча і т. п.) до реформістських (порозуміння на загальноімперському

та регіональному рівнях, політичні компроміси). Так, уже восени 1907 р. Парламентський клуб уклав формальну угоду з урядом, яка певний час була таємницею для громадськості. В обмін на обіцянки Відня сприяти розширенню участі українців в адміністративній сфері, обмежити ймовірні зловживання під час виборів до Галицького сейму, українські депутати зобов'язувалися дотримуватися нейтралітету в питаннях, пов'язаних з фінансуванням військових витрат, торговельною політикою, анексією Боснії. Але ці сподівання виявилися марними.

Нелояльна позиція крайової адміністрації, яка відверто сприяла блоку польських партій і допускала численні порушення під час виборів до Галицького сейму у січні 1908 р., призвела до того, що українці програли вибори. До сейму потрапило лише 12 народовців і 8 москвофілів із загальної кількості 149 послів. З відкриттям роботи сейму Українсько-руський сеймовий клуб розпочав боротьбу за виборчу реформу. Тоді ж відомий політичний діяч (а згодом голова Парламентського клубу в рейхсраті) К. Левицький висловив тодішню «трилогію українського руху»: виборча реформа, реформа адміністрації, самоуправа обох народів на засадах рівноправності[21].

З 1909 по 1913 рр. у Галицькому сеймі українські депутати неодноразово вдавалися до практики «голосної обструкції», унеможливлюючи обговорення і прийняття рішень під час розгляду ключових бюджетних питань. Ці дії були підтримані й Парламентським клубом. Врешті-решт імператор був змушений передчасно розпустити сейм у 1910 р. Така ж доля спіткала й наступний склад сейму — через неможливість польсько-українського компромісу його робота була паралізована і він був розпущений у 1912 р. На виборах до сейму в 1913 р. українці здобули 31 місце. У січні 1914 р. було запроваджено загальне виборче право до сейму, надано можливість українцям обирати своїх представників до сеймових комітетів і крайових установ. У новому сеймі мало бути 228 місць, з яких 62 віддавалося українцям. Це була суттєва перемога українських партій та депутатських клубів. Проте початок Першої світової війни перервав ці реформи.

Таким чином, на межі XIX–XX століть на українських землях почався процес формування національних партій соціалістичного, ліберального та національно-демократичного спрямування. У своїй діяльності вони спиралися на масову легальну пресу, кооперативний рух, мережу «Просвіт». Відмінність політичних умов в імперіях зумовила й пріоритетність ідеологічних напрямів. На

західноукраїнських землях провідну роль відігравали ліберальні партії, які діяли легально й дедалі більше перетворювалися на партії парламентського типу. У Наддніпрянщині домінували соціал-демократи, політична ідеологія та ментальність яких більше відповідали умовам нелегального існування. Виняткове значення мала діяльність парламентських фракцій у законодавчих органах Росії та Австро-Угорщини, що значно розширяло політичний досвід партій щодо методів боротьби та компромісів.

РОЗДІЛ II. Українські партії як найвпливовіший чинник державотворення революційної доби 1917–1920 рр.

Лютнева революція 1917 р. зруйнувала стару політичну систему Російської імперії, започаткувала докорінні зміни всіх державно-правових, політичних, національних і суспільних відносин. Проголошені нею демократичні свободи сприяли активізації громадсько-політичного життя, відкрили реальні можливості щодо розвитку багатопартійної системи в усіх регіонах країни, в тому числі й в Україні.

Уже в перші революційні місяці відновлюють свою діяльність партії з дореволюційним стажем і активно створюються нові. З дореволюційних партій деякі осередки мали лише ТУП і УСДРП; тому саме вони першими розгортають активну політичну й партійно-організаційну роботу. За ініціативою провідних діячів цих партій на початку березня з наміром обстоювати національні інтереси створюється український політичний орган — Центральна Рада.

Відроджені партії намагаються визначити своє місце в революції і сформулювати власну програму вирішення нагальних політичних і соціально-економічних питань. З цією метою проходять загальнопартійні форуми. 3–5 квітня 1917 р. у Києві відбувається конференція УСДРП, де підтверджується вірність партійній програмі, ухваленій другим з'їздом у грудні 1905 р., а також наголошується на необхідності подальшого розвитку національної та аграрної частин програми відповідно до потреб сучасного моменту[22].

25–26 березня 1917 р. у Києві проходить перший легальний з'їзд ТУП, на якому приймається нова назва організації — Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ)[23]. Активізація діяльності ТУП сприяла тому, що на місцях, зокрема на Київщині,

Полтавщині, Чернігівщині, Херсонщині, за назвою Української радикально-демократичної партії почали відновлювати свою роботу місцеві комітети УДРП[24].

Наприкінці березня відроджується ще одна дореволюційна партія — Українська народна партія (УНП), з'їзд якої проходив у Харкові[25].

Поряд із процесом легалізації і відновлення партійних груп із дореволюційним стажем розпочинається й оформлення нових українських політичних партій. 4–5 квітня відбувається Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів[26]. З'їзд завершив організаційне оформлення розрізнених есерівських гуртків і груп в єдину партійну організацію.

На базі ТУП поступово утворюються нові партії — Українська партія народних соціалістів і Українська трудова партія[27].

Складну організаційну еволюцію в перші місяці революції пройшло ТУП. Прийнявши нову назву — Союз українських автономістів-федералістів, лідери ТУП вважали, що Союз мав об'єднати всі політичні групи та партії, які стояли на позиціях «автономії, федерації, республіки»[28]. Однак їхні сподівання не справдилися. Жодна партія офіційно не заявила про свій вступ до СУАФ. Аналіз процесу партійного самовизначення місцевих громад ТУП дає підстави вважати, що до складу СУАФ перважно входила лише УРДП або паралельно існували дві організації — автономістів-федералістів і радикал-демократів. Існуванню організаційного непорозуміння поклала край червнева 1917 р. конференція УРДП, яка змінила назву партії на Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ).

Процес гуртування правих сил проходив значно повільніше. Першим відновив свою діяльність Союз земельних власників, який розгорнув активну діяльність в Україні[29]. Національно налаштовані землевласники утворили наприкінці червня 1917 р. окрему партію — Українську демократично-хліборобську партію[30]. У 1917 р. тільки підприємці й промисловці не створили своєї партії, яка б відстоювала їхні економічні й політичні інтереси.

Загалом на середину 1917 р. оформлення українського партійного спектра завершується: на політичній арені зайняли місце партії — від лівих до правих, які репрезентували інтереси всіх наявних суспільних верств. До лівого флангу слід віднести такі партії, як УПСР, УСДРП, УНП. Партіями центристського спрямування були УПСФ, УТП. Правий фланг представлений Союзом

земельних власників і Українською демократично-хліборобською партією. Аналіз лінійного партійного спектра свідчить, що дореволюційна тенденція його розвитку збереглася й на початку революції, коли кількісну перевагу мали ліві політичні сили. Центр був так само слабо репрезентований: УПСФ і УТП у згадуваний період тяжіли більше до лівих і тому їх можна визначити як лівоцентристські партії. Що ж до правих партій, то Союз земельних власників досить умовно слід вважати українською політичною партією. З огляду на свій національний склад він ніколи не стояв на позиції обстоювання національно-державницьких інтересів України. Суто українською політичною партією була УДХП, яку, зважаючи на засади її програми та діяльності, на наш погляд, доцільніше відносити до правоцентристського флангу.

Оцінюючи українські партії з позиції особливостей їхньої соціальної бази, слід констатувати, що на середину 1917 р. вони представляли практично всі прошарки суспільства, які через них намагалися боронити свої суто класові інтереси й реалізувати своє бачення розв'язання нагальних політичних і економічних проблем. Інтереси селянства репрезентувало зразу кілька українських партій — УПСР, УДХП, Союз земельних власників. Водночас загальноселянською партією можна вважати тільки УПСР, основна програмна вимога якої — розподіл поміщицьких земель — приваблювала й влаштовувала всі верстви селянства і тому підтримувалася ними. Інші партії відбивали інтереси тільки певних верств селянства. Зокрема, УДХП і Союз земельних власників репрезентували вимоги частини заможних селян і середняків, що не поділяли ідею УПСР щодо необхідності скасування приватної власності на землю. Партією поміщиків і заможного селянства був Союз земельних власників, а робітничою — УСДРП. Виняток становили лише промисловці та підприємці, які так і не спромоглися на той час утворити свою партію. Ті регіональні та галузеві організації, які існували, не можна вважати політичними партіями, бо вони в основному займалися вирішенням організаційних виробничих проблем.

Усі партії прагнули стати масовими партіями, однак досягти цього такою вдалося лише УПСР, що зумовлювалося особливістю соціальної структури українського суспільства — переважна кількість сільського населення. Певною мірою масовою партією можна вважати й Союз земельних власників, який за своєю чисельністю посідав друге місце після УПСР. Фактично всі діючі на

той момент українські партії були загальнонаціональними, бо мали партійні осередки по всій території України. Виняток становили УДХП, УТП, УФДП. Перші дві слід вважати регіональними, з огляду на те, що їхні партійні організації діяли не скрізь, а останню — столичною, бо її вплив далі Києва реально не сягав.

За своїм правовим статусом усі українські партії були легальними. За місцем у системі державної влади до правлячих належали УСДРП, УПСР, УПСФ, представники яких становили перший уряд — Генеральний секретаріат. Певною мірою залученими до влади були УТП, УНРП, УНП, що мали представництво в Центральній Раді. Партією, яка частково підтримувала правлячі сили, була УДХП. В опозиції щодо Центральної Ради перебував Союз земельних власників.

Аналіз регіонального впливу партій та визначення їхньої чисельності свідчить, що найбільшу популярність та підтримку населення мали ліві партії.

У цілому слід підкреслити, що українські політичні партії гідно витримали конкуренцію із загальноросійськими і національними партіями, здобули підтримку більшості населення України і стали на чолі національно-демократичних процесів і державотворення.

Першим досвідом державницької законотворчої роботи українських партій став період Центральної Ради. За час свого існування Центральна Рада пройшла еволюцію від київської громадської організації до загальноукраїнського політичного представницького органу — парламенту. Члени Центральної Ради обиралися на представницьких і територіальних з'їздах, кооптувалися політичними партіями і громадськими організаціями. Однак вирішальну роль у формуванні її політики відігравали українські політичні партії, що мали власні фракції, через які й проводили основні положення своїх партійних програм.

Визначити точну чисельність кожної партійної фракції нині досить проблематично з огляду на брак документів. Відповідно до постанови П'ятих загальних зборів Центральної Ради від 23 червня 1917 р. право партійного представництва (по 5 мандатів) отримала кожна зі сформованих на той час українських партій — УСДРП, УПСР, УПСФ та УТП[31]. Однак насправді всі партії мали значно більше місць за рахунок своїх членів, проведених через селянський, військовий, робітничий з'їзди, а також через територіальне представництво. Приблизну чисельність партійних фракцій можна визначити на основі списку «Персонального складу Української

Центральної Ради, затвердженого мандатною комісією шостих загальних зборів 8 серпня 1917р.»[32]. З цього списку видно, що кожна з вищезазначених партій мала таке представництво: УПСР — 56, УСДРП — 48, УПСФ — 15, УТП — 7. Однак немає підстав вважати ці цифри остаточними, бо визначення партійності зафіксоване не навпроти кожного прізвища.

Попри приблизність підрахунків цілком очевидним є те, що найбільші партійні фракції мали УПСР і УСДРП (це підтверджується й спогадами та мемуарами сучасників подій). Фактично саме ці партії формували основні напрями політики Центральної Ради. Їхні представники займали провідне становище у всіх керівних структурах — Президії, Малій Раді, Генеральному секретаріаті. Чисельна перевага представників цих партій зумовлювалася й тим, що вони мали найбільшу кількість членів, особливо українські есери.

Такий розподіл політичних сил зумовив те, що провід в Українській революції з самого початку перебрали на себе партії лівої соціалістичної орієнтації. Саме їхні представники становили більшість у Центральній Раді та її урядах. Праві партії в цілому не відігравали суттєвої ролі в політичному житті України. На тлі загострених соціальних проблем їхні програми не отримували широкої підтримки серед широких народних мас. Їхні представники (навіть ті, що виявляли лояльність та бажання) не були допущені до участі в державних і урядових структурах. Отже, процес державотворення в Україні пішов шляхом, який відповідав політичним доктринам провідних українських соціалістичних партій; інші альтернативи розвитку на цьому етапі були зігноровані.

Опинившись на чолі владних структур, правлячі партії розуміли, що поряд із розв'язанням гострих соціальних проблем слід було вирішити питання національно-державного статусу України, визначити основні форми організації влади, тобто співвіднести, взаємопов'язати соціальні та національні завдання революції. До початку революції українські партії не розробили цілісної концепції українського державотворення, яка б визнавалася й підтримувалася всіма партіями або принаймні слугувала спільною базою для принципових модифікацій. Тому розробка цієї концепції і втілення її в життя йшли фактично паралельно вже під час революції. Внаслідок цього розбіжності, які існували перед тим, були успадковані і стали на заваді об'єднання всіх наявних політичних сил навколо ідеї української державності.

Основною проблемою, яка роз'єднувала партії, була проблема державно-правового статусу України. З початком революції перед Україною постала альтернатива: яким шляхом іти — виборювати відразу самостійну незалежну державу чи задовольнитися національно-територіальною автономією у складі демократичної федеративної Російської республіки. Провід Української революції на цьому етапі обрав другий шлях і наполегливо торував його впродовж усього 1917 року, що було зумовлено переважно автономістсько-федералістською позицією провідних українських політичних партій, які очолили національно-визвольний рух (УСДРП, УПСР, УПСФ та ін.). Протягом усього часу існування Тимчасового уряду перед українськими політичними партіями стояла проблема визначення пріоритетів між загальноросійськими та власними національними інтересами, пошуку тієї межі, за якою підтримка перших не вступала в суперечність із потребою захисту других. Автономістсько-федералістською орієнтацією провідних українських партій Центральної Ради визначалася політика підтримки Тимчасового уряду як загальноросійської правлячої інституції, їхня переважно вичікувальна тактика зволікання з проведенням нагальних соціально-економічних реформ. Бездіяльність Тимчасового уряду та Центральної Ради у розв'язанні соціально-економічних проблем серед інших чинників відкривала реальні можливості для реалізації більшовицької альтернативи подальшого розвитку революції.

Поступово політичні реалії довели, що на той час втілення в суспільну практику автономістсько-федералістської моделі було об'єктивно неможливим. Тому, попри свої федералістські переконання, провідні українські політичні партії змушені були приступити до створення самостійної, незалежної України. Але час був втрачений, лідери українського руху не змогли вчасно скористатися піднесенням національних почуттів широких мас навесні — влітку 1917 р., навпаки, своєю поміркованістю пригальмували його. Наслідком цього стало те, що проголошення незалежності IV Універсалом не знайшло розуміння з боку широкого українського загалу і не сприяло піднесенню національно-визвольного руху.

Останні два місяці перебування при владі Центральної Ради були позначені стрімким падінням її авторитету серед населення. Основними причинами цього стали як попередня політика, що призвела до окупації України спочатку Радянською Росією, а згодом німецько-австрійським військом, так і політика есерівського

уряду на чолі з В. Голубовичем. Уряд намагався проводити в життя постулати своєї партійної програми, що викликало незадоволення інших українських політичних партій, включаючи не тільки тих, що стояли в опозиції до Центральної Ради, а й колег по урядовій роботі — представників УСДРП та УПСФ. Водночас, посилювали свої позиції праві політичні сили, які згуртувалися навколо створеної П. Скоропадським Української народної громади. Основним завданням останньої була організація державного перевороту з метою усунення Центральної Ради від влади.

Цей переворот відбувся 29 квітня 1918 р. На хліборобському з'їзді П. Скоропадського було проголошено гетьманом. Соціальною базою перевороту стали землевласницькі та підприємницькі кола, а також заможне селянство, яке виступало проти аграрної політики Центральної Ради.

Ліквідація УНР і проголошення Української Держави змінює розстановку політичних сил у країні. До влади приходять праві консервативні партії, які за часів Центральної Ради не брали участі в формуванні державної політики. Основу всіх гетьманських урядів становили представники Всеукраїнського союзу землевласників, Партії народної свободи та Протофісу (Союзу представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства, установчий з'їзд якого пройшов у травні 1918 р.).

Спочатку П. Скоропадський був особисто зацікавлений у тому, щоб в уряді були представлені українські політичні партії, зокрема, УПСФ. Проте, вона відмовилася від участі в уряді, хоча членам партії дозволялося займати «невідповідальні» посади в державному апараті та міністерствах. Водночас, можливість співробітництва з гетьманом і участь в його урядах принципово не відкидалася. Член головного комітету А. Ніковський так визначив позицію партї: «Тактика партії — ввійти в нове міністерство, але на певних умовах»[33].

Інші провідні партії Центральної Ради стали в опозицію щодо гетьмана. Те саме зробила й УДХП, яку було зігноровано під час формування першого гетьманського уряду. Впродовж літа лідери цих партій намагалися схилити гетьмана до відставки існуючого кабінету міністрів, або принаймні поповнити його людьми, які б стояли на засадах необхідності розбудови незалежної української держави та збереження національних здобутків. Переговори з цього приводу велися як з самим П. Скоропадським, так і з окремими представниками чинного уряду. У пресі з'являлися

повідомлення щодо можливих варіантів списку нового кабінету міністрів.

Однак далі розмов та планування справа не рушила, протягом літа — початку осені гетьман не погодився навіть з персональною заміною членів уряду на представників українських партій. Це є свідченням того, що українські політичні діячі — лідери провідних партій Центральної Ради не розглядалися ані гетьманом, ані німецьким командуванням як потенційна основа для формування урядових структур. У релізації державної політики гетьманський уряд намагався, насамперед, заручитися підтримкою фінансових, підприємницьких і землевласницьких кіл, які представляли Протофіс, Союз земельних власників. Представники саме цих партій займали ключові посади як у центральних органах влади, так і у місцевій адміністрації.

Відчуваючи підтримку з боку влади, Всеукраїнський союз земельних власників і Протофіс розгорнули широку роботу на місцях. Вони проводили регіональні з'їзди, зібрання, агітували селян вступати до своїх лав. Загалом період гетьманату П. Скоропадського став найсприятливішим періодом їхньої діяльності.

Жовтнева «криза кабінету» змусила гетьмана піти на переговори із українськими опозиційними партіями з приводу участі їхніх представників в уряді. Після тривалих переговорів різні політичні сили прийшли до згоди й був утворений коаліційний кабінет, до складу якого ввійшли чотири соціалісти-федералісти (О. Лотоцький, М. Славинський, П. Стебницький, А. Вязлов), а також колишній український радикал-демократ В. Леонтович. Однак загалом співвідношення сил у новому кабінеті залишалося явно не на користь УПСФ і тому реальність зміни його курсу була проблематичною.

Після реорганізації уряду міністрам-есефам доводилося працювати в досить складних умовах, бо їхня позиція кардинально відрізнялася від позиції міністрів-протофісівців. До того ж провідні посади в урядових структурах і адміністрації обіймали члени Протофісу і Союзу земельних власників, більшість з яких були проросійської орієнтації. Принципова різниця в розумінні основних засад державотворення зумовило перманентне протистояння в уряді. Перебування представників УНС в уряді дуже скоро виявилося малодоцільним: адже реального впливу на формування політичного курсу країни вони не мали. Останньою краплею в цьому протистоянні стала заборона Національного конгресу та підписання

П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. Грамоти про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Це спричинило чергову кризу кабінету, з якого на знак протесту вийшли есефи.

Так припинив своє існування коаліційний уряд. Того ж дня був сформований новий кабінет на однорідній основі, тобто з представників Протофісу та Союзу землевласників. Новостворений кабінет оголосив своїм найближчим завданням відбудову єдиної Росії на федеративних засадах із забезпеченням Україні всіх національних прав.

Однак доля і гетьмана, і його уряду була вже визначена. Німеччина програла Першу світову війну, Антанта висаджувала свій військовий десант на узбережжі Чорного моря, а Україною ширилося переможне антигетьманське повстання, підняте Директорією. У таких умовах 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський підписав своє зречення від влади.

Внаслідок переможного збройного повстання держава П. Скоропадського припинила своє існування. 19 грудня 1918 р. війська Директорії урочисто в'їхали до Києва, розпочався наступний етап Української революції. 26 грудня 1918 р. Директорія оголосила свій перший програмний документ — Декларацію й затвердила свій перший уряд — Раду народних міністрів у складі 18 осіб. Процедура формування уряду не була закріплена ані Декларацією, ані наступним жодним документом УНР. Протягом усього періоду Директорії УНР у реальному житті вирішальним чинником у формуванні уряду була розстановка політично-партійних сил у країні.

До складу першого уряду ввійшли представники українських політичних партій, які організували антигетьманське повстання або взяли в ньому участь, тобто УСДРП, УПСР, УПСС, УПСФ. Більшість міністерських портфелів належали представникам перших двох партій. На чолі Ради народних міністрів став член УСДРП В. Чехівський. На початку січня 1919 р. у складі уряду відбулися деякі незначні зміни. Як наслідок, партійне представництво в ньому виглядало таким чином: соціал-демократи — 6 членів, есери (ц.т.) — 5, самостійники-соціалісти — 4 (бо пізніше І. Липа, який на час формування уряду не був членом партії, офіційно вступив до неї; також О. Назарук, будучи формально членом Української радикальної партії, тісно співпрацював із УПСС, тому самостійники-соціалісти зарахували його до своєї групи), соціалісти-федералісти — 4[34].

Саме на цей уряд й покладалося завдання втілення в життя основних програмних положень Декларації, в тому числі й запровадження «трудового принципу». Він мав провести вибори до Трудового конгресу, який став першим українським передпарламентом. Основним питанням у роботі Конгресу стало обговорення різних варіантів подальшого державного розвитку України. Представники різних політичних партій мали різні уявлення щодо моделей організації влади в республіці і висловлювали різні пропозиції — передати владу Радам робітничих і селянських депутатів, сформувати стандартний європейський парламент тощо. На останньому засіданні був ухвалений «Закон про формування влади на Україні», який ще називали Тимчасовою конституцією. Організація влади повинна була відбуватися на основі «трудового принципу».

Проте складна зовнішня ситуація, спроби керівників Директорії домовитися з Антантою спричинили відставку уряду В. Чехівського. З відставкою уряду українські соціалістичні партії прийняли рішення про припинення своєї участі в здійсненні влади. 9 лютого ЦК УСДРП ухвалив резолюцію «В справі відкликання членів УСДРП із правительства», мотивуючи своє рішення тим, що «дальше пробування у власти без сильної піддержки нині роспорошених сил революції впливатиме дезорганізовано на пролетаріат і на організування самої держави»[35]. Водночас, партія декларувала, що буде всіма силами підтримувати самостійну й незалежну УНР, стоятиме в її обороні, а також запобігати усяким спробам іноземної реакції економічно поневолити Україну та будь-яким спробам нової влади чим-небудь поступитися з її суверенних прав[36].

Аналогічне рішення щодо участі в керівних державних структурах прийняла й УПСР (ц. т.). 8 лютого 1919 р. ЦК партії склав заяву, в якій не бере на себе відповідальності за політику уряду і тому «не приймає участі в політично-відповідальній роботі»[37]. 9 лютого ЦК ухвалив «Резолюцію з приводу організації уряду». Тут пропонувалося Директорії формувати уряд персонально, а не на парламентському принципі, заборонялося членам партії вступати до уряду. У разі входження до нього М. Шаповала і С. Остапенка, вони повинні були подати заяви про свій вихід з партії. Вийшовши з уряду, вони могли бути поновленими в партії за умов, якщо їхня попередня урядова діяльність не розходилася з ідеологією та програмою партії[38].

13 лютого своїм наказом Директорія затвердила новий склад Ради народних міністрів на чолі з С. Остапенком, основу якого

становили представники УПСФ та УПСС, хоча на основі персонального принципу туди входили й есдеки та есери центральної течії, два портфелі отримали народні республіканці. В цілому політичний курс уряду С. Остапенка у внутрішніх справах був значно правіший за його попередника. Насамперед орієнтація керівництва УНР на порозуміння з Антантою змусила новий кабінет відмовитися від втілення «трудового принципу». Низка зовнішніх і внутрішніх проблем спричинила стрімке падіння авторитету уряду в очах населення та різних політичних сил.

Під тиском лівих партій — УПСР і УСДРП — Директорія змушена була на початку квітня 1919 р. розпустити уряд С. Остапенка. 9 квітня після інтенсивних дебатів було затверджено неповний склад нового кабінету міністрів на чолі з Б. Мартосом. Уряд оприлюднив 12 квітня свою Декларацію. У документі наголошувалося на соціалістичному характері уряду й підкреслювалося, що у внутрішній політиці він буде прагнути до запровадження «трудового принципу»[39].

Формування соціалістичного уряду викликало невдоволення правих і поміркованих кіл українського суспільства, які стояли на інших позиціях у питаннях державотворення. Вони зробили спробу шляхом військового перевороту змінити політичний курс УНР. Заколот розпочався у річницю встановлення гетьманату — 29 квітня 1919 р. На чолі його став командувач південно-західним фронтом В. Оскілко. Вважається, що цю акцію «благословили» члени Директорії П. Андрієвський і Є. Петрушевич, які не визнавали нового уряду. У грамотах, що їх оприлюднив В. Оскілко, викладалися основні засади подальшої державної політики (ці документи багато чим (навіть формою) нагадували грамоти П. Скоропадського). Тут обіцялося утворити тверду владу, лад і порядок, відновити порушені класові відносини і право приватної власності. На противагу «радянському принципу» пропонувалося «обрати негайно голову Директорії з правами тимчасового президента республіки» і «при першій змозі скликати народне представництво з правами установчих зборів»[40]. Однак «оскілківщина» досить швидко провалилася.

Наслідком заколоту стала внутрішня трансформація Директорії. Фактичний розкол верховного органу влади на дві частини, і в територіальному (С. Петлюра, А. Макаренко, Ф. Швець перебували у Рівному, П. Андрієвський і Є. Петрушевич — у Станіславові), і в політичному (різні погляди на модель державного

будівництва) таїв у собі загрозу виникнення у подальшому двох центрів керівництва, що призвело б до ще більшого хаосу. Все це спонукало С. Петлюру вжити заходів до концентрації влади у своїх руках. Після ліквідації заколоту, щоб унеможливити будь-який вплив на державні справи П. Андрієвського та Є. Петрушевича, 7 травня 1919 р. з'явився «Закон про склад Директорії УНР», який закріпив особливу роль С. Петлюри у державних справах. Відповідно до закону всі постанови Директорії набували чинності лише у тому разі, коли в засіданні брав участь Головний Отаман С. Петлюра. 9 травня С. Петлюру було обрано Головою Директорії. 13 травня ухвалено рішення про вихід із складу Директорії П. Андрієвського[41]. У результаті прийняття цих законодавчих актів фактично утворився режим одноособової влади С. Петлюри.

17 травня 1919 р. уряд Б. Мартоса виїхав до Галичини. Вся Наддніпрянська Україна опинилася під контролем радянського уряду Х. Раковського. Однак дуже скоро невідповідна місцевим умовам політика радянської влади викликала повстання селянства, які охопили Київщину, Поділля, Волинь, частину Полтавщини. Ще у квітні представники трьох соціалістичних партій — УСДРП, УСДРП(нез.) і УПСР — підписали між собою договір про спільну боротьбу проти радянської влади[42]. У цих умовах уряд Б. Мартоса поставив собі за мету взяти під контроль повстанський рух, розпочавши переговори з його керівництвом. Переговорам сприяв й успішний наступ Української армії, якій вдалося прорвати більшовицький фронт і значно просунутися на схід, захопивши 3–4 червня Кам'янець-Подільський, який фактично до листопада 1919 р. став своєрідною столицею УНР, бо саме тут поступово зосередилися всі урядові структури, сюди ж перебралися й центральні партійні органи.

Уряд Б. Мартоса опинився під тиском лівих і правих сил, які мали протилежні уявлення щодо подальших шляхів розвитку України. Під впливом незалежницько-есерівських партизанських ватажків уряд змушений був підписати 9 червня 1919 р. Чорноострівську угоду. На її основі Рада народних міністрів ухвалила постанову про утворення на місцях Народних рад — органів з широкими політичними та адміністративно-господарськими повноваженнями, що мали обиратися за трудовим принципом[43].

Водночас праві сили також намагалися впливати на політику Директорії. У день підписання Чорноостровних домовленостей, 9 червня 1919 р. у Проскурові праві радикали зробили спробу

державного перевороту. На цей раз на чолі заколоту став отаман П. Болбачан, що користувався популярністю серед української старшини. Планувалося заарештувати С. Петлюру і членів РНМ, захопити владу і створити власний уряд. Але виступ П. Болбачана не вдався. Після затримання контррозвідкою його привезли до Чорного Острова, де була створена комісія з розслідування цієї справи. На суді він визнав, що став знаряддям у руках політичного блоку соціалістів-самостійників і хліборобів-демократів, якому співчували народні республіканці. Також малися свідчення про зв'язок цього заколоту з галицьким урядом. За вироком суду П. Болбачана 24 червня було розстріляно[44].

Після ліквідації заколоту військова влада вжила ряд заходів з метою арештувати провідників соціалістів-самостійників і хліборобів-демократів. У приміщенні Кам'янець-Подільського університету, де відбувалися наради цих партій, був проведений обшук. Зробили трус і в помешканні колишнього члена Директорії, одного з керівників УПСС П. Андрієвського, який останнім часом виступав із критикою урядового політичного курсу. Однак заарештувати нікого не вдалося, лише був знайдений відкритий лист П. Андрієвського до С. Петлюри, де останньому пропонувалося піти у відставку з посади Головного Отамана, а також містилася вимога демісії уряду[45].

Виступ П. Болбачана був свідченням того, що у політичному житті УНР виявилася тенденція до формування блоку радикальних політичних сил, невдоволених політикою Директорії, з представників збройних сил, метою якого було встановлення в республіці жорсткого режиму у вигляді військової диктатури. Слід враховувати, що для появи такої тенденції існували певні об'єктивні підстави, а саме — очевидна неспроможність існуючого режиму забезпечити обороноздатність Української Народної Республіки та подолати внутрішню нестабільність, розклад її управлінського апарату.

В опозицію до соціалістичного уряду стали УПСФ, УПСС, УДХП, УНРП, а також дві новостворені партії — Українська народна партія та Селянська соціалістична партія. Перша виникла на основі Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян), а друга — внаслідок чергового розколу УПСР, коли від неї відокремилися помірковані члени. Основною причиною опозиційності було неприйняття «трудового принципу» організації влади.

На початку серпня 1919 р. опозиція через пресу активно поширювала думку про кризу соціалістичного кабінету та про потребу

формування нового уряду на ґрунті співробітництва всіх творчих українських сил. Однак УПСР як правляча партія відкидала будь-яку можливість поповнення уряду представниками інших партій, залишаючись вірною «трудовому принципу». На відміну від есерів, соціал-демократи поступово почали здійснювати поворот у державній політиці у бік демократичних орієнтацій. Непопулярна політика радянського режиму, яка певною мірою дискредитувала соціалістичні ідеї, а також міжнародна ситуація зумовила поступовий відхід уряду від «трудового принципу».

12 серпня 1919 р. Рада народних міністрів ухвалила Декларацію, яка стала документом, що символізував поворотний пункт у державному будівництві УНР на основі європейської моделі. У документі повідомлялося, що уряд готує проект закону про вибори до всенародного парламенту з правами Установчих зборів[46]. Наступним кроком була реорганізація РНМ.

27 серпня 1919 р. постановою Директорії Б. Мартос був звільнений від виконання обов'язків голови РНМ, але зі збереженням на посту міністра фінансів. Замість нього новим головою РНМ тією ж постановою був затверджений І. Мазепа, який залишився на посаді міністра внутрішніх справ. В урядовій заяві, що з'явилася у пресі, проголошувалася прихильність принципам загального виборчого права при виборах у всі органи народної влади; також обіцялося за першої нагоди скликати парламент з установчими функціями. В аграрному питанні підтверджувалася передача земель великих власників селянству без викупу та курс на соціалізацію землі[47].

Після серпневої Декларації ідея найшвидшого скликання парламенту стає одним із основних завдань новообраного уряду. Однак на дії уряду в цьому напрямі впливала військово-політична ситуація, яка стрімко змінювалася. Коли українські війська наприкінці серпня зайняли Київ, уряд оприлюднив відозву про необхідність скликання всенародно обраного парламенту (Установчих зборів)[48]. Але швидкої реалізації задуманого перешкодила здача Києва денікінцям 31 серпня 1919 р.

Реальна перспектива подальшої втрати території змусила уряд І. Мазепи відмовитися від скликання парламенту найближчим часом. Зважаючи на такий стан республіки, 12 вересня 1919 р. Рада народних міністрів за поданням прем'єра І. Мазепи взяла курс на скликання передпарламенту. Аби втілити це в життя, зі складу уряду була виділена комісія, завданням якої стала розробка відповідного законопроекту[49]. Ідею передпарламенту підтримали

всі українські політичні партії. Однак він так і не був скликаний. Перешкодили цьому, насамперед, об'єктивні обставини — війна з А. Денікіним та наступні воєнні невдачі збройних сил УНР.

Уже 16 листопада 1919 р. під натиском денікінців провід УНР змушений був евакуюватися з Кам'янця-Подільського, а потім протягом другої половини листопада–початку грудня, продовжуючи втрачати підвладну територію, переїжджати з місця на місця разом з військом, яке невпинно відступало. Отже, всі члени Директорії опинилися за межами України, а уряд хоча й залишився в ній, існував лише номінально, в урізаному вигляді. Члени уряду ще намагалися втілити в життя свої партійні настанови, але реального впливу на поточні політичні події вони вже не мали.

Після підписання С. Петлюрою у квітні 1920 р. Варшавського договору з Польщею, який фактично санкціонував і сприяв окупації України польськими військами, 20 травня 1920 р. І. Мазепа офіційно заявив про відставку свого кабінету[50].

26 травня 1920 р. новий кабінет міністрів очолив відомий діяч УПСФ В. Прокопович. Відозва нового уряду основним завданням проголосила проведення системи внутрішніх реформ і створення міцних органів самоврядування. До того як складуться сприятливі умови для скликання парламенту, пропонувалося сформувати передпарламент із представників населення, місцевих органів самоврядування та громадських, політичних, професійних, кооперативних організацій. За задумом передпарламент мав взяти на себе законодавчі функції, які змушена була внаслідок обставин виконувати Рада народних міністрів[51].

У ході визволення українсько-польськими військами території України від радянського режиму на сторінках преси знову активно починає обговорюватися проблема організації влади. Але ці дискусії знову не вийшли за межі теорії. Ніякого законодавчого органу так і не було скликано. Єдиними органами влади УНР продовжували бути Директорія та Рада народних міністрів, які слабо контролювали ситуацію в країні. До того ж спільний польсько-український похід не приніс бажаних наслідків. Уже в липні 1920 р. радянську владу було відновлено на всій Правобережній Україні.

У таких складних умовах відбуваються зміни в персональному складі уряду. ЦК УСДРП 23 червня 1920 р. санкціонував відставку міністрів — членів своєї партії: міністра земельних справ І. Мазепи та міністра праці О. Безпалка[52]. А 24 вересня ЦК УСДРП постановив повністю заборонити членам партії брати участь

в уряді[53]. Однак А. Лівицький і С. Тимошенко не погодилися з рішеннями ЦК і залишилися в уряді, вийшовши з партії. Загалом з огляду на військово-політичну ситуацію уряду В. Прокоповича не вдалося реалізувати власну програму. Він був останнім урядом, який ще певний час діяв на території України.

Восени 1920 р. складності внутрішньополітичного життя УНР зумовили його відставку та призначення 16 жовтня 1920 р. уряду під керівництвом А. Лівицького. Але це був уже уряд «без території». До кінця листопада армія УНР повністю залишила Україну, відступивши на територію Польщі, де й була інтернована. Поразка армії УНР призвела до цілковитого придушення національно-визвольного руху.

Восени 1920 р. на терені України припинили свою діяльність більшість українських політичних партій. ЦК УСДРП переніс свою діяльність за кордон, а члени УПСР, які залишилися в радянській Україні, зазнали арештів і переслідувань. До польського міста Тарнова емігрувала більшість членів УПСФ та залишки інших українських партій. На терені України залишилися лише окремі партійні діячі, більшість з яких пізніше була репресована.

Таким чином, аналізуючи діяльність українських політичних партій доби Директорії УНР, можна виділити певні тенденції. Насамперед, це відсутність спільної платформи національно-державного будівництва, підтримка протилежних форм організації влади — від радянської системи до традиційного парламенту європейського типу. Наявність цих різновекторних орієнтирів не давала змоги Директорії виробити чітку державницьку стратегію, бо, опинившись між лівими та правими, протягом всього часу свого існування вона намагалася визначити, що покласти в основу державного будівництва — «трудовий принцип» чи «загальне право». Однак проголошення нею того чи іншого принципу слід розглядати лише як декларацію намірів, оскільки жоден з них внаслідок воєнно-політичних обставин так і не втілився в життя.

Гострі суперечності серед провідних українських партій щодо внутріполітичного устрою та курсу зовнішньої політики держави призводили до того, що Директорія виявилася неспроможною створити єдиний фронт національно-демократичних сил для конструктивної державотворчої праці й гідного опору зовнішнім противникам, для підтримання злагоди у суспільстві. Згадані фактори внутріполітичного й соціального характеру мали катастрофічні наслідки для визвольних змагань України.

Підбиваючи підсумок щодо оцінки діяльності українських політичних партій революційної доби 1917–1920 рр., слід констатувати, що жодна з моделей державного будівництва, запропонована ними, так і не була реалізована. По-перше, ці моделі здебільшого не набули завершеного чіткого вигляду, лишилися на рівні ідейно-теоретичних настанов, не було розроблено механізму їх реалізації. Іншою істотною причиною стало те, що не всі моделі адекватно відбивали настрої та прагнення широких верств населення. Найважливішими були й постійні агресії з боку сусідніх держав, які не давали змоги зосередитися на розв'язанні внутрішніх проблем. Водночас, висловлюючи критичні зауваження на адресу українських партій, варто мати на увазі, що вони були першими, хто закладав підвалини української державності і, попри все, віддати їм належне. Без їхньої подвижницької діяльності була б неможлива сучасна українська держава.

РОЗДІЛ III. Сучасні політичні партії в структурі влади

На початку 90-х рр. XX ст. в усьому світі спостерігається процес змін політичних систем і активізації суспільних трансформацій у країнах різного рівня розвитку. Після проголошення незалежності 1991 року Україна декларувала вибір демократичного шляху розвитку, який передбачає побудову відкритого суспільства, орієнтацію на ринкову економіку, зміцнення демократичних засад політичного життя, підвищення рівня та якості життя населення.

Україна, як і всі пострадянські та постсоціалістичні країни, стала перед вибором, яку політичну модель доцільно розбудовувати в державі. Більшість політиків і науковців дійшли висновку — інститут президентства історично виправдав себе в багатьох країнах світу. Тому становлення саме цього інституту було ключовим у реформуванні державної влади, пов'язаним з проголошенням незалежності України та зміною її конституційного ладу.

Впровадження поста Президента Україна прийшло дещо несподівано. Державна еліта не відчувала потреби в цьому інституті. Ситуація змінилася після появи Президента в Росії. До того ж проголошений суверенітет не давав відчутних результатів: московський центр не поспішав ділитися владою. Багато хто вірив, що Президент вирішить існуючі проблеми, змінить у цілому ситуацію на

краще. Хоча були й ті, які вбачали в цій посаді загрозу парламентаризму та демократії. Вже на етапі обговорення можливості та доцільності в Україні президентської посади погляди представників політичних сил на проблему різко поляризувалися.

Історія інституту президентства, починаючи з 1991 р., тісно перепліталася з розробленням і прийняттям нової Конституції України. 19 травня 1991 р. Верховною Радою було ухвалено Концепцію нової Конституції України, яка в переліку основних положень передбачала державну модель управління у формі президентської республіки. Пропонувалося запровадити посади президента і віце-президента країни. Але в законах від 5 липня 1991 р. законодавча влада, навпаки, посилювала свої функції, зокрема, щодо кадрових призначень, а посада віце-президента так і не була введена.

5 липня 1991 р. були прийняті Закон України «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР», Закон України «Про вибори Президента Української РСР» та Закон України «Про Президента Української РСР», і вже 1 грудня 1991 р. Л. Кравчука обрали першим Президентом незалежної України.

«Удосконалення» системи державної влади в Україні виражається у неперервному конституційному процесі, початок якого можна датувати 1991 р. З моменту всенародного схвалення Акту проголошення незалежності в суспільстві та політичному середовищі не припиняються дискусії щодо доцільності реформування системи влади в державі, здійснюються практичні кроки з такого реформування. Однак, як правило, дискусії мають фрагментарний характер, основна їхня мета — пошук «оптимальної» форми правління поза контекстом суті і цілей стратегій (*policies*) держави у різних сферах, а кроки спрямовані суто на перерозподіл владних повноважень у партикулярних тимчасових цілях, а тому і не сприяють необхідному раціональному вдосконаленню системи влади для демократичного врядування.

Більшість українських політиків переконана, що політична стабільність залежить виключно від форми правління і що досить лише змінити форму, підібравши її за смаком політиків, як негайно «припиниться хаос і беззаконня», хоча ефективність будь-якої форми правління пов'язана з політичним режимом і верховенством права, що визнається всіма політичними інститутами та інститутами влади.

Проект нової Конституції від 1 липня 1992 р. був першим офіційним проектом Основного закону незалежної держави. В разі

його прийняття Україна ставала парламентсько-президентською республікою, а Президент — главою держави і фактично позбавлявся впливу на найвищий законодавчий орган. Верховна Рада перетворювалася на центр суспільного і політичного життя країни, істотно впливаючи на всі процеси. На всенародному обговоренні проект Конституції був приречений на поразку.

Ситуація змінилася після перемоги на дострокових президентських виборах 1994 р. Л. Кучми, який вважав необхідним формування ефективної державної влади, але для цього потрібно було зміцнити виконавчу вертикаль. Президент запропонував Голові Верховної Ради О. Морозу підписати Конституційний договір, який би допоміг уникнути конфліктів між гілками влади та сприяти продовженню роботи з розробки Конституції.

У перебігу роботи над проектами найбільше дискусій точилося навколо повноважень Президента і структури законодавчого органу. Ліві сили вважали, що посада Президента закріпить авторитарний режим, а націонал-демократи та центристи, навпаки, підтримували ідею сильної президентської влади.

За чотири дні до вичерпання строку дії Конституційного договору — 4 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла у першому читанні доопрацьований проект нового Основного закону, а 27 червня 1996 р. розпочалося історичне засідання, присвячене розглядові Конституції, яке 28 червня 1996 р. завершилося остаточним голосуванням. Україна отримала Основний закон. У статях 1, 3, 5, 6, 8, 15, 19 та інших відтворено європейський підхід до ролі і місця держави в суспільстві, де за основу взяті принципи верховенства права, демократії, поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, парламентаризму, безперервності влади, народу як її джерела тощо.

Україна ставала напівпрезидентською республікою, хоча Конституція і не закріплювала такого положення і ця обставина згодом не раз ставала приводом для довільного тлумачення Основного закону.

Значну роль у суперечностях між гілками влади відіграло саме введення посади Президента, оскільки його функції не були чітко визначеними в державному законодавстві, а тому Президенти Л. Кравчук та Л. Кучма намагалися перебрати на себе частину повноважень як виконавчої, так і законодавчої гілок влади, побудувати владну вертикаль та підпорядкувати собі уряд. Так, ідея прийняття нової Конституції теж виходила від Президента

України. На меті було розширення владних повноважень. Парламентська більшість, в свою чергу, теж почала готувати проекти впровадження парламентсько-президентської форми правління. Розпочався процес так званої політичної реформи. Зміни до Конституції були прийняті як компроміс під час політичної кризи 2004 р.

Від Верховної Ради України значною мірою залежало справжнє оздоровлення держави, рівень взаємодії влади і суспільства, створення відповідальної, адекватної викликам часу політичної системи, формування загальнонаціонального інтересу, визначення характеру і векторів спрямування розвитку України як держави і суспільства на найближчу і подальшу перспективу[54].

17 січня 2003 р. Голова Верховної Ради В. Литвин під час закриття другої сесії парламенту IV скликання зазначив, що з початку роботи нового депутатського складу в остаточній редакції було схвалено 160 законів. Однак головне завдання попереду, оскільки Верховній Раді не тільки належить стати головним і винятковим інструментом реалізації конституційної реформи, а й реальним центром законодавчої влади і політичного життя з широкими, потужними і найвищою мірою відповідальними повноваженнями[55]». З цією метою Верховна Рада створила Тимчасову спеціальну комісію з опрацювання проектів законів про внесення змін до Конституції.

Депутати активно працювали над внесенням змін до Конституції України. Під час звернення до українського народу з нагоди 11-ї річниці незалежності України Президент України зазначив, що не проти парламентсько-президентської республіки і закликав уряд А. Кінаха створити парламентську більшість, а політичні сили, в тому числі й опозиційні, — «включитись в цей процес»[56]. Упродовж 2002–2003 рр. з'явилося кілька законопроектів, серед них і президентський. 5 березня 2003 р. Президент України Л. Кучма вніс до Верховної Ради законопроект «Про внесення змін до Конституції України» (реєстр. №3207), а 20 червня після завершення його всенародного обговорення, вніс на розгляд Верховної Ради уточнений текст цього законопроекту. Тимчасовою спеціальною комісією Верховної Ради України було опрацьовано законопроект №3207–1, внесений групою депутатів на розгляд Верховної Ради України 1 липня 2003 р. 4 вересня 2003 р. на розгляд парламенту був також винесений за підписами 232 народних депутатів України «Проект внесення змін до Конституції України» (реєстр. №4105), а 19 вересня 2003 р. іншою групою народних

депутатів був внесений на розгляд Верховної Ради проект «Про внесення змін до Конституції України» (реєстр. №4180)[57].

Основною ідеєю запропонованої у перелічених законопроектах конституційної реформи був перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, відповідний перерозподіл владних повноважень між вищими органами державної влади. Обговорювали нову структуру парламенту — дві палати, зменшення загальної чисельності Верховної Ради; розділення протягом одного року виборів: президентських, парламентських і органів місцевого самоврядування. Йшлося про продовження повноважень парламенту до 2007 р., обрання Президента у Верховній Раді.

Проект Закону «Про внесення змін до Конституції» був попередньо схвалений 24 грудня 2003 р. 3 лютого 2004 р. за результатами переговорів між фракціями більшості, комуністів та Соціалістичної партії України проект був повторно схвалений зі змінами до тексту, які передбачали виключення положень про обрання Президента парламентом та обрання суддів строком на 10 років. Участь у голосуванні не брали фракції «Наша Україна» та Блоку Юлії Тимошенко.

Пропонованими змінами до Конституції України передбачено суттєве звуження повноважень глави держави та розширення повноважень парламенту. Передбачалося, зокрема, що кандидатура на посаду Прем'єр-міністра України визначається парламентом, парламент затверджує склад уряду (пропозиції стосовно кандидатів на посади міністрів оборони та закордонних справ вносяться Президентом), за парламентом пропонується закріпити право звільнення з посад членів Кабінету Міністрів України; обмежується можливість багаторазового застосування Президентом права вето на закони. Поряд з цим проект передбачав посилення впливу уряду на формування і діяльність органів виконавчої влади в центрі та на місцях. До основних недоліків проекту слід віднести, насамперед, збереження за прокуратурою функцій загального нагляду, позбавлення участі судової гілки влади у формуванні Конституційного Суду України. До недоліків проекту належать також положення, якими передбачено дострокове припинення повноважень народного депутата України у разі його виходу або виключення з фракції чи депутатської групи, утвореної на основі партії або блоку, за списком якої (якого) обрано депутата. Ініціатори змін до Конституції не передбачили реформування системи

місцевого самоврядування та адміністративно-територіального поділу.

Доля поданих законопроектів склалася по-різному. Законопроект №3207 був відкликаний Президентом України 23 серпня 2003 р. Під час розгляду парламентом законопроекту №4105 він не набрав необхідної для прийняття кількості голосів. Законопроект №4180 після тривалого і складного його розгляду був прийнятий 8 грудня 2004 р., підписаний Президентом і з 1 січня 2006 р., набув чинності як закон України «Про внесення змін до Конституції» №2222-IV[58].

Отже, 8 грудня 2004 р. Верховна Рада України внесла зміни до Конституції України, які започаткували новий етап розвитку української державності, зокрема, еволюції її політичної системи. Поступовий перехід до нової форми державного правління, а також трансформація на цьому ґрунті суспільних відносин здійснили значний вплив на політичне життя країни та сприяли підвищенню ролі політичних партій.

Однак брак часу, неглибоке розуміння процесів суспільного розвитку, недостатня правова культура ініціаторів внесення змін до Конституції не дали змоги провести якісну конституційну реформу, лише ще більше поглибилися розбіжності між гілками влади. Політичні події в Україні засвідчили, що пошук інститутом президентства місця в механізмі державної влади є досить складним і тривалим процесом. За всі роки незалежності так і не отримано збалансованого, ефективного законодавства. Навпаки, законодавчі суперечності досягли свого піку.

З часом стало зрозуміло, що політична реформа, на яку робили ставку більшість політиків як на об'єднавчу ідею, виявилася швидше барикадою у боротьбі за майбутнє президентське крісло. Водночас ПАРЄ зробила заяву про доцільність проведення політреформи після виборів Глави держави.

Прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 р.[59] зумовило перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління. Відповідно до цього ж Закону запроваджено пропорційну виборчу систему на виборах народних депутатів України. Очевидно, що ключовою метою вказаних перетворень є створення умов для структурування парламенту на парламентську більшість та парламентську опозицію для визначення політичної сили, відповідальної за здійснювану державну політику.

Конкуренція між парламентською більшістю і меншістю в Україні має відбуватись у межах, чітко визначених законодавчо, та відповідати сучасним тенденціям розвитку інституцій у конституційно усталених демократичних країнах. Парламентська культура поведінки за нової політичної системи тільки формується, а тому спостерігається певний нормативний дисбаланс між двома парламентськими центрами — коаліцією та опозицією. Це відбувається за відсутності однозначних правил функціонування як коаліції, так і опозиції.

Перехід до парламентсько-президентської системи правління та парламентські вибори 2006 р. ознаменували вступ у період пошуку нових стратегій інституціоналізації демократичних процедур, узгодження інтересів політичних акторів та шляхів створення загального концепту їх консолідації, апробації на практиці нових конституційних реформ, які не позбавлені певних суперечностей. Пошук оптимальної інституціональної моделі правління у суспільстві, безумовно, пов'язаний з проблемою утворення необхідних основ для можливої консолідації демократії у перспективі.

27 грудня 2007 р. було підписано указ «Про Національну конституційну раду» на чолі з Президентом України. Національна конституційна рада повинна була стати консолідуючим органом, у якому спільно працюватимуть і узгоджуватимуть позиції представники політичних сил, а також фахівці з конституційного права, інших галузей права і суспільних наук, відомі правозахисники і громадські діячі, представники регіонів України.

Національна конституційна рада мала підготувати консолідований проект майбутньої Конституції України на основі нових концептуальних пропозицій щодо її змісту та за наслідками експертного і всенародного обговорення.

У газеті «Дзеркало тижня» (23–29 лютого 2008 р.) Президент України своєю публікацією відкрив національні конституційні дебати — суспільну дискусію стосовно конституційної реформи. Внести зміни до Конституцій, на думку Президента, «диктує гостра потреба виходу за межі перманентних політичних криз та конфліктів. Це визначає необхідність розвитку українського конституціоналізму у руслі європейської традиції. Потрібно перевизначити відносини держави й людини у бік пріоритетності інтересів кожного громадянина, тільки за таких умов держава насправді служитиме людям. Ідеологія нового суспільного договору і має стати конституційною платформою»[60].

31 березня 2008 р., виступаючи в Раді зі щорічним посланням, В. Ющенко заявив, що вніс відповідні зміни до Основного закону на розгляд парламенту. Власне, Президент запропонував не зміни, а фактично нову Конституцію. Реформа мала торкнутися перш за все парламенту. В. Ющенко запропонував відмовитися від законодавчого органу в його нинішньому вигляді і створити дві палати — Національних зборів України, або палату депутатів, і сенат.

До сенату пропонувалося обирати трьох представників від кожної області, а також від Автономної республіки Крим, Києва, низки інших міст, «які за статусом прирівнюються до області» та список яких ще належить затвердити. Основне завдання сенаторів — затвердження законів, ухвалених нижньою палатою.

Згідно з документом, Президент, незважаючи на деяке скорочення своїх повноважень, зміцнював своє місце в структурі влади. Так, Глава держави втрачав право пропонувати кандидатури глав МЗС і Міноборони та припиняти дію актів Кабінету Міністрів, що регулюють економічні питання. Натомість він отримував право в будь-який момент, виходячи «з політичної доцільності», розпустити парламент. У проекті конституції В. Ющенка є ще одне нововведення: глава держави буде призначати Генпрокурора і керівників спецслужб тільки за згодою парламенту, при цьому звільняти їх він зможе на свій розсуд. А щоб компенсувати відсутність у Президента підконтрольних йому керівників МЗС і Міноборони, у проекті є норма про те, що він може «скасовувати акти уряду з питань зовнішньополітичної діяльності, оборони і безпеки держави»

До нових повноважень Президента слід віднести також можливість блокувати будь-який закон, прийнятий парламентом. Нова Конституція не дає права спікеру підписувати закони, щодо яких було подолано вето Президента. У законопроекті зазначено, що це має зробити Глава держави, але не передбачений будь-який механізм впливу на нього, якщо він відмовиться ставити підпис.

Соціологічні дослідження засвідчили, що суспільна думка переважно критично сприйняла заклики політиків змінити Конституцію України заради зміцнення порядку в країні та запобігання політичним кризам. Половина (52,0%) опитаних стверджувала, що зміни в Конституції не поліпшать ситуацію. Вважали за необхідне змінити Конституцію — третина (29,6%) респондентів, не визначилися з відповіддю — 18,4%[61].

У суспільстві немає єдиної думки відносно доцільності введення в Україні двопалатного парламенту. Значна частина (39,4%)

опитаних негативно сприйняла таку ідею. Підтримали ідею двопалатного парламенту — 22,6% респондентів. Багато кому (20,1%) байдуже, який саме формат матиме український парламент. Не визначилися з відповіддю — 17,9%[62].

Зате, безумовно, негативно громадяни сприймають можливість обрання Президента в парламенті. Переважна більшість (80,6%) опитаних «швидше негативно» ставиться до того, щоб Президента України обирали депутати Верховної Ради; «швидше позитивно» — лише 6,1% респондентів. Байдужість з цього питання висловили 8,0% опитаних; ще 5,3% респондентів не визначилися з відповіддю[63]. Отже, можна констатувати, що пропоновані зміни до Конституції переважна більшість населення України не сприймає.

Є підстави констатувати, що головна проблема з визначенням України як демократичної країни полягає в недемократичній поведінці правлячої еліти — недотриманні нею ж встановлених правил, порушенні процедур політичної гри, намаганні обійти Конституцію та закони. Приклади: перебіг виборчих кампаній, фільтрування інформації, ігнорування результатів виборів, невчасне та недоречне «реформування» конституційного ладу напередодні президентських виборів. Наслідком усіх цих процесів є недовіра до органів державної влади.

Передусім це стосується розчарування в Президентові, рівень довіри до якого за 2005 р. знизився на 20%[64]. Поряд із цим відбулося й різке зниження оцінки діяльності Президента. Стабільно низькою залишається оцінка роботи В. Ющенка на посаді Президента України. В травні 2009 р. діяльність В. Ющенка оцінювали «позитивно» або «скоріше позитивно» 7,8% опитаних, а «негативно» або «скоріше негативно» — 90,1%. (У лютому аналогічні показники становили, відповідно, 7,2 та 89,7%)[65].

Станом на жовтень 2009 р. діяльність Президента не підтримував 71,6% населення України[66]. Поряд зі зниженням довіри до Президента протягом 2005 р. істотно знизилася й частка людей, які довіряють іншим владним структурам: уряду — на 21%; Верховній Раді — на 13%[67]. Роботу Верховної Ради України у травні 2009 р. «позитивно» або «скоріше позитивно» оцінювали лише 6,6% опитаних, а тією чи іншою мірою негативно — 89,2%. «Позитивно» або «скоріше позитивно» оцінювали діяльність уряду 12,2% респондентів, а тією чи іншою мірою негативно — 83,6%[68].

У ставленні населення до парламентської і виконавчої влади, як це було й раніше (до «помаранчевої» революції), недовіра знову

переважає над довірою. За даними Центру Разумкова, на жовтень 2009 р. діяльність Верховної Ради України повністю підтримували лише — 2,2%, підтримували окремі заходи — 35,9, не підтримували — 58,6%[69].

Упродовж 2009 р. у суспільстві зберігався високий рівень соціального напруження. Половина (53,1%) опитаних оцінювала політичну ситуацію як «гостру, конфліктну» або як «вибухонебезпечну». Значна частина (42,5%) респондентів характеризувала ситуацію як «напружену». І лише 1,4% опитаних вважали політичну ситуацію «спокійною, благополучною». Ще 3,0% не визначилися з відповіддю[70].

Закономірно, що суспільство дедалі сильніше відчуває потребу у змінах. Більшість (58,1%) опитаних дотримується думки, що українське суспільство найбільше потребує кардинальних змін і, насамперед, — зміни політичного керівництва. Тих, хто вважає, що суспільство сьогодні потребує стабільності, — значно менше (34,9%). Не визначилися з відповіддю — 7,0%[71].

Оцінюючи перспективи змін в Україні в контексті президентських виборів 2010 р., варто враховувати підходи кандидатів на пост глави держави до реформування системи державної влади (основні аспекти цього виражені у передвиборному дискурсі і в практичній діяльності). Основною політичною пропозицією суспільству з боку суб'єктів президентських виборів стосовно організації системи державної влади залишається моновладна модель у різних її варіаціях, що, як запевняють кандидати на найвищий державний пост, зніме напругу співіснування, що має місце при поділі влади між різними політичними силами[72].

Водночас, варто зазначити, що незважаючи на те, що минуло вже 18 років, як Українська держава стала незалежною, проте й досі можна констатувати, що «українське суспільство стоїть перед необхідністю реформ, які внаслідок різних причин не були здійснені. Це завдання потребує від політичного класу зміни політичного дискурсу, стандартів та стилю політичної діяльності. Водночас його слід вирішувати на тлі надзвичайно низького рівня довіри до політиків, які сьогодні причетні до ухвалення рішень. Йдеться навіть про кризу довіри до політичного і владного класу як такого — рейтинги довіри до політиків і інститутів влади є найнижчими за 18 років незалежності України. Загострюється проблема нереформованості суспільних відносин та інститутів на тлі успіхів країн «нової демократії». В Україні з переходом від

радянської моделі управління до демократичної не відбулося зміни еліт, на відміну від змін, що відбулися в країнах «нової демократії». Цим явищем значною мірою зумовлюється половинчастість у ході політичних перетворень»[73].

У найближчий час (до формування нового складу парламенту щонайменше) процес удосконалення системи політичного ухвалення рішень та їхнього державного адміністрування не ввижається реалістичним. Проблема полягає не в тому, що у різних політичних акторів наявні різні підходи до цього завдання, а в тому, що жодні зміни неможливі, доки не буде досягнуто порозуміння щодо цілей розвитку країни. Безкомпромісна політична боротьба поза публічними компромісами та узгодженням позицій не принесе успіху жодній політичній силі. Походи кожного політика з власним проектом конституції і вимогою підтримати саме його «правильне» бачення з власним видатним місцем у системі влади завершуватимуться провалом і, отже, — марнуванням часу та гальмуванням розвитку. Мистецтво досягнення консенсусу — це те, чому українські політики повинні ще навчитися, якщо вони не лише називаються європейськими.

Перехід до парламентсько-президентської системи правління ознаменував вступ у період пошуку нових стратегій інституціоналізації демократичних процедур, узгодження інтересів політичних акторів та шляхів створення загального концепту їхньої консолідації, апробації на практиці нових конституційних реформ, які не позбавлені певних суперечностей. Пошук оптимальної інституціональної моделі правління у суспільстві, безумовно, пов'язаний з проблемою утворення необхідних основ для можливої у подальшому консолідації демократії.

* * *

Політичні партії — це специфічні інститути, що консолідують соціальні інтереси і створюють гарантовані умови їхньої реалізації за допомогою державної влади. Вони генетично спрямовані на здійснення державної влади чи участь у її розподілі. Партії, що перемогли на виборах, отримують легітимне право на розробку і реалізацію державної політики.

Функціонування партій у системі державної влади забезпечує взаємозв'язок її нормотворчого і виконавчого компонентів. Є два механізми — структурний і функціональний. Парламентські партії, що одноосібно чи в коаліції утворили правлячу більшість, стають

розробниками політичної стратегії. Беручи участь у формуванні уряду, організації його діяльності, вони виступають і учасниками реалізації власних рішень. Отже, партії є складовою політичного потенціалу держави та інструментом реалізації влади.

Специфіка чотирьох рівнів реалізації суб'єктного статусу партій — найвищого, високого, середнього і низького визначається ступенем впливу партії на розробку і впровадження державної політики та мірою відповідальності за наслідки державно-управлінської діяльності впродовж певного періоду.

Діяльність партій у досягненні та реалізації відповідного статусу в системі державної влади включає ряд етапів: підготовка і участь у виборах; забезпечення перемоги у виборах та визначення потенційних можливостей реалізації політичної програми партії шляхом входження до правлячої більшості чи опозиції; вплив на діяльність урядових структур через кадрову політику чи контрольні повноваження; відповідальність за впровадження політичної стратегії, підтриманої виборцями.

В Україні на сучасному етапі її розвитку спостерігаються як намагання до консолідації наявних партійно-політичних сил, аби створити дієздатну партійну систему, так і деструктивні процеси, характерні для перехідних суспільств. Тому процес трансформації партійної системи України від однопартійної моделі до плюралістичної за роки незалежності набуває особливої актуальності. Отже, доцільним і особливо актуальним видається дослідження природи партійної системи і тенденцій її розвитку в умовах трансформації суспільства, функціонування політичних партій України, різних моделей їхньої діяльності, особливостей українського переходу від багатопартійності загалом до багатопартійної системи, а також її становлення і розвитку в українському суспільстві.

Становлення багатопартійної системи в Україні, як і в інших республіках СРСР, розпочалося в останні роки перебудови. В той час виникали перші громадські групи та партії, які тією чи іншою мірою протиставляли себе монопольній перед тим КПРС. Існувало два головні джерела формування таких груп та партій, що відповідало двом можливостям вибору не так ідеології, як життєвої позиції для громадсько активних людей: 1) конформізму й вписування в існуючу систему та 2) активного протистояння цій системі. Особливістю України, порівняно з Росією, була велика питома вага в обох названих групах людей, пройнятих національною ідеєю.

Специфікою становлення багатопартійності в Україні було те, що функції політичних партій протягом певного періоду виконували організації, які не визнавали себе політичними партіями.

Першими з'явилися політичні партії, що виступали в деякій опозиції до КПРС і державного устрою. Такими стали: Демократична партія України (травень 1991), Конституційно-демократична партія (травень 1991), Ліберальна партія України (серпень 1991), Ліберально-демократична партія (квітень 1990), Українська селянсько-демократична партія (червень 1990). Українські партії не були загрозою для існуючого ладу. Найрадикальніше виступали партії, організації націоналістичного спрямування, перш за все НРУ.

У червні 1990 р. ідеологічним відділом ЦК КПУ було проведено соціологічне дослідження «Компартія України на етапі оновлення». Основний висновок був категоричним: «Продовжує поглиблюватись процес втрати довір'я до партії та її органів...»[74]. КПРС підтримувала лише третина населення республіки. Опитування показали, що за Комуністичну партію проголосувало б лише 47,1% селян та 26,3% робітників (40,2% представників робітничого класу заявили, що голосували б проти КПУ). Результати свідчили не лише про падіння у суспільстві авторитету КПРС в цілому та КПУ, зокрема, а й вказували на серйозні симптоми глибокої кризи всередині самої партії. Однозначно Компартію України підтримували менше двох третин комуністів (62%), крім того, лише 37,7% членів партії вбачали у ній реальну силу, здатну вивести республіку з кризової ситуації. Одночасно 20,4% опитаних комуністів віддавали перевагу у цьому питанні представникам Демократичної платформи[75].

Найпомітнішими політичними силами, які вийшли на політичну сцену, були Народний Рух України за перебудову (пізніше — НРУ), Партія демократичного відродження в Україні (ПДВУ), Українська Гельсінська спілка (УГС), Українська республіканська партія, Демократична партія України (ДемПУ). Крім цього з'явилися перші організації ультралівих (СТУ) та ультраправих (УНС). Характеризуючи новостворені політичні партії, Р. Балабан називає їх клубними, нечисленними й маловідомими, які існували поза інститутами влади та з обмеженим колом впливу, були недостатньо публічними[76].

Серед названих груп, партій і рухів найбільше зростали популярність і вплив тих, що належали до національного напряму (Рух, ДемПУ, УРП).

Стосунки між владою, що належала керівництву КПУ, та новоствореними партіями можна охарактеризувати як більше чи менше протистояння. Правляча номенклатура, зроставши у традиціях монополії на владу та істину, не могла змиритися з найменшими посяганнями на цю монополію.

На виборах до Верховної Ради УРСР (26.03.90) представники опозиційних партій та рухів переважно національного спрямування отримали близько чверті мандатів і тим самим стали досить впливовою силою вже всередині законодавчої влади. У перебігу усвідомлення політичною елітою нової реальності почався інтенсивний процес створення політичних партій.

Більшість партій тогочасної України (більшість правих та частина лівих) слід було б віднести до партій авангардного типу. Характерна риса цих партій — заідеологізованість, тобто надання надмірної переваги ідеологічним цінностям аж до втрати почуття реальності.

Інші партії створюються та/або використовуються у суто прагматичних цілях. Йдеться про лобіювання інтересів конкретних елітних груп та кланів — політичних або економічних, міцних або досить скромних, аж до окремих комерційних структур. Звичайно, ці партії також потребують якогось ідеологічного забезпечення, але воно має для них допоміжне значення.

Чимало й невеликих партій, що були створені для задоволення інтелектуальних потреб своїх лідерів і майже зовсім непомітні на політичній арені.

Перший період української багатопартійності, який можна умовно назвати «опозиційно-переддержавним», хронологічно охоплює проміжок часу від утворення перших сучасних українських партій (осінь 1989 р.) до юридичного узаконення самостійного статусу України (1 грудня 1991 р.). Системи ідеологічного забезпечення всіх партій, їхнє ідейне кредо значною мірою уніфіковані. Самоідентифікація партійних структур у політичному спектрі відбувалася на периферійних позиціях. Виявилася схожість різних політичних сил у рамках проблем державотворення, соціально-економічного устрою суспільства, з питань релігійних, культурологічних, екологічних тощо. Програми партій характеризувалися загальнодекларативними гаслами, апелюванням до всього народу України, щоб не зменшити зону ідеологічного впливу. Саме цим пояснюється наявність у документах різних структур великої кількості загальнодемократичних догматів. З 12 партій, що

існували до 1 грудня 1991 р., усі, за винятком Комуністичної партії України, обстоювали ідеї парламентської демократії і приватної власності. 11 партій, за винятком КПУ, прагнули суверенітету України — або в системі співдружності, або із самостійницьким статусом. Демократична партія України, Ліберально-демократична партія України, Народна партія України, Об'єднана соціал-демократична партія і Партія демократичного відродження України, Партія зелених і Соціал-демократична партія України, Українська республіканська, Селянсько-демократична та Християнсько-демократична партії були одностайні у боротьбі за «суверенітет», «демократію», «ринок», «плюралізм» і проти комуністичної ідеології. Нові партії були нечисленними, політично наївними, не залученими до механізмів державної політики. Між ними почалося тертя і виникло протиборство лідерів.

З часу проголошення самостійної Української держави створюється якісно нова ситуація в суспільстві. Відтак партійні структури, маючи лише попередні програми без механізмів їхньої реалізації, стануть неповноцінними суб'єктами політичної системи. Такими розпочали свою діяльність політичні партії України на наступному етапі української багатопартійності, що його умовно можна назвати «лояльно державним». Хронологічно цей період охоплює час від грудня 1991 р. до початку 1993 р.

Незважаючи на помітні успіхи правих на цьому етапі, керівництво країною фактично перебувало в руках прагматично зорієнтованої та деідеологізованої колишньої номенклатури, яка, щоб не втратити владу, також узяла активну участь у створенні нових «старих» політичних партій. Для позначення цих партій будемо використовувати термін «партії влади».

Народний Рух України, на відміну від інших правих партій, сподівся на можливість реваншу і приходу до влади, але за обов'язкової умови — підтримки іншими правими партіями. У цей період Народний Рух України готував себе до ролі майбутньої правлячої партії; можна згадати хоча б прийняту на його IV зборах (грудень 1992 р.) Концепцію державотворення, яку В. Чорновіл не без підстав охарактеризував як значно більш цілісну та детально розроблену, ніж будь-які, подані державними структурами. Представникам цього напряму здавалося, що чинна влада (комуністично-номенклатурний характер якої вони підкреслювали) протримається недовго; більш критичними очима дивилися вони на результати її діяльності — перш за все у економічній

сфері, яка вела до зубожіння населення. Все це призвело Народний Рух України в опозицію до влади. Трохи пізніше, втративши значну частину самовпевненості, він переформулював її як «конструктивну опозицію», тобто опозиційність доповнювалася частковою готовністю співпрацювати у конкретних питаннях.

Було чимало серйозних спроб інституалізувати партії влади, створити «загальну партію еліти» чи хоча б «директорську партію», але ці намагання виявилися неможливими внаслідок неоднорідності тодішньої правлячої еліти України, суттєвої розбіжності інтересів певних груп та кланів (наприклад, керівників нерентабельних вугільних шахт та керівників рентабельних металургійних підприємств), чиї інтереси представляли ті чи інші партії.

Системна криза політичних партій України проявилася відразу ж після проголошення незалежності України, що створила «ілюзію національного єднання» і начебто відкрила можливості для подальшого порозуміння номенклатури з правою частиною національного спектра. Суть цієї кризи проявилась у принципах розподілу влади між цими двома силами, що виглядають так: за номенклатурою залишаються командні пости й реальні управлінські функції, перш за все у сфері економіки (хоча такий націонал-демократ, як І. Юхновський, обіймав посаду віце-прем'єра з економіки). Праві партії й політики домінували в ідеологічній сфері, а також значною мірою впливали на зовнішню політику. Такий розподіл в основному відповідав інтересам обох груп, що свідчить про нерозробленість чи взагалі відсутність якоїсь чітко окресленої ідеології партій старої номенклатури та цілковиту непідготовленість правих до керування економікою.

Створенню та оформленню політичних партій суттєво завадило те, що тодішня мажоритарна виборча система не сприяла нормальній участі партій у виборах, змаганню партійних програм, а після виборів — партійному структуруванню парламенту.

Уже тоді роль однієї харизматичної людини з яскравими лідерськими якостями була важливішою за роль цілої партії як серед еліти, так і в очах населення. Рух єднався навколо В. Чорновола, УРП навколо Л. Лук'яненка, ДемПУ навколо В. Яворівського. А це є показником авторитарної політичної культури з яскраво вираженими елементами вождизму. За цих умов нівелюється значення партії як такої й підноситься значення однієї людини.

Власне, розпочався розкол серед правих, одна частина яких перебувала в опозиції до влади (Народний Рух України), інша

ж фактично тяжіла до «табору Президента». Існування цих двох ліній супроводжувалося протистоянням та взаємними звинуваченнями, хоч іноді й повторювалися спроби консолідації. Звичайно, таке протистояння ослаблювало правий табір у цілому.

На той час в Україні виокремилися такі політичні полюси: вищезгадані праві, ультраправі (УНА), ліві (КПУ, СПУ, СелПУ, що переважно складалися з представників колишньої номенклатури «середньої ланки»), лівий центр (ПДВУ, СДПУ, ТКУ), ліберальний центр (ЛПУ, об'єднання «Нова Україна»).

В лівому таборі на той час був ще більший розкол, ніж у правому. Проте лівих, незважаючи на принципові розбіжності, єднала опозиція тодішній владі, яка приносила їм помітні дивіденди у вигляді додаткового електорату внаслідок невпинного зубожіння народних мас. Загалом на пониженні рівня життя тогочасного українця грали майже всі політичні сили, але саме ліві змогли розгорнути широкомасштабну агіткампанію навколо цього болючого питання.

Лівий центр, що прагнув поєднати ліберальні цінності з соціальними закликами, не знайшов належної підтримки серед населення.

Першою спробою створити загальноукраїнський центристський рух стало заснування об'єднання «Нова Україна» у січні 1992 р. За задумами його організаторів, йшлося про об'єднання всіх центристських сил: як ліберального, так і соціального напряму; як національно, так і космополітично орієнтованих; як політичних партій, так і підприємницьких структур. Але ця багатовекторність виявилася слабкістю нової сили через необхідність перманентно перебувати у стані пошуку компромісів всередині структури.

Ліберальна партія України (ЛПУ) була створена як типова регіональна партія з метою представлення та захисту інтересів «нових капіталістичних» підприємців, перш за все Донецького регіону. Втім, 1993 року вона вийшла на загальноукраїнську арену, що загалом є типовим для більш-менш потужних партій подібного типу.

Щодо партій еліти (влади), то вони в ідеологічному спектрі займали майже усі ніші — від правої до лівої (від УСПП до СелПУ), — хоча для них це ніколи не було принциповим питанням, оскільки, на відміну від більшості лівих та правих партій, ці партії та організації не орієнтовані на апеляцію до широких мас. Вони плануються саме як партії еліти, що впливають на владу через безпосередні контакти та входження у владні структури. Як правило,

ці партії не схильні до «публічної політики», тому про рівень їхнього впливу на владу можна тільки здогадуватися. Виходячи з персонального складу вищих владних структур, рішень законодавчої та виконавчої влади з економічних питань, можна зробити висновок, що в цілому цей вплив досить вагомий.

Після всеукраїнського референдуму та виборів Президента виявилося, що цільові установки, на основі яких блокувалися провідні політичні сили, і власна політика Президента збіглися. Почався процес «оксамитового» одержавлення партій. Такий процес, з одного боку, спричинив розкол опозиції. Значна частина партійних структур і громадсько-політичних організацій за різних соціально-економічних ситуацій стала на підтримку Президента і всього або частини уряду. Створений Конгрес національно-демократичних сил, а також, певною мірою, національно-радикальний блок теоретично і практично обґрунтували тезу: «підтримка всенародно обраного Президента України — це підтримка розбудови незалежної держави». Відповідно, виникла теза: «опозиція до Президента — це руйнація незалежної держави». Політичні сили навколо Руху та «Нової України» зайняли місце у ніші конструктивної опозиції. Парадоксально, але більшість фактично у всіх ланках державної влади отримала неструктурована в окрему політичну структуру так звана «партія влади».

Отже, в Україні сформувалася нова державно-політична еліта як факт компромісу частини колишньої партійно-керівної верстви й частини національно-демократичної опозиції. Крім того, Рух і «Нова Україна» тоді заявляли або про співпрацю з Президентом і урядом, або ставали до них в опозицію. За таких умов виникла проблема ідентифікації характеру української контреліти на рівні певних партійних структур.

Президент Л. Кравчук пішов на узаконення спрощеного механізму правового регулювання реєстрації партій, тобто Міністерство юстиції України реєструє політичну партію, коли, крім програми, статуту та документів про її створення, додавався список із однієї тисячі членів. Таким чином, було створено правове поле стимулювання нечисленних квазіполітичних партій під амбіційних, псевдополітичних лідерів. Як відомо, у країнах розвинутої демократії реєстрація не має принципового значення. Вартісність політичної партії визначає її участь у парламентських та місцевих виборах. До згаданих політичних партій, що раніше не мали програм діяльності та визначили нішу в системі конструктивної

опозиції, одна за одною додавалися нечисленні партійні утворення. Їхня фактична політична участь зводилася до періодичних заяв щодо характеру своєї опозиційності чи підтримки певних інститутів державної влади (Верховна Рада, Уряд, Президент) та дій Російської Федерації. Президент уміло використовував такий стан політичних партій. Так, для посилення своїх позицій він ініціював зібрання круглих столів політичних партій із проблем, що заздалегідь були б підтримані більшістю партійних лідерів. Зокрема, круглий стіл щодо Статуту СНД поставив кількох лідерів партій конструктивної опозиції перед необхідністю підтримувати лінію Президента, і це давало підстави сумніватися у щирості їхньої опозиції.

У зазначений період складався тип партійної системи, що мав елементи мультипартійності — значна кількість партій; ознаки поляризованості — були представлені крайні політичні ідеології: ліва (соціалістами і комуністами) та права (національно-радикальними організаціями), що формуються саме в 1992–1993 рр. Оцінюючи еволюцію політичних партій, Ю. Кульчик зазначав: «Процес їхнього формування фактично протікав упродовж останніх 2–3-х років (зрозуміло, виключаючи релігійні організації, що мають багатовікову історію), і необхідно пам'ятати тому не лише про певну незрілість партій, але і про деякі особливості їхнього генезису в пострадянському суспільстві. Ці партії виникали не як природний продукт розвитку цивільного суспільства, тобто не як органи для вираження і захисту інтересів різних верств населення, оскільки таке суспільство в Україні і до цього дня знаходиться в зачатковому стані. Їхня поява була викликана насущним завданням реформування економічного життя країни, її соціальної і політичної системи; вони утворювалися унаслідок диференціації інтересів різних груп усередині експравлячої (комуністичною) партії, а також довкола лідерів політичної опозиції»[77].

Наступний етап багатопартійності — «передвиборчий» (1993–1994 рр.) — характерний перенесенням центру ваги на підготовку до виборчої кампанії. Це визначило головні завдання партій: пошук прийнятних гасел виборчої програми; спроба вплинути на ухвалення оптимального виборчого закону. Результатом цього стало прийняття виборів на мажоритарній основі із застереженням прав політичної партії як суб'єкта виборчої системи (однак за більш складною процедурою висування кандидата у депутати, аніж від груп виборців).

За умов браку розгалуженої організаційної структури та достатньої кількості підготовлених кандидатів у депутати політичні партії виявилися не готовими до виборів за мажоритарною системою.

Крім того, не було жодної загальнонаціональної політичної партії, яка підтвердила б на виборах свій ідеологічний, політичний, організаційний впливи у більшості регіонів України. Певною мірою таку функцію виконувала лише парламентська фракція «Реформи», що репрезентувала інтереси головних регіонів країни.

Україна наближалася до етапу «партійної трансформації». Його характеризував певний об'єднавчий процес нечисленних політичних партій у визначених ідеологічних та політико-економічних концепціях: комуністичній та соціалістичній; соціал-демократичній; ліберальній; консервативній (певною мірою репрезентований націонал-демократичною, християнсько-демократичною та різнотиповими концепціями націоналізму).

Характеризуючи політичну ситуацію в Україні восени 1994 р., Ю. Кульчик зазначав: «Нам представляється, що політична система України в сучасному розумінні цього слова на Заході знаходиться лише на стадії становлення і можна говорити навіть про її ембріональний стан. Навіть такі партії, як комуністична і соціалістична, начебто отримали тисячі голосів виборців і багаточисельні фракції, що утворили, в парламенті, добилися цього через історичну інерцію. У них відсутня яка-небудь серйозна фінансова основа»[78].

У 1994 р. після проведення виборів до Верховної Ради України та виборів Президента у Верховній Раді сформувався певний партійний спектр (станом на 1996 р.): ліві фракції нараховували 139 депутатів, центристські — 125, правоцентристські — 60 і власне праві — 58; позафракційні депутати — 35, серед яких були близькі до правих (депутати з УНА, УКРП, частково — з КУНу). Таким чином, хоча в цілому ліві були представлені більше за правих, але ні ті, ні інші не становили більшості. Ухвалення рішень часто залежало від центристських та правоцентристських фракцій, що значно посилювало їхній вплив. Залежно від характеру питань, які розглядалися, у Верховній Раді складалася та чи інша ситуативна більшість.

Під час розгляду загальнополітичних питань (закони, що визначають характер влади в Україні, оцінка виконавчої влади тощо) центр найчастіше блокувався з правими, що давало більшість, але неконституційну. Типові приклади — голосування за

Конституційний договір (7.06.95) та за Програму діяльності Кабінету Міністрів (11.10.95).

Коли розглядалися геополітичні питання (перш за все стосунки з Росією та СНД), центр частіше блокувався з лівими. Типовий приклад — голосування щодо ратифікації Угоди про виробничу кооперацію держав СНД (14.03.95).

З приходом до влади Л. Кучми активну підтримку (хоч і не в усьому) йому надавали саме праві, а от в опозицію перейшли СПУ та КПУ.

Перша половина 90-х пройшла під проводом і безпосереднім керівництвом правих. Втім, це не зовсім так. Дійсними поводирями України на той час була колишня номенклатура, що розчинилася у лівих, частково центристських партіях (при цьому не слід забувати про значну кількість «елітних партій»), або ж взагалі не мала чіткої партійної належності (користуючись перевагами мажоритарної виборчої системи) і яка взяла на себе реалізацію економічних перетворень у державі. Партії, що були створені старою номенклатурою, не були партіями як такими, оскільки спрямовувалися на задоволення інтересів її членів, не мали чіткого ідеологічного або програмного забезпечення, вирізнялися закритістю та прагматизмом.

Праві ж мали на озброєнні гасла, фрагментарну й застарілу ідеологію, але ґрунтовної концепції національної ідеї та програми розвитку України вони не розробили. Для політичної платформи була притаманна слабкість у питаннях економічних перетворень у державі.

Характерною рисою всіх тогочасних партій був високий ступінь власної закритості як на рівні членства, так і на доступності для ЗМІ, що є несумісним з функціонуванням партій у розвинених демократіях.

1994–1998 рр. — період ідейного та організаційного самовизначення політичних партій. Тижневик «Дзеркало тижня», аналізуючи політичне життя країни, констатував: «Українські партії і партійки, котрі так і не змусили «крутих» світу цього вірити в рятівне слово «партія» і підтверджувати віру цю конкретними фінансовими потоками та організаційною підтримкою, не зуміли в умах пересічних виборців «сиять заставить заново величественное слово...»[79].

Нові можливості політичні партії вперше отримали в 1998 р. згідно з новим Законом «Про вибори народних депутатів». Насамперед, держава починає реагувати на появу і діяльність політичних

партій. Водночас спостерігається певне прагнення до консолідації політичних партій і з'являється тенденція до об'єднання правих, націонал-демократичних партій, а ліві існують відокремлено. Закономірним стає поява центристських тенденцій — як правоцентристських, так і лівоцентристських. З'являються політичні партії нового покоління, сформованого за роки незалежності. Водночас в політиці залишаються партії, які мають сильний ідеологічний стрижень, організоване структурування, впізнаних лідерів, соціальні програми, громадський авторитет.

Упродовж 1998–2002 рр. розпочався період фактичного розподілу партій на парламентські і позапарламентські. Під час виборчої кампанії 2002 р. відбувалася внутрішня еволюція багатьох партій, спостерігалася девальвація ідеологічних цінностей і на перший план висувалися фінансові, інформаційні ресурси, неформальні взаємини з владою. Реальний вплив партій в Україні визначався не тільки і не стільки електоральною підтримкою, скільки наближеністю до влади, адміністративний ресурс використовувався на усіх етапах виборчої кампанії. Партії у модифікованому вигляді виявилися цілком придатними для обслуговування вузькогрупових і приватних інтересів, стали формою структурування не лише суспільства, але й самої влади. Після парламентських виборів 2002 р. було здійснено спробу чіткого розмежування за ознаками ставлення партій до чинної влади та лояльності влади до партій.

Парламентські вибори 2006 р. визначали подальші тенденції розвитку і новий формат партійної системи України. Виникнення (у 2000–2004 рр.) впливових партійних блоків і чіткий поділ політичних сил на лівий (насамперед комуністи) і правий («Наша Україна» — В. Ющенко) фланги, а також формування й утвердження владного партійного блоку «За єдину Україну» на чолі з В. Литвином (на той час главою Адміністрації Президента), виникнення провладної Партії регіонів України на чолі з В. Януковичем (на той час прем'єр-міністром України) значно змінили інституційний дизайн політичних партій України. Після президентських виборів 2004 р. політична ситуація кардинально змінилася: перемогли опозиційні сили на чолі з В. Ющенком, що не могло не позначитися на інституційному дизайні політичних партій сучасної України. Постало складне питання формування потужної політичної опозиції.

Посилення впливовості партійних організацій пов'язано з прийняттям у 2004 р. та набуттям чинності у 2006 р. політичної

реформи, що змінила форму державного правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську, і з формуванням вищого законодавчого органу країни на партійних засадах відповідно до пропорційної виборчої системи. Це дало змогу партіям впливати не тільки на розробку та прийняття законів у сфері зовнішньої політики України за допомогою діяльності парламентських фракцій, але й на їхню реалізацію за допомогою формування уряду і затвердження Прем'єр-міністра підзвітного парламенту.

Сьогодні в Україні спостерігається гіпермультипартійність, тобто така кількість політичних партій, яка не відповідає потребам соціально-економічного та політичного розвитку країни, структурі українського суспільства та спектру поглядів різних верств нашого населення. Так, якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, в грудні 1993 р. — 27, в 1998 р. — 52, 2003 р. — 127, то в 2005 р. їх було 150, в січні 2009 р. — 162, станом на 15 грудня 2009 р. — 172[80].

Значна кількість зареєстрованих Міністерством юстиції політичних партій поки що не стала міцними організаціями, які б спромоглися виражати й захищати інтереси різних верств населення. Ці партії ще не здатні вести за собою маси, здобути сталу соціальну базу та справити помітний вплив на суспільство.

Одна з причин цього — негативний образ партій у масовій свідомості. Як свідчать соціологічні дослідження, 63% опитаних вважають, що політичні партії в Україні є насамперед об'єднаннями людей, які прагнуть влади. Безумовно, прихід до влади законним шляхом є метою будь-якої політичної партії. Але бентежить те, що 34% опитаних вважають партії організаціями, далекими від реальних проблем народу, і лише 17% — такими, що обстоюють його інтереси; 20% навіть вбачають у партіях організації, що виконують волю мафії, і тільки 17% — організації, діяльність яких сприяє розвитку демократії і політичної стабільності в Україні; 11% упевнені, що діяльність партій дестабілізує становище в державі[81].

Як показують останні соціологічні дослідження, громадяни України не мають особливої довіри до політичних партій. Значна частина (за даними Інституту соціології НАН України — майже 42,9%[82]) не вважають багатопартійність в Україні необхідною. Сплеск позитивного ставлення до інституту багатопартійності був після «помаранчевої революції», а наступного року обернувся подальшим зростанням негативних установок (до 46%) і зниженням

позитивних (до 22%)[83]. У жовтні 2009 р. ситуація змінилася ще більше. Політичним партіям цілком не довіряє 40% населення і швидше не довіряє — 38,1%[84]. В сумі це становить майже 80%.

За різними підрахунками, членами всіх українських політичних партій є близько 1,5–2,0 млн осіб (4–5% дорослого населення країни). Такі підрахунки підтверджуються і даними соціологічних досліджень. Так, за результатами проведеного опитування соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 19 по 25 червня 2008 р. членами політичних партій визнали себе 4,7% опитаних[85].

З наведених даних випливає, що за винятком 6 найчисельніших партій на долю інших 166 припадає максимум 800 000 осіб, або в середньому кожна з цих партій налічує близько 5000 членів. За всієї умовності таких підрахунків вони свідчать про те, що переважна більшість політичних партій та організацій є нечисленними структурами.

Результати соціологічних опитувань засвідчують, що українці не вірять в ефективність діяльності політичних партій і блоків. 51,8% респондентів хотіли би повернення мажоритарної виборчої системи на виборах до Верховної Ради і 55,2% підтримують цю систему як спосіб обрання депутатів місцевих рад. 18,3% респондентів виступають за змішану систему. Підтримка нині діючої пропорційної системи є вкрай низькою.

Нині більш-менш політично обізнані громадяни ідентифікують партії не за програмами, а за їхнім місцем у соціальній структурі суспільства та впливом на власність. Зрозуміло, що вітчизняні соціал-демократи є правоцентристською політичною силою, соціалісти — ліво-центристи, «Наша Україна», як і Партія регіонів, є більш ліберальними політичними силами, причому «Наша Україна» має радше ліберально-демократичне забарвлення, на відміну від прихильників В. Януковича, що є рафінованими, консервативними лібералами. Блок Литвина — це політична сила, яка перебуває посередині між соціал-демократією і традиційним лібералізмом.

Проблема полягає не в тому, кого куди зараховувати, а в тому, що самі партійні структури не вживають принцип ідеології як наріжний камінь розбудови політичної системи. Натомість основну роль відіграють корпоративні стосунки між людьми, які утворюють партію. Проте ці люди не є чистими носіями ідеології: адже відносно чистими носіями ідеології можуть бути максимум чо-

ловік шість, які теж, у свою чергу, розумітимуть ідеологію кожен по-своєму. Партії орієнтуються більшою мірою на обличчя, на ситуацію, на власність, на фінансові ресурси, що реально впливають і дають їм змогу не просто прийти до влади, а створити щось на зразок закритого акціонерного товариства, де ключові політичні гравці домовлятимуться між собою.

Партійна, парламентська система не відповідає потребам сучасного українського соціуму. Схеми, які нині існують у нас, є сліпим запозиченням із західних суспільств без урахування наших соціокультурних відмінностей. У суспільстві поки що немає глибоко вкорінених ідеологій та політичних сил, за яких голосують, виходячи із традиції. Це природно, адже ми маємо лише 18 років незалежності країни.

Доречним буде зупинитися у нашому контексті на черговій спробі створити в Україні «партію влади». Варто зазначити, що «партія влади» — це не партія, яка підтримує владу. Крім того, «партія влади» — це також не партія, представники якої є у владі. Це і не партія в її формально-нормативному означенні. «Партія влади», ймовірніше за все, — це взагалі не політична партія у звичному сенсі слова. Її сила — в особливому тривалому способі створення та існування нового класу споживацько-управлінської номенклатури, чиновників, класу, який по всій своїй єдиній вертикалі отримує змогу управляти державою як своєю власністю. Феномен «партії влади» лежить у сфері панування політичного авторитаризму, який історично передує такому викривленому типові політичної консолідації й зумовлює його[86].

В Україні такий феномен уже неможливий. І не тому, що українська управлінська номенклатура менш споживацьки налаштована, ніж російська. Наша управлінська еліта і споживацька, і залежна від політичних впливів, але, по-перше, кожна — від статусу своїх політичних патронів, а по-друге, внаслідок нереформованості системи управління (тобто, її невиправданому зв'язку з процесом боротьби за владу) вона не встигає міцно закорінитися своїми інтересами в системі[87]. В Україні немає єдиного політичного центру влади. Є ряд центрів, що претендують на владу.

Таким чином, є підстави стверджувати, що в Україні відбувалося створення системи багатопартійності, яка є невід'ємним елементом демократичної політичної системи. Адже «демократія без політичних партій не є дієздатною демократією, оскільки партії є головними інститутами політичної системи»[88]. Водночас варто

констатувати, що процес становлення партійної системи в Україні далекий від завершення. Наявність 172 партій не є свідченням сформованої багатопартійності, а навпаки, свідчить про суттєві проблеми у розвитку партій. Зростання їхньої кількості є не відповіддю на суспільний запит, а результатом дії чинників негативного впливу: прагнення окремих груп еліт до легалізації і просування корпоративних інтересів; «клонування» партій; недосконалої правової бази їхнього функціонування та участі у виборчому процесі і державно-владній діяльності.

Низький рівень ефективності прийняття і реалізації державних рішень в Україні визначається сплетінням таких факторів: відсутність інституційних стимулів для консолідації партій, що зумовлює фрагментованість та слабку інституціоналізованість партійної системи; відсутність впливу політичних партій на діяльність виконавчої влади, що є наслідком нерозвинутості партійної системи та конституційної неврегульованості; політична неструктурованість парламенту через недосконалість виборчої системи та законодавчої бази функціонування Верховної Ради. Наслідками цього є: дискредитація ідеї багатопартійності; посилення соціальної апатії та відчуження від влади; просування України шляхом становлення «керованої демократії».

В умовах трансформації суспільства виникають різні, часто непередбачувані явища — від конфронтації до глобальних зрушень у характері функціонування партійних систем, у зв'язку з чим значно зростає вплив на суспільство партійної системи як консолідуючої структури. Прогнозуючи розвиток багатопартійності, можна передбачати, що партійна система України буде поступово трансформуватися від атомізованої з великою кількістю нечисленних і маловпливових партій до більш стабільної плюралістичної системи.

Виходячи з вище зазначеного, констатуємо, що партійна система в Україні досі перебуває в стадії трансформації. Багатопартійність не має органічного зв'язку із соціальною структурою, а в більшості випадків — і з артикульованими суспільними інтересами. Отже, за всіма критеріями, що визначають рівень інституціонального розвитку партійної системи, в Україні існує поки що слабка й нерозвинена система партій. Така ситуація походить від неукоріненості партій у суспільстві, відсутності чітких ідентифікацій партій у виборців та взагалі від незавершеності процесу соціальних трансформацій у суспільстві.

Висновки

Історичний досвід свідчить, що успіх національного державотворення не в останню чергу залежить від вибору форми організації влади та методів її здійснення. Створення ефективних і авторитетних органів управління дає можливість політичному проводу найповніше реалізувати свою стратегічну програму суспільно-економічних перетворень, виправдати сподівання, покладені на нього громадськістю. І навпаки, відсутність чітко організованого, сильного адміністративного апарату посилює анархічні та охлократичні тенденції в суспільстві, стає однією з причин втрати влади тією чи іншою політичною силою. Саме в розробці адекватної політичним реаліям державної моделі і полягає основне завдання правлячих партій.

Узагальнюючи державотворчий досвід українських політичних партій, можна запропонувати низку рекомендацій. Основними серед них є такі:

– незважаючи на ідеологічні розбіжності, політичні партії повинні виходити з того, що висхідним моментом вироблення стратегії та тактики має бути національний та державний інтерес;

– політичні партії можуть розраховувати на позитивні результати тільки за умов органічного узгодження в програмах та практиці як національних, так і соціальних чинників. Відсутність цього, як свідчить історичний досвід, часто призводила до того, що ініціатива перехоплювалася інонаціональними політичними силами, які перебирали на себе функції державного управління;

– у своїй діяльності політичні партії мають обережно оперувати спекулятивними моментами, утримуватися від використання екстремістських гасел, здатних внести розбіжності та розкол в українське суспільство;

– консолідації українського суспільства, особливо в часи виборчих кампаній, відповідало б активне блокування політичних партій, а не їхня конфронтація (часто на ґрунті дріб'язкових розбіжностей), що породжує здебільшого електоральні невизначеності та штучні протистояння;

– в практичному житті домагатися пріоритету загальнодержавних інтересів і завдань над вузькопартійними прагненнями та цілями;

– керівництву політичних партій бажано враховувати наукові засади партійного будівництва, в процесі формування партійної

діяльності творчо та критично використовувати як позитивний, так і негативний досвід;

– розв'язанню актуальних питань діяльності сучасних українських партій, вирішенню нагальних завдань перспективного вітчизняного партійного будівництва могла б сприяти науково-теоретична конференція «Політичні партії і демократичний процес: українська традиція і сучасність», яку можна було б провести в 2010 р., присвятивши 110-й річниці РУП та 115-й річниці УСДРП, на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

---

[1] Програма Української (русько-української) радикальної партії // Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. — К.: Консалтинг, Фенінкс, 1993. — С. 8–12.

[2] Там само. — С. 12–13.

[3] Там само. — С. 14.

[4] Програма соціалістичної партії в Австрії. Організаційний статут Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини. — Львів, 1910. — С. 8.

[5] Програма української національно-демократичної партії // Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. — С. 23–24.

[6] Там само. — С. 58–59.

[7] Там само. — С. 96.

[8] Там само. — С. 89–90.

[9] Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії. — К.: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2005. — С. 159.

[10] Громадська думка. — 1906. — № 58. — 12 березня. — С. 1.

[11] Рідний край. — 1906. — № 13. — 31 березня. — С. 7.

[12] Громадська думка. — 1906. — № 93. — 25 квітня. — С. 1–2.

[13] Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Назв. праця. — С. 165.

[14] Громадська думка. — 1906. — № 113. — 18 травня; № 117. — 24 травня. — С. 2–3; № 140. — 20 червня. — С. 2; № 158. — 11 липня. — С. 12.

[15] Рада. — 1906. — 14 листопада.

[16] Там само. — 1907. — 16 березня.

[17] Доморослий В. Українська громада в II Державній думі // Віче. — 1998. — № 4. — С. 133.

[18] Вісті з Думи. — 1907. — № 7. — С. 2.

[19] Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Назв. праця. — С. 176.

[20] Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — С. 74–75.

[21] Там само. — С. 86.

[22] Робітнича газета. — 1917. — 6–7 квітня.

[23] Нова Рада. — 1917. — 28 березня.

[24] Там само. — 9 квітня.

[25] Робітнича газета. — 1917. — 11 квітня.

[26] Боротьба. — 1917. — 8 травня.

[27] Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. — Зальцведель, 1919. — С. 11.

[28] Нова Рада. — 1917. — 7 травня.

[29] Там само. — 21 липня.

[30] Там само. — 9 липня.

[31] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — С. 138–139.

[32] Персональний склад Української Центральної Ради, затверджений мандатною комісією шостих загальних зборів 8 серпня 1917 р. // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998. — С. 211–227.

[33] Нова Рада. — 1918. — 15 травня.

[34] Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. У 7-т. — Т. 1. — Торонто, 1962. — С. 139.

[35] Робітнича газета. — 1919. — 14 лютого.

[36] Там само.

[37] Трудова Республіка. — 1919. — 22 лютого.

[38] Там само.

[39] Робітнича газета. — 1919. — 15 квітня.

[40] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: В 3-х т. — Прага, 1942. — Т. 1. — С. 156.

[41] ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 231. — Арк. 1.

[42] Там само. — Ф. 4657. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

[43] Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: В 4-х т. — Прага, 1921. — Т. 4. — С. 138.

[44] Визволення (Кам'янець-Подільський). — 1919. — 5 липня.

[45] ЦДАВО України. — Ф. 1429 — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 33–35.

[46] Вісник УНР. — 1919. — 16 серпня.

[47] ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 103.

[48] Вісник УНР. — 1919. — 19 вересня.

[49] ЦДАВО України. — Ф. 3305. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 31 зв.

[50] Там само. — Ф. 1065. — Оп. 4. — Спр. 8. — Арк. 20.

[51] Наш шлях. — 1920. — 8 червня.

[52] Мазепа І. Назв. праця. — Ч. ІІІ. — С. 36.

[53] Вільна Україна. — 1921. — Ч. 1–2. — С. 141.

[54] Верховна Рада України четвертого скликання. — К.: Парламентське видавництво, 2006. — С. 51.

[55] Голос України. — 2007. — 28 березня.

[56] Голос України. — 2006. — 23 травня.

[57] Доповідь про стан законодавчої роботи за результатами діяльності Верховної Ради України четвертого скликання (2002–2006 роки). — К.: Парламентське видавництво, 2006. — С. 9.

[58] Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року // Відомості Верховної Ради. — 2005. — № 2.

[59] Там само.

[60] Дзеркало тижня. — 2008. — 23–29 лютого.

[61] http://sofia.com.ua/page125.html

[62] http://sofia.com.ua/page125.html

[63] http://sofia.com.ua/page125.html

[64] Див. дет.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82

[65] http://sofia.com.ua/page126.html

[66] http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82

[67] Там само.

[68] http://sofia.com.ua/page126.html

[69] http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=8

[70] http://sofia.com.ua/page126.html

[71] http://sofia.com.ua/page126.html

[72] Там само.

[73] Конончук С. Переправа — 2010 // Форум нації. — 2009. — Грудень.

[74] Доповідна записка «Про негативні тенденції у Компартії України, які заслуговують першочергової уваги» (28 червня 1990 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Спр. 32. — Арк. 18.

[75] Там само. — Арк.40.

[76] Див. детал.: Балабан Р. Перспективи розвитку сучасних політичних сил в Україні // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2007. — Вип.10. — С. 257.

[77] Кульчик Ю. Украина осенью 1994 года // http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/oct_94/ukr.html

[78] Там само.

[79] Дзеркало тижня. — 1996. — 13–20 жовтня.

[80] Див дет.: http://www.minjust.gov.ua/

[81] Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К., 1998. — С. 325–327.

[82] Українське суспільство. 1992–2008. Соціологічний моніторинг. — К., 2008. — С. 501.

[83] Українське суспільство. 1992–2008. Соціологічний моніторинг. — С. 501.

[84] Кремень В., Ткаченко В. Назв. праця. — С. 325–327.

[85] http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=8

[86] Див.: Конончук С. Чому в Україні неможлива «партія влади»« // RU. — 2008. — 8 липня.

[87] Там само.

[88] Політичні партії в демократичному суспільстві / Й. Тезінг, В. Гофмайстер (видавці). — К., 1997. — С. 5.

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ

Авторський колектив: кандидат історичних наук О. П. Дергачов (Вступ, розділи II-IV), доктор соціологічних наук С. О. Макєєв (Розділ I)

Особливості суспільно-політичних трансформацій в Україні та Росії. Аналітична доповідь присвячена вивченню суспільно-політичних чинників формування політики України щодо Росії, ролі історичного минулого у формуванні масової свідомості, процесів ідентифікації та самоідентифікації українців. У роботі також узагальнено та проаналізовано матеріали соціологічних досліджень українських та російських інститутів та центрів з проблематики проекту.

Особенности общественно-политических трансформаций в Украине и России. Аналитический доклад посвящен исследованию общественно-политических факторов формирования политики Украины относительно России, роли исторического прошлого в формировании массового сознания украинского народа, процессов идентификации и самоидентификации украинцев. Работа основана на обобщенных и проанализированных материалах социологических исследований украинских и российских институтов и центров по проблематике проекта.

Ukraine and Russia in mitual contact and perception. The Ukrainians about Russia and the Russians. The Russians about Ukraine and the Ukrainians. Analytical issue devoted to the study of socio-political factors of the policy of Ukraine about Russia, and the role of the historical past in the formation of mass consciousness, the processes of identification and identity of Ukrainians. The work is based on generalized and analyzed materials of sociological research of Ukrainian and Russian institutes and centres on issues of the project.

Зміст

Вступ 203

Розділ I. Суспільні настрої та оцінки фінансово-економічної кризи громадянами Росії та України 205

Розділ II. Самоідентифікація як складова державотворення в Росії та Україні 212

Розділ III. Особливості самоідентифікації Росії 222

Розділ IV. Проблеми самоідентифікації України 234

Вступ

Україна та Росія демонструють складний набір подібного та відмінного у тих проблемах і тому шляху розвитку, який став для них можливим, а певною мірою й вимушеним після оформлення власної державності. Оцінити пропорції спільного і особливого, їхню об'єктивну обумовленість, динаміку, характер взаємодії дуже непросто. Тут, звичайно, є підстави говорити про об'єктивні та суб'єктивні причини і навіть про інформаційно-пропагандистську і психологічну боротьбу, яка точиться навколо цих питань. Але доречно констатувати явище якісно іншого порядку. Поява нових незалежних держав стала передовсім наслідком нездатності центру втримати контроль над республіками, а не наслідком визрівання якісно нових суспільно-політичних сил, готових запропонувати оригінальну альтернативну парадигму буття. Багато в чому ця нездатність далася взнаки раніше, ніж виникла відповідна позитивна складова, — готовність союзних республік до повноцінного самостійного існування. 1991 року обговорювали новизну геополітичної ситуації, пов'язану з розпадом СРСР, не надаючи адекватної уваги іншому виміру змін, припиненню функціонування соціалістичної системи. В центрі уваги були питання державного будівництва, якими підмінялися завдання суспільних трансформацій. Це суттєвим чином відрізняє країни регіону СНД від решти колишніх європейських держав, що належали до соціалістичного табору.

Події останнього періоду підтверджують як суттєві об'єктивні складності пострадянських трансформацій, так і недостатнє розуміння національними елітами необхідності створювати не тільки конкурентоспроможні держави, а й якісно новий гармонійний та динамічний суспільний лад. Те, що відбувається в Росії, свідчить про незацікавленість політичної еліти в повноцінній модернізації і про її зосередження на пошуку особливого національного шляху з вибірковим (утім, досить широким) використанням імперської та радянської ідейної спадщини і бюрократичних традицій. Спостерігається свідоме конструювання політичної системи, яка б не висувала до еліти тих вимог, що пов'язані з демократичним устроєм, але давала змогу ефективно відповідати на виклики сучасності. Ідеологи нової Росії розраховують на комбіноване використання елементів ринку і ручного управління, обмеження реальної політичної конкуренції і підтримання патерналістських механізмів у стосунках між владою та громадянами. Така модель

не передбачає системних суспільних трансформацій, тобто дає змогу взагалі відмовитися від реалізації найскладнішого завдання, яке постало перед пострадянськими державами, до того ж надзвичайно болючого для самої еліти.

У країнах Центрально-Східної Європи та Балтії такі трансформації виглядали демократичним транзитом. Їхньою ключовою ланкою була саме зміна, якісне оновлення еліт. Реформи в балканських країнах відбувалися повільніше — передовсім внаслідок того, що важчими виявилися завдання державотворення. Події останніх 5 років в Україні мають суттєве спільне саме з російськими та балканськими зразками. При цьому більшою мірою це стосується проблем, що мають бути розв'язані. Україна має певні переваги перед Росією внаслідок утвердження політичного плюралізму і становлення громадянського суспільства, але водночас набагато слабші традиції державності. Наявні й особливі складності з національною самоідентифікацією, характерні й для західнобалканських країн, і при цьому наша держава не може повноцінно скористатися зі стабілізуючого впливу об'єднаної Європи. «Помаранчевий період» історії незалежної України характеризувався спробою вийти за межі пострадянської парадигми державотворення і реалізації європейської моделі суспільно-політичного розвитку. Наслідки виявились обмеженими та суперечливими. Революційний імпульс 2004 року був недостатній для переходу від авторитаризму до реальної працюючої демократії. Політична боротьба, брак суспільної консолідації, розколотість еліти не дають змоги реально приєднатися до європейських інтеграційних процесів. Період «після Ющенка» повертає альтернативу: новий етап демократизації, європеїзація країни чи повернення до копіювання російської моделі. У будь-якому випадку порівняльний аналіз суспільно-політичних процесів в Росії та Україні є дуже корисним для розуміння закономірностей становлення та трансформацій країн пострадянського регіону, а також для розвитку двосторонньої співпраці.

РОЗДІЛ І. Суспільні настрої та оцінки фінансово-економічної кризи громадянами Росії та України

Сприйняття поточних подій, процесів та ситуацій громадянами, що його виявляють та фіксують у перебігу репрезентативних опитувань населення, часто точніше називати не «громадською думкою», а «суспільними настроями». Річ у тім, що коректне соціологічне конструювання «громадської думки» потребує достатньо складних методичних процедур, застосування яких дає змогу встановити і стійке ментальне утворення, що його правомірно ототожнити з «думкою», і певну категорію її компетентних носіїв[1]. Тим часом реакції на «злобу дня», що їх вимагають від респондентів інтерв'юери з анкетами, формуються під впливом розмаїтих чинників, а їхні інтенсивність чи модальність здатні змінюватися досить суттєво за короткі проміжки часу. Тому такі реакції є радше «настроями» — лабільними, нестійкими і нежорсткими ментально-емоційними станами. Тобто це те, як індивіди оцінюють ситуацію в цей і тільки в цей момент, а отже, немає гарантій, що така оцінка відтвориться через певний проміжок часу.

Фінансово-економічна криза є глобальним явищем; тому й визначають її як «світову». Здається, усі нині розуміють, що саме таке визначення означає: криза не локального походження, її вплив є тотальним за характером і не має національних обмежень, а ресурси чи активи її послаблення та подолання накопичуються спільними зусиллями на наддержавному рівні. Водночас тотальність впливу не передбачає його рівномірності: адже економіки та фінансові системи різних країн вельми відрізняються здатністю компенсувати наслідки кризових явищ та чинити їм опір. Стало очевидним, що бездоганно ефективних економік у світі немає, а є сильні і слабкі. Причому саме «сильні» економіки спровокували глобальне захворювання під назвою «фінансово-економічна криза», саме вони були латентними носіями небезпечної інфекції, яка й спровокувала соціально-економічну пандемію. Але якщо міцні економіки тією чи іншою мірою занедужали з оптимістичними прогнозами на одужання, то у слабких різко загострилися ще й власні хронічні хвороби. Криза тут зіграла роль такого собі каталізатора, помітно розширивши горизонт невизначеності щодо перспектив оздоровлення.

Для окремих індивідів як рецесія економіки, так і множинні розриви у ланцюгу взаємних фінансових зобов'язань між різними суб'єктами господарської та трудової діяльності обертаються скороченням доходів, зростанням ризиків втратити роботу, необхідністю коригувати структуру та обсяги споживання. Звісно, серед індивідів тягар кризи розподіляється диференційовано, оскільки одні захищені краще, інші гірше, шанси одних адаптуватися до нових умов вищі за шанси й можливості інших. І наївно було б думати, що внаслідок економічного спаду програють буквально усі. Але в масовому опитуванні тих, хто отримав дивіденди, не виявити — в репрезентативних вибірках ані «дно», ані істеблішмент не представлені.

Для Росії та України маємо два проведених у лютому та квітні 2009 року репрезентативних опитувань Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД) та українською компанією «Research&Branding Group». Відповідні дані у вигляді прес-релізів доступні на сайти ВЦИОМу[2] та у вигляді презентацій на сайті української компанії[3]. Значна частина порівняльних даних зведена у таблицю 1, які нижче коротко коментуються (у лютому є дані й по Білорусі; не всі позиції представлені в обох звітах, звідси й їхня відсутність у відповідних клітинах таблиці). Крім того, щоб скласти уявлення про узагальнений вплив кризи, залучаються й дані омнібусу Інституту соціології НАН України щодо динаміки соціального й матеріального статусів опитаних.

У лютому більшість опитаних в Росії (56%) та в Україні (62%) були сильно стурбовані кризою, тоді як в Білорусі про це свідчив лише кожний третій (30%). В квітні ж в Росії таких було вже дві п'ятих (43%), а в Україні половина (52%). Тобто приблизно кожний десятий в обох країнах очікував на більш серйозні негативні наслідки; втім, такі очікування не справдилися. Точніше, криза з несподіваної й неприємної новини природно перетворилася на факт повсякденного життя та рутини новинних повідомлень мас-медіа. Опосередкованим підтвердженням таких припущень є й те, що за цей проміжок часу частка тих в Україні, хто переконаний у досягненні піку кризи, зросла в 1,6 раза (з 32% до 46%), а частка тих, хто повідомляв про стабільність своїх доходів, зменшилася лише з 32% до 29% (в Росії з 39% до 36%): частина громадян явно позбавилася побоювань щодо інтенсивності кризи. Водночас у квітні майже кожний восьмий в Росії (13%) і тільки кожний двадцятий в Україні (5%) заявляв, що не відчуває жодної кризи і зовсім нею не переймається.

Таблиця 1

Сприйняття та оцінки фінансово-економічної кризи в Росії та Україні (%, лютий та квітень 2009 року)

	Росія, лютий	Росія, квітень	Україна, лютий	Україна, квітень	Білорусь, лютий
1	2	3	4	5	6
Сильно стурбовані кризою	56	43	62	52	30
В країні пік кризи		37	29	46	
В країні погана економічна ситуація		42		88	
Доходи залишилися на попередньому рівні	39	36	32	29	47
Зросли ціни на продукти та послуги		84		90	
Зменшилися доходи	40	40	47	49	40
Доводиться відмовлятися від деяких продуктів та послуг	25	26	35	31	25
Затримується заробітна плата, пенсії, стипендії	21	16	25	21	11
Звільнення з роботи	17	14	13	17	8
Відкладають гроші на випадок втрати роботи	18	13	18	21	19
Вимушені економити на витратах	43	58	67	66	30
Економія на продуктах харчування	50	44	56	60	42
Економія на одязі, взутті	42	44	56	53	39
Економія на відпочинку, відпустці	29	37	34	33	20
Економія на дозвіллі та розвагах	30	38	34	29	25
Економія на предметах розкошів	14	20	18	15	14
Економія на комунальних платежах	14	9	21	20	12
Економія на лікуванні, медикаментах	24	18	28	30	15

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
Не брали б участі в акціях протесту для захисту своїх інтересів	57	57	38	41	62
Згодні з тим, що країна вийде з кризи однією з останніх		23		68	
Згодні з тим, що країну очікує економічна катастрофа		15		52	

До того ж переважна більшість українців (88%) оцінювала економічну ситуацію як погану, що вдвічі більше, ніж в Росії (42%). Вони ж значно песимістичніше дивляться на здатність державних структур та інституцій вгамувати кризу: 68% громадян згодні з тим, що країна однією з останніх вийде з кризи, а кожний другий (52%) вважає, що країні не уникнути економічної катастрофи (в Росії, відповідно, 23% та 15%). В Україні більш масово усвідомлюється й необхідність тиснути на виконавчу владу задля прийняття ефективніших заходів: 41% респондентів не брав би участі у жодних акціях для захисту власних інтересів, а в Росії таких було 57% (у Білорусі в лютому — 62%).

Для громадян криза проявляється, а значить і сприймається, насамперед через зростання цін на товари та послуги. Про це в квітні повідомляють 90% респондентів в Україні та 84% в Росії. Половина опитаних в Україні констатує зменшення доходів (49%, в Росії 40%), кожний п'ятий-шостий говорить про затримки у виплаті заробітної плати, пенсій, стипендій (20% в Україні, 16% в Росії). Частка тих, хто внаслідок кризи втратив роботу, майже однакова за даними квітневого обстеження — 17% в Україні й 14% в Росії за невиразної динаміки впродовж двох місяців. При цьому кожний п'ятий українець (21%) й кожний восьмий росіянин (13%) підтверджують у квітні, що відкладають гроші на випадок втрати роботи.

В Україні громадяни більше стурбовані фінансово-економічною кризою і частіше за громадян Росії заявляють в опитуваннях про скорочення обсягів споживання, фактично у перехід на більш суворий режим економії, відмову від короткострокових й довгострокових споживчих планів. Так, у квітні дві третини (66%) вимушені економити на витратах, тоді як в Росії 58% (в лютому — 43%; не скорочують витрати 14% опитаних в Росії та 6% в Україні).

Українці більше економлять на харчуванні (60% і 44%), на одязі й взутті (53% і 44%), на комунальних платежах (20% і 9%), на медикаментах та лікуванні (30% і 18%). Водночас росіяни частіше за українців відмовляються від витрат на дозвілля і на розваги (38% і 29%), на відпочинок (37% і 33%, хоча в лютому все було навпаки), на предметах розкоші (20% і 15%). Інакше кажучи, внаслідок кризи в Україні респонденти частіше обмежують себе у задоволенні повсякденних потреб, а в Росії опитані частіше скорочують програми і плани економічної поведінки, які потребують значних грошових ресурсів. Тобто в Україні економлять на найнеобхіднішому, а в Росії — на бажаному, привабливому.

Таким чином, по-перше, українці більш стривожені, ніж росіяни, якщо під тривогою розуміти, як це найчастіше і робиться, напругу з джерелом у вигляді несумісності між реальною ситуацією та тим, якою її хотіли би бачити індивіди або ж до якої вони призвичаїлися. По-друге, в Україні домінантну сферу скорочення грошових витрат становлять повсякденні потреби (їжа, одяг, комунальні послуги, ліки). Останнє справедливо й для Росії, проте тут помітно більше тих, хто намагається економити на предметах та послугах довгострокового вжитку. По-третє, готовність до дій із захисту своїх прав та інтересів (принаймні вербально висловлена готовність) в Україні вища, ніж у Росії.

Утім, відповідь на запитання щодо причин зазначених відмінностей не очевидна. Ясно, що індивіди в обох країнах по-різному оцінюють кризову ситуацію — в Україні критичніше, аніж в Росії, і вони гостріше непокояться з цього приводу. Ось і все, що можна сказати, спираючись на наявні дані. Некоректно було б говорити, що в цілому криза в Україні гостріша за кризу в Росії, а звідси й різні суспільні настрої. Для подібного твердження відповіді респондентів — не надто надійний фундамент. Все, що тут дозволено досліднику, — сформулювати декілька гіпотез щодо походження відмінностей й спробувати їх перевірити в окремому обстеженні.

Крім того, коли індивіди констатують погіршення особистісних матеріально-фінансової та трудової ситуації, то це є фактичним визнанням того, що вони здійснюють низхідну соціальну мобільність, вони опускаються в деякій уявній соціальній ієрархії. В омнібусі 2009 року Інституту соціології НАН України ставилися традиційні запитання з проханням розмістити себе на соціальній драбині, що налічує 7 щаблів, та оцінити матеріальний стан за 11-бальною шкалою.

На рис. 1 представлена динаміка зміни частки індивідів, які останні десять років розміщували себе на четвертій та п'ятій сходинках драбини із 7 щаблів (перша сходинка — найнижча), тобто тих, хто залічував себе до середньої верстви населення України, а то й відчував себе в середині уявної соціальної ієрархії такого вигляду. І саме ці щаблі наймасовіше залишали індивіди впродовж останнього року, а приріст відбувався виключно на перших трьох щаблях — у масовому опитуванні жоден не заявив про «виграш» чи прибуток внаслідок кризи. А тих, хто не відчув її або ж нічого не втратив, як зазначалося вище, за самооцінкою приблизно 5% в Україні.

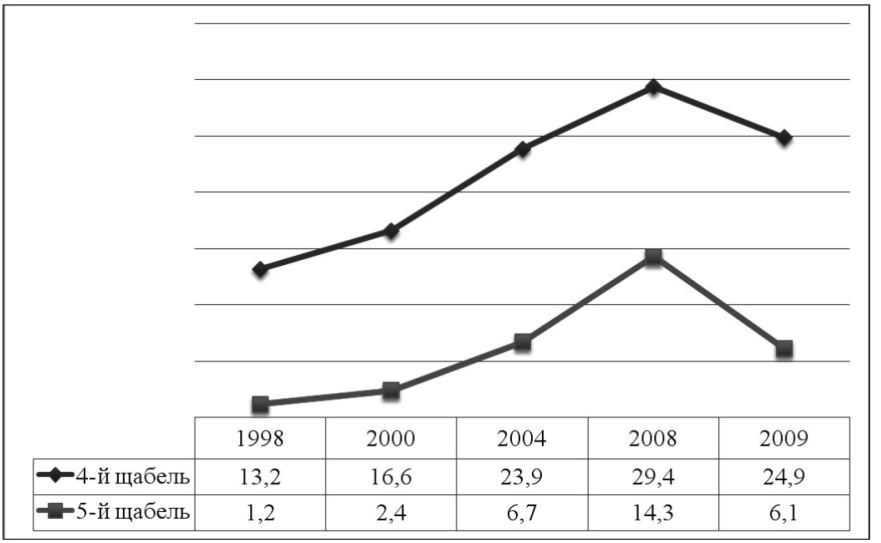

Рис. 1. Динаміка частки респондентів, які розміщували себе на 4-й та 5-й сходинках у 1998–2009 рр. (%)

Якщо за чотири роки з 2004 до 2008-го частка індивідів, які розташовували себе на п'ятій сходинці, зросла в 2,1 раза (з 6,7% до 14,3%), то за рік кризових явищ вона зменшилася в 2,3 раза — з 14,3% до 6,1%. Статусна позиція цих респондентів не витримала негативних наслідків фінансово-економічної кризи. Із врахуванням 5-відсоткових втрат на 4-й сходинці майже 13% опитаних здійснили вимушену низхідну соціальну мобільність, водночас приблизно на 5% збільшилася частка на третій і другій сходинках

і на 3% — на першій. Скоріше за все більша частина з них опинилася на третій сходинці, а з останньої на крок чи два відступили ті, хто рік тому впевнено на ній почувався. Однак отримані дані не дають змоги з'ясувати це точніше.

У квітневому опитуванні 2009 року ВЦВГД та RBG 22% українців стверджували, що за останній місяць їхні доходи зменшилися на чверть, а 26% — наполовину (в Росії, відповідно, на 26% і 18%). 30 червня 2009 року на прес-конференції заступник Державної податкової адміністрації України Сергій Лекарь повідомив: загальна сума задекларованих громадянами за 2008 рік доходів порівняно із 2007 роком зменшилася на 26,8%. Тим часом кількість громадян, які вперше задекларували чистий дохід більший за мільйон гривень, зросла з 7044 осіб до 7423. Це ті, хто на початковому етапі кризи дещо й «виграли». Втім, слід нагадати, що декларують свої доходи приблизно 1,5–1,7% громадян України, старші за 18 років (542 тисячі у 2008 році) — ті, хто отримує їх за операції з інвестиційними активами, оренду нерухомого майна, відчуження рухомого і нерухомого майна заробітною платою[4].

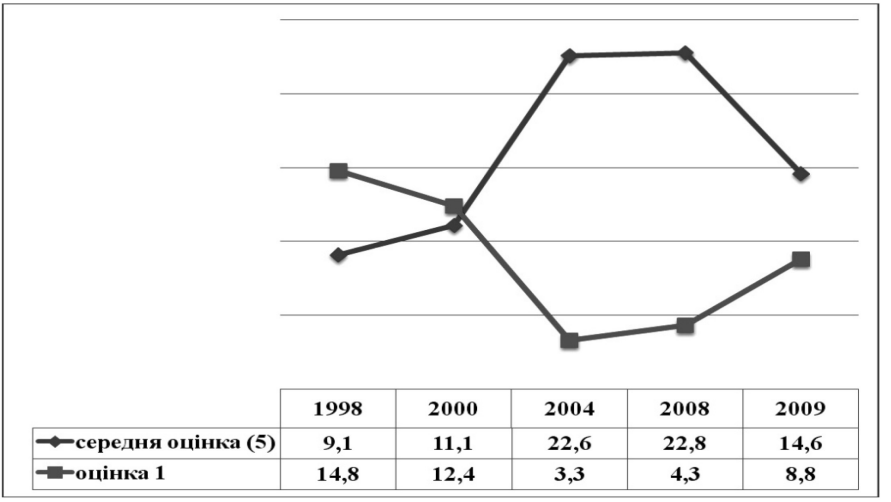

Рис. 2. Динаміка частки респондентів, які у 1998–2009 рр. давали середню (5), а також чи не найнижчу (1) оцінки матеріальному рівню життя сім'ї (%)

«Нормальні» ж громадяни втрачали позиції як у соціальній, так і матеріальній ситуації. Підтвердження цьому в самооцінках

матеріального становища сім'ї за 11-бальною шкалою, де 0 найнижча оцінка, 10 — найвища, а 5 — середня, які зафіксовані в омнібусі Інституту соціології НАН України. На Рис. 2 представлена динаміка для оцінок 5 (середня) та 1 (перша за найнижчою). За останні десять років частка тих, хто визнавав свою сім'ю «середньою» за матеріальним рівнем життя, зросла в 2,5 раза — з 9,1% у 1998 році до 22,8% у 2008 році. Рік по тому вона зменшилася в 1,6 раза: до 14,6%, опустившись на рівень 2000–2001 років. А найбільший приріст на 4,5% відбувся саме за оцінкою «1», тоді як на інших на 2–3%.

Отже, громадяни України в середньому оцінюють свою соціальну та матеріальну ситуації так само, як вони це робили 5–6 років тому, ближче до середини поточного десятиліття. В «середньому» тут і означає, що хтось відступив дещо далі, хтось — дещо ближче, з нерівномірно розподіленими між ними ефектами та наслідками світової кризи кредитів та платежів. Насправді ж для певної кількості індивідів відбувся рух у зворотному напрямі за часом: подолавши певний шлях, вони не з власної волі опинилися там, де вже були раніше. Більша або менша інфляція індивідуальних та сімейних здобутків і напрацювань — такою є соціальна ціна кризи.

РОЗДІЛ II. Самоідентифікація як складова державотворення в Росії та Україні

Проблема національної самоідентифікації як для України, так і для Росії значною мірою зводиться до питання щодо дійових осіб цього процесу. Адже основні характеристики держав як міжнародних акторів мають бути пред'явлені міжнародній спільноті за умов, коли політичні нації ще тільки формуються, а дискусії щодо національних інтересів не завершені. Центрально-Східна Європа (включно з Прибалтикою) дали ефект новизни: адже радикальне оновлення еліт сприяло появі (відродженню) на місці «ідеологічно уніфікованих» членів східного блоку самобутніх націй європейського ґатунку. На пострадянському просторі ситуація змінювалася за іншою логікою. По-перше, відразу почала відновлюватися цивілізаційна специфіка нових незалежних держав. Це частково перекривало і, отже, вирішувало проблему національної самоідентифікації для країн Середньої Азії та Азербайджану. Дещо спрощує це завдання етнонаціональна структура населення багатьох колишніх

республік; так, скажімо, на відміну від України, Грузії (Вірменії, Молдові) немає потреби пояснювати, що вони «не Росія». Три східнослов'янські держави мають особливі проблеми щодо взаємного відокремлення, переформатування взаємин з урахуванням чинника державного суверенітету. Характерно, що навіть підходи до цих завдань, які врешті-решт утвердились у практиці української та російської еліт, є принципово різними. Якби питання самоідентифікації вирішували два відносно стандартні та розвинені суспільства, наприклад, Чехія і Словаччини або Сербія та Хорватія, домінували б ознаки паралельності, паритетності, подібності процесів. Порівнюючи позиціонування, аргументи, стратегію і тактику самоідентифікації, обрані в Москві та Києві, бачимо суттєві ознаки незавершеності процесів розпаду імперського утворення. При цьому у самосприйнятті росіян зберігаються і навіть посилюються ознаки метрополії, а в Україні не всі готові утверджувати рівність у стосунках з колишнім «старшим братом».

Підвищення статусу носіїв влади на місцях і загалом можливостей республіканської еліти стали найвиразнішим результатом кризи радянського ладу. Поява нових незалежних держав оформила нову владну конфігурацію, а спосіб унезалежнення визначив основні якісні характеристики влади. Коли СНД називають інструментом цивілізованого розлучення, говорять правду. Але не всю правду і навіть не основну її частину. Сутність ситуації на пострадянському просторі полягає в недостатній готовності колишніх республік до суверенного існування. Така готовність існувала тільки в країнах Балтії, де був виразний суспільний потяг до відновлення державності і передумови до зміни еліт. У решті випадків провідна роль залишилася за колишньою елітою, яка не могла артикулювати інтереси нових незалежних націй і запропонувати адекватну обставинам стратегію. Ця еліта сама пристосовувалася до нової ситуації і потребувала підтримки. При цьому вона була носієм таких цінностей, які відгороджували її від Європи і формували відносно ізольований регіон «близького зарубіжжя». Для правлячої верстви пострадянських держав незалежність стала надзвичайно важким випробуванням. Суспільно-політична спадщина, економічні реалії, власний досвід — усе це визначало їхню орієнтацію на консервацію залишків старих зв'язків, на минуле, а не на майбутнє. Найскладніші завдання утвердження гуманітарної самодостатності і відокремленості мали вирішувати Україна та Білорусь. Водночас тут діяв й чинник масштабнішого вибору:

адже реінтеграційні проекти чи просто збереження особливих пріоритетних стосунків з Росією становлять варіант геополітичної орієнтації, альтернативний тому, на який беззастережно орієнтувалася та орієнтується решта європейських країн. Скажімо, стосунки між колишніми республіками СФРЮ, за всієї їхньої складності, фактично є явищем у межах європейської спільноти, на яку орієнтуються всі ці нові незалежні держави.

Східнослов'янська чи православна цивілізація ніколи не мала виразної власної державної оболонки. Російська імперія підходила для цього найкраще, але при цьому претендувала на більше. Її експансія на Схід та Південь розчинила цей цивілізаційний проект і зруйнувала можливості ефективної взаємодії соціокультурної еволюції та державного будівництва. Комплекс пов'язаних з цим проблем зазнав видозмін у комуністичний період і, нарешті, був успадкований новими незалежними державами. Аби впевнено стартувати у незалежність, Україні необхідно визначити ставлення до цивілізаційних цінностей — тих, які мають бути збережені і носієм яких має стати українське суспільство, і тих, яких слід і реально можна позбутися. Шлях до незалежності був недостатньо прямим і оминув цей комплекс питань. Країна й досі не має органічного підґрунтя для забезпечення самобутності й успішного подальшого розвитку. В суспільному, гуманітарному плані унезалежнення не є завершеним, і це обмежує можливості побудови сучасної дієздатної держави, адже воно не створює необхідної для цього суспільної основи.

Для Росії та України завдання самовизначення мають різний формат. Якщо для України, незважаючи на її значні масштаби, з самого початку основною була проблема готовності до реальної незалежності, повноцінного використання національного суверенітету, Росія вкотре мала оцінити власні перспективи й обирати адекватну довгострокову стратегію. Вона має сумний досвід щодо реалізації національних проектів, якими були «Російська імперія» та «СРСР». Обидва були надзвичайно амбітними, пов'язаними із втягуванням, об'єднанням, «веденням» інших народів. Обидва, особливо другий, відрізнялися концептуальним супроводом, тобто обґрунтовувалися теоретично та супроводжувалися ідеологічно, по-пропагандистському. У державі, що постійно потребувала посиленої централізації, закономірно склалася надпотужна бюрократія, виникла потреба у державній ідеології. Тим показовішим і болісніше був крах 1917 та 1991 років і тим складніше було

інтерпретувати такий перебіг подій на державному (офіційному) рівні, для масової свідомості та з огляду на проблеми, які виникають у межах завдань наукового тлумачення суспільно-політичних процесів. Дотепер в Росії цим завданням опікуються переважно офіційні ідеологи та політтехнологи, отже, воно вирішується переважно у форматі інтересів владного істеблішменту. Закономірно, що серед варіантів самовизначення Росії і цього разу не розглядалася можливість класичного варіанта «звичайної нації»; новий державний проект базується на ідеї збереження та відродження усіх можливих ознак наддержави, що передбачає серйозні ускладнення для становлення пострадянських ННД і однієї з перших — України.

Росія вирізнялася серед інших, попри те, що не мала як республіка власних центральних виконавчих органів. Союзні владні структури і вища бюрократія, що їх заповнювала, виявилися цілком готовими до управління цією країною в її новому форматі, підхопили естафету і забезпечили свою легітимність. Але інерція мислення цього загону управлінської еліти не є задовільним поясненням того феномена, що Росія намагається наслідувати СРСР у багатьох аспектах внутрішньої та зовнішньої політики. Для Росії розпад союзної держави був втратою свого власного політичного проекту і слугував імпульсом до реставрації, до реваншу, породжував прагнення підтвердити правильність раніше обраного шляху. Для України ця подія означала початок власного нового проекту і, якщо не суцільну, то суттєву ревізію минулого. Не всі в Україні на це згодні і до цього готові. Є чимало таких, хто волів би повернутися до «спільного минулого», але проблема полягає в тому, що умовно спільним є лише колишнє минуле. Не існує вже не тільки аналогічного тому минулому сучасного. Московські ідеологи вже привласнили спільну історію і активно нав'язують свою інтерпретацію. Водночас, залишається нерозв'язаною проблема повноцінної адаптації відповідної частки українських громадян до нових реалій, визначення для них природної позитивної програми, створення умов їхньої співучасті у творенні сучасної держави.

Росія з її величезними матеріальними і інтелектуальними ресурсами та традицією державності після кількох років експериментів відмовилася від повномасштабної модернізації і в основних моментах організації суспільно-політичного життя повернулася у власне минуле. Але, якщо для неї це в певному сенсі виглядає органічно, то для решти ННД, зокрема для України, немає куди

повертатися. Віковічна історія творення української держави сьогодні є важливим, але суто гуманітарним чинником, до того ж таким, що має далеко не однакову вагу для різних груп і верств населення. Звернення до радянського досвіду, тобто республіканської спадщини і до відповідних механізмів розв'язання проблем, з якими зіткнулася країна, дорівнює згортанню розбудови самодостатньої держави. Розпад союзної держави не супроводжувався системними зрушеннями на рівні суспільства та еліти. Еліта ділила владу, а маси населення переважно шукали виходу з соціально-економічної скрути, що посилювалася. Значна частина мешканців радянських республік здобуття державної незалежності сприймала як засіб розв'язання матеріальних проблем і підтримала незалежність передовсім з цієї причини. Унезалежнення мало різне значення і дало різні сигнали для окремих верств та груп населення. Реальність є такою, що від незалежності виграли далеко не всі. Надалі закріпилося специфічне, суперечливе ставлення населення до держави, яке свідчить про обмежену готовність підтримувати її і саме з нею пов'язувати свою долю.

Для більшості української еліти розпад СРСР став шансом для досягнення особистого успіху, а ідея національного відродження була і залишається нецікавою, чужою, зайвою. Лише частина еліти орієнтувалася на побудову повноцінної суверенної самодостатньої держави, але при цьому, як свідчить досвід з часів «помаранчевої революції», вона не має адекватного розуміння характеру такого завдання і реального плану його реалізації. Для значної більшості політичної і особливо бізнесової еліти зручною і достатньою є така державність, яка забезпечує їхній статус і привілеї. Їм вистачає фактично обмеженої незалежності і можливості мати підтримку від подібного за природою та системою цінностей партнера — Росії. Український владний істеблішмент на старті незалежності загальмував, обмежив процес відокремлення, роз'єднання, виходячи з групових інтересів зберегти контроль за процесом державотворення, а надалі не виявив жодної ініціативи щодо якісної реорганізації економічних та політичних зв'язків на пострадянському просторі. Тобто згадуване «розлучення» ніхто не мав на меті. Але ще більш показовим є ігнорування проблеми успадкованої багатоаспектної залежності від Росії, яка становить реальну перешкоду незалежному національному розвитку.

Закономірністю, що видається парадоксом, стало те, що внутрішні слабкості України проявилися і нагромадилися внаслідок

боротьби проти авторитаризму і спроби набути реальної державної самостійності та самобутності. До 2004 р. питання про геополітичний вибір, так само як і про модель національного розвитку, було номінальним; орієнтація на Росію — домінуючою. Це не викликає сумніву, особливо якщо взяти до уваги не офіційний формат відносин, де мали місце суперечки і елементи справжнього маневрування між стратегічними партнерами, а неформальні стосунки, які існували з Москвою і тільки з нею і які відігравали ключову роль. Надалі часткова ротація елітних груп при владі та загострення конкуренції між ними, в яку були втягнуті найширші верстви населення, виявили нові риси української державності та суспільно-політичного устрою. Поява навіть у найбільш загальному вигляді проекту перетворення України на самодостатню державу, що має свободу геополітичного вибору, викрила всю специфіку посткомуністичної державної конструкції і роль її творців. Еліта розкололася, а суспільство було нею роз'єднане у питаннях ставлення до історії країни, мови, принципів формування політичної нації, зовнішньополітичних пріоритетів, а фактично розмежування сталося за ознакою уявлень та прагнень щодо моделі та якості держави. Саме це пояснює дискусії, що не припиняються, стосовно змісту патріотизму та національних інтересів. Стабільною була держава, яка все відкладала на потім, ухилялася від вирішення зазначених вище питань, практично ні на що не претендувала і не бажала зазирати у майбутнє. Нині очевидно, що ці питання мають вирішуватися, аби відкрити перспективу подальшого самостійного державного розвитку. Але перебіг подій у 2005–2009 рр. продемонстрував, наскільки це завдання є складним. Часткова зміна базових параметрів розвитку країни після «помаранчевої революції» не супроводжувалася справжнім оновленням еліти. Присутність, навіть чисельне домінування на вищих щаблях політики, бізнесу й управління тих, хто частково чи повністю не сприймає необхідність продовження та корекції проекту державного будівництва, суттєвою мірою визначає неналежний зміст та спрямованість державної політики.

При тому, що розвиток співпраці з Росією більшість громадян України вважає першим зовнішньополітичним пріоритетом, згодна з впровадженням подвійного громадянства з нею, їм властива цілком реалістична оцінка мотивів дій РФ стосовно їхньої країни[5]. На запитання «Яким чином Росія будує свої взаємини із сусідніми країнами, що раніше входили до складу Радянського

Союзу?» 51,4% відповіли, що вона прагне домінувати на пострадянському просторі і включити ці країни до сфери свого впливу, 30,0% — що вона дотримується принципів рівноправності і поваги суверенітету цих країн, ще 18,6% утруднювалися з відповіддю[6]. А запитання «Чи зацікавлена Росія у співпраці з Україною? У чому полягає цей інтерес?» найбільш поширеними були такі відповіді: в українському ринку для російських товарів — 48,3%; у транзиті російських енергоносіїв в країни ЄС — 42,4%; у використанні інтелектуального, наукового потенціалу, робочої сили — 34,1%; у використанні природних ресурсів України — 29,3%; у виведені України з-під впливу Заходу — 27,9%[7]. Водночас, дві третини громадян висловлюються за поглиблення співпраці з Росією, тоді як кількість тих, хто підтримує згортання співпраці та зменшення впливу Росії, коливається в межах 6–13%[8]. Професійна оцінка якісних змін в українсько-російських відносинах міститься у табл. 2.

Таблиця 2

Охарактеризуйте якісний стан нинішніх відносин України з її ключовими зовнішніми партнерами. Російська Федерація[9] (%)

	X.2004	IV.2005	I.2006	XII.2006	III.2007	XII.2007	XII.2008
Зближення	49	0	0	23,5	6,4	1,9	0
Дистанціювання	5	58.2	49,2	5,9	6,4	27,4	29,6
Збереження статус-кво	10	16.4	3	3.9	6,4	13,7	0
Інтеграція	15	0	0	0	4,2	0	0
Стагнація	2	21.8	17,8	5,9	19,1	15,7	11,1
Сателітна залежність	34	9.1	16,4	25,5	31,9	3,9	14,8
Рівноправне партнерство	13	3.6	15	0	2,1	0	0
Асиметричне партнерство	47	18.2	28,3	51,0	63,8	25,5	25,9
Конкуренція, суперництво	7	34.5	14,9	15,7	4,2	27,4	14,8
Напруга	2	52.7	55,2	47,0	44,7	58,8	68,5
Ворожнеча	2	3.6	29,8	9,8	10,6	17,6	53,7
Взаємозалежність	12	16.4	16,4	17,6	8,5	23,5	11,1
Клієнт-патрональні відносини	23	3.6	11,9	11,7	23,4	5,9	9,2

Фахівці констатують різкі зміни у стосунках після «помаранчевої революції», їхню помітну залежність від політичних пріоритетів уряду, загальне загострення і ускладнення, при цьому, — збереження залежності України від потужнішого партнера.

Таблиця 3

Чинники, що негативно впливають на російсько-українські стосунки[10]

	Експерти (%)	
	Українські	Російські
Поглиблення співпраці України з НАТО	85,3	77,3
Проблеми співпраці у газовій сфері	75,2	72,3
Розбіжності з проблеми Придністровського врегулювання	52,3	53,5
Проблеми перебування Чорноморського флоту РФ в Криму	50,5	46,6
Негативне ставлення керівництва РФ до активної участі України в створенні Співтовариства демократичного вибору	49,6	46,6
Обмеження у двосторонній торгівлі	49,6	29,7
Різні підходи до формату ЄЕП	46,8	24,7
Проблеми делімітації Азово-Керченської акваторії	45,9	38,6
Недостатня ефективність діалогу на офіційному рівні	44,1	35,7
Проголошення Україною курсу на інтеграцію в ЄС	36,7	39,7
Недостатнє використання громадських каналів взаємодії	28,4	28,7
Активізація участі України в ГУАМ	23,9	39,6
Негативне ставлення керівництва України до участі в Союзі Росії та Білорусі	23,0	28,7
Проблеми поділу закордонної власності колишнього СРСР	18,3	23,7
Недостатнє забезпечення національно-культурних потреб росіян в Україні та українців у Росії	7,4	35,7
Контрольний режим на міждержавному кордоні	7,4	12,9

Переважна більшість українських експертів (56,0%) серед основних причин погіршення російсько-українських відносин передовсім назвали спроби РФ утримати Україну в сфері свого впливу з використанням різних форм тиску; 53,2% зазначили таку причину, як прагнення України вийти з-під впливу Росії, проводити самостійну зовнішню політику. Серед російських експертів такої ж позиції дотримувалися 26,7% та 41,6%, відповідно. Для них

більш вагомою була така причина, як неприйняття Росією курсу України на приєднання до НАТО, — 41,6% (так само вважали 28,4% українських експертів). Відносно менш популярними для обох груп експертів стали такі причини, як відсутність у сторін стратегії розвитку двосторонніх відносин (її зазначили 33,7% росіян та 20,2% українців) і неготовність обох сторін до утвердження прозорих цивілізованих, взаємовигідних відносин — 26,7% та 22,9%[11].

Найбільш поширеною є оцінка політики України стосовно Росії як невизначеної, суперечливої. Так вважають 60,6% українських та 53,5% російських експертів, які абсолютно ідентично оцінюють і політику Росії щодо України. Водночас, 57,8% українських експертів вважають, що Росія прагне виправити своє становище за рахунок сусіда. Такої ж критичної думки стосовно української політики щодо Росії притримується 20,8% експертів-росіян. З тим, що Україна здійснює щодо Росії політику прагматичного взаємовигідного партнерства, погоджуються 27,5% українських експертів і 6,9% російських. Таку ж оцінку російської політики щодо України дають 24,8% фахівців з РФ і тільки 1,8% їхніх українських колег. Загалом патріотичність позицій експертів є дуже помітною, що породжує сумніви в їхній об'єктивності, неупередженості. Проте їм не бракує критичності стосовно власних країн. Понад 85% українських фахівців вважають, що Україна не має чіткої стратегії щодо Росії, понад 82% російських тієї ж думки про власну країну. Заслуговує на увагу їхня солідарність у тому, що українська проблематика висвітлюється в російських ЗМІ переважно критично, що в державно-політичній еліті РФ переважає негативне, критичне ставлення до керівництва України, що прихід до влади команди Віктора Ющенка мав негативний вплив на українсько-російські відносини[12].

Про особливості курсу Росії щодо України свідчать констатації російських експертів стосовно того, які кроки України найбільше відповідали б інтересам Росії. Передовсім це відмова від рішення приєднатися до НАТО (це відзначили 58,4% експертів); надання російській мові статусу державної — 44,6%, підвищення рівня участі в ЄЕП — 33,7%, передача у спільне управління газотранспортної системи України — 31,7%, подовження терміну перебування ЧФ Росії в Криму — 30,7%. Специфіку курсу Москви щодо України відображає концентрація на окремих чинниках та сегментах відносин між двома країнами. Російські фахівці

вважають, що особливо велику роль у зближенні Росії та України можуть відіграти спільне історичне минуле, родинні зв'язки між мешканцями двох країн, близькість культур. Для українських експертів найважливішим чинником є збіг економічних інтересів. Так само цікаво, що вони схильні надавати перевагу розвитку співпраці в економічній, енергетичній та науково-технічній сферах, тоді як їхні російські колеги, крім економічної, називають пріоритетними політичну та гуманітарну сфери[13]. Тобто з боку Києва наявне прагнення активізувати процеси на напрямах, які визначають модернізацію країни, тоді як для Москви ближчими є такі аспекти двосторонніх стосунків, які стосуються самовизначення і стратегічної орієнтації України.

В аналітичній доповіді Центру Разумкова «Україна і Росія: сучасний стан і перспективи взаємин», оприлюдненій у травні 2001 р., були зафіксовані ...«проблемні питання двостороннього діалогу», — взаємини з НАТО, стосунки між інтеграційними структурами на пострадянському просторі, запровадження зони вільної торгівлі і готовність усувати торговельні бар'єри, визначення статусу Азово-Керченської акваторії, взаємоприйнятного вирішення питання власності колишнього СРСР[14]. За п'ять років у дослідженні Центру на цю ж тему констатується, що співробітництво в політичній сфері переживає кризовий період, значна частина спірних питань виявилася законсервованою, двосторонній діалог обтяжений комплексом неврегульованих «хронічних» проблем[15]. Надалі перелік проблем також не скорочувався, а останній період характеризується їхнім ускладненням.

У Москві так само знаходять чимало своїх аргументів, аби підкреслити наявність серйозних проблем у двосторонніх стосунках. Міністр закордонних справ С. Лавров: «Змушений із жалем констатувати, що російсько-українські відносини переживають складний період. Їхній нинішній стан викликає у нашої країни цілком виправдану занепокоєність. Кроки, до яких останнім часом вдається офіційний Київ, не можуть не сприйматися в Москві як такі, що фактично спрямовані на системний злам комплексу наших міждержавних стосунків, що склався, як цілеспрямована спроба відмовитися від тих принципів, на яких вони ґрунтуються. Саме в такому контексті нами сприймається позиція тих в українському керівництві, хто взяв курс на форсований вступ до НАТО — без врахування думки власного народу і стурбованості, яку висловлює російська сторона. Скажу прямо: вступ України до НАТО

матиме наслідком глибоку кризу в російсько-українських відносинах. Ця криза найнегативнішим чином позначиться на загальноєвропейський безпеці»[16]. Питання НАТО дійсно є рубіжним в українсько-російських стосунках. Але воно є лише наслідком різного ставлення до системи відносин, що склалися, і баченням перспектив.

Багатоплановий вплив Росії на внутрішні процеси в Україні є очевидним. Донедавна він був менш помітним і навіть видавався органічним: адже Україна копіювала російську модель суспільно-політичного розвитку, а її керівництво в усіх принципових питаннях йшло у фарватері курсу Кремля. Події 2004–2005 рр. дали імпульс пошуку Україною власного шляху розвитку, в тому числі з урахуванням європейського досвіду. За цих умов вплив російського чинника стає більш суперечливим, а сам він перетворюється на інструмент внутрішньополітичної та ідейної боротьби. Закономірно, що українсько-російські взаємини сьогодні перебувають у суперечливому стані, який не дозволяє говорити про ясні перспективи і змушує зосередитися на збалансуванні інтересів та знятті штучних перешкод.

РОЗДІЛ III. Особливості самоідентифікації Росії

Росія має надзвичайно складну і насичену історію і багато разів різними способами вирішувала питання самоідентифікації. У цьому випадку сконцентруємося на тих його аспектах, які стосуються посткомуністичних трансформацій регіону СНД. Логіка історії не менше, ніж політична доцільність, обумовлює роль Росії як наступника СРСР. Але це не обов'язково виправдовує некритичне ставлення до радянського минулого. Нині Кремль демонструє небажання та неготовність до переосмислення достатньо суперечливого історичного досвіду. В Посланні Федеральним Зборам у квітні 2005 р. Президент Путін констатував: «...крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу воно стало справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинилися за межами російської території»[17]. Така оцінка суттєво відрізняється від сприйняття цієї події у решті пострадянських країн і принципово розходиться з оцінкою ролі Радянського Союзу в долі народів, що входили до його складу. Міністр закордонних справ С. Лавров,

зокрема, пропонує таке бачення цього питання: «Люди, що мешкають у конфліктних регіонах на пострадянському просторі, не зі своєї вини опинилися в «сірій зоні», часто-густо так і не ставши громадянами держав, які виникли внаслідок розпаду СРСР»[18]. Тут ми фактично бачимо ситуацію неповного визнання нових геополітичних реалій, що певною мірою легітимізується їхнім несприйняттям частиною населення пострадянських ННД.

Детальніша трактовка російського курсу міститься в статті статс-секретаря, заступника міністра закордонних справ Г. Карасіна. Він пише: «Буремні і драматичні для Росії 1990-і роки стали періодом призвичаювання всіх нас до нового суверенітету. Серед найважливіших постало питання про відповідальність Росії за тих близьких їй людей, які всупереч їхній волі залишилися на території колишніх радянських республік. На початку нового XXI століття туман невизначеності розвіявся і стало очевидним, що новій Росії слід швидко вирішувати, як поводитись у цій дуже непростій і важливій гуманітарній сфері. Зміцнилося політичне розуміння, що відповідальний підхід до російських співвітчизників, налагодження партнерства з тими, хто духовно пов'язаний з Росією, є моральним обов'язком нашої держави. Поза Росією зараз мешкає не менш ніж 30 млн наших співвітчизників. Це ті, хто, опинившись за межами Вітчизни внаслідок політичних потрясінь, війн і конфліктів, проте вважають свою долю пов'язаною з долею Росії, хто, незалежно від національності, є носієм російської (в оригіналі — *русской, российской — Авт.*) культури, вважає рідною мовою російську і не уявляє себе поза російськомовним простором»[19]. Новий формат держави не змінив засад самовизначення, не став приводом для перетворення імперії на звичайну державу. Консолідація держави як імперії потребувала авторитарного правління і, зважаючи на «історичну традицію в масовій свідомості», частково легітимізувала його. Російський націоналізм, нарешті, дістав потужний поштовх до розвитку, почав відображати й обслуговувати імперські настрої, став неофіційним стрижнем державної ідеології, але при цьому не набув акцентовано етнічного характеру.

Кордони та склад населення Росії дають достатньо об'єктивних підстав продовжувати будувати державу за особливою моделлю, а пострадянський регіон дійсно пропонує чимало спокус щодо підтримання зони впливу та продовження геополітичного суперництва. Але очевидною є неефективність стратегії, що застосовувалася

Москвою на попередніх історичних етапах, і сумнівною є достатність тих коректив, до яких вона готова сьогодні. Така неготовність Росії суттєвим і багатоманітним чином впливає на умови самоідентифікації пострадянських нових незалежних держав. З одного боку, відносно низький рівень, розмитість етнонаціональної консолідованості росіян сприяли загалом мирному розлученню союзних республік. З іншого — російська державна стратегія не суміщається ані з сучасними європейськими зразками, ані із завданнями національного будівництва колишніх республік. Розпад СРСР функціонально виглядає так, що Росія скинула баласт строкатої некерованої периферії і чи не вперше отримала населення з домінуючим (близько 80% чисельності) титульним етносом. Водночас, територіальні характеристики, регіоналізм, не давали змоги легко відмовитися від федералізації і гарантій проти сепаратизму. Слід ураховувати і нову роль російської діаспори в «близькому зарубіжжі», у тому числі виклик, пов'язаний з феноменом «розділеної нації». Нарешті, зазначимо, що комплекс проблем, які накопичив Радянський Союз, не тільки міг бути повністю вирішений внаслідок його розпаду; чимало їх непросто розділити на внутрішні та зовнішні, так само як і визначити роль євразійських та європейських інтеграційних чинників у розв'язанні проблем національної самоідентифікації.

Російська еліта у тому частково оновленому вигляді, в якому вона пережила перехід від СРСР до сучасною російської держави, не була орієнтована на принципові зміни і не надто примушувалася до цього обставинами. Розмови про «катастрофу» більшою мірою спонукали на реванш, а не на перегляд стратегії. Отже, в основу курсу, що встановився, покладено не реформування, а повернення, збереження, консервування. Це переважно відповідає і суспільним настроям росіян, підтверджується даними соціологічних досліджень. На запитання «Яким історичним шляхом має рухатися Росія?» 21% росіян відповідають — «Спільним для всього світу шляхом європейської цивілізації», 14%, — «Повернутися на шлях, яким рухався Радянський Союз», 58%, — «Йти власним, особливим шляхом». На прохання визначитися, що таке «особливий шлях» Росії, респонденти обрали такі варіанти: «Економічний розвиток країни з більшою турботою про людей, а не прибутки «господарів життя» — 34%, «Невідповідність цінностей і традицій Росії і Заходу» — 22%, «Врахування у політиці духовного, морального боку стосунків держави і громадян» — 18%, «Не знаю,

у чому, власне, полягає «особливий шлях», нічого не спадає на думку» — 16%, «Нічого не чув про це» — 11%, «Необхідно постійно враховувати такі фактори, як вороже оточення і загрозу нападу» — 9%, «Не вважаю, що російський розвиток має відрізнятись від розвитку інших країн» — 9%, «Готовність до самопожертви громадян заради величі російської держави» — 7%, «Переважання інтересів влади над інтересами населення» — 7%[20]. Водночас, на запитання «Коли Ви говорите про «особливий шлях» Росії, що Ви маєте на увазі передовсім?», росіяни суттєва розширюють коментарі. 36% вважає що це «особлива роль держави, яка турбується про народ, керує ним, забезпечує його розвиток», 33% підтверджує «відмінність цінностей і традицій Росії і Заходу», 23% вказують на «історичний шлях трагічних випробувань, страждань, що породив особливий тип людини», 21% — на «проміжне становище Росії між Європою та Азією, євразійську цивілізацію», 18% — на «особливу, провідну роль держави у модернізації країни», 14% — на «місію, яка призначена Росії у світі сьогодні і в майбутньому», 5% згадує про «Третій Рим», «російську православну цивілізацію»[21].

Характерно, що партія «Єдина Росія» після кількох років експлуатації аморфних прагматичних підходів проголошує своєю ідеологію російського консерватизму, яка інтерпретується як ідеологія успіху народу, збереження і модернізації Росії на основі власної історії, культури, духовності. Вона передбачає «подальший розвиток Росії як країни з унікальним культурно-історичним спадком і потенціалом розвитку»[22]. Прем'єр-міністр В. Путін приділяє особливу увагу терміну «велика Росія», закликає не вживати його як штамп, пам'ятати, з яким трудом домоглися цієї величі минулі покоління: «Коли ми говоримо «велика країна», «велика держава», то, зрозуміло, масштаб має значення», «Можна бути дуже ефектною країною, яку можна наділити масою правильних і компліментарних епітетів. Але якщо немає масштабу, немає впливу, значення, це вже, певно, щось інше, слід вживати якісь інші характеристики». За його словами, «масштаб, територія, населення, наявність природних ресурсів — це, безумовно, необхідні складові великої держави»[23].

Російська історична спадщина орієнтує на відтворення великодержавності, патерналізму стосовно інших народів. Певною мірою цьому сприяють об'єктивні обставини. Загальна міжнародна ситуація для цього змінилася не радикально, і на пострадянському просторі Москва не відчуває стійкого спротиву. Отже,

втрата «імперії» не видається незворотною і модель самоідентифікації Росії безпосередньо впливає на становлення пострадянських ННД. Для більшості пострадянських країн виявився необхідним період первинного пристосування до незалежності, формування національної еліти, відповідної вимогам державного суверенітету, здатної формувати національний порядок денний, здійснювати адекватну стратегію, вивести на відповідний рівень міжнародні контакти нової держави, артикулювати і захищати її національні інтереси. У більшості випадків ці завдання виявилися надто складними і навіть не до кінця усвідомленими. Переважно це пов'язано з якістю першого призову національної державної еліти, обмеженою ротацією, збереженням старого досвіду і ареалу взаємодії.

На думку відомого британського фахівця з українського питання Тараса Кузьо, «положення «доктрини Путіна» про право Росії втручатися у внутрішні справи держав, де є значні російськомовні меншини, становить пряму загрозу Україні, Латвії та Естонії»[24]. У чинній Концепції зовнішньої політики Російської Федерації цьому питанню надається особливого значення і виписується кілька аспектів. Зокрема, ставиться завдання «захищати права і законні інтереси російських громадян і співвітчизників, що мешкають за кордоном, на основі міжнародного права і чинних двосторонніх угод, розглядаючи багатомільйонну російську діаспору — Російський світ — як партнера, у тому числі у справі розширення і зміцнення простору російської мови і культури; сприяти консолідації організацій співвітчизників з метою ефективнішого забезпечення ними своїх прав у країнах проживання, збереження етнокультурної самобутності російської діаспори та її зв'язків з історичної Батьківщиною, послідовно створювати умови для сприяння добровільному переселенню до Російської Федерації тих співвітчизників, хто зробить такий вибір; сприяти вивченню і поширенню російської мови як невід'ємної частини світової культури й інструменту міжнаціонального спілкування»[25].

У Концепції подальшого розвитку СНД зазначається: «Гуманітарне співробітництво — найважливіший елемент взаємодії, який дає змогу у повному обсязі задіяти людський фактор у міждержавних відносинах. Серед основних його завдань — подальший розвиток спільних освітнього, наукового, інформаційного і культурного просторів, охорони здоров'я, спорту і туризму, максимальне залучення у гуманітарне співробітництво всіх держав-учасниць. Розширенню гуманітарного простору СНД слугуватиме

активізація народної дипломатії, залучення в гуманітарну співпрацю широкого кола потенційних партнерів, включно з бізнесколами і неурядовими об'єднаннями. Важливу роль у вирішенні завдань гуманітарної співпраці відіграють мови держав-учасниць СНД і російська мова як фактор міжнаціонального спілкування на просторі СНД»[26]. Водночас у Москві налаштовані активно діяти й на інших гуманітарних напрямах, просуваючи своє бачення історії, ціннісних орієнтацій та цивілізаційних плеяд. На це, зокрема, спрямовані такі складові Концепції зовнішньої політики Росії: «твердо протидіяти проявам неофашизму, будь-яких форм расової дискримінації, агресивного націоналізму, антисемітизму і ксенофобії, спробам переписати історію і використовувати її з метою нагнітання конфронтації і реваншизму у світовій політиці, піддати ревізії результати Другої світової війни. ...Росія активно сприяє розвитку взаємодії держав-учасниць СНД у гуманітарній сфері на основі збереження і примноження спільної культурно-цивілізаційної спадщини, яка за умов глобалізації є важливим ресурсом СНД у цілому і кожної держави-учасниці окремо. Особлива увага приділяється підтримці співвітчизників, що мешкають у державах-учасницях СНД, узгоджено на основі взаємності ... захисту їхніх освітніх, мовних, соціальних, трудових, гуманітарних та інших прав і свобод»[27]. На виконання Концепції МЗС Росія постійно приділяє увагу відповідним аспектам двосторонніх відносин, констатує, що «чимало негативних явищ накопичилось у гуманітарній сфері. Йдеться про спроби української влади переглянути в антиросійському дусі нашу спільну історію, героїзувати посібників фашизму. Ущемлюються права російськомовного населення України, проводиться цілеспрямована лінія на витіснення російської мови з суспільного життя країни, науки, освіти, культури, засобів масової інформації»[28]. Член Генеральної Ради партії «Єдина Росія», голова комітету Державної думи в справах СНД і зв'язках з співвітчизниками Андрій Кокошин, схвалюючи ту значну увагу, яку приділено питанням культури у президентському Посланні Федеральним Зборам, підкреслив, що вони мають «справді величезну роль у забезпеченні реального суверенітету Росії» і що «Росія має яскраво виражену культурно-цивілізаційну ідентичність, необхідну для набуття статусу сучасної великої держави»[29].

Цілком утвердилася парадигма сучасного етапу еволюції, що поєднує великодержавність, націоналізм, особливий цивілізаційний шлях. У Кремлі віднайдена особлива модель керованої

«суверенної демократії», базованої на особливому статусі чиновництва, приниженій ролі права, яка цілком очевидно віддаляє країну від європейської спільноти. Такий курс утвердився і так чи інакше підтримується всіма політичними силами, що зберегли представництво у Державній думі. В дослідженні «Росія 2020: альтернативні сценарії суспільних уподобань» ця ситуація описується таким способом. «Питання, пов'язані з демократією і демократизацією, у нас сьогодні, за умов «спрямлення» простору публічної політики, судячи з усього, набувають не стільки нормативного, скільки утилітарного характеру. В свідомості більшості політичного класу, як і в громадській думці, спрямованість і перспективи режимних змін у Росії дедалі більшою мірою пов'язуються із здатністю вирішувати конкретні політичні та соціально-економічні питання країни. Наприклад, із здатністю здійснити ефективну модернізацію і забезпечити необхідний для цього перерозподіл ресурсів, зберегти цілісність і керованість країни, подолати соціальні розколи, відповісти на інші внутрішні та зовнішні виклики. Існує тенденція переводу питань політичної конкуренції, верховенства закону, політичних прав і свобод у ракурс обговорення відповідних механізмів досягнення конкретних цілей і пріоритетів у розвитку країни. Нормативне питання про відповідність «демократичним стандартам» дедалі більше відсувається на задній план»[30]. У деяких важливих аспектах національного розвитку сучасна Росія спирається на авторитарне державницьке минуле, що так само відрізняє її від України. Питання про переосмислення імперського минулого, історичну відповідальність, необхідність якісного оновлення відносин з найближчими сусідами у Москві навіть не виникло. Остаточно склалося й відповідне бачення своєї геополітичної ролі, принципи та стиль ведення зовнішніх справ.

Слід мати на увазі, що Кремль почав форсувати проект «нової Росії» як виразно окремого світу через те, що виявився неспроможним посісти престижне місце в євроатлантичній спільноті. Адже для цього були потрібні значні модернізаційні зусилля і, зокрема, такі суспільно-політичні перетворення, що передбачають появу якісно нового політичного класу. Як слушно зазначає голова наукової ради московського центру Карнегі Дмитро Трєнін, «для того, аби Росію на Заході сприймали як рівну, потрібна не рівність за боєголовками і навіть не за ВВП, а за якістю національних інститутів[31]. У Росії перехід від перебудовної до європейської

демократії виявився неможливим. На відміну від країн ЦСЄ, Балтії, суспільство не вимагало, а еліта не прагнула такого шляху національного розвитку. В держави, що має надзвичайно великий вплив на пострадянський простір, цілком утвердився квазідемократичний режим із пануванням держави над суспільством і особливою роллю бюрократії та кланово-олігархічних угруповань[32]. Кремль спромігся спрямувати «постімперську хвилю націоналізму в річище консервативного державницького патріотизму»[33]. «Державництво, — зазначає відомий російський політолог Лілія Шевцова, — містить не лише єдиновладдя, але й експансіонізм, й опору на сили, які мають обґрунтовувати це єдиновладдя, а також створення образу Росії як «обложеної фортеці», що передбачає не інтеграцію із Заходом, а його відштовхування»[34].

Але Росія перебуває під потужним цивілізаційним впливом Європи. І це є для неї великим випробуванням: адже створює постійно діючу пропозицію скористатися відповідною моделлю розвитку, від якої незручно відкрито відмовлятися. Ба більше, представники російського владного істеблішменту шукають додаткові аргументи, які б підкреслили особливості російського політичного ладу. Однією з таких особливостей є те, що загальноприйняті шляхи модернізації можуть призвести до послаблення країни, її підпорядкування чужим правилам. Аби цього уникнути, Кремль змушений коригувати національну самоідентифікацію, штучно відхиляючись від її природних проявів. Останнім часом окремі російські експерти зверталися до ідеї Росії як другої Європи, але ця ідея, аби бути «працюючою», потребує іншої, суттєво ближчої до європейської, політичної практики. Політтехнологічних і пропагандистських засобів тут недостатньо. Авторитаризм, великодержавність не можуть бути представлені як атрибути «другої Європи», натомість вони дедалі конкретніше пов'язуються з особливою моделлю розвитку, яка стала альтернативною європейській для більшості країн пострадянського простору.

Одним з напрямів російського впливу на пострадянський регіон є підтримання конкурентоспроможних інтеграційних чи принаймні партнерських можливостей. При цьому Росії доводиться конкурувати з об'єднаною Європою. Очевидно, що для цього її ресурсних можливостей замало і головним аргументом є збереження більш звичної, комфортної для еліти системи цінностей. З огляду на це, політична успішність обраної Росією моделі розвитку і послаблення привабливості прикладу системної демократизації

набуває додаткового значення. Росія наполегливо вдосконалює модель керованої, або «суверенної» демократії, а саме — політичної системи, базованої на особливому статусі чиновництва, приниженій ролі права «важкій державності», подальшій бюрократизації, централізації, на офіційній ідеології, що містить особливу, неприватну, по суті, систему цінностей. Норми демократії тут системно пригнічуються заради зміцнення державності. Російська соціально-економічна модель базується на наявності величезних природних ресурсів, їхньому частковому перерозподілі. Це унеможливлює її копіювання і залишає нерозв'язаною проблему її ефективності, особливо у довгостроковому плані. Росія прямує власним шляхом і не планує реального зближення з європейською спільнотою, натомість демонструє намір утвердитися як окремий центр геополітичного впливу, що позначається на російській політиці щодо України.

Пріоритетом є сильна, а не демократична держава. Російські дослідники, які схильні розвивати підходи, близькі до класичного політичного реалізму, пропонують таку показову характеристику потуги держави. Автори проекту «Політичний атлас сучасності»[35] вели індекс державності, призначений для визначення «здатності держави забезпечувати своє існування, самостійний розвиток, вирішення внутрішніх та зовнішніх проблем, що стоять перед нею, тобто використовувати свої прерогативи суверена». Індекс державності вони застосовують, аби розрізнити реально суверенні держави і ті, що більшою мірою залежать від інших і не здатні самостійно відповідати на внутрішні та зовнішні виклики. Він визначає ступінь самостійності, успішності, керованості, спроможності, ефективності держави за шкалою від «успішної суверенної держави, до «failed states», тобто держав-невдах. Індекс визначається за такими критеріями, як «частка зовнішньої допомоги у ВНП держави», «вплив конфліктів на стабільність режиму», «зовнішня боргова залежність», «час існування суверенної державності», «наявність жертв конфліктів», «співвідношення заявок на патенти резидентів і нерезидентів», «територіальне відтворення конфліктів», «наявність на території іноземних контингентів», «режим прив'язки валют», «частка домінуючого етносу в структурі населення». Подібний набір критеріїв активно використовується Москвою для оцінки ефективності державності, створеної колишніми радянськими республіками, і презентування своєї стратегії.

Утім, очевидно, що та динаміка, якої набула Росія за В. Путіна, зовсім не гарантує її від втрати історичного часу. Адже залишаються сумніви щодо сфери докладання зусиль, способу розподілу ресурсів, напряму руху. Вкотре в історії Росії виникає питання про перспективність, життєздатність, конкурентоспроможність моделі національного розвитку. Здавалося б, разом з комунізмом Росія позбулася жорсткої залежності від ідеологічних догм і від ідеологізованості взагалі. Але в реальності традиції державності нині, як і раніше, вимагають шукати національну місію, особливу історичну роль, доводити власну обраність. Те саме призводить до появи гучних проектів, проголошення «великих» цілей, постійного штучного підживлення духу суперництва. Постійний пошук підтверджень власної винятковості за обмеженості реальних передумов підштовхує до створення системи штучного світосприйняття і ухилення від адекватної оцінки власних інтересів та власних можливостей. Виникають ризики втрати реалістичних орієнтирів, тим більше, що суспільно-політичний устрій не передбачає використання найбільш досконалих сучасних засобів прокладання та корекції політичного курсу. Адже визначення «суверенна демократія» не містить в собі відповідних механізмів.

У Росії клановість існує не в класичному виді, правляча верства і політичний клас переважно формуються за бюрократичними механізмами і вправно засвоїли технології сучасного менеджменту. Але провідну роль відіграють «команди» і угруповання, які формуються непублічним способом; роль партій і виборів спотворена і принижена. Можна було спостерігати, як слабкі паростки російської демократії були знищені власниками-керманичами державної машини на чолі з В. Путіним; країна була «зібрана», а політичний режим набув авторитарних рис і консолідувався відповідно до інтересів олігархів і вищого чиновництва. Дослідники з московського центру Фонду Карнегі так характеризують орієнтири геополітичного самовизначення сучасної Росії: «М'яка гегемонія» в близькому зарубіжжі; рівний статус з основними світовими центрами впливу: Китаєм, ЄС і США; і достойне місце у багатополярній міжнародній системі»[36]. Щодо пострадянського простору, дається взнаки гіперболізація національних інтересів, ілюзія майже необмежених ресурсів, потужний лобізм, традиційна зверхність російських вищих чиновників. Усе це позначається на змісті й стилі російської зовнішньої політики. При цьому спостерігається пошук оптимальної стратегії щодо ступеня і форм

інтеграції. Пропагандистська машина працює відразу у двох напрямах — на підтримці почуттів солідарності та засудженні «зрадників», що позначається на масовій свідомості росіян (див. табл. 3.)

Таблиця 4

Яку форму відносин між республіками колишнього Союзу РСР Ви б підтримали?[37]

	2002	2003	2006	2007	2008
Відновлення СРСР в його колишньому вигляді	21	25	18	16	13
Збереження СНД в його нинішньому вигляді	12	10	17	12	15
Об'єднання кількох республік (за бажанням) у тісніші союзи	29	25	23	23	28
Тісніше об'єднання всіх республік колишнього СРСР на кшталт Європейського Союзу	20	19	19	23	21
Незалежне існування всіх республік	10	12	12	17	14
Важко відповісти	8	9	12	10	10

Закономірними наслідками є засилля чиновництва і чиновницького підходу, гальмування і спотворення реальних реформ. Кремлівська номенклатура у взаємодії з великим капіталом міцно утримують панівні позиції в державі і, якщо ще до чогось прагнуть, то це самоствердження на міжнародній арені. Не дивно, що російські новації в суспільно-політичній сфері мають, як пише Борис Дубінін, «пасивно-захисний або адаптивний характер, реанімують лише деякі ключові символи колишніх епох»[38]. З одного боку, В. Путін справді «зібрав» країну, суттєво підвищив ефективність влади, але з іншого, є ознаки того, що ці успіхи можуть виявитися поверховими і тимчасовими. Росія втратила здатність генерувати ідеї, привабливі своїм творчим зарядом. Її спроби створити нову державну ідеологію щиро вітаються тільки маргіналізованими верствами. Росія приваблює своїми ресурсами, зокрема валютними, уявленням про їхню більшу доступність, але вона втратила реальне стратегічне лідерство. Чи зможе Росія знайти такий шлях модернізації, який не вимагав би реальної демократії? Чи відкриває такі можливості досвід Китаю? Сьогодні російська верхівка не стільки шукає сумісну з власними інтересами модель суспільно-політичного розвитку, скільки намагається виправдати, легітимізувати своє перебування при владі. Складно однозначно відповісти на запитання, чи можна вважати стихійні пошуки єльцинською Росією шляхів розвитку серйозною спробою

демократизації, яка не вдалася і до якої не варто повертатися. Але без сумніву, сьогодні в Росії міцно тримають владу сили, які вважають демократію абсолютно непрактичною і навіть небезпечною.

У сучасній Росії формується державний капіталізм особливого ґатунку. В цьому сенсі Росія рухається гібридним шляхом, використовуючи елементи досвіду як країн Заходу, так і Китаю. Держава не тільки є власником виробничого капіталу і потужним інвестором, а й жорстко контролює діяльність приватних банкірів та підприємців. Це відбувається не тільки за рахунок створення спеціально пристосованого правового поля, а й псевдоправовими та тіньовими методами. Складним завданням виявилося законодавче забезпечення рівних умов ведення бізнесу, виявилися органічні, пов'язані з великою присутністю влади в економіці обмежувачі розвитку підприємництва. Але ще радикальнішою є неготовність до встановлення працездатної демократичної моделі управління.

Для російської політичної культури характерна знижена чутливість до дотримання громадянських свобод. Це безпосередньо пов'язано з історією, яка і внаслідок розпаду СРСР не звернула на інший шлях, з особливостями середовища, з якого походить владна еліта. Україна досить помітно відійшла від радянської практики якщо не в соціальному, то в ідеологічному аспекті. Ставлення до сталінізму яскраво підкреслює різницю векторів суспільного розвитку двох країн. У Росії патріотичні мотиви широко використовуються для штучного зниження критичності чи навіть переслідування критиків. Річ не тільки в тому, що демократія в Росії зазнала поразки. На сучасному етапі на це було чимало об'єктивних причин. Найнебезпечнішим є те, що формування авторитарного режиму певного типу набуває рис історичної обумовленості. Цей режим впевнено постає на руїнах радянської Росії, завоював підтримку у досить освіченого населення, домігся цілковитого визнання на Заході, має подібних за природою союзників в «близькому зарубіжжі» і загалом претендує на те, щоб поширювати свій вплив на внутрішній розвиток інших країн і заохочувати до «недемократичного транзиту», протидіє кольоровим революціям.

РОЗДІЛ IV. Проблеми самоідентифікації України

Шлях України до незалежності був прискорений і, отже, спрощений. Він оминув комплекс питань, пов'язаних з реформуванням суспільного ладу, формуванням політичної нації і відповідною перебудовою масової свідомості. Країна й досі не має органічного підґрунтя для забезпечення самобутності і успішного подальшого розвитку. В суспільному, гуманітарному плані унезалежнення не є завершеним, і це обмежує можливості побудови сучасної дієздатної держави: адже не створює необхідної для цього суспільної основи.

Росія з її величезними матеріальними і інтелектуальними ресурсами та традицією державності після кількох років експериментів відмовилася від повномасштабної модернізації і в основних моментах організації суспільно-політичного життя повернулася у власне минуле. Але, якщо для неї це в певному сенсі виглядає органічно, то для решти СНД, зокрема для України, немає куди повертатися. Віковічна історія творення української держави сьогодні є важливим, але суто гуманітарним чинником, до того ж таким, що має далеко не однакову вагу для різних груп і верств населення. Звернення до радянського досвіду, тобто республіканської спадщини і відповідних механізмів розв'язання проблем, з якими зіткнулася країна, тотожно згортанню розбудови самодостатньої держави. Розпад союзної держави не супроводжувався системними зрушеннями на рівні суспільства та еліти. Еліта ділила владу, а маси населення переважно шукали виходу з соціально-економічної скрути, що посилювалася. Значна частина населення республік здобуття державної незалежності сприймала як засіб вирішення матеріальних проблем і підтримала її передовсім з цієї причини. Унезалежнення мало різне значення і дало різні сигнали для окремих верств та груп населення. Реальність є такою, що від незалежності виграли далеко не всі. Надалі закріпилося специфічне, суперечливе ставлення населення до держави, яке свідчить про обмежену готовність підтримувати її і саме з нею пов'язувати свою долю.

Загальний розвиток політичних процесів в Україні, функціонування системи влади, поведінка політичної еліти свідчать, що повноцінна сучасна держава досі ще не побудована. Якщо орієнтуватися на європейські стандарти, то справа виглядає ще більш віддаленою від завершення. Це не є наслідком складності такого

завдання, хоча ускладнень існує чимало. Річ у тім, що такого завдання реально ніхто з архітекторів української державності не висував. Насправді будувалася і була побудована не повноцінна національна держава, а державоподібна конструкція, пристосована під специфічні інтереси панівної верстви. Головною ознакою цього стало довільне поводження бізнесової і владної верхівки з державними інституціями, правом, національними інтересами. Особливість ситуації полягає у тому, що еліта не тільки керує державним будівництвом, а й фактично володіє країною. Дії влади останніх років розхитують і спотворюють державні інституції, що виглядає наслідком внутрішньої суперечливості колективної власності, коли невміння домовитися породжує політичну кризу, характеризує специфіку досягнутого плюралізму. Насправді ж партія влади нічого не розхитує, адже нічого досконалого та надійного не побудувала. Вона утверджувала і легітимізувала своє домінування шляхом розбудови держави за власним проектом, використовуючи загальноприйнятні форми і наповнюючи їх прийнятним для себе змістом. Державні інституції та правова система ніколи не функціонували як обов'язкові незалежні форми і правила, а тільки цією мірою, якою це влаштовувало еліту, — фактично в режимі ручного управління. З огляду на це факт політичної (конституційної, правової) кризи в Україні можна зафіксувати, порівнюючи сучасну ситуацію не з певним попереднім «нормальним» станом, а беручи за зразок країни, де принципи гарного урядування реально діють. Говорять про зрощування влади і бізнесу в період незалежності. Насправді, такий симбіоз склався раніше і став рушійною силою переформатування ще радянської системи влади. Незалежна держава отримала політичну верхівку, орієнтовану на збагачення, і прошарок ділових людей, схильних не до вільного підприємництва, а до створення системи бонусів та привілеїв за рахунок неформальних стосунків з владою. Нові державні механізми за формою копіювали європейські, але відразу мали і надалі зберігали якісно інше наповнення. Склалися основи суспільно-політичного ладу, сутність якого полягає в надмірній цінності самої влади і обмеженій цінності власне держави.

Логіка поведінки панівної верстви полягає у збереженні держави, як умови власної суверенності, тобто звільненості від зовнішнього контролю. В період президентства Леоніда Кучми розбудова держави велася в суто бюрократичному вимірі. Такі питання, як формування політичної нації, артикуляція засад національної

самобутності, довготермінових національних інтересів та зовнішньополітичних пріоритетів на державному рівні висувалися на порядок денний суто формально. Показово, що це сприяло підтриманню відносної політичної стабільності, приховуванню багатьох внутрішніх слабкостей держави та суспільства. Можна погодитися з тим, що владна верхівка свідомо уникала ризиків, але головним була її незацікавленість в якісному розвитку державності, так само як і в проведенні системних реформ. На півтора десятиліття був законсервований зародковий стан державності. Основні риси цього стану — перебування країни в річищі суперечливих тенденцій, характерних для пострадянського простору, збереження низького рівня незалежності в багатьох сферах — від економіки до правового статусу і режиму кордонів — та відтворення всього цього в масовій свідомості. Водночас, еліта надзвичайно посилилася і закріпила свої привілеї, які є основою її особливої патріотичності.

Доводиться визнати й низьку підготовленість політичної еліти до керування суверенною державою. Незалежність була проголошена тимчасовою строкатою коаліцією політичних сил, до того ж таких, що не мали перспективних програмних напрацювань. У кожної з них були свої резони та уявлення про майбутнє України, про те, що для неї корисне й пріоритетне, а що небезпечне. Перешкодою для реалізації можливостей незалежного розвитку, джерелом небезпек певний час вважалися винятково чужорідні сили, а здобуття незалежності сприймалося як запорука розв'язання всіх суспільних суперечностей і кризових явищ. Але у пострадянських країнах (і в Україні, зокрема) виявилися потужні ендогенні сили гальмування суспільного поступу і державного розвою. Унезалежнення не розв'язало проблем, що становили зміст кризи СРСР; сучасна ситуація є значною мірою наслідком плину і загострення колишніх хвороб.

Вирішення питання про національну владу на етапі «від незалежності до суверенітету» наочно свідчить, що не мала місця й перемога національно-демократичних сил. Суспільний рух на підтримку створення незалежної держави не набув логічного завершення і став лише одним з чинників, яким скористалися політичні сили, органічно нездатні адекватно презентувати національні інтереси. Частково оновлена номенклатура, яка спромоглася перехопити владу, переважно формувалась і в республіканському форматі, але не була й не могла бути національною за власною

природою, системою цінностей, ментальністю. Вона керувалась груповими інтересами, подібними до інтересів інших загонів республіканської номенклатури. Синхронні дії цих сил, їхня взаємопідтримка були головною рушійною силою демонтажу СРСР. Порозуміння між національними номенклатурами позбавило розпад наддержави особливого драматизму і, підкреслимо знову, суттєво знизило цінність, якісні характеристики здобутої незалежності. Зазначені обставини утруднили становлення ННД і визначили подальшу важливу роль зовнішніх чинників у їхньому розвитку.

Часткова зміна базових параметрів розвитку країни після «помаранчевої революції» не супроводжувалася справжнім оновленням еліти. Присутність, навіть чисельне домінування на вищих щаблях політики, бізнесу, управління тих, хто частково чи повністю не сприймає необхідність продовження та корекції проекту державного будівництва, суттєвою мірою визначає неналежний зміст та спрямованість державної політики. «В Україні сформувався приватно-корпоративний капіталізм, який часом диктує владним структурам свої вимоги. В Росії склався напівдержавний капіталізм. Кремль контролює все — ринки, бізнес, профспілки, засоби масової інформації, церкву, політичні партії. Механізми такого контролю якісно інші, ніж у радянську добу, але мало чим відрізняються від царських часів»[39]. Російський вплив в Україні сьогодні ґрунтується вже не стільки на історичній, культурній, мовній і ментально-психологічній близькості, про яку так багато говорять, скільки на спільності інтересів політичної та владної бізнес-еліти, що переважно перебуває поза увагою. Цей вплив головно й формує двосторонні відносини, які, отже, вбирають у себе багато родових ознак і спосіб дій цих привілейованих прошарків. Гарантом російських інтересів в Україні є російський капітал, який здобув тут відчутних успіхів останнім часом, а політичним лобістом — українські фінансово-промислові групи, орієнтовані на зв'язки з Росією.

Значний сегмент українського суспільства успадкував знижений потяг до повноцінного національного життя. Космополітизм Російської імперії та радянський соціалістичний інтернаціоналізм певною мірою знівелювали налаштованість на державну незалежність. СРСР був для багатьох своєю державою. Росія такою не є і в цьому аспекті не може бути спадкоємницею СРСР. Намагання використати ностальгічні почуття передбачало б просування реального реінтеграційного проекту. Але повернутися до старих

історичних часів в принципі неможливо. Не будемо при цьому звертатися до очевидного: суверенітет не повертають; зазначимо інше дуже вагоме: сама Росія перша не готова повернутися до свого колишнього стану. Це треба мати на увазі, розглядаючи різні фантазійні проекти створення єдиної східнослов'янської держави з центром у Києві.

Україна тривалий час рухалася тим самим шляхом, що й Росія — нові володарі колишньої державної власності у взаємодії з вищою бюрократією конструювали кланово-олігархічний режим. Українська еліта діяла за типовим пострадянським проектом, але цілком самостійно і деякий час навіть більш консолідовано, ніж це відбувалося в Росії. Однак цьому режимові не вдалося остаточно зміцнитися, зберегти монолітність. «Культурно-історичні особливості географічної диференціації населення України, не будучи самі собою чинником, який сприяє виникненню демократії, усе ж таки, — зазначає американський фахівець з української політики Пол д'Аньєрі, — є бар'єром для надмірної централізації влади»[40]. Еліта розкололася, причому незадоволені своїм становищем претенденти на владу позиціонувались як демократичні сили, що частково відповідало дійсності. Маючи нових лідерів, новий шанс повернутися у велику політику отримали, зокрема, представники національно-демократичних сил. Склалися політичний плюралізм, умови для реальної конкуренції, тобто мінімально необхідні атрибути для електоральної демократії. Були сформульовані альтернативні погляди на подальший розвиток держави, поділені і мобілізовані виборці. Україна виділилася на тлі пострадянських країн, перетворилася на регіонального лідера демократизації, або, точніше, на слабку ланку авторитаризму.

Важливим чинником геополітичного самовизначення України може і має стати зміна уявлень про весь комплекс суспільних трансформацій, що відбулися за останні два десятиліття в Європі та на пострадянському просторі. Національна політична еліта не має цілком адекватних уявлень щодо засад сучасного світоустрою і логіки його еволюції. Йдеться про прояви антизахідництва, інстинктивного євразійського ізоляціонізму, про ідеологізоване сприйняття глобалізації. Але це править лише за тло для прояву більш ґрунтовного чинника — незацікавленості у поширенні європейських стандартів функціонування влади та бізнесу, побоювання втратити національну ідентичність через поглиблену інтеграцію до об'єднаної Європи. Інший бік цієї проблеми — неадекватне

сприйняття місця і ролі Росії в системі сучасних міжнародних відносин.

Російський вплив в Україні нині ґрунтується вже не стільки на історичній, культурній, мовній і ментально-психологічній близькості, про яку так багато говорять, скільки на спільності інтересів політичної та владної бізнес-еліти, що переважно перебуває поза увагою політиків-практиків. Цей вплив головно й формує двосторонні відносини, які, отже, вбирають у себе багато родових ознак і спосіб дій цих привілейованих прошарків. Таким чином, чинник Росії для України надзвичайно значимий через об'єктивні причини, а ще більше посилюється штучно. Він не обмежується інтересами та діями самої Росії, а доповнюється «прикладом Росії», використанням її як опори правлячою елітою й «ілюзією Росії» як останньої надії знайти просте та швидке розв'язання повсякденних проблем.

Російський чинник є дуже помітним у внутрішніх процесах в Україні. Країна успадкувала чимало складних проблем, які утруднюють досягнення внутрішньої консолідованості. Переважно це соціокультурні та етнонаціональні проблеми, що склалися історично. Вони щільно пов'язані з формуванням території країни та її тривалим перебуванням у складі державних утворень імперського типу. Такі проблеми можуть і мають бути розв'язані в перебігу природного самостійного розвитку. Водночас, такий розвиток, який забезпечує органічну цілісність держави, не є просто справою часу. Він стає можливим за умови національно-політичного самовизначення громадян, поєднання зусиль еліти та прагнень мас. Самоідентифікація українських громадян, їхні ціннісні уподобання значною мірою відрізняють їх від більшості європейців: адже мають, по-перше, перехідний характер, по-друге, — не позначені виразним напрямом еволюції (як, наприклад, у деяких Балканських країнах, де так само є проблема незавершеності національної самоідентифікації).

Альтернативи національного розвитку, які виявилися під час президентської виборчої кампанії 2004 р., стали основою мобілізації громадських та політичних сил, що сповідують відмінні суспільні цінності. Не випадково виникла така інтерпретація подій навколо виборів, як «боротьба цивілізацій». Мається на увазі радянська і власне сучасна європейська цивілізація. Для носіїв першої характерні патерналізм і утриманство, відірваність від національних коренів, антизахідництво, ірраціональне русофільство й інші риси

старої субкультури, що збереглася в Україні. Тут тією чи іншою мірою поширена неготовність усвідомлювати себе громадянином незалежної України і пов'язувати саме з нею свою долю. Такий електорат в останні роки поділяли кучмісти й ортодоксальні ліві. Нині він увесь пішов за спадкоємцем Януковичем, який широко використовував комуністичні гасла, а також бюджетні засоби для підкупу. Нову Україну представляє інша частина її громадян, більш динамічна, ініціативна і патріотично налаштована.

Таблиця 5

З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою? (%)[41]

Твердження / Регіон	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
1. Україна — єдина спадкоємиця історії і культури Київської Русі	45,9	26,0	9,6	17,6	24,5
2. Історія України є невід'ємною частиною історії Великого східнослов'янського народу, як і історія Росії та Білорусі	17,4	41,5	60,1	54,0	43,9
3. Теперішня історія України починається з Галицько-Волинського князівства	2,4	4,9	4,0	3,3	3,8
4. Теперішня історія України починається із Запорозької Січі	3,7	5,7	3,6	6,3	5,2
5. Теперішня історія України починається з розпаду царської Російської імперії	2,1	1,2	5,3	1,5	2,1
6. Теперішня історія України починається в 1991 р. після проголошення незалежності	17,2	7,2	3,6	2,6	7,0
Інше	1,1	1,8	1,3	2,7	1,9
Важко відповісти	10,2	11,7	12,5	12,0	11,6

Розглядаючи дані табл. 5, зазначимо, що перше твердження для однієї частини громадян очевидно є більш загальною формою твердження другого, для іншої, — основою для вибудовування (через низку етапів та успадкувань) самостійного історичного шляху становлення української державності. Твердження третє, четверте та шосте, які разом приваблюють 16% громадян, можна

вважати цілком самостійницькими. Малопопулярне п'яте твердження вірогідно підтримується як противниками російського імперіалізму, так і прибічниками радянської версії походження сучасної України. Якщо зафіксувати статику уявлень українських громадян про витоки і засади існування власної країни, матимемо суттєву перевагу східнослов'янських інтернаціоналістів над націоналістами. Водночас, у всіх наведених твердженнях можна вбачати джерела розвитку новітньої незалежної держави.

Таблиця 6

З якими країнами було б доречно об'єднатися? [42]

	Україна	Росія	Білорусь	Казахстан
З Україною	–	36,6	21,9	21,2
З Росією	51,1	–	57,6	54,4
З Білоруссю	35,9	45,9	–	19,6
З Казахстаном	21,4	29,7	11,7	–
З ЄС	20,4	15,8	20,4	21,1
Ні з ким	22,8	27,7	19,1	28,0
Важко відповісти	7,8	10,2	9,3	9,4

Таблиця 7

Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи? (%)[43]

Відповіді \ Регіон	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Так	5,0	21,3	27,2	25,1	20,4
Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально	11,3	31,4	46,2	26,6	28,3
Ні	83,7	47,3	26,6	48,3	51,3

Значно поширеною є думка, що гіпотетичне проголошення однозначної орієнтації на пострадянський простір або на Захід не знайшло б у сучасній Україні переважної суспільної підтримки, загострило б внутрішню ситуацію і навіть дестабілізувало б країну. Чи свідчить це також про наявність геополітичного розколу країни, загрози етнокультурного розмежування? Масштаби регіональних відмінностей та розбіжностей між уподобаннями представників основних націй, як свідчать дані табл. 6, є значними, але не радикальними. Принципово важливо, що, всупереч поширеній думці про те, що наявні глибокі відмінності в менталітеті

й орієнтаціях населення західної і східної частин країни, регіональні відмінності не є більш значними, ніж такі за лінгвістичними і віковими групами, а так само залежно від освіти респондентів. До того ж вони мають, хоча й відносно слабку, але помітну тенденцію до нівелювання.

Симптоматично, що 20,4% громадян ладні підтримати ідею відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи, а ще 28,3% прагнуть цього, але розуміють, що за сучасних умов це нереально. Лише трохи більше половини висловлюються проти такої гіпотетичної перспективи. Водночас, тих, хто вважає припустимим зміцнення економічної незалежності держави ціною зниження рівня життя, у два з половиною рази менше, ніж тих, хто на таке не погоджується. 53,1% готові захищати свою країну в разі війни, 26,7% не готові, 20,2% вагалися з відповіддю[44]. Водночас, на запитання, як має поводитися Україна у випадку конфлікту між Росією і НАТО, 40,7% вважає за необхідне дотримуватися максимально нейтральної позиції, ще 22,9% впевнені, що Україна має стати посередником у врегулюванні конфлікту, ще 12,6% вагалися з відповіддю, 20,8% висловилися на користь того, аби стати на бік Росії, 3% — на бік НАТО[45]. Серед прихильників реставрації старого суспільного ладу та геополітичного стану 59% вказують на такий аргумент свого вибору, як упевненість у завтрашньому дні, 54,6% — достатній матеріальний рівень життя, 45,6% — високий рівень соціальних гарантій, 30,3% — можливість безоплатного здобуття вищої освіти, 27,6% — підстави відчувати гордість за велику державу в планетарному вимірі[46].

Таблиця 8

Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі? (%)[47]

Оцінка \ Роки	1997	1998	2000	2002	2004	2005	2006
Скоріше негативно	24,3	21,0	37,0	23,1	20,1	27,8	24,7
Важко сказати	22,1	17,5	22,2	18,8	16,8	18,4	14,3
Скоріше позитивно	53,6	61,4	40,8	57,8	62,8	53,6	61,0

Досить наочним є комплекс причин стійкості проросійських настроїв, який міститься в результатах багаторічних щоквартальних експертних опитувань, що проводяться Центром миру, конверсії та зовнішньої політики України. На думку експертів, головними серед таких причин є: зубожіння населення; історична

спадщина, інерція мислення; вплив російських ЗМІ на українському інформаційному просторі; засилля російської масової культури; зневіра в європейській перспективі України. Далі зі значним відривом йдуть такі чинники, як вплив конфесій московської орієнтації та відчуття спорідненості з російським етносом. Показово, що експерти дедалі частіше відзначають наявність зневіри в європейській перспективі України, тоді як на апріорну антизахідну позицію частини населення вказали лише 5,7%[48]. За виникнення суперечності між стратегічним курсом України на інтеграцію до Євросоюзу та членством України в ЄЕП 24,8% громадян схиляється до необхідності відмови від інтеграції до ЄЕП на користь ЄС. 17,7% опитаних вважають, що Україні в такому разі слід відмовитися від стратегічної лінії на інтеграцію в ЄС. 45,8% опитаних не визначилися з цим питанням, 11,7% — взагалі не цікавляться ним[49]. Для значної частини громадян європейський вибір є додатковим чи запасним варіантом вирішення актуальних соціально-економічних питань. При цьому якісні відмінності європейського і євразійського шляху практично не враховуються чи навіть ігноруються. Це створює передумови для зниження суперництва між ними. Проте розмежування між свідомими прибічниками двох варіантів геополітичного вибору є фактом.

Таблиця 9

Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу? Етнонаціональний вимір (%)[50]

Пріоритет \ Національність	Разом	Українці	Росіяни	Інші
В першу чергу розвивати відносини з Росією, в рамках східнослов'янського блоку, СНД	47,3	40,8	64,9	57,1
Встановлювати зв'язки в першу чергу з розвиненими країнами Заходу	16,4	18,5	10,9	11,9
Спиратися передовсім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	19,7	22,7	10,9	19,1
Різні регіони України мають вибирати свій шлях	4,1	4,5	2,8	4,8
Важко відповісти	9,7	11,0	6,5	7,1

Таблиця 10

Який напрям зовнішньої політики є пріоритетним для України?[51]

Напрями \ Вік респондентів (роки)	18–29	30–39	40–49	50–59	60 +	Разом
Відносини з країнами ЄС	41,3	37,1	32,7	24,7	19,1	31,2
Відносини з Росією	23,0	27,7	26,9	30,7	39,3	29,6
Відносини з країнами СНД	18,4	21,4	26,9	31,1	26,5	24,3
Відносини зі США	8,4	3,0	4,2	2,8	4,5	4,9
Відносини з іншими країнами	1,3	1,9	1,7	2,5	1,4	1,7
Важко відповісти	7,3	8,9	7,6	8,2	9,2	8,3

Дані табл. 10 ілюструють помітну різницю поглядів громадян різних вікових категорій, проте вони не свідчать про перспективу їхнього радикального оновлення просто внаслідок зміни поколінь. Досить відчутними є відмінності геополітичних пріоритетів громадян різного рівня освіти. Зокрема, серед опитаних з початковою освітою прихильників євразійського вектора найбільше, тоді як західного — найменше. При цьому, кількість останніх серед тих, хто має вищу чи незавершену вищу освіту, зростає у 2,5 раза[52]. Констатуємо якісні відмінності між прихильниками «східного» і «західного» вибору: за останніми і більший соціальний потенціал, і виразніші перспективи. Має місце й кореляція між геополітичними уподобаннями і розумінням необхідності реформ.

Таблиця 11

Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (% за місяцями та роками)[53]

	II.2000	II.2001	II.2002	II.2003	II.2004	XII.2004	IV.2005	I.2006	V.2006
Росія	20,9	24,2	31,6	34,2	41,1	39,0	34,9	43,4	41,2
СНД	29,1	29,9	20,6	22,6	15,2	11,3	8,9	12,7	12,4
ЄС	33,0	31,3	31,4	26,0	30,9	32,1	39,6	27,2	29,2
США	4,9	3,3	4,0	2,8	2,4	3,7	2,5	1,3	1,6

Наявне поширення панслов'янських настроїв серед росіян, проте, порівняно з даними за попередні роки, спостерігається тенденція до її поступового зниження[54]. Вже досить тривала політична

практика призводить до висновку, що недостатня консолідованість українського суспільства не становить загрози її цілісності і в цьому форматі не може стати скільки-небудь ефективним інструментом зовнішнього впливу. Кілька спроб безпосередньо використати геополітичний чинник і культурну розмаїтість країни в політиці (зокрема, на виборах) не мали жодного успіху. Внутрішні процеси в Україні аж ніяк не свідчать про посилення сепаратизму і тим більше про соціальне і політичне структурування за регіональною або етнічною ознаками. До того ж міжнародні проблеми дедалі більше відсуваються на периферію суспільної уваги. Таким чином, внутрішні слабкості не призводять до особливої вразливості України як об'єкта політики інших міжнародних акторів. Утім, вони практично консервуються внаслідок гальмування реформ і створюють серйозні проблеми з вибором і забезпеченням масової підтримки її власної зовнішньополітичної стратегії.

Проблеми ідентичності і консолідації, попри своє надзвичайне значення для розвитку держави, залишалися поза системним впливом влади. Натомість ці проблеми ускладнилися внаслідок їхнього деструктивного використання у політичній боротьбі. Національна ідентичність не могла бути успадкована; українське громадянство радянського ґатунку не формувало її навіть у примітивній формі. Попередні історичні етапи тільки ускладнювали подальші умови формування української нації. Основу для самоідентифікації слід було формувати з перших кроків незалежності. Частково це завдання полягає в оздоровленні масової свідомості, знятті штучних нашарувань в ній, головно — у впровадженні нових чинників (економічних, адміністративних, інформаційних, усього комплексу обставин, що пов'язані з тривалим перебуванням в єдиній системі буття), орієнтованих на формування сучасної політичної нації. Досвід останніх років свідчить, що першочерговими завданнями є прискорений демонтаж радянської ідентичності, створення комфортних умов для тих, хто зберігає російську культурну ідентичність, яка має органічно поєднуватися з громадянською українською ідентичністю.

Унезалежнення та зміна парадигми національного розвитку драматично вплинули на соціальне самопочуття широких верств населення. Згодом, коли стала очевидною надто обмежена успішність дій української влади, а соціально-економічні проблеми стали чинником повсякденного життя для більшості громадян, у багатьох утворилося ментально-психологічне неприйняття нових

реальностей. Зберігається дезорієнтація населення щодо засад національного розвитку, неготовність відірватися від повсякденності і орієнтуватися на перспективи. Політична еліта не надає належної модернізації масової свідомості. Без рішучої переорієнтації на майбутнє, без виходу з-під впливу тенденцій розвитку пострадянського простору утвердження повноцінної української державності не відбудеться. Держава і суспільство не можуть прогресувати без гармонізації стосунків між етнокультурними та регіональними спільнотами, без подолання ментально-психологічної дистанції між Сходом та Заходом. Але передовсім слід визначити, коли та за яких умов влада та претенденти на неї відмовляться від політичної боротьби способом, що розколює країну.

Українізація східних регіонів в мовно-культурному вимірі неможлива, як була неможлива масштабна русифікація західних регіонів України. Підхід Віктора Ющенка до національного відродження не міг бути реалізований внаслідок того, що він не враховував реалії, а отже, не здобув достатньо широкої підтримки. Він сприяв актуалізації питання самобутності української держави. Проте президентство Ющенка не створило прориву в політичних та ринкових реформах, що мало б закласти основу для перетворень у гуманітарній сфері. Національно-демократичні сили, які відіграли провідну роль під час «помаранчевої революції», орієнтуючись на нього, не посилили свої позиції, не знайшли союзників і фактично втратили здатність до модернізаційної творчості. На фініші президентського терміну Ющенка імпульс до демократизації, який за часів Леоніда Кучми виходив саме від національно-демократичних сил, фактично згас. Для його відродження потрібен реальний консенсус основних політичних і суспільних сил. Але його не було досягнуто навіть у форматі «помаранчевої» коаліції. Прагнучи громадянської єдності, слід було відмовитися від етнокультурної гомогенності. Завдання внутрішньої консолідації не мають бути суперечливими. Україна потребує нової політичної культури, яка б відповідала наступній вимозі. У державі, що перебуває у стадії становлення, та в ситуації, коли модель національного розвитку не обрана остаточно, розмита ідентичність є джерелом додаткових складностей та ризиків. Якщо в цьому питанні еліта не дійшла консенсусу, стихійні процеси виявляються домінуючими, а зовнішні чинники можуть додатково деформувати національний поступ. Фактично в Україні виникла і зберігається конкуренція альтернативних ідентичностей, що безпосередньо

пов'язано з російським чинником. Виразної тенденції в цьому питанні на цьому етапі не існує; отже, очевидно, що гострота проблеми зберігатиметься тривалий час. Консолідація не встигає стати основою модернізації. Можливо, модернізація здатна дати поштовх до консолідації, але це якісно інший варіант і додаткове підтвердження того, що Україні доводиться добудовувати підґрунтя державності, вирішувати ті питання, які за логікою унезалежнення мали би бути вирішені на попередньому історичному етапі.

Набуттю сучасної органічної ідентичності перешкоджає те, що певна частина населення виявилася неготовою до незалежності і взагалі до того, щоб стати громадянами української держави, зокрема. Утвердження нової самоідентифікації гальмується неготовністю і небажанням значної частини населення відмовитися від попередньої самоідентифікації. Це породжує уявлення про існування «п'ятої колони» в українському суспільстві та політикумі. Але це є явищем дещо іншого ґатунку, пов'язаним із незавершеністю державотворення та формування нації. Переважна більшість тих, хто нині тією чи іншою мірою виконує роль «п'ятої колони» мають бути імплантовані в нову українську громадянську спільноту. У цьому процесі важливої ролі набуває геополітична складова, адже внутрішні чинники самоідентифікації є недостатньо потужними. Тут так само присутні два вектори, що діють якісно різним способом. Інтеграція в Європу є сумісною з національною ідентичністю, адже створює умови для додаткової неальтернативної ідентичності. Так само членство в ЄС не загрожує державній незалежності і може бути чинником її зміцнення. Натомість російська ідентичність є фактично альтернативною, конкуруючою з українською і має суперечливий вплив на становлення української державності.

Росія нині виявляє здатність загальмувати повномасштабну переорієнтацію України на Захід і знаходить в цьому союзників всередині нашої держави. Водночас, будь-який сценарій євразійської реінтеграції спричинить потужний внутрішній спротив. Позиція Росії не може не братися до уваги, але її безпосередній вплив не може бути чинником самої нашої самоідентифікації, якщо йдеться про стратегії суверенності та самобутності. Співвіднесення себе з Росією та Європою має відбуватися, незважаючи на те, як співвідносить себе Росія з Європою та Заходом взагалі. Це має бути так хоча б тому, що Росія теж шукає себе: те, що вона декларує сьогодні, відтворює тактику самозбереження чинного політичного

режиму, але навряд чи відповідає довгостроковим національним інтересам самої Росії. Ті українці, які воліють йти у фарватері Росії, мають розуміти, наскільки звивистим може виявитися такий шлях. Кілька років тому напрям був «у Європу разом з Росією», нині йдеться про перспективу посилювати Росію в її претензіях конкурувати з Заходом та будувати якусь «другу Європу» з іншими стандартами організації суспільно-політичного життя та ведення бізнесу. Крім того, їм слід усвідомити, що на їх думку надалі не зважатимуть. У двох вимірах, — внутрішньополітичному і геополітичному, те що пропонує Москва, не є привабливим. Проте у пакеті з цим існують чинники мови, традицій, культури, які є вагомими складовими гуманітарного розвитку нинішньої України. Тут немає проблеми вибору, адже ні від чого не можна відмовлятися.

Слід визнати, що самоідентифікація різних груп українського населення відбувається за різних умов та рівня складності. Попри значні кризові явища, міграція в цьому процесі не відіграє суттєвої ролі. Тим важливішим є заохочення формування сучасної політичної нації. В основі цього процесу — створення сприятливих умов для розвитку всіх соціокультурних та регіональних спільнот. Ключовим є питання повноцінного залучення російськомовних громадян до будівництва української держави, дати їм більше підстав стати патріотами. Є два питання первинного характеру. Перше — повне звільнення від залишків радянської субкультури, яка є одним з носіїв проросійської орієнтації. Друге — сприяння відновлення української етнічної ідентичності тими громадянами, які відчувають потяг до цього. Усе решта є справою спільного розвитку і захисту культурного розмаїття в межах єдиної держави. Обов'язок України перед міжнародною спільнотою — бути єдиною і дієздатною.

Більше того, її обов'язок як європейської держави — стати виразно самобутньою і політично консолідованою.

Регіональну багатоманітність слід розглядати як складову української загальнонаціональної ідентичності. Вона є не перешкодою, а умовою формування української політичної нації. Осмислення цих проблем і пошук вектора докладання зусиль мають більшою мірою відбивати ту ідею, що у цивілізованій європейській державі первинним є забезпечення прав кожної конкретної людини, і тільки на цьому ґрунті можуть бути забезпечені інтереси окремих спільнот і побудована політична нація. Умовою для розбудови успішної держави є здатність до прогресу і конкуренції,

підтримання моральної і матеріальної мотивації громадян до патріотизму. Але очевидно, що йдеться не просто про підвищення рівня життя, хоча відставання в цьому компоненті є випробовуванням для патріотичних почуттів. Кількість тих, хто думає, «що держава може зробити для мене», суттєво більша, ніж тих, хто думає, «що я можу зробити для держави».

Потенційні переваги України полягають у можливостях європеїзації країни, утвердження у масовій свідомості належності до Європи не тільки у географічному та історичному вимірах, але й з точки зору сприйняття суспільних цінностей та здатності обстоювати базові громадянські права та свободи. Якщо говорити про наднаціональну самоідентифікацію, то для України це європейська (не євразійська) самоідентифікація. Якби Росія також орієнтувалася на подібні цілі і була здатна їх досягти, Україна виграла б найбільше. Зокрема, зникла б напруга у питанні самоідентифікації. Нині не можна розраховувати на демократизацію Росії і залишається орієнтуватися на відносно кращі перспективи демократизації самої України, які в разі їхньої реалізації можуть створити передумови кращого суспільного самопочуття і самореалізації громадян на Сході та Півдні країни. Досить поширеною є думка, що етнічні росіяни могли б виказати реальну лояльність до української держави, коли б вона дійсно динамічно розвивалася за європейськими стандартами. Але більш природною і для цієї спільноти, і для країни в цілому є роль не споживача здобутків демократії, а активного учасника, навіть ініціатора демократизації. В цьому полягає потужний резерв загальнодемократичного руху, який тривалий час тримається переважно на хвилі національного відродження у його переважно етнічному вимірі. Так само уявлення, що етнічні росіяни мають інтегруватися в українську політичну націю, видається спрощенням, якщо не помилковим: адже їхня повноцінна співучасть у творенні спільноти українських громадян є більш природним і ефективним шляхом. Тобто доцільніше говорити не про пристосування до умов, що склалися внаслідок унезалежнення, а про активне використання нових можливостей, створених незалежністю. Саме відрив від тієї державно-бюрократичної традиції, яку успадкувала і уособлює сучасна Росія, дає шанси прискореного розвитку громадянського суспільства, місцевого самоврядування, утвердження верховенства права. Водночас, виникають умови для органічного поєднання відчуття спільності, пов'язаного з мовою, вірою, історичним минулим та

усвідомлення інтересів у сучасному суспільно-політичному житті. Стадія та обставини формування української політичної нації передбачають продовження процесу творення національних цінностей, а не тільки виділення та використання відповідних явищ, подій, фактів, які надала історія. Нарешті, поряд зі співіснуванням і суперечливою взаємодією україномовної та російськомовної культур, набуває розвитку і взаємна асиміляція, формування шару біетносів. Це явище дається взнаки не тільки стійким поширенням суржику; воно формує стійкі соціокультурні реалії, які нині недостатньо враховуються.

Російська мова (головно через медіа і масову культуру) та православ'я в останні роки цілеспрямовано використовуються Росією для впливу в східноєвропейському регіоні. Це сильні інструменти, адже боротися проти мови та проти віри не тільки важко, але й безглуздо. І якщо російський вплив заважає утвердженню української державності, то контрзаходи мають стосуватися сфери медіа та розвитку культури, а також модернізації стосунків між державою і церквою та суспільної ролі останньої. Україні доведеться докласти зусиль, аби зробити російську мову також своєю і сприяти розвитку російськомовної української культури, запропонувавши конкурентоспроможні, можливо, кращі умови. Україна залишатиметься вразливою у гуманітарних аспектах відносин з Росією, доки не запровадить у цій сфері європейські стандарти і не відкриє європейські перспективи. Специфіка ситуації полягає у тому, що найбільш вразливі щодо російського впливу пострадянські держави — Білорусь та Україна — водночас мають, разом з Молдовою, кращі об'єктивні передумови зближення з європейською спільнотою. Загалом, особливості суспільно-політичних процесів у Східній Європі, в ареалі православ'я підштовхують до припущення, що національна самоідентифікація тут залежатиме від демократизації: адже без неї завершити пострадянський період буде неможливо. Розкриття потенціалу демократизації та модернізації визначить історичні перспективи східнослов'янської православної цивілізації.

Східні слов'яни щонайменше не мають допустити збільшення дистанції зі слов'янами західними. Здається, розуміння цього нині міцніше у Києві, ніж у Москві, так само, як і готовність до впровадження європейських стандартів у взаєминах. У перспективі модернізація нових незалежних слов'янських країн (Східна Європа та Балкани) може сприяти певній «слов'янізації» Європи. На цьому

історичному етапі провідну роль тут може зіграти саме Україна. Насправді, на порядку денному — розкриття базових характеристик суспільної організації білорусів, росіян, українців, краща артикуляція суто громадянських, власне суспільних та духовних досягнень східних слов'ян, що може і має існувати поза державницько-бюрократичним каркасом, який досі був не тільки формою, але й умовою існування, виразною рисою цієї цивілізації. Крім того, східноєвропейцям ще належить дати гідну відповідь на виклики інтернаціоналізації та глобалізації, увійти до складу повноцінних співавторів рішень, які надалі ухвалюватимуться міжнародної спільнотою. Очевидно, що Росія не може одноосібно представляти інтереси Східної Європи, а Україна покликана зробити вагомий внесок у те, щоб такі інтереси були визнані західними партнерами і повною мірою враховувалися у стосунках Захід — Росія. Такий комплекс завдань розширює театр застосування партнерського потенціалу України і є не менш важливим, ніж європейська інтеграція. Він має вирішуватися паралельно, тим більше, що це потребуватиме тривалих зусиль.

---

[1] Оссовський В.Л. Соціологія громадської думки. — К.: Поліграфічний центр «Фоліант», Видавничий дім «Стилос», 2005. — С. 8–39.

[2] Пресс-выпуск №1174 «Россия, Белоруссия, Украина: кто сильнее пострадал от мирового финансового кризиса»; Пресс-выпуск №1207 «Россия и Украина: общественное мнение и власть» // www.vciom.ru

[3] «Экономический кризис: Украина, Россия, Беларусь. Исследование общественного мнения»; «Экономический кризис: Украина, Россия. Исследование общественного мнения» // www.rb.com.ua

[4] 30 червня 2009. Прес-служба ДПА України. 7423 особи задекларували дохід понад 1 мільйон гривень // www.sta.gov.ua

[5] Якою мірою Ви згодні або не згодні з судженням, що Україні слід запровадити подвійне громадянство з Росією? / Укр. центр економ. и політ. досліджень ім. О. Разумкова // http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=243.

[6] Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 27 жовтня по 1 листопада 2006 р. в усіх регіонах України. Опитано 2006 респондентів віком від 18 років. Детальніше див.: http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=226.

[7] Украинско-российские отношения в оценках граждан Украины: материалы общенац. социол. исследований 2001–2007 гг. / Укр. центр эконом. и полит. исследований им. А. Разумкова. — К., 2008. — С.13.

[8] Там само. — С. 14.

[9] Таблиця складена на основі зведених даних опитування експертів у галузі зовнішньої та безпекової політики України, її міжнародного становища, проведених Центром миру, конверсії та зовнішньої політики України у 2004–2008 рр. (Експерти мали вибрати до трьох варіантів відповіді у кожному стовпчику)

[10] Состояние и перспективы двусторонних отношений: позиции экспертов Украины и России // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 5. — С. 67.

[11] Там само.

[12] Там само. — С. 66.

[13] Там само. — С. 71.

[14] Украина и Россия: современное состояние и перспективы взаимоотношений: аналит. докл., 1 мая 2001 г. / Укр. центр эконом. и полит. исследований им. А. Разумкова. — К., 2001 — С. 4.

[15] Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России: аналит. докл. // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 5. — С. 33.

[16] Лавров С. В. О кавказском кризисе и украинской политике России // http://www.embrus.org.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=902&mode=thread&order=0&thold=0..

[17] Послание Президента РФ Федеральному Собранию Российской Федерации, 25 апреля 2005 г. // http://www.edinros.ru/news.html?id=103596.

[18] Лавров С. В. Мир в поисках нового равновесия // НГ-Дипкурьер. — 2008. — 15 сентября // http://www.embrus.org.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=901&mode=thread&order =0&thold=0.

[19] Карасин Г. Б. Россия и соотечественники / Г. Б. Карасин // Международная жизнь. — 2007. — № 12 // http://www.ln.mid.ru/mg.nsf/ab07679503c75b73c325747f004d0dc2/0410e08d52abf706c32573bc0029f33b?OpenDocument.

[20] http://webfile.ru/2612342

[21] Там само.

[22] http://www.edinros.ru/text.shtml?10/9535,110030

[23] http://www.gazeta.ru/politics/2009/11/18_kz_3288737.shtml

[24] http://www.pravda.com.ua/news/2008/8/21/80199.htm.

[25] Концепции внешней политики Российской Федерации [Электронный ресурс]: одобрена Президентом Медведевым 12 июля 2008 г. // http://www.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml.

[26] Концепция дальнейшего развития Содружества Независимых Государств: одобрена Решением Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 5 октября 2007 г. // http://www.cis.minsk.by/webnpa/text.aspx?RN= N90700503#kocep.

[27] Концепции внешней политики Российской Федерации // Там само.

[28] Заявление МИД России о российско-украинских отношениях (1344 — 11.09.2008) // http://www.ln.mid.ru/brp_4.nsf/0/D2508466D70888C2C32574C10020DF7E.

[29] http://www.edinros.ru/print.html?id=120134.

[30] Мельвиль А. Ю. Россия 2020: альтернативные сценарии и общественные предпочтения / А. Ю. Мельвиль, И. Н. Тимофеев // http://www.mgimo.ru/publish/document33101.phtml.

[31] Тренин Д. Принуждение к партнерству // Брыфинг / Московский центр Карнеги. — 2008. — январь — Т. 10, вып. 1. — С. 6 // http://www.carnegie.ru/ru/pubs/briefings/ Brifing_10_Russ_web.pdf.

[32] Про особливості функціонування нового суспільно-політичного ладу в РФ див. зокрема: Демократия: универсальные ценности и многообразие исторического опыта: материалы совместного круглого стола ИФ РАН, журналов «Полис» и «Политический класс» // http://www.politstudies.ru/fulltext/2008/5/6.htm. — Загл. с экрана; Голосов Г. Электоральный авторитаризм в России / Григорий Голосов // Pro et Contra. — 2008, январь — февраль. — С. 22–35, а також статті: Марії Ліпман, Марини Оттауей, Ксенії Юдаєвої, Андрія Рябова у збірнику: Трудности перехода: демократия в России. — М.: Моск. центр Карнеги, 2004.

[33] Дмитрий Тренин. Принуждение к партнерству. — С. 2.

[34] Лилия Шевцова — Россия и Запад: либеральный взгляд // http://www.polit.ru/institutes/2008/10/31/liber.ht

[35] Политический атлас современности: Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств / МГИМО — Университет МИД России, Ин-т обществ. проектирования // Эксперт. — М., 2007 // http://www.worldpolities.org/files/Politatlas_full.pdf.

[36] http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/83069.htm

[37] «ОТ МНЕНИЙ — К ПОНИМАНИЮ».ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ — 2008. Ежегодник Общественное мнение — 2008. — М.: Левада Центр, 2008 // http://webfile.ru/2612342

[38] Дубинин Б. Режим разобщения. Новые заметки к определению культуры и политики / Pro et Contra. — 2009. — Январь — февраль. — С. 8 http://www.carnegie.ru/ru/pubs/procontra/ProEtContra_44_all.pdf)

[39] Кульчицький С. В., Парахонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах, Том 3. Новітній Український державотворчий процес. — С. 261

[40] Умланд Андреас, Бредіс Інгмар. Пострадянський парадокс: демократія в Україні, автократія в Росії // http://www.dt.ua/1000/1600/62203/

[41] Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання // Інформаційно-аналітичні матеріали до

круглого столу. — Київ: Укр. центр економ. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — 2006. — Березень. — С. 6.

[42] Дані 5-ї хвилі проекту «Євразійський монітор» // Моніторинг соціальних настроїв населення Росії, Білорусії, України і Казахстану. Квітень — травень 2006 р. Єдиний оператор проекту Некомерційне партнерство «Міжнародне дослідницьке агентство «Євразійський монітор».

[43] Соціологічне опитування, проведене УЦЕПД у грудні 2005 р., опитано 2009 респондентів у всіх регіонах України. Джерело: Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання // Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу. — Київ, 2006. — Березень — С. 7.

[44] Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання // Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу. — Київ: Укр. центр економ. і політ. досліджень ім. О. Разумкова. — 2006. — Березень. — С. 6, 7, 12.

[45] Національна безпека і оборона. — 2002. — № 8. — С. 53.

[46] Там само.

[47] Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 16.

[48] Міжнародне становище України, зовнішня та безпекова політика. Підсумки 3-го кварталу 2003 р. / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. Аналітична доповідь № 17, 2003 // http://www.foreignpolicy.org.ua

[49] Опитування проводилися соціологічною службою НІСД у листопаді 2003 року. Див.: Український монітор. Щотижневик № 49, 01.12.03 — 07.12.03. Центр миру, конверсії і зовнішньої політики України. // http://www.foreignpolicy.org.ua

[50] Там само.

[51] Національна безпека і оборона. — 2003. — № 1. — С. 45.

[52] Підраховано за результатами опитування, проведеного у червні 1999 р. Інститутом соціології НАН України за Моніторинговим проектом «Україна на порозі XXI століття».

[53] Консультативная встреча «Украина — Россия: путь к новому качеству партнерства». Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России. (Информационно-аналитические материалы). — Киев: Укр. центр эконом. и полит. исследований им. А. Разумкова, 2006. — Май. — С. 53.

[54] Див.: Сегеда С. Український народ чи народ України? // Україна між Сходом і Заходом: погляд з України. Аналітична доповідь № 4. — Київ: Укр. центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій. — 1994. — грудень. — С. 22–26; Потєхін О., Стегній О. Проблеми міжнародного становища України та громадська думка. Зовнішня політика України і суспільна думка // Україна і НАТО. Політичний портрет України. Бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». — 1997. — № 18. — С. 53–59.

КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Авторський колектив: доктор історичних наук Ю. І. Шаповал, доктор історичних наук Л. П. Нагорна, доктор історичних наук О. М. Майборода, кандидат історичних наук І. Б. Гирич, кандидат філософських наук О. Н. Кубальський, молодший науковий співробітник С. В. Набок, здобувач О. А. Радзивілл.

Культура національної пам'яті: європейський та український досвід. У аналітичній доповіді охарактеризовано досвід незалежної України, в якій порівняно нещодавно здійснено спробу сформувати політику національної пам'яті на державному рівні, на тлі загальноєвропейських практик. Проаналізовано окремі аспекти європейського досвіду, які можуть бути використані під час розробки відповідних практик в Україні. Виокремлено «проблемні вузли», які належить розв'язати українським науковцям і політикам, щоб історична пам'ять стала консолідуючим фактором суспільства. Окрему увагу приділено теоретичному обґрунтуванню феномена історичної пам'яті. Розглянуто зміну парадигми суспільно-історичної свідомості після 1991 року, охарактеризовано підручникову політику у контексті формування культури історичної пам'яті.

Культура национальной памяти: европейский и украинский опыт. В аналитическом докладе охарактеризован опыт независимой Украины, в которой сравнительно недавно предпринята попытка сформировать политику национальной памяти на государственном уровне, на фоне общеевропейских практик. Проанализированы отдельные аспекты европейского опыта, которые могут быть использованы при разработке соответствующих практик в Украине. Выделены «проблемные узлы», которые предстоит решить украинским ученым и политикам, чтобы историческая память стала консолидирующим фактором общества. Отдельное внимание уделено теоретическому обоснованию феномена исторической памяти. Рассмотрено изменение парадигмы общественно-исторического сознания после 1991 года, охарактеризировано политику подготовки учебников истории в контексте формирования культуры исторической памяти.

The culture of the national memory: European and Ukrainian experience. The analytical report describes the experience of the independent Ukraine, which has recently made an attempt to form the policy memory at national level, against the background of European

practices. The different aspects of European experience, which can be used to develop appropriate practices in Ukraine, are analyzed. «Problem points», which Ukrainian scientists and politicians will have to solve in order to the historical memory has become a consolidating factor of society, are marked out. The special attention is paid to the theoretical substantiation of the phenomenon of historical memory. The change in the paradigm of social and historical consciousness since 1991 is examined; the policy preparation of the history textbooks in the context of a historical memory culture is defined.

Зміст

Історична пам'ять і європейські цінності
(Замість вступу) 259

Розділ I. Культура історичної пам'яті 262

Розділ II. Навіщо переосмислювати минуле? 280
Історичне переосмислення. Історичні дослідження. Відкриття архівів. Історична правда і міфи. Юридичне переосмислення. Судове покарання злочинів проти людяності. Відшкодування жертвам злочинів. Люстрація як правовий інструмент переосмислення. Суспільне переосмислення

Розділ III. Міфологізація праісторії:
протилежні наслідки псевдопатріотизму 296

Розділ IV. Переосмислення тоталітарного минулого
в Україні 319

Рекомендації 335

Історична пам'ять і європейські цінності (Замість вступу)

Потреба звертатися до минулого, вести з ним постійний діалог притаманна кожному цивілізованому соціуму. І не лише тому, що, не знаходячи відповіді на запитання «що робити?», ми інстинктивно обмежуємося простішим: «хто винен?». Існує своєрідна «магія задзеркалля»: багатьом здається, що, розшифрувавши сигнали з минулого і потойбічного, легко пояснити парадокси сьогодення і зазирнути у майбутнє. Є і прагматичніші мотиви ніколи не згасаючого інтересу до історії: в руках політиків та ідеологів вона виступає як інструмент соціалізації, виховання громадянських почуттів. Якщо й справді існує життєдайна субстанція, яка перетворює населення на народ, то одним з її найважливіших компонентів є історична свідомість. У ситуаціях вибору, що виникають постійно, історичні аналогії можуть підказати оптимальний вибір і убезпечити від помилок.

Про історичну пам'ять сьогодні говорять як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності. Це справді ефективний важіль, але лише за умови наявності у суспільстві загальноприйнятного проекту майбутнього й консенсусу щодо основоположних цінностей. Коли ж у соціумі гостро стикаються різноспрямовані інтереси і вирують навколополітичні пристрасті, історична пам'ять здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю. Адже колективна пам'ять — доволі умовна і крихка конструкція, яка вибудовується, як правило, у зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідеологічних настанов. Вона включає в себе не лише акумульований історичний досвід, але не меншою мірою символи, міфи і все те, що входить, використовуючи термінологію Карла Юнга, у сферу «колективного несвідомого». Можливість сакралізації певних подій і постатей стає при цьому цілком реальною, а сам пошук «історичної правди» беззмістовним.

Модна свого часу теза про те, що історія має бути «вчителькою життя», давно розвінчана. І руку до цього доклав не лише всюдисущий постмодернізм. Безліч разів людство мало можливість переконатися у тому, що об'єктивне історіописання — не більш ніж рожева мрія. Адже історична оповідь у будь-якому вигляді — це не стільки фіксація подій, скільки реєстр їхнього відтворення у свідомості сучасників і нащадків. Пропущений через свідомість

дослідника факт перестає бути об'єктивною реальністю, стаючи не більш як образом, сформованим у його уяві. За точним зауваженням Ганса-Георга Ґадамера, історики дивляться на свої історично визначені об'єкти з перспективи, яка сама є історично визначеною. Вони бачать те, що дозволяють їм бачити упередження свого часу.

З викладеного випливає надзвичайно важлива проблема відповідальності історика (політика — не меншою мірою) за ті «образи минулого», які він пропонує суспільству. Заклики «писати таку історію, якою вона була», можуть звучати цілком щиро, але суспільної користі від них небагато. Адже у кожному суспільстві існує політична й ідеологічна кон'юнктура, яка змушує одних проходити повз «незручні» для них факти, а інших — щось прикрашати чи сакралізувати. Зрештою, не виключена і можливість наявності «кількох правд». А головне — на відміну від так званих точних наук — історія не має у своєму розпорядженні достатньо надійних інструментів верифікації. Перевірити щось із того, що відбувалося у минулому, неможливо, а всілякі спроби відтворити картину лишаються у кращому разі моделями.

Саме тому моделювання історичної пам'яті найуспішніше здійснюють ті соціуми, які керуються простим принципом — «не зашкодь». Злагода у будь-якому суспільстві вибудовується непросто, і механізми відтворення минулого зазвичай передбачають також відповідні інструменти його «подолання». Йдеться насамперед про принципове неповторення того, що в минулому призводило до зіткнень і травм. А також про пошук здорових консолідуючих ідей і шляхів порозуміння в історичному досвіді. Зовсім не слід приховувати якісь темні сторінки історії, але конче важливо розглядати їх у контексті певної епохи, відповідно до панівних у ті часи правових і моральних норм. Зрештою, якщо вже історія здатна чогось навчати, то вона має насамперед вчити людей здоровій самокритиці і відповідальності за свої вчинки. Найлегше знайти винуватців своїх бід на стороні і стати у позу скривдженого й ображеного. Але чи можна виховати патріота, змалечку вкладаючи в його свідомість образ жертви, віктимізуючи індивідуальну і колективну свідомість?

Здається, що європейський світ оптимальний модуль ставлення до минулого вже виробив. Навряд чи на політичній карті з'явилася би об'єднана Європа, якби не було досягнуто консенсусу в націленості на майбутнє і нероз'ятрюванні минулих травм. Нинішні

європейські цінності базуються на послідовному людиноцентризмі, обстоюванні прав і свобод індивіда безвідносно до його етнічного походження, громадянства, майнового стану, на пріоритетах вільного руху людей, товарів, ідей, ініціатив, послідовному захисті прав меншин. Наполегливо вибудовуються нові стереотипи взаємного сприйняття держав-членів ЄС з акцентом на спільних інтересах і завданнях, нові моделі транскордонного співробітництва. Багато уваги приділяється виробленню «спеціальних статусів сусідства». Як бачимо, робиться все для того, щоб усвідомлення важливості інтеґраційних процесів стало альфою й омегою колективного й індивідуального світосприйняття. А наголос на історичних сюжетах здебільшого використовується для того, щоб зайвий раз наголосити — в ім'я щасливого майбутнього дітей і онуків слід назавжди виключити умови, що призводили в минулому до жахливих катаклізмів.

Не варто, зрозуміло, ідеалізувати європейський досвід — у будь-якій інтеграційній співпраці є свої проблеми. Не все так просто там і у стосунках з історією: від місцевих інтелектуалів доволі часто доводиться чути скарги на те, що «тематику пам'яті» не завжди вдається ефективно вписати у контекст формування громадянської ідентичності. Австрійського культуролога Й. Файхтінгера, приміром, непокоїть небезпека підпорядкування історичної пам'яті логіці «методичного націоналізму». Коли «група-Ми» націлена не несприйнятя Іншого, навіть культуру можна перетворити на інструмент домінування, зауважує він.

І все ж у сучасному світі «приреченими» на перемогу однозначно є ідеї інтеграційної налаштованості, за самим своїм змістом націлені у майбутнє. Над цією аксіомою варто замислитися українському політичному класу.

Бути чи не бути Україні в об'єднаній Європі і коли саме? Це насамперед залежить від готовності її еліт відмовитися від ігор з «перетягуванням каната» і плідно працювати над засвоєнням європейської системи цінностей і норм поведінки. Неможливо йти вперед із головою, повернутою назад, в архаїчний світ колядування і ранжування за принципом «свій — чужий». Так само безперспективно плекати в історичній пам'яті лише ті сюжети й мотиви, які об'єктивно запрограмовані на конфронтацію. Мінімум емоцій, максимум неупередженості, толерантність — єдино можливий шлях до формування в Україні політичної нації, вільної від садомазохістських комплексів і постійної «боєготовності».

Чим раніше наші еліти зрозуміють несумісність європейського універсалізму з притаманними вітчизняній традиції партикуляристськими й етноцентристськими настановами, тим коротшим буде омріяний шлях до Європи.

РОЗДІЛ І. Культура історичної пам'яті

Питання культури історичної пам'яті у кожному соціумі належать до числа смисложиттєвих. Людина — єдина істота на планеті, якій притаманне осмислене, усвідомлене ставлення до минулого. Потреба вести «діалог з минулим» — не просто данина людській допитливості: в історії відшукуються запобіжники, інваріанти, навіть пророцтва. Але не забуваймо, що витоки варварства теж кореняться в експлуатації минувшини. Приводи до кровопролитних воєн легко знаходилися під гаслами відновлення «історичної справедливості». А коли говорять гармати, про справедливість можна забути.

У будь-якому здоровому суспільстві існує власний смисловий континуум, який включає в себе ціннісні коди, найуживаніші символи, загальноприйнятні морально-етичні норми. Саме вони визначають стійкість соціальної пам'яті як засіб міжпоколінської передачі інформації. Принцип дії соціальної пам'яті часто уподібнюють хвилі, яка переносить інформацію через покоління незалежно від того, чи усвідомлюють дійові особи свою роль у цьому процесі. Досить точний термін для передавання складного зв'язку між минувшиною та її відтворенням наступними поколіннями запропонував П. Рікер — «репрезентація минулого». У його трактуванні кожна історична конструкція є радше реконструкцією — результатом напруження, претензій, побажань. Ступінь її вірогідності залежить не стільки від людської порядності, скільки від тих стимулів, які спонукають дослідника поставити перед документом те або інше запитання, обрати той чи інший спосіб пояснення.

На кожного історика, хоч яким незаангажованим він себе уявляє, тисне суспільний контекст; свідомо чи несвідомо (через доволі затерте поняття «актуальність») він реагує на виклики своєї доби. Відчуваємо ми це чи ні, але наша соціальна пам'ять завжди дискурсивно обумовлена і орієнтована на прагматичні цілі. Коли відомого етнографа і соціолога К. Леві-Строса запитали, чи є місце міфу у наш хронометричний час, його відповідь була несподіваною:

єдиний домен знання, який сьогодні так само влаштований, як міф, є історія. «Уявлення, образи, які ми створюємо про історію, у широкому розумінні міфічні — у тому сенсі, що вони цілком і повністю залежать від тієї позиції, яку ми самі займаємо у нашому сучасному».

Не варто, зрозуміло, у таких складних питаннях вдаватися до спрощень: адже міф — це далеко не завжди свідоме викривлення фактів чи засіб маніпулювання свідомістю. Значно частіше міф — це прояв базисних зусиль до самоствердження й самореалізації, точніше — компенсаторний засіб, покликаний бодай в уяві мінімізувати обмеженість людських можливостей. Людській свідомості притаманне прагнення до розгадки таємниць світоустрою, і коли раціональні пояснення не «спрацьовують», конструюються міфи. Міф позараціональний і водночас вітальний; він допомагає людині не просто існувати чи виживати, але й відшукувати смисл власного існування. Зрештою, вдало сконструйований міф може мати потужний креативний, консолідаційний потенціал. «Міф Європи», приміром, немало прислужився тому, що нині у світі існує зразок наднаціонального об'єднання, що зберігає ореол привабливості.

Інша річ, що у всякої міфотворчості є своя службова функція, виконання якої полегшується зручністю спрощених, прийнятих на віру стереотипів масової свідомості. За Р. Бартом, міф «дарує ессенціальну простоту; у світі, який він організує, немає суперечностей, оскільки немає глибини». Позараціональність міфу і примат у ньому образно-емоційного начала виявляються особливо «запитаними» в часи суспільної нестабільності. І саме тоді до мови міфів охоче звертаються ідеологи. Незалежно від того, на яких цінностях і яких передсудах базуються штучно сконструйовані політичні міфологеми, вони майже завжди мають у своїй основі опозицію «ми — вони», протиставлення «героїв» і «злодіїв». Застосування евфемізмів, підміна дефініцій виступають як засоби політичної містифікації, яка затемнює справжню суть подій і явищ.

Саме тому у сучасному світі, всуціль зітканому з політичних протистоянь та ідеологічних конфронтацій, постійно співіснують і перебувають у стані конфліктної взаємодії два типи масової свідомості — раціональний і магічний (міфологічний). Носії першого оцінюють світоустрій як сферу практичних дій, де надзвичайно багато залежить від самої людини. Як правило, це прибічники ініціативного типу поведінки, індивідуалістичних орієнтацій, універсалістських цінностей, пріоритетів свободи й демократії.

Притаманний їм погляд на суспільство як на самоусвідомлювану, саморефлектовану структуру зумовлює підвищену увагу до проблем типологізації масової свідомості, суспільного інтересу, історичного досвіду кожної спільноти.

Магічний тип масової свідомості відзначається максималізмом і позірною революційністю; його носії прагнуть дістати «все і відразу». Притаманні йому відмітні риси — потяг до зрівняльної справедливості, простих рішень («забрати й поділити»), комплекси жертви, невисока цінність людського життя. В ролі компенсаторних механізмів виступають утопічні марення, месіаністські ілюзії, пошук зовнішніх ворогів, ксенофобія. Такому типу свідомості більшою мірою, ніж раціоналістичному, притаманна амбівалентність: невисокий рівень довіри до владних інститутів сполучається не тільки із завищеними соціальними очікуваннями, але й з підсвідомим прагненням до авторитарної влади.

В історієписанні конфлікт між двома типами свідомості породжує явище, яке П. Рікер вклав у формулу «конфлікт інтерпретацій». Одна й та сама подія, що мала місце в історії, набуває того або іншого вигляду залежно від того, який тип свідомості притаманний її досліднику. Кожен з них здійснює своєрідну селекцію, відбираючи факти на підтвердження своїх гіпотез і задля їхнього тлумачення. Але, як слушно наголошував М. Попович, «при пошуку істини результатом селекції є побудова *різних відповідей на одне питання*, а при новому тлумаченні структурної схеми *маємо однакові за структурою відповіді на різні питання*. Тлумачення пов'язане з перенесенням простору (структури) в інше культурне середовище, а отже, в поле іншої тематизації чи в інший дискурс...Природно, цей процес безконечний, якщо враховувати обов'язкові мутації парадигм».

Саме тому будь-яка спроба зазирнути за «завісу часу» в принципі утопічна. Повернутися в минуле неможливо; якийсь умовний його відрізок можна лише змоделювати. Від того, хто і з якою метою здійснює цю операцію, залежить не лише вигляд моделі, але й її суспільний резонанс. Експериментально перевірити відповідність зображення оригіналові ніхто не може: останній пішов у небуття. Звідси, за Ю. Левенцем, популярність категорії «інтерпретація», за нею завжди ховається суб'єкт, той, хто пропонує й розтлумачує смисли, висуває гіпотези. «І, врешті-решт, той, хто прагне свій маленький світ ним самим визнаних цінностей розширити і надати йому загальнозначущості (М. Бахтін)».

Отже, однозначно ствердної відповіді на запитання: «чи є минуле пізнаванним у принципі?» жоден серйозний історик не дасть. Кожному, хто присвятив себе моделюванню минулого, хочеться, щоб його модель визнали адекватною, щоб йому *повірили*. Але перехід у площину віри автоматично виводить і автора, і читачів поза межі простору раціональності. У реконструюванні минулого кожен може обирати між двома типами соціального аналізу: реалістичним і міфологічним. Неприпустимо лише не бачити різниці між ними, видавати другий за перший.

На жаль, в історієписанні надто часто домінує ідеологічна, пропагандистська функція, особливо коли у процесі «розсекречування історії» далеке минуле «виходить на сучасність» і відлунює в ній. Англійський історик Дж. Тош слушно зауважував, що об'єктивність історичного знання розмивається у колективній пам'яті, для якої феномен викривлення й замовчування зовсім не дивина. Такою є прагматика колективної дії: щоби група здобула колективну ідентичність, їй конче необхідне спільне бачення пріоритетних цінностей. В ім'я такої мети картина історичного минулого часто коригується на шкоду достовірності.

Попри це, кожна держава вибудовує власну «політику пам'яті», щоб забезпечити міжпоколінську передачу інформації й задля вироблення імунітету до повторення травматичного досвіду. Історична пам'ять — потужна й нічим не замінна частина духовного потенціалу нації, смисложиттєвий компонент націє- і державотворення, основа історичної свідомості соціуму. А потурбуватися про те, щоб ірраціоналізація, своєрідна «психологізація» не ставали на заваді раціональному сприйняттю минувшини, покликана історична наука. Саме вона «виступає чинником стримування від падіння у «прірву ірраціоналізму», зберігає наукову вартість історичного знання, чим забезпечує необхідний баланс раціональних та ірраціональних складників національної свідомості».

Оптимальне співвідношення раціоналізму й певних ірраціональних компонентів в історичній свідомості є показником зрілості національних еліт. Будь-які перекоси, породжувані чи то схильністю до ідеалізації минулого, чи то спробами «націоналістичного використання історії» (Е. Сміт), створюють ризики, наслідки яких важко спрогнозувати. Адже саме історична свідомість є тією життєдайною субстанцією, яка творить із населення народ. Пропонуючи специфічний смисловий континуум, який тією чи іншою мірою поділяється усіма членами цього співтовариства, історична

пам'ять є важливим чинником соціалізації людини і здатна формувати свідомісні конструкти для кількох поколінь. Як вважають соціологи, саме вона «розставляє акценти, розподіляє пріоритети й визначає реакції». Народ, який прагне поважати традиції і шанувати своїх предків, у процесі осмислення минулого вчиться усвідомлювати свою відповідальність перед нащадками. І навпаки: довільні, продиктовані політичною кон'юнктурою, трактування минулого здатні виховувати безбатченків, пристосуванців, формувати атмосферу соціального цинізму.

Історична пам'ять — надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Вона включає в себе і матеріальні залишки минулого, і відповідні символи, міфи, історіографічні уявлення. Кожна історична спільнота — це своєрідний мікрокосм, який існує у часі й просторі і на кожному етапі свого розвитку створює знакову систему, що її з більшим чи меншим успіхом розшифровують нащадки. Щільність і тривкість історичної пам'яті залежить як від ступеня розвитку соціуму, так і від якості колективного самоусвідомлення, що формується суспільно-політичною думкою. У вигляді органічної частини в неї входить і те «колективне підсвідоме», яке непідвладне раціональним поясненням. Логіку формування історичної пам'яті не завжди легко збагнути, але очевидне одне: чим охочіше вона тяжіє до однозначності й нормативності, тим більшою є вірогідність її сакралізації. А це вже створює відчутні небезпеки, оскільки об'єктивне знання швидко витискується міфами, а міфи є найзручнішим об'єктом політичних маніпуляцій. Ризики принаймні подвоюються, якщо національна ідея, що закладається у фундамент ідентифікаційних практик, має виразний етнічний підтекст.

Культура історичної пам'яті — єдине, що здатне страхувати соціум від таких і їм подібних небезпек і ризиків. Чому важливо робити наголос саме на культурі? Насамперед тому, що лише культурі під силу створювати систему загальноприйнятних у цьому соціумі норм, обмежень, моральних заборон. Тільки вона проводить чітку грань між можливим і неможливим, чесним і безчесним. Там, де закінчується простір культури (а він, як свідчить історія, не безмежний), починається простір варварства.

Саме тому доволі розмите й полісемантичне поняття «культура», введене в обіг три з чвертю століття тому німецьким філософом С. Пуфендорфом, виступає як універсальний означник сутності

духовних надбань людства й механізмів організації міжпоколінських зв'язків. Серед не менш як 500 різних визначень культури виразно домінують ті, що відштовхуються від духовного стану суспільства, який, у свою чергу, визначається якістю передачі інформації «на будь-яку відстань». Основні функції й цілі культури у тому й полягають, щоб виробляти «довготривалі» ціннісні орієнтації, допомагати людині розв'язувати пізнавальні завдання будь-якої складності, якомога повніше задовольняти духовні потреби суспільства.

Не менше значення має культура як контекст людського життя, як життєвий світ особи, який ґарантує психологічну безперервність існування соціуму. Лише культура здатна забезпечувати «проникнення» людини в минуле з тим, щоб спроектувати його у сучасне й майбутнє, створюючи у такий спосіб безперервно існуюче соціокультурне середовище. Фахівці вважають культуру адаптативним процесом людського пізнання, що протікає як у межах людської психіки, так і поза нею. «Ще до знання про предмет існує культура цього знання про цей предмет, яка визначає питання і стиль запитання в процесі розкриття дійсності... Більше того, існує певна традиція оцінки культури з огляду на рівень її «контекстуальності» — наповнення культурою життя суспільства. Зрештою, люди не обирають (і не можуть обрати) за своєю волею те чи інше суспільство і відповідні суспільні настанови». А отже, людина як продукт культури стане саме такою, якою її створить те культурне тло, на якому відбувається її соціалізація.

Якщо вкладати у поняття культури все створене людиною упродовж кількох тисячоліть, «культурний запас» людства уявляється майже невичерпним. Насправді ж культурні надбання, як ніщо інше, підвладні впливу часу і зазнають постійних руйнувань. Людина як частина природи має здатність до самовідновлення, хай і обмежену віковими та іншими параметрами. Але створені нею матеріальні й духовні цінності, як правило, не підлягають відновленню. Зруйнована пам'ятка культури лише у рідкісних, справді поодиноких випадках здатна здобути «нове життя» (найчастіше, на жаль, у вигляді «муляжу»). Перерваний зв'язок поколінь теж у своїй основі невідновлюваний. Покоління, чиє життя було понівечене громадянськими війнами й репресіями, пам'ятають своїх предків хіба що до третього-четвертого коліна. Коли ж втрачає історичну пам'ять соціум, його життя стає безбарвним, поволі втрачає сенс.

Саме тому у кожному суспільстві виникає потреба час від часу нагадувати про певні історичні події, щоб не уривався зв'язок поколінь. Коли цим цілеспрямовано займаються еліти й політики, правомірно, очевидно, говорити про моделювання тієї чи іншої схеми історичного процесу, а отже, в метафоричному сенсі і про «політику пам'яті». Символічні ряди й системи ритуалів, створювані в її контексті, мають властивість справляти вплив на характер суспільних відносин «тут і тепер». Вони ж є потужним інструментом «мнемонічної соціалізації» підростаючих поколінь, школою виховання політичної компетентності й активної участі у суспільному житті.

Теоретичний фундамент під «політику пам'яті» почав закладатися ще у першій чверті минулого століття. Француз М. Хальбвакс у книзі «Соціальні рамки пам'яті» (1925) зробив цікаву спробу розмежувати поняття «історична пам'ять» і «колективна пам'ять». Вони уявлялися йому антагоністичними — колективна пам'ять, що формується штучно, під чиїсь групові інтереси, неминуче супроводиться руйнуванням історичної пам'яті, бо витісняє з неї цілі пласти історії, які не узгоджуються із пануючими у цьому суспільстві стереотипами. Свідкові події, як правило, не дано осягнути її історичний смисл. І коли пізніше очевидець пише про цю подію, він свідомо чи несвідомо намагається «підлаштувати» власне бачення під уже усталені суспільні оцінки. Штучні спроби створити заднім числом колективну пам'ять завжди суб'єктивні.

Міркування Хальбвакса логічні, хоча сконструювати на такому протиставленні концепт «об'єктивної» історичної пам'яті навряд чи комусь вдасться. Адже природна, базована на спогадах пам'ять людини обмежена діапазоном її власного життєвого досвіду. А те, що на побутовому рівні вкладається у поняття «історична пам'ять», — це такою ж мірою штучна конструкція, як і колективна пам'ять. У кращому випадку це збірне поняття містить набір образів, текстів, ритуалів, які в сукупності формують щось на кшталт автостереотипу певної культурної традиції і у такий спосіб впливають на процес формування національно-громадянської, етнічної, регіональної чи якоїсь іншої ідентичності.

Упродовж XX століття у низці країн Європи проходили випробування масштабні проекти дослідження історичної пам'яті, авторами яких виступали П. Нора, М. Існенгі, Е. Франсуа, Х. Шульц. Перший бачив завдання семитомної французької серії «Історія

пам'яті» у «докладній інвентаризації національної пам'яті», що означає концептуалізацію ідеї нації у монументах, символах, національних святах, мистецьких творах з метою створення великої історії батьківщини, такої, «яка заслуговує, щоб заради неї жертвували життям». Однак він же самокритично визнавав, що історична пам'ять зазвичай не співвідноситься з науковим історіописанням. Перша, доводив П. Нора, емоційна й легковірна, тому її влаштовують лише ті деталі, які її підкріплюють. Друге є операцією інтелектуальною й секуляризаторською, що вимагає аналізу та критичного дискурсу. Якщо пам'ять розміщує спогад поміж священних істин, історія виганяє його звідти. А отже, розмова про функції пам'яті має сенс лише у зв'язку з розглядом проблем передачі уявлень і досвіду від покоління до покоління — загроз викривлень, втрат, кон'юнктурних поправок тощо.

Сьогодні в інтелектуальних колах Заходу до досліджень, створених в ключі «історії пам'яті», існує досить стримане, щоб не сказати негативне, ставлення. За висновком австрійського культуролога Й. Файхтінгера, з точки зору впливу на стан національної ідентичності ці праці значної цінності не мали. Тематика пам'яті набуває нині широкої популярності у засобах масової інформації, однак найчастіше подається, так би мовити, старе вино у нових міхах.

Песимістичний тон відомого вченого можна зрозуміти: адже як культура й ідентичність, так і історична пам'ять завжди використовувалися для того, щоб посилювати відчуття «Ми» на противагу відчуттю «Вони». Реконструюючи минуле, кожне нове покоління діє за принципом «образного моделювання», відшукуючи в минулому те, що співзвучне його настроям і очікуванням. За точним спостереженням І. Глєбової, конструювання «образів минулого» неминуче пов'язане із трансплантацією понять і змішуванням часів; по суті, відбувається штучне викривлення того, що відбувалося насправді, «свідома гра в минуле і з минулим». При цьому саме поняття «образ минулого» набуло своєрідного символічного змісту. Образ минулого, стверджує він, виконує роль соціального посередника між минулим і сучасним; агента впливу сучасного у просторі минулого і минулого у сучасному.

На відміну від пам'яті як такої, історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи несприйняття, схвалення чи осуду. Кожний історичний факт потрапляє

ніби під промінь прожектора і стає об'єктом прискіпливого аналізу. До того ж цей аналіз здійснюється, як правило, людиною небезсторонньою. Керуючись власною системою цінностей, вона сама обирає «точку відліку» у підході до тієї доби, яку вивчає. А майже неминуча «оціночна бінарність» (біле — чорне, добре — погане) заважає бачити півтони і нюанси. Плюси на мінуси і навпаки змінюються напрочуд легко, і саме це відкриває майже необмежені можливості для маніпулювання суспільною свідомістю

Упродовж кількох століть конструюванням «колективного минулого» з більшим чи меншим успіхом займалися нації-держави. Загальною тенденцією при цьому була іманентно закладена в історієписанні політична тенденційність: зведення в абсолют своїх виняткових достоїнств супроводилося застарілими претензіями до «інших». Ідентичності, створювані на основі таких версій минулого, запрограмовані на конфлікт. Саме тому, констатує Є. Хельберг-Хірн, колективна пам'ять ані лінійна, ані безстороння: вона вибіркова і підвладна емоційній і політичній цензурі... Ідея альтернативного минулого необхідна для нинішнього виправдання альтернативного майбутнього.

Глобалізаційні процеси ставлять під сумнів евристичну і особливо комунікативну цінність виробленого на традиційному фундаменті історичного знання — до такої міри, що запитання «Чи виживе Кліо за глобалізації?» виноситься у заголовки статей в авторитетних журналах. Висновок про те, що національна історія в епоху глобалізації «не лише не потрібна — вона *заважає*», на перший погляд, може здатися провокативним і позбавленим будь-якої логіки. Але з урахуванням радикалістських крайнощів, притаманних сегментованим суспільствам із фрагментованими політичними культурами, варто замислитися над тим, які наслідки може мати заангажований погляд на історію, коли його пропагують державні структури. Адже в епоху глобалізації історія виразно перетворюється із засобу групової самоідентифікації на джерело продукування комерціалізованих образів. Пристосовуючись до потреб ринку, вона з легкістю підміняє ідею оволодіння знанням маніпулятивними конструктами.

Доводиться констатувати, що кардинальні зміни, привнесені в процеси пізнання й суспільного самоусвідомлення всюдисущою глобалізацією, усвідомлюються із певним запізненням. Як констатують соціологи, у постклясичній еволюції культури завдяки новітнім інформаційним технологіям легко тиражуються

саме експресивні форми самоусвідомлення. «Настає новітня епоха управління увагою — епоха соціальної технології, яка витісняє гуманітарність культури. Відбувається підміна смислотворчого оригіналу закодованим інформаційним знаком, неповторної особи — штучною моделлю...У цій тенденції відчувається вбудовування людини у технологію, що її переросла, передчувається фатальна риса засинання (або смерті) свідомості». Але водночас діє й протилежна тенденція — мережеві структури руйнують макрогрупові культурні зв'язки, що традиційно будувалися за схемою «ми — вони». Мікрогрупові культурні зв'язки, які приходять їм на зміну, менш конфронтаційні за визначенням, бо будуються на моделях культурного розмаїття.

Зважена й реалістична політика пам'яті — це і є процес вибудовування співзвучних настроям епохи і викликам часу образів минулого й модусів поведінки. Самовідновлення культури у контексті поширення масових інформаційних технологій можливе лише за умови цілеспрямованої діяльності влади й соціуму у напрямі мінімізації впливу на суспільну свідомість міфологічних історичних конструкцій та штучно створених ідеологем. Особливо актуальним це завдання є для травмованих у минулому соціумів — тих, яким довелося зазнати моральних втрат від тривалої бездержавності й розчленованості. Україна належить саме до таких: адже упродовж століть боротьби за визнання свого права на існування у її громадян виробилися стійкі комплекси «оборонної свідомості», своєрідної запрограмованості на поразку.

За таких обставин не доводиться дивуватися тому, що «битва за минуле» супроводжується у нас гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованому соціумі набирають силу ідеологічної зброї. Історичні міфи й символи свідомо використовуються для відволікання суспільної уваги від шокуючих реалій сьогодення. Звідси сакралізація певних подій і постатей, чорно-біле оціночне тло, винесення «за дужки» всього того, що не вкладається у задані схеми. Одномірне сприйняття минулого породжує як мінімум дві крайності — своєрідну національну мегаломанію або ж стійкий «комплекс жертви».

Не варто, зрозуміло, із таких міркувань робити висновок щодо суцільно деструктивного потенціалу концептів, базованих на ідеях історичної пам'яті. Історична пам'ять, якщо вона не зациклюється

на травмах і «пошуку ворога», здатна цементувати суспільство, пропонувати прийнятну для нього систему символів. Останні виступають у ролі опор національної самосвідомості і маркерів самоідентифікації. Втрата історичної пам'яті або її значна деформація здатна зміщувати суспільні орієнтири, породжувати масовий песимізм.

Конструктивний потенціал «образів минулого» визначається тим, наскільки вдало вони вмонтовані в систему світовідчуття сучасної людини і наскільки пропоновані символи здатні підживлювати природну потребу у суспільній злагоді й взаєморозумінні. Історики, політологи, фахівці у галузі соціальної психології мають у своєму розпорядженні і справді неосяжний «Монблан фактів» і напрацьований століттями теоретико-методологічний інструментарій аналізу складних і неоднозначних суспільних феноменів. Саме тому цивілізований світ ревно оберігає сферу історичної пам'яті від директивного втручання політики. Історія — не релігія і не мораль, доводять французькі науковці, вона не повинна бути рабинею актуальності і не може зводитися до пам'яті. Тим більше вона не може бути об'єктом юрисдикції. У вільній державі ані парламент, ані інший юридичний авторитет не має права визначати, що в історії є правдою.

Строкатий і неоднозначний світовий досвід переконує: консолідація громадян навколо інтерпретацій минулого як основоположного компонента національної ідеї ймовірна лише у стабільних соціумах з односпрямованими ціннісними настановами. У розколотих, поляризованих суспільствах простір історичної пам'яті — суцільна зона імпровізацій і пов'язаних із ними ризиків. Історичний факт як даність й історичний факт як атрибут пізнання в принципі є різними феноменами. Уже саме собою пізнання відтворює лише невелику частину реальності і «на ходу» сортує інформацію, що опиняється у полі зору. Та й взагалі в історії марно шукати універсальну, придатну для всіх Істину. Надто щільно переплітаються в ній різноспрямовані інтереси й амбіції, щоб історієписання було безсторонньою фіксацією реальності. «Своя правда» може бути і у народів, і у суспільних груп.

Зовсім не випадково в сучасному світі приділяється чимало уваги виробленню стратегій вилучення занадто травматичного (колективного й індивідуального) досвіду зі системи суспільних комунікацій. Кожна країна має свою систему того, що німецькою мовою передається поняттями «Vergangenheitsbewaltigung» (подолання

минулого) або «Vergangenheitspolitik» (політика минулого). Не йдеться ані про мікшування, ані тим більше про забування — намагання зретушувати минуле небезпечне вже тим, що відкриває шлюзи для політичних спекуляцій. Ідеться про дози і ще більшою мірою — про адаптування шокуючих фактів до особливостей певної (насамперед дитячої) аудиторії. Незміцніла свідомість схильна сприймати жахи минулого без необхідної поправки на умови, які їх детермінували. А отже, виникає реальна небезпека «перенесення провин» з одного суб'єкта на інший і виникнення на цій основі відчуттів національної ущемленості, «комплексу жертви», запрограмованості на поразку. Важливо чітко усвідомлювати не лише «що пам'ятати», але й «як пам'ятати», аби не виховати покоління, позбавлене відчуття національної гордості.

Соціальна відповідальність історика, про яку у нас напрочуд мало говорять і пишуть, у тому й полягає, щоб розумно інтерпретоване історичне минуле могло виконувати функції соціального захисту, ідентифікації, мінімізувати травмуючий вплив сучасних реалій. Пам'ять нагадує нам про те, — пише німецький історик Ю. Кока, що й сучасна цивілізація може перерости у варварство... Історична пам'ять — це більше, ніж знання історії... Та пам'ять, яку я маю на увазі, має багато спільного із просвітництвом, із дискурсом, критикою та перетвореннями. Вона мусить пройти через людські голови, якщо хоче достукатися до їхніх сердець.

Як виховувати патріотів? В умовах України, яка розгубила за роки незалежності велику частину свого економічного, культурного, інтелектуального потенціалу, непросто знайти ясну й чітку відповідь на це запитання. Але цілком очевидно, що марною справою є прищеплення громадянам високої громадянської свідомості на ґрунті селекції, етнічного протекціонізму, розмежування на «наших» і «не наших». На такому фундаменті можливе лише руйнування позитивних для групової ідентичності архетипів. Українські владні структури припустилися фатальної помилки, коли зробили удавану «українськість» чи не єдиним джерелом патріотизму. Усі, для кого етнічний критерій не є визначальним, автоматично потрапили у розряд «чужих», а лояльне ставлення до Росії й особливо російськомовність перетворилися на залякуючий жупел, ознаку належності до «п'ятої колони». Відповідно й «фігури спогадів» витримуються здебільшого у чорно-білій гамі, з виразним домінуванням антиросійських інвектив.

Опозиція «ми — вони», навколо якої вибудовуються конструкти історичної пам'яті, пов'язана з відмінністю авто- і гетеросприйняття особи й групи. Тут ми безпосередньо стикаємося з явищами динамічної стереотипії, завжди ціннісно зафарбованими й замкненими «самі на себе». Ще у 20-х рр. минулого століття американський журналіст У. Ліппман, якого вважають автором теорії соціального стереотипу, з'ясував походження феномена «хибної стереотипізації», виводячи його не з гносеологічних, а з функціональних чинників. Але якщо у той час феномен стереотипу непокоїв переважно аналітиків масової, буденної свідомості, то на сконі XX століття стереотипи міцно опанували і сферу науки.

Історична наука виявилася у цьому відношенні особливо вразливою. Історичне знання, зауважує відомий німецький теоретик історії Р. Козеллек, виникло в точці розмежування між сагами, міфами, казками й пошуком достовірних відомостей, але хіба що Цезар чи Фрідріх Великий мали можливість описувати те, що самі переживали на власному досвіді. Загалом же «в історіографії озвучується те, що можна назвати раціонально контрольованим минулим». І коли засоби раціонального контролю диктує політична кон'юнктура, виникає величезна спокуса фіксації й каталогізації вже наявних стереотипів. Готовий стереотип звільняє від рутинної роботи осмислення дійсності, несхожої на нашу. Але, стаючи на шлях стереотипізації, наука неминуче сповзає на рівень побутової свідомості. Стереотипи не лише «закріпачують» свідомість, але й звужують, локалізують простір наукового пізнання.

Магічна свідомість, яка виразно протистоїть раціональному типу мислення, базується на примітивних уявленнях про можливості силового чи директивного втручання у природну логіку розвитку суспільних систем. На емоційно-ціннісному рівні цьому типу свідомості притаманні орієнтації на домінування, з одного боку, і конформізм — з іншого, вербальна агресивність у поєднанні з месіаністськими ілюзіями, етноцентризм у тандемі з пошуком ворога. Наслідком стає «хаос міфів» і майже безмежна влада хибних стереотипів.

Нині вже для всіх стає очевидним, що стратегія «націоналізації» історичної пам'яті виявилася в Україні не надто успішною. За визнанням авторів підготовленого у форматі «білої книги» підсумкового аналітичного видання «Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи», історична пам'ять громадян України лишається амбівалентною, підвладною зовнішнім впливам,

етноексклюзивною, її відмінні проекції є джерелом соціального напруження в суспільстві. На підтвердження цих тез можна наводити десятки аргументів. Тут хотілося б звернути увагу лише на кілька небезпек, здатних перетворити поле історичної пам'яті на суцільний простір ризиків і конфронтацій.

Перша небезпека полягає, на наш погляд, у тому, що в процесі переосмислення минулого у поле суспільної уваги потрапляють переважно ті події і факти, які мають роз'єднувальний потенціал. Підміна, на яку мало хто звертає увагу: те, що робилося в СРСР на ґрунті гіпертрофованої класової ненависті, нині трактується у категоріях «колоніального визиску», «окупаційного режиму». Модні у сучасному світі постколоніальні теорії і справді озброюють дослідників новою оптикою, але надзвичайно важливо уважно аналізувати їхню придатність до ретроспективного аналізу у певних регіонах. Щодо України, навіть якщо йдеться про Російську імперію, їхня адекватність меншою мірою сумнівна. Щоб говорити про колоніальний статус певної етнічної території, вона принаймні повинна мати чіткі територіальні межі, а ніякої території, яка бодай умовно називалася б українською, в імперії Романових не було. Еліта Гетьманщини не тільки не відчувала себе ущемленою, але й по праву належала до «співтворців» проекту Російської імперії, її представники ставали канцлерами, міністрами, сенаторами. Про свою «українськість» вони не згадували: жорна асиміляції працювали справно. І. Гізель, Ф. Прокопович, М. Юзефович, кожен у свій час, стали ідеологами російського месіанізму й різних версій «єдинонеділимства», первісним смислом якого було обґрунтування єдності «трьох гілок» російського народу.

Пошук відповіді на запитання: «Чи була Україна колонією СРСР?» ще більшою мірою перевантажений політичними й ідеологічними конотаціями. У метафоричному сенсі його застосування допустиме. Але коли доходить справа до наукових дефініцій, більшість зарубіжних дослідників воліє утримуватися від категоричних оцінок. Показово, що навіть щодо виниклих на пострадянському просторі країн Центральної Євразії, чий колоніальний статус у російській імперії та СРСР західна історіографія донедавна не піддавала сумніву, нині точаться дискусії на ці теми, причому, як констатує Л. Адамс, спеціалісти з постколоніалізму раптом пройнялися турботою про «геополітичне виключення» радянського й пострадянського простору зі своїх теоретичних викладів. І дивуватися цьому не доводиться. Адже, нехай

і з запізненням, спільнота незаангажованих істориків починає інстинктивно відчувати, що жупел «радянського колоніалізму» значною мірою був і є ідеологічним витвором. Складність центр-периферійних і міжетнічних відносин в СРСР, констатує В. Тішков, не дає достатніх підстав, щоб вважати Радянський Союз нелегітимною державою, а тим більше — імперією. Але якби деякі популярні історики не заявили, що СРСР — це історична аномалія і йому немає місця на історичній карті, невідомо ще, чи була б вдалою політична мобілізація, спрямована на демонтаж тогочасного політичного режиму, а відтак і держави. «Імперська парадигма... — це не просто академічний концепт, а потужне ідеологічне гасло».

Другою небезпекою уявляється той виразно етноцентристський фокус у підходах до минулого, який уже відчутно стає на заваді створенню повнокровної картини вітчизняного історичного процесу. Етнічна історія України, якщо говорити не лише про український, а й про єврейський, кримськотатарський та інші етноси, в усі часи складалася драматично — насамперед внаслідок дії геополітичних чинників, але також і внаслідок слабкості й нескоординованості дій етнічних еліт. Але як акцентована «віктимізація», так і настійлива «етнізація» історії — далеко не кращі з методологічного погляду підходи до відтворення минулого у всій повноті й багатогранності. Етнічні самоідентифікації можуть бути головними у самовідчутті якоїсь частини суспільства, але значно більше людей жило й живе іншими інтересами й турботами. Це особливо помітно за умов сучасної України, в якій значна частина громадян, опинившись на межі виживання, надто мало переймається етнічними проблемами.

Легко зрозуміти галичан — їхні етнічні домагання так послідовно ігнорувалися австрійським урядом і поляками, що протестний етнонаціоналізм став «альфою і омегою» їхнього світовідчуття. Але немає ніяких підстав переносити цей стереотип в атмосферу Наддніпрянщини, де етнічна самосвідомість аж до початку XX ст. була притаманна лише незначній частині населення. Можна по-різному ставитися до марксистської теорії класів і класової боротьби, але зображувати події 1917–1920 рр. в Україні лише у кольорах національної революції означає не лише спрощувати загальну картину розстановки суспільних сил, але й перекривати кисень для розуміння дальшого розвитку ситуації, внаслідок якого Україна опинилася у складі СРСР.

Третя небезпека полягає, як нам здається, у неспроможності подивитися відкритими очима на радянський період вітчизняної історії. Бачити тут один суцільний негатив — антиісторично і з будь-якого погляду непродуктивно. Сучасна Україна є спадкоємицею не стільки УНР, яка виявилася дуже короткочасним, до того ж невдалим експериментом, скільки УРСР. Не будемо фокусувати увагу на намірах і планах Кремля — це тема окремої розмови. Але ж значно більш вагомими є об'єктивні виміри радянської спадщини — друга в Європі за розмірами територія, закріплення за Україною статусу модерної держави, а за українською етнонацією ознак «титульності», оптимальний фундамент для вирішення проблем територіальної організації внаслідок зафіксованих радянським ладом міжреспубліканських кордонів і наявності відповідних республіканських організаційних структур, модернізаційні здобутки у сфері економіки, високий освітній рівень населення, членство в ООН і багато іншого. Якби більшовики у свій час не підтримали лозунг права націй на самовизначення і не створили своєрідну напівдержавну субстанцію у вигляді УРСР, шлях до української незалежності міг би бути значно довшим.

Абсолютно непродуктивним з будь-якої точки зору виявилося ігнорування і навіть демонстративне відкидання як «чужого» того величезного пласту російськомовної культури, який упродовж століть творився спільними зусиллями росіян і українців. Нині навіть частина західноукраїнських еліт дійшла усвідомлення того, що вписати спадщину радянського часу в нову культурну традицію, яка відповідала б реаліям суверенного національного буття, вельми корисно і не так вже й складно. Непродуктивно, доводить В. Вітковський, ставитися до радянської епохи як до «темного середньовіччя», спадщини якого слід якомога швидше та повніше позбутися. Адже багатющій і популярній серед найширших верств населення культурній традиції нова держава спромоглася протиставити лише комерційний маскульт, ненависний навіть його вимушеним споживачам і, до речі, майже цілковито неукраїнський.

Надзвичайно вразливими з точки зору просвітницьких, а тим більше консолідаційних завдань є практично всі версії історіографічного канону, які нині побутують в Україні. Як переконливо доводить Н. Яковенко, ані «козакофільський», ані залишково радянський, ані забарвлений націоналістичними аспіраціями різновиди історичної пам'яті не створюють такого варіанта колективної

ідентичності, який би задовольняв внутрішні потреби консолідації суспільства і відповідав викликам сьогодення. Усі вони пропагують не просто наївний і застарілий, а потенційно шкідливий образ українського суспільства. Він може сприяти укоріненню анархічного, асоціального сприйняття світу як поля безперервної і затятої боротьби, де «колективу-нам» завжди належить моральне право на насильство, призвести до соціальної дезадаптації майбутніх громадян, які можуть виявитися неготовими до життя у сучасному глобалізованому світі і сприйняття сусідства, співжиття й контактів різних народів, культур і вір як звичного супроводу життя. Сприйняття Іншого як «чужинця» не тільки не додає патріотичної самоповаги, але й створює підґрунтя для ксенофобії або принаймні до хуторянської замкненості.

З цього погляду уявляється надзвичайно вразливою затверджена спільним наказом чотирьох міністерств — Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, Міноборони, Мінкультури та Міносвіти від 27 жовтня 2009 року Концепція національно-патріотичного виховання молоді. Питання про рівень елементарної грамотності цього документа, який має на меті «утвердження у масовій свідомості громадян **об'єктивну оцінку** ролі Збройних сил України в українській **історії**», уже порушувалося в пресі. Тут звернемо увагу лише на той «історичний ряд», який пропонується розробниками концепції як виховна матриця. В.о. міністра у справах молоді Р. Драпушко в інтерв'ю «Комерсанту» виклав його таким чином: «Під час виховання будуть враховані всі етапи історії України: гетьманство, розвиток козацтва, період князівства (?), військо Української народної республіки, січових стрільців, діяльність Повстанської армії. Ніяких інших «етапів» у розвитку вітчизняних Збройних сил розробник концепції не помітив. Такий самий акцент на «всіх» етапах під заголовком «Молодь виховуватимуть у дусі УПА» знайшла за потрібне зробити у викладі змісту концепції газета «День».

Як серйозну загрозу національній безпеці слід розглядати паралельне існування в країні двох різних історіографічних канонів, внаслідок чого оцінки всіх доленосних подій і визначних історичних постатей у колективному баченні виявилися гостро відмінними. «Точок дотику» майже немає, як немає і загальновизнаної схеми історичної еволюції. «Нативістська», етноцентристська за змістом оповідь вибудовується за шаблоном: Київська (вже українська) Русь — Галицько-Волинська держава — шляхта

й козацтво у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій — колоніальний стан українських земель у Російській та Австро-Угорській імперіях — «визвольні змагання» УНР, Української держави та ЗУНР — «совєтська окупація» — героїка ОУН–УПА — українське дисидентство — здобуття незалежності. В альтернативній схемі із сильном присмаком залишкової «радянськості» пріоритети розставлені по-іншому: давньоруська народність — литовсько-польська колонізація — Переяславська рада — суспільно-політичні рухи — Жовтнева революція і громадянська війна — утворення УСРР — Велика Вітчизняна — розпад СРСР. Відповідно, і «пантеони героїв» докорінно різні. Обидві схеми хибують на прямолінійність і спрощення, а з факту компромісності самого «українського проекту» робляться протилежні висновки. Відсутність в України як держави скільки-небудь виваженої ідеологічної стратегії робить конкуренцію інтерпретацій, по суті, безконтрольною і підвладною будь-яким політичним впливам.

Навряд чи відповідає завданням патріотичного виховання громадян і меморіальна політика держави. Вона млява й непослідовна, цілком залежна від смаків та уподобань поляризованих регіональних еліт. Спроби якось врівноважити увічнення пам'яті Катерини II паралельним встановленням пам'ятника гетьману Сагайдачному у Севастополі здатні викликати лише іронічну посмішку. «Війни пам'ятників» стали нормою, як і акти вандалізму, що не дістають належної реакції ані з боку влади, ані з боку дезорганізованого й деморалізованого соціуму. Соціологи слушно звертають увагу на те, що кампанії увічнень і перейменувань заполітизовані настільки, що настрої суспільства у цьому питанні принципово не беруться до уваги. Приміром, Президент В. Ющенко вважав за потрібне наголосити, що «гідне увічнення голоду» 1932–1933 рр. є обов'язком влади, «незалежно від того, розуміє це громада чи ні».

Усвідомлення того, що філософія етноцентризму, примітивізована до бездумної мегаломанії, моделювання образу Іншого як чужинця, «окупанта» тощо поглиблює поляризацію українського суспільства і вже тому є вкрай небезпечною для її майбутнього, дедалі глибше проникає у суспільну свідомість. Показовим прикладом може бути дискусія щодо змісту підручників з історії, яка відбулася у жовтні 2007 р. за ініціативи Українського інституту національної пам'яті. Проаналізувавши тексти 12 підручників для загальноосвітніх навчальних закладів, експерти дійшли невтішного висновку: навчальна література з історії не відповідає ані

станові сучасної історичної науки, ані європейським критеріям історичної дидактики, ані, зрештою, теперішнім потребам українського суспільства. Йшлося насамперед про архаїчність підходів, домінування мілітарної історії, апологію народних бунтів, повстань, підпільної діяльності, зловживання категоріями «національного гніту» та «колоніального статусу» тощо. В активно нав'язуваній соціуму системі цінностей домінують гіперідеологічність, агресивна імпульсивність, ірраціональний погляд на історію як інструмент. Комплекс «образи за державу» формує виключно позитивні автостереотипи й негативні гетеростереотипи, відчуття віктимності разом з настроями соціального реваншу.

Зрозуміло, що у такому поляризованому суспільстві, яким є сучасна Україна, марно сподіватися на консолідаційний ефект від інструментальної мобілізації історичної пам'яті. Не кажучи вже про індивідуальний досвід кожної людини, суспільний досвід груп і виразно фрагментована політична культура диктують різні критерії оцінок історичних подій і різні пояснення мотивацій. Отже, цілком назрілою є дискусія в історичному середовищі щодо усталених історичних стереотипів і шляхів їхньої деміфологізації. Ключова роль тут має належати фундаментальним дослідженням, насамперед створеному колективними зусиллями новому історіографічному канону, вільному від кон'юнктурних крайнощів. Але не менше значення для формування вкрай потрібної Україні загальногромадянської ідентичності матимуть і ті праці, які цілеспрямовано й за державної підтримки створюються в руслі державної політики пам'яті.

РОЗДІЛ II. Навіщо переосмислювати минуле?

Необхідність постійного переосмислення

Часто доводиться чути роздратовану репліку на спробу критичного погляду на недавнє історичне минуле: не треба переписувати історію. Не слід чіпати минуле, воно вже має меморіальну цінність, у ньому було і добре, і погане, воно вже стало нашою історією, і не варто ворушити скелет у шафі. Людина, що завдяки тоталітарній машині має усталене виховання, не бажає міняти погляд на суспільство, на події минулого відповідно до нової політичної ситуації, коли в світі запанували ідеї гуманізму, пріоритету загальнолюдських цінностей, переваги цивілізаційних

європейських вартостей над державним інтересом диктаторських моделей держав.

Цікаво, що такі голоси найбільше чути в країнах, які мають віковічні традиції функціонування авторитарних типів держав, де не існувало громадянського суспільства, де громада не була призвичаєна до вільної конкуренції ідеологій, свободи висловлення політичних поглядів тощо.

Україна — одна з країн посткомуністичного табору, для громадян якої також характерний синдром табуйованого ставлення до свого тоталітарного минулого. Власне, не можемо говорити про всю українську територію, західні землі були тривалий час у межах європейської ойкумени, і конституційний історичний досвід перебування в межах держав європейської традиції, навпаки, сприяє тому, щоб західні українці негативно ставилися до минулого радянського тоталітаризму. Натомість жителі Сходу і Півдня України постійно перебували під впливом євразійського авторитарного трибу життя і свій історичний досвід не мислять поза межами світогляду радянської людини.

Тому є всі підстави говорити, що ставлення до тези про переосмислення свого минулого залежить від ментальнісного цивілізаційного вибору нації. Перебування на межах двох світів — хліборобського і номадного, європейського і азійського — наклало відбиток на історико-культурні уподобання українців. Європейська цивілізація за століття своєї історії виробила рівновагу державних і суспільних інтересів, на чому і ґрунтується громадянське суспільство. Натомість євразійська традиція базується на цілковитому пануванні держави над суспільством і особистістю. Мешканці Заходу і Центру України, що тяжіють до хліборобської традиції й були століттями частиною Європи, перебуваючи у складі Речі Посполитої та Австро-Угорщини, позитивно сприймають заклик до засудження тоталітарних практик комуністичного режиму в XX ст. Натомість інша частина України, що була частиною російського ментального простору останніх століть, і далі сприймає тоталітарний час своєї історії як неминучий, «нормальний» період свого історичного буття.

Візія історичного минулого потрібна суспільству для моделювання свого подальшого шляху, для виховання молодої генерації суспільства, яка житиме в умовах, коли не існуватимуть залізні завіси тоталітарних країн, не буде двополюсного світу, поділеного між державами вільного світу і країнами соцтабору. Вільна

конкуренція економічних систем, культури, ідей визначатиме успіх чи не успіх української моделі суспільства XXI століття.

Якщо ми є продовженням тоталітарної перспективи, якщо ми мовчки погоджуємося з нормальністю існування на своїй території до початку 1990-х рр. суспільства, в якому людина була гвинтиком держави і покірною жертвою однопартійної диктатури, то ми фактично визнаємо себе співучасниками тієї антигуманної системи, а отже, поділяємо з представниками тієї системи відповідальність за масовий терор, злочини проти людяності, насильство проти цілих соціальних верств, супроти культурного надбання нації.

Для того, щоб очистити своє сумління перед майбутнім, щоб обрати правильний шлях для цілого суспільства, необхідно звести порахунок з тими явищами минулого, які сьогодні, майже по двадцяти роках незалежності, тягнуть назад, заважають на рівні з іншими країнами колишнього «переможного соціалізму» будувати в Україні сучасний європейський лад. Чому сьогодні Естонія, Латвія і Литва випередили Україну у своєму економічному розвитку? Насамперед тому, що відмовилися з першого року незалежності підфарбовувати старий соціальний лад, а відразу звели рахунки з комуністичним минулим і європейські загальнолюдські цінності поставили вище за примарні переваги «соціалізму з людським обличчям». Вони однозначно засудили злочини тоталітарного режиму та його ідеології, і це не забарилося дати позитивний результат для добробуту цих країн.

У цьому сенсі Україна перебуває у вигіднішому становищі за Росію. Тоталітарна система не мала питомо українського походження. Вона була принесена в Україну на багнетах російських червоноармійців. Більшовизація України не могла би відбутися лише внутрішніми силами місцевого комуністичного руху, вона була результатом військового завоювання Української Народної Республіки Російською Федерацією протягом тривалої війни від 1917 до 1920–1921 рр. Власне, після 1921 р. Україну варто сприймати як переможену націю, що потрапила в колоніальну залежність від Росії, яка в ході революції і українсько-більшовицьких воєн відновила стару російську імперію у новій комуністичній формі.

В Україні сьогодні діє постколоніальна людська свідомість, викликана масштабним ідейним і фізичним терором комуністичної системи проти питомої традиційної української ідеології та її носіїв. Коли, приміром, сьогодні ми фіксуємо брак активних людей, які могли б запропонувати господарювання на селі, альтернативне

колгоспній формі, ми повинні згадати про мільйони винищеного українського селянства за часів масової колективізації 1920–1930 рр. А тим часом, коли б непівський шлях був продовжений або Україна могла будувати своє життя без втручання агресора, то українське селянство з його традиційним укладом нагодувало б не лише Україну, а й увесь світ.

Коли ми стверджуємо брак інтелектуальної еліти, недорозвинення цілих ділянок гуманітаристики та природничих дисциплін, то сталося це внаслідок не стільки об'єктивних, скільки суб'єктивних чинників — масового винищення української інтелігенції в добу сталінізму, коли серед письменників, істориків, філософів, філологів залишилися в живих лише невелика частина діячів інтелектуальної праці.

У зв'язку з цим ключовою стає теза історичного, наукового переосмислення нашого минулого.

Історичне переосмислення

Чи дійсно мають рацію ті, хто говорить про існування об'єктивної, сталої історії, мовляв, історія може бути написана раз і назавжди, бо вона є такою собі біблією на все життя людей багатьох поколінь? Звичайно, ні. У будь-якій країні історія переосмислюється і переписується інколи кілька разів на століття, і це є нормальний процес. Україна тут не є якимось винятком із правил.

Історія — це не стільки факт, документ, скільки його інтерпретація і трактування. Бо для історика важливо не стільки вмістити на сторінках своєї праці якесь архівне першоджерело, скільки його розуміння, введення в контекст певної історичної тканини оповіді. І, отже, те саме історичне джерело може бути потрактоване іноді з діаметрально протилежних позицій. Міняються суспільні відносини, змінюється і кут бачення того чи іншого джерела, тієї чи іншої події. З точки зору тоталітарних практик Й. Сталіна, політична і державна діяльність Івана IV та Петра I мала вигляд позитивного історичного явища, торжества централізаторства й уніформізму, підпорядкування життя людини інтересам держави, нехай для цього і потрібний був терор проти особистості, тортури і переслідування інакодумців, фізичне знищення опозиції. Під таким кутом зору тодішня партійна історіографія й оцінювала історичне значення цих осіб. Таке трактування потрапило і до шкільних підручників з історії. Проте, коли в СРСР по смерті диктатора запанувала невелика лібералізація,

в діях принаймні Івана IV почали бачити більше негативу, ніж позитиву. Давалися взнаки переоцінка діяльності Й. Сталіна і XX з'їзд КПРС. Натомість, коли в останні роки, за президентства В. Путіна, знову запанував авторитаризм, особа Й. Сталіна почала трактуватися в шкільній історії згідно з концепцією професора Московського педуніверситету В.Філіпова як постать вдалого державного «менеджера».

У цьому разі йдеться також про традиційний російсько-тоталітарний стереотип — оцінювати минуле згідно з досягнутими державними завданнями, коли примарне досягнення коштувало десятків і сотень тисяч життів, покладених на шальки терезів історії. Такий спосіб оцінювання минулого може вважати злочинцем людину, що вбила співгромадянина і потрапила за ґрати, але виправдовує керівників держави, які давали команди на знищення цілих народів або соціальних груп населення.

Імперська складова радянської історіографії змушувала зараховувати до фактично російської державної історіографії як правонаступниці Російської імперії і Радянського Союзу державні історіографії народів Кавказу: державу Урарту, вірменську ранньосередньовічну державу і грузинську державність початку II тисячоліття як свою на підставі того факту, що у XX ст. Вірменія, Грузія і Азербайджан були складовими частинами СРСР. Разом з тим вірменську етнічну територію в Туреччині і азербайджанську в Ірані радянські історики не вивчали, бо визнавали право на ці території сучасних Туреччини та Ірану. Натомість українських державних утворень російська дореволюційна і російська радянська історіографії не помічали, принципово дотримуючись концепції «колиски трьох братніх народів». Тобто, назовні визнаючи українців і білорусів як окремі нації, по суті, в глибині свідомості вважали їх усіх, як царські шовіністи малоросів, «единым русским народом».

Можемо стверджувати, що будь-яка політична зміна в кожній країні світу викликає й зміну у трактуванні історії. Пангерманістські апетити Пруссії вимагали від істориків, що перебували на службі у прусському міністерстві освіти, трактувати населення клаптикових німецьких держав середини XIX ст. як спільну німецьку цілість, що в перспективі має визнати прусське право підпорядкувати собі ці держави на підставі етнографічно-культурної німецької спільності. Часи Третього рейху підштовхнули німецьких істориків до пошуків арійських рис у народів, що тисячоліття тому входили до німецької ойкумени в Європі. Мусувалася

думка про культуртрегерство готських племен на територіях Східної Європи. Історія часто служила виправданням агресивної політики супроти слабших сусідів.

Цій меті служили й різноманітні історіографічні теорії на кшталт вже згаданої «спільної колиски трьох братніх народів». Вона мала сигналізувати, що в цій колисці єдиним історичним і політичним народом є росіяни, а інші два мали підпорядковуватися волі «старшого брата». Якщо українець — «молодший брат» росіянина, то чи має він право казати про агресію, про поневолення, про асиміляцію. За такого трактування історія України є частиною історії Росії, а останній дозволене будь-яке втручання у внутрішні справи «молодшого брата».

Так само т. зв. норманська теорія Шльоцера-Міллера мала на меті ув'язати в одне ціле європейську й російську історію на рівні розвитку уявлень про минуле у XVIII ст. Рюрики були німцями (пангерманізм не дуже розрізняв Скандинавію і германські території), і завдяки ним через постання норманської (варязької) Руської держави відбулося поєднання Європи й Русі. Німці принесли лад на анархічні руські землі і таким чином прилучили їх до європейської цивілізації.

Стосовно України варто навести ще одне міркування на користь необхідності переосмислення минулого. До 1991 р. на історію України українці дивилися російськими очима. Централізація і великодержавність у культурно-освітній царині забороняли визнавати окремий від російського український історичний процес. Проблема «Україна як політична одиниця» (прагнення протягом століть до самостійності) перебувала під забороною. Все незалежницьке в українському суспільному житті одержувало ярлик «українського буржуазного націоналізму», замовчувалося або перекручувалося. Фальшування української історії мало на меті виховання в Україні радянської людини, яка б сповідувала російсько-імперські цінності і комуністичний тоталітаризм.

Кожна історіографія формує своє коло героїв історії, своє ставлення до тих чи інших подій минулого. Під час існування двох зворотних перспектив бачення з'являються дві протилежні групи героїв. Ті постаті, які в російській історіографії трактуються позитивно, в українській мають негативне забарвлення і навпаки. Виробляється стійка парна опозиція в трактуванні деяких ключових постатей в російсько-українських стосунках. Приміром, Олексій Михайлович — І. Виговський, Петро І — І. Мазепа, В. Ленін —

М. Грушевський, Й. Сталін — Є. Коновалець. Для росіян Петро І — герой, реформатор московської держави, творець Російської імперії, для українців — визискувач козацтва, централізатор, приборкувач української автономії, організатор фізичного терору проти самостійницької опозиції, організатор винищення мешканців Батурина і Запорозької Січі.

Цей приклад показує, що говорити про одну правду чи об'єктивність історії важко, а може, навіть і неможливо. З російської точки зору є підстави говорити про зраду, але особисту І. Мазепи Петрові І. З української — І. Мазепа не лише мав право укладати українсько-шведський союз, а й повинен був чинити саме так, бо це було продовженням традиційної політики козацтва у трикутнику агресивних замірів Польщі, Росії й Османської імперії супроти України. Є також підстави говорити про зраду російською стороною України і односторонню відмову від узятих на себе політичних зобов'язань щодо української сторони згідно ще з Переяславською угодою і березневими домовленостями 1654 р.

Історичні дослідження

Після здобуття незалежності в 1991 р. українська історична наука опинилася перед величезною проблемою. По-перше, значна частина історії України виявилася більшою або меншою мірою перекручена радянською історіографією. По-друге, низка подій і явищ не знайшли в ній відповідного висвітлення. Україна опинилася в суцільній «білій плямі», бо метрополія не була зацікавлена в дослідженні незручних для себе тем. По-третє, українська історіографія зазнала за сталінщини великих втрат, були репресовані найкращі історики, перервано наступність поколінь, в жорнах концтаборів зникли цілі історичні школи. По-четверте, Україна була позбавлена контактів зі світовою історичною наукою, через що сталося відставання в методичному забезпеченні досліджень на сучасному науковому рівні.

На 1991 рік «білою (чи, радше, чорною) плямою» виявилася вся українська історія від докнязівсько-князівських часів до теперішнього часу. «Благоденство» радянської науки обернулося несподівано цілковитим фіаско історичної науки в часи новітньої незалежності України. Якби не діаспорна історична наука, яка лише спорадично, уривково мала можливість досліджувати українське минуле, ситуація могла бути ще гіршою. Наприклад: найдокладніше проаналізував правне становище України за Переяславською

угодою 1654 р. професор Українського вільного університету в Празі Андрій Яковлів; найкращим дослідником історії української філософії, мистецького літературного бароко і творчості Г. Сковороди став професор УВУ і Гайдельберзького університету Дмитро Чижевський; про добу І. Мазепи найкращу і на сьогоднішній день працю написав професор УВУ в Мюнхені, Гарвардського університету, президент УВАН Олександр Оглоблин; історіографічним каноном державницької історіографії стали курси української історії професорів Мюнхенського УВУ Дмитра Дорошенка і Наталії Василенко-Полонської; ранньоукраїнську історію через східні джерела найпотужніше вивчав професор Гарварду і творець Українського дослідного інституту при ньому Омелян Пріцак.

Приклади можна наводити й далі, проте стара генерація вчених, вихованих у традиціях української наукової історіографії М. Грушевського, відходить у вічність. Нова генерація вчених ще не змусила говорити про себе на ввесь голос, а ті завдання, які незалежна українська історична наука ставила перед собою в межах ВУАН на початку 1920-х рр., не виконано ще й досьогодні. Досі ми не маємо біографічного словника діячів української землі, укладанням якого керував свого часу академік С. Єфремов. На сьогодні вийшло лише вісім томів «Енциклопедії сучасної України» — певного спадкоємця того проекту. Не з'явилося жодного тому історико-географічної енциклопедії, «Історія міст і сіл УРСР» лише частково покриває цей проект. Ми не маємо жодного повного зібрання творів українських інтелектуалів — авторів проекту Нової України, твори яких збиралися видавати наші перші академічні інституції відразу після поразки визвольних змагань. Йдеться про повні зібрання творів Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Вячеслава Липинського та ін. Цензуровані праці Івана Франка ще лише починають видавати, долучаючи до 50-томника радянського часу.

Ці книжки стають одним з підмурків сучасної історичної науки, яка протягом останніх двадцяти років накопичила чимало наукових праць з різних ділянок української історії, написаних із залученням раніше недоступних або малодоступних архівних джерел.

Відкриття архівів

Деякі з тем української історії (і передусім історії XX ст.) неможливо було вивчати до 1990-х рр., бо джерела з історії визвольних змагань 1917–1921 рр., української політичної еміграції

1920–1980 рр., голодомору 1932–1933 рр., національно-визвольної боротьби під проводом ОУН 1920–1950 рр., Української повстанської армії 1940–1950 рр., що перебували в колишньому партархіві (нині Центральний державний архів громадських об'єднань), архіві КДБ (нині СБУ), були на таємному зберіганні й доступ дослідників до них був надзвичайно обмеженим. У 1990–2000-ті рр. відбувся справжній архівознавчий бум. Колишні «слизькі» теми стали найактуальнішою темою для досліджень. Наприклад, згадаємо т. зв. празькі фонди, де були зібрані фонди УВУ у Празі, Вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, особисті фонди громадських, культурних і політичних діячів української еміграції в Чехо-Словаччині, якими у 1980-ті рр. майже не користувалися дослідники, стали «найзамовнішими» й найпопулярнішими фондами серед архівних користувачів.

Невідомі документи дали багатий фактичний матеріал для нового переосмислення минулого, для подолання усталених стереотипів радянської історіографії, яка стверджувала, що Українська революція і боротьба за незалежність у 1917–1921 рр. були не народною справою, а злісною забаганкою купки «українських буржуазних націоналістів». Тим часом документи ЦДАВО і ЦДАГО демонстрували розмах українського руху під час революції, його демократичний і толерантний характер щодо інших етносів, які жили в Україні. І натомість нетерпимість і більшовицьку ксенофобію стосовно представників української нації.

Радянські історики стверджували, що голод 1921–1923 та 1932–1933 рр. — це результат несприятливих кліматичних умов і неминуча ситуація під час переходу суспільства на рейки радянської модернізації. Історики СРСР заперечували селянський опір комуністичному експериментові на селі, кваліфікували цей опір як «куркульський бандитизм», тим часом як документи СБУ свідчили про розмах повстанського руху і чіткі політичні вимоги селянства, організованого у повстанські комітети. Отамани-повстанці — це, як правило, харизматичні постаті серед селянства, лідери, що вирізнялися своєю освітою, життєвим досвідом, а не примітивні різуни, як твердили комуністична пропаганда і радянські історики.

Зовсім інакше почала виглядати діяльність ОУН–УПА, коли відкрилися колишні партархіви та архіви КДБ. Тепер вже не можна було втовкмачувати у голови пересічних людей небилиці про суцільні «звірства» українських підпільників і партизанів. З'ясувалося, що «звірств» з протилежного боку було вчинено куди більше

й у грандіозних масштабах, а опір совєтизації і комунізації у Західній Україні виглядав як справедливий чин опору агресорові.

Історія не є предметом чорно-білого уявлення. Лише повна сукупність документів з одного й другого боку дає змогу по-справжньому студіювати свою історію, побачити об'єктивну правду у всій її складності й непередбачуваності.

Не лише відкриття раніше таємних архівів дало змогу переосмислювати минуле. Часто-густо навіть відкриті архіви не дуже-то й вивчали, але новий час зумовив інтерес до раніше забороненої тематики, і дослідники повернулися обличчям до таких архівів, як особовий фонд Грушевських у ЦДІА України у м. Києві, Івана Франка у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, архів Федора Вовка в архіві Інституту археології НАНУ тощо. Доступними стали українські архівні збірки за кордоном — такі, як архів Української вільної академії наук та НТШ у Нью-Йорку, архів Андрія Жука в Оттавському архіві Канади.

Окремі дослідники вважали справою свого життя оприлюднення раніше закритих архівів. Багато зробили в оприлюдненні архівів КДБ і КПРС Ю. Шаповал, А. Кентій, І. Патриляк, В. Сергійчук, В. В'ятрович та ін. Завдяки праці таких дослідників сьогодні не можна вже загнати «джина у пляшку», люди дізналися правду і стали від цього мудрішими та сміливішими, відчули себе людьми, бо, власне, тоталітаризм і мав на меті режимом таємності виховати відданих авторитарній системі підданих, а не громадян.

Історична правда і міфи

Ми вже згадували про відносну вартість твердження щодо «об'єктивної історії», але історична правда завжди має бути присутньою як у наукових дослідженнях, так і в науково-популярних книжках та освітніх підручниках. Що ж таке історична правда і як її розуміти?

Поняття «історична правда» може тлумачитися у двох основних ракурсах. Перший — відповідність описуваних у праці подій, явищ, фактів справжнім подіям минулого, зафіксованим в об'єктивних архівних джерелах — документах епохи, — та у друкованих матеріалах доби. Другий — відповідне до правди трактування й інтерпретування історичних подій, осіб і явищ, яке має враховувати полярні, залежно від ідеологічних уподобань, точки зору та розуміння епохи, про яку пише автор, не допускаючи приховування

«невигідних» документальних матеріалів, які не вписуються у концептуальну канву дослідження.

Звичайно, і перший, і другий моменти також не є цілком можливими для досягнення. Будь-яка писана історія — це не стільки те, що справді відбувалося в минулому, скільки уявлення автора про те минуле. Це не стільки історія сама собою, скільки авторський текст про історію, знання сучасної людини про минуле, як вона його розуміє. У текстах про історію завжди натрапляємо на речі, які свідчать про суб'єктивність нашого відчуття історії.

Цей факт — ще один аргумент на користь необхідності переосмислення, переписування історії. І цього не варто боятися, зміна бачення через зміну контексту сучасної історії, через появу нових джерел, нових знань у суміжних з історією дисциплінах міняє наше ставлення до минулого і змушує шукати нову правду історії. Інакше ставитися до того чи іншого діяча або історичної події — об'єктивна вимога часу, а не безпринципність чи пристосуванство істориків.

Історичний міф так само треба розуміти широко — як елемент історико-духовного буття нації. Міф — це створене за допомогою ідеологічної машини держави або групи інтелектуалів-політиків і впроваджене для широкого загалу уявлення про своє минуле. Воно включає духовний пантеон негативних і позитивних героїв історії, подій, спільний історичний шлях. За допомогою міфів на рівні колективної пам'яті спільноти формується масова свідомість, національна самоідентифікація, відмінність себе від інших національних спільнот. Історичний міф є складовою частиною національного міфу.

Національно-визвольний рух у будь-якого народу розпочинається з формулювання історичного міфу. Він, як правило, твориться в добу романтизму і закладається в основу ключових творів національної думки, поезії, прози, мистецтва, історіографії. Головною метою міфу є мобілізація широких верств населення під національні прапори для ідеологічного відвоювання території від панівної нації, яка запроваджує на підвладних землях свій історичний міф — міф панівного державного етносу.

Історичний міф будується на таких «китах», як: 1) наявність національного месіанізму; підкреслення винятковості, лише своїй нації притаманних особливостей, позитивних рис, порівняно з націями-сусідами; 2) наявність власного, незалежного від інших націй історичного шляху (свого історичного процесу); 3) визнання існування єдиного колективного духу народу, який

керує історичним процесом від доісторичних часів до наших днів; 4) протиставлення свого національного інтересу національним інтересам панівних націй (підкреслення постійної суперечності, яка мусить бути подолана через побудову національної держави); 5) заклик до будівництва автономного ладу в межах великої багатонаціональної держави як першого елементу національної самостійності.

Проблема відвоювання території стикається з практикою ведення «війн за історію» або війни національних міфів. Вони знаходять відбиття як у сфері суспільно-політичних творів і публіцистики, так і на сторінках історичних праць. У наукових працях історичний міф трансформується в історіографічний або концепцію. Для прикладу наведемо такі українсько-російські духовно-ідеологічні війні, які розпочалися у XIX ст. і тривають між Україною і Росією досі:

Давня (Київська) Русь — «колиска трьох братніх народів»; існував єдиний східнослов'янський «русский» етнос, розподіл на етноси розпочався у XIV ст. (рос.).

Давня Русь-Україна — передусім спадщина українського народу, вже за княжих часів існував етнічний поділ на росіян, українців і білорусів (укр.).

Переяславська угода 1654 р. — «віковічне прагнення українців до возз'єднання двох братніх народів» в єдиній російській державі (рос.).

Переяслав — це лише мілітарний союз між козацькою і московською державою, який укладався не на вічні часи, а тільки на час війни з Польщею (укр.).

І. Мазепа — зрадник українського народу, що хотів віддати Україну під владу Польщі (рос.).

І. Мазепа — борець за українську незалежність, одна з найяскравіших постатей України, меценат (укр.).

Сучасна політична й культурна ситуація в Україні засвідчує не менш актуальне значення історичних міфів у наші дні. На побутовому рівні важливість проблеми можна проілюструвати на прикладі оціночних слів-визначень, що вживаються стосовно сусідніх народів. Взаємини з росіянами в історичній перспективі характеризувалися до останніх часів не інакше як «братні» й «дружні». А військова агресія Червоної Росії проти України подавалася як «допомога братнього народу» для встановлення в Україні влади Рад. Якщо треба було писати про військовий конфлікт проти

українців, то подавався він як війна не з Україною, а з українськими окремими «відщепенцями» — гетьманом Іваном Виговським, Симоном Петлюрою, Павлом Скоропадським, Степаном Бандерою та іншими діячами, які нібито українських інтересів не представляли.

Юридичне переосмислення.

Судове покарання злочинів проти людяності

Історичне переосмислення необхідне і з правничої точки зору. Злочин, який у минулому чинив тоталітарний режим, не може мати терміну давності. Сьогодні у суспільній свідомості на пострадянській території існує розрізнення між тоталітаризмом коричневим і тоталітаризмом червоним, між фашизмом-нацизмом і комунізмом. Хоч давно у світі науковці, політики і публіцисти ці поняття розглядають як різновиди однієї авторитарно-людиноненависницької системи, в основі якої лежить цілковита влада фюрера-вождя і партії над кожною людиною і підпорядкування людського життя інтересам партії і держави.

Позаяк суд над нацистськими злочинцями відбувся по війні в Нюрнберзі, логічно сподіватися, що й суд над злочинцями комуністичного режиму й взагалі більшовицькою ідеологією має відбутися в наші дні. Для повернення правди про систематичні репресії, масові голодомори, жертви соціального експерименту необхідно зібрати документальні свідчення і провести судове слухання, яке б засудило й покарало організаторів комуністичного режиму в Україні як злочинців проти людяності й людства, бо політичний злочин проти мільйонів куди страшніший за злочин кримінального злочинця над одиницями.

Люди, які відбирали у селянства хліб і прирікали мільйони на голодну смерть, безперечно є злочинцями, і немає різниці, що вони діяли легально під прикриттям державних органів, ліквідовуючи «куркульство (читай селянство) як клас». Так само мають бути покарані ті, хто організував масові репресії й розстріли української інтелігенції у 1920–1930 рр., хто здійснював арешти і відправляв окремі народи або суспільні верстви у концентраційні табори чи на заслання, хто розкрадав духовні цінності, церковне начиння і майно, руйнував культові і мистецькі пам'ятки тощо.

Відшкодування жертвам злочинів.

Люстрація як правовий інструмент переосмислення

Нині, коли відійшли у вічність майже всі жертви соціальних експериментів більшовицької влади, складно відшкодувати заподіяні збитки. Та і як може відшкодувати збитки небагата країна, коли йдеться про матеріальні втрати мільйонів людей. Складно відповісти й на запитання, яка країна має ці збитки відшкодовувати: Росія, яка сама себе визнає правонаступницею Радянського Союзу, чи Україна, що як постраждала сторона й окупована у 1920–1921 рр. держава не може нести відповідальності за злочини російського тоталітарного режиму.

Отже, як бачимо, проблема юридичного переосмислення минулого зіштовхується з низкою суперечливих моментів, проблем, без вирішення яких зрушити цю справу з мертвої точки буде дуже важко, а може, й нереально.

Ключова проблема юридичного відшкодування лежить у площині державної політики України, концептуального ставлення державних чиновників до історії. Відшкодування збитків колишньому власникові, повернення йому нерухомості можливе лише тоді, коли сама влада чітко визначить свою позицію щодо української історії. Досі більшість політиків та людей, задіяних у політиці, вважають Україну нарівні з Росією правонаступницею СРСР, а отже, і країною, яка нарівні з останньою несе відповідальність за масові злочини проти населення колишніх республік Радянського Союзу. У країнах Балтії ухвалення законів про повернення нерухомого майна колишніх громадян Литви, Латвії і Естонії стало можливим лише після того, як парламенти цих країн визнали себе державами, що відновлюють власну самостійність, втрачену через окупацію Радянським Союзом.

Проблема повернення втраченої землі, будинків та іншої власності наражається на проблему повернення цієї власності людям неукраїнської національності, які сьогодні мешкають у Росії, Польщі, Румунії, Угорщині та інших державах і часто-густо негативно ставляться до самого існування української держави. З іншого боку, є низка осіб, які протягом останніх 18 років незалежності, будучи громадянами інших країн, патріотично ставляться до України і надають їй велику матеріальну допомогу, — скажімо, колишні власники Асканії — Нової Фальцфейни або донька гетьмана П. Скоропадського Олена Отт-Скоропадська. А скільки майна

втратили учасники Руху опору ОУН–УПА! Безперечно, ця проблема має бути розв'язана на якійсь компромісній основі.

Але головним сигналом для громадськості всередині України і для світової спільноти має бути, в принципі, висловлена позиція державних структур про визнання необхідності матеріального і морального відшкодування за порушені права жертв репресій.

У цій площині перебуває і справа визнання учасників опору радянському режимові діячів ОУН і повстанців УПА воюючою стороною проти більшовицького тоталітарного режиму і надання їм пільг нарівні з ветеранами Другої світової війни з радянської сторони.

Одним з механізмів подолання інерції пострадянського методу керівництва і стереотипів тоталітарного мислення є люстрація — недопущення осіб, які працювали у структурах державної влади радянського часу, до виконання функції державних службовців. Подібну практику здійснили країни колишнього соціалістичного табору в Центральній і Східній Європі, наслідком чого сталася швидка модернізація країн і переорієнтація суспільств на європейські цивілізаційні цінності.

Суспільне переосмислення

Для швидкого суспільного переорієнтування найважливішим завданням є перегляд і переосмислення шкільних підручників і передусім підручників з історії. Таку величезну справу було пророблено в Україні вже в перші роки здобуття незалежності. Завдяки праці рядових представників апарату Міністерства освіти та окремих високопоставлених чиновників, а також небайдужості окремих істориків — авторів перших підручників доби незалежності, Україна вже на кінець першої половини 1990-х рр. мала свою власну паралель підручників від 5-го до 11-го класу. З колишніх республік Союзу Україна (крім країн Балтії) першою спромоглася свій історичний процес представити окремо, від'єднавши себе від спільної історії з Росією. Не в останню чергу саме тому Україні вдалося виховати нову генерацію молоді, яка сприймає себе громадянами нової країни, а не радянської спільноти людей. Хоча, звичайно, через різні труднощі домогтися цього по всій території України цілком, на жаль, не вдалося.

Багато вже зроблено в царині підручникотворення та іншої навчальної літератури. Кожний клас має кілька альтернативних підручників, виходять робочі зошити з історії для шкіл. Майже в кожному класі діти мають хрестоматії документальних текстів

з історії України, видаються книжки для читання з історії, посібники для школярів і вчителів, методична література і навіть енциклопедії для школи. Підвищилася якість підручників, поліпшився ілюстративний матеріал. Наш підручник сьогодні стоїть перед якісно новим стрибком. Час вже замірятися на структурну розробку підручників за європейськими стандартами і структурою подачі матеріалу.

Проблема України — відсутність розвиненого громадянського суспільства. Можемо казати лише про наявність окремих його елементів. Сутність громадянського суспільства в секторі ідейного спрямування — контроль за діяльністю державних органів у сфері духовного життя, створення громадського тиску на відповідні державні структури для втілення цінностей демократичного суспільства. Можливо, тому й досі не зняті з вулиць українських міст пам'ятники тоталітарної доби, що вже майже століття зомбують суспільну свідомість широкого загалу. «Деленінізацію» майданів і вулиць здійснили саме завдяки тиску громадськості лише в західних регіонах країни. Навіть у Києві як пам'ятка мистецтва залишений на своєму місці монумент В. Леніну навпроти Бессарабського ринку.

Те саме стосується й міської топоніміки та географічних назв. У цьому сенсі успішні зрушення є лише в Галичині, часткові зміни сталися на Поділлі та Волині. Тільки розпочато цю роботу в центральних регіонах України. Але нічого не робиться на Півдні і Сході України. Сьогодні, коли перебуваєш у Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Донецьку чи Запоріжжі, створюється враження, що потрапив до заповідника комуністичного тоталітаризму. Людину оточують ті самі, що й двадцять років тому, вулиці Леніна, Кірова, Маркса та ін. творців радянського тоталітаризму, Пролетарська, Комуністичта тощо.

Велике значення для перебудови свідомості мають просвітні програми, серіали, передачі на радіо і телебаченні, статті у газетах і журналах. Перші кроки в цьому сенсі зроблено, проте вплив просвітницької роботи українських документалістів і телевізійників на загал поки що мало відчутний.

Варто також використосувати потенціал музеїв. За останні 18 років в Україні з'явилася низка музеїв нового типу, які дають багато нового матеріалу для переосмислення минулого. Згадаймо лиш два меморіальні державні музеї Михайла Грушевського в Києві та Львові, Биківнянський комплекс пам'яті жертв

комуністичного терору, пам'ятниковий комплекс жертвам голоду 1933 р., Музей Української революції в колишньому будинку Центральної Ради. Але ці вдалі приклади радше виняток із правила, ніж системна праця Міністерства культури та громадських організацій. Досі немає експозиції в Музеї визвольних змагань у Львові, не створено Державного музею Української революції у Києві, немає експозиції в Музеї шістдесятників і самвидаву в Києві. Не організований ще Музей терору на кшталт тих, що мають Угорщина і Польща.

Насильство і злочини комуністичного режиму завдали страшної психологічної травми українському суспільству. Відійшло старе покоління, яке на рівні свідомості не погоджувалося з тими ідейними цінностями, що їх нав'язував тоталітаризм. Натомість вихована у цих цінностях генерація 1930-х рр. знищення традиційного укладу приватновласницького суспільства сприймає як норму і навіть неминучу дію держави на шляху до досягнення суспільного прогресу. Через те ми сьогодні маємо рецидиви позитивного ставлення окремих людей і суспільних верств до злочинів більшовицького режиму 1917–1991 рр.

РОЗДІЛ III. Міфологізація праісторії: протилежні наслідки псевдопатріотизму

Національна та етнічна свідомість (особливо коли вони зливаються) невпинно спрямовує свою увагу до найдавніших — античних, первісних, загалом так званих праісторичних часів. У періоди етнічного пробудження, національного відродження або становлення інтерес до праісторії зростає кратно. Такий інтерес цілком природний. Етнічне і національне пробудження потребує свого духовного обґрунтування у вигляді національної ідеї. Спрямована більшою своєю частиною у майбутнє, вона водночас мусить спиратися на фіксований історичною пам'яттю попередній досвід народу для осмислення причинних зв'язків у ланцюгу подій, які призвели його саме до нинішньої точки історичного відліку, для обґрунтування майбутнього національного проекту. Відіграє свою роль і звичайне прагнення до самоутвердження у світовому співтоваристві посиланням на стародавність свого походження: тут спрацьовує усталена вада людей — схилятися перед так званим аристократизмом, тобто наївна віра в автоматичну генетичну передачу від покоління до покоління найшляхетніших рис та

інтелектуальних здібностей. Прояви цієї вади тим більш парадоксальні, що самі люди у масі своїй соціально справедливим вважають визнання людини за її заслугами, тобто орієнтуються насамперед на меритократичні цінності. Та хоч як там, а етнічне та національне самоутвердження, набуття національною психологією самовпевненості за допомогою історичної пам'яті поки що залишається загальносвітовим явищем.

Відповідно, сила самоствердження визначається вірою у давність етнічного і національного коріння, а отже, історична пам'ять потребує свого наповнення доказами праісторичності її носія.

У світлі зазначеного обговорення в українському суспільстві питань, що стосуються найдавнішого періоду історії на землях сучасної України, слід визнати закономірним. Здобуття Україною незалежності поставило питання і про історичне право українців на самовизначення, а отже, і про їхнє історичне право на землі свого проживання, і про їхнє ставлення до навколишнього світу за культурними, етнічними, цивілізаційними критеріями.

Історична пам'ять суспільства, як відомо, існує у двох формах — суто науковій і загальнонародній. Остання містить у собі спрощені, узагальнені конструкції, що утворюються (радше творяться і впроваджуються у суспільство різними комунікаційними засобами) на ґрунті достовірного наукового знання. Внаслідок спрощення масова історична пам'ять, зрозуміло, завжди буде відрізнятися від професійної. Але це не означає, що вона мусить ігнорувати або заперечувати історичне знання.

В Україні сюжети прадавньої, античної, ранньосередньовічної історії викладаються як у професійній, науковій, так і в популярній літературі. Остання, завдяки особливостям свого жанру, користується у масі найбільшим попитом і має тим самим найбільший потенціал впливу на історичну свідомість населення; саме вона вкладає у його історичну пам'ять елементи, з яких конструюється уявлення про давнину.

Поруч з популярною літературою, яка виконує функцію ретранслятора на маси достовірного наукового знання, на вітчизняний книжковий ринок було винесено твори з міфологічними історичними схемами. Коло авторів таких творів відносно невелике, але завдяки масовості тиражів їхньої продукції, наявності Інтернету, який дозволяє постачати авторське бачення безпосередньо споживачеві «додому», невимогливості укладачів навчальних програм окремих вузів (особливо приватних), зацікавленості багатьох ЗМІ

у скандальних, епатажних матеріалах, їхні концепції проникають у свідомість людей, більшість з яких не спроможна зрозуміти їхню антинауковість. Професійні ж науковці переважно не вважають гідним для себе розпочинати дискусію з авторами подібних творів, водночас побоюючись, що початок такої дискусії може надати псевдоісторії реноме серйозного наукового напряму, який заслуговує на увагу.

Справді, спростовувати абсурд дуже тяжко, оскільки він перебуває поза науковою логікою. Разом з тим, залишений без відсічі, він може вважатися «історичною правдою», а відтак і завдати непоправної шкоди свідомості з точки зору її здатності до тверезого логічного мислення, вміння встановлювати (хоча б на прикладі давніх історичних сюжетів) причини і наслідки між подіями та й взагалі адекватно визначити своє історичне місце.

Серед авторів, чиї твори на тему праісторії, викликали особливо гостре заперечення з боку професійних істориків та археологів, виділяються насамперед Ю. Шилов, Ю. Канигін, І. Каганець. Інші певною мірою виступають їхніми епігонами. У цьому разі не ставиться за мету спростування їхніх конструкцій з опертям на здобутки академічної науки. Йдеться про негативні наслідки поширення історичних конструкцій, заснованих на фантазіях та міфах. Однак для усвідомлення суспільної шкоди псевдоісторії доведеться у загальному вигляді викласти основні її схематичні лінії.

Для національної, а особливо етнічної, свідомості у момент її активізації, спричиненої великими історичними зрушеннями, вельми важливими є проблеми походження народу, його давніх коренів, його цивілізаційної ідентичності. Названі та інші автори зазначеного напряму охоче відгукуються на цей емоційний запит штучним заглибленням історичної пам'яті українського народу, відсуваючи його первісну основу на тисячі років до початку нової ери. Основними у конструюванні цих схем є питання про зв'язок українців з Трипільською культурою, про їхній етногенез у контексті етногенезу індоєвропейського і загальнослов'янського, про витоки українства і людства взагалі.

У побудові своєї загальної схеми української праісторії Ю. Шилов спирається на концепцію російського дослідника А. Кіфішина, який вважає лінії на стінах первісного святилища Кам'яна могила під Мелітополем давніми письменами, на основі яких нібито виникла шумерська писемність. Ю. Шилов «уточнив» етнічну належність населення, яке залишило по собі цю археологічну

пам'ятку. За його уявленнями, графіті у Кам'яній могилі свідчать, що писемна традиція людства виникла на території України, а перші пам'ятки письменності були слов'янськими. Тепер залишилося знайти носіїв цієї писемності. У системі міфологізованої історії це було не важко, зважаючи на тривале перебування на території України у первісну епоху населення, яке залишило по собі Трипільську культуру. Вона і оголошується предком шумерської, її населення називається сусідами і союзниками аріїв, з якими прийнято асоціювати давніх індоєвропейців. Усю первісну історію на теренах Східної Європи та України Ю. Шилов міцно прив'язує до держави з назвою Арата. За його схемою, під час формування індоєвропейської спільноти, яке відбулося у Циркумпонтійській зоні (навколо Чорного моря) виникла арійська спільнота як її специфічний індоєвропейський прояв. У Подунав'ї у VI тис. до н.е. сформувалася Аратта (Країна землеробів). У середині V–IV тис. до н. е. носії культури Аратти перемістили на Правобережжя Середнього Подніпров'я і створили Трипільську культуру. Крім того, на Нижньому Подніпров'ї виник Аріан. Сусідкою і союзницею аріїв і було Трипілля. Далі Аратта почала рухатися з Подніпров'я через Кавказ у Малу Азію, що стимулювало виникнення Шумера.

У наступному, у IV–II тис. до н. е., середньодніпровська Аратта і Нижньодніпровський Аріан згасли, втратили свою потужність. Центри їхніх культур перемістилися в Іран та Індію. Але їхній культурний вплив залишився в Україні. Нащадки Аратти і Аріана розселилися від Альбіона до Інда, від Скандинавії до Палестини, перемішуючись з іншими. Українське населення колишньої прабатьківщини арантитів не є прямим їхнім продовженням, оскільки перемішалося з новоприбулими племенами, але і не позбулося зв'язків з населенням Аратти. Залишаючи осторонь деякі нестиковки у схемі Ю. Шилова (то він пише про Трипілля як про продовження арійської Аратти, то вважає трипільців союзниками і сусідами аріїв), позначимо для себе його головні постулати: 1) що давні археологічні знахідки на українській території є святинями землі України, які засвідчували становлення першої, корінної цивілізації (державності) людства; 2) що найдавнішою у світі державою була розташована у Дніпро-Дунайському регіоні Аратта, прямою спадкоємницею якої є Україна, яка становить «автохтонну етнокультуру» щонайменше з кінця VII тис. до н.е. і з історичною пам'яттю до XIX тис. до н.е. Відповідно, суто національні прояви міфологем нинішньої української культури розглядаються

за своїм змістом як одночасно індоєвропейські й загальнолюдські.

Схема Ю. Канигіна відрізняється від схеми Ю. Шилова тим, що містить відмову від лінеральності «індоєврайці (арійці) — слов'яни — українці». У своїх міркуваннях Ю. Канигін виходить з інтерпретації Каїна як засновника етнічної гілки, що оселилася на півночі і тисячоліттями жила осібно, наближаючись до своєї месіанської межі — початку нашої, післяпотопної історії. Значно пізніше, вже після потопу, представники цього народу отримають назву «арії». А далі відбувається не відгалуження від аріїв слов'ян, а зовсім навпаки: Одна з помилок, наполягає Ю.Канигін, полягає в тому, що Русь-Україна розглядається як гілка слов'янського сеперетносу (раси). Насправді ж усе навпаки: не русько-український етнос «пішов» із слов'янської раси, а слов'янська раса виросла з русько-українського кореня і стовбура. Нинішні слов'янські народи — не що інше, як «крона» «руського дерева», яке розрослося, коріння якого сягає Подніпров'я — Подністров'я. Від русько-українського «стовбура» й відгалузилися руські (росіяни), білоруси, а ще раніше — поляки, словаки, чехи, хорвати, словенці, серби й інші слов'янські народи. Друга помилка — у «розширювальному» тлумаченні Русі як етносу, що бере свій початок нібито від самого Девкаліонового потопу (VII тисячоліття до н.е.) і Трипілля (V тисячоліття до н.е.). Києво-трипільська культура — це «душа», сакрал усієї європейської цивілізації, включаючи, звичайно, і Київську Русь. Але не можна Трипілля вважати «руським» або «українським». Тим більше, що трипільців не можна відносити до індоєвропейських народів. Останні прийшли на наші землі (і стали тут Індоєвропою) лише після II–I тисячоліть до н.е., вони «змінили» арійське Трипілля, яке до того часу віджило свій вік. Вектор формування «руського духу», специфічно слов'янської душі починається лише з борисфенітів і тиверців, точніше, з приходу Св. Андрія в Подніпров'я і створення тут християнської Церкви. Самих же борисфенітів (вони ж праслов'яни і праукраїнці) Ю. Канигін пов'язує з корінним населенням Північного Причорномор'я, яке утворилося внаслідок змішування цивілізованих мілетійців зі скіфами-сколотами, від яких пішли руси (роксолани). Другим етапом етногенезу українців був прихід на Подніпров'я племені галілеян (у Біблії відомого під іменем Фувал), а третім — прийняття Руссю християнства, після чого Русь-Україна вийшла у світ як повноцінна нація — зі своїми релігією, свідомістю,

державою, законами, мораллю, культурою і т.д. Подальший хід подій Ю. Канигін, усупереч традиційній міфологемі, викладає не як безперервний розвиток українців, а суто есхатологічно: навала монгольських орд обірвала розвиток цієї нації на найвищій ноті.

І. Каганець намагається узгодити схему сорокатисячорічного родоводу України із загальновизнаним положенням про етногенез українців у XV столітті. Його власна схема загалом біологоподібна. Виникнення нового народу він ототожнює із дитинонародженням — запліднениям материнського початку (автохтонного населення) чоловічим началом. І Каганець спирається на концепцію М. Чмихова про Циркумпонтійську зону як джерело культурної пульсації, хвилі якої поширювалися на прилеглі території і далі на весь світ. Це дає йому право, слідом за Ю.Шиловим і Ю.Канигіним, вважати Україну «природним центром етнотворення індоєвропейської раси». Але періодично у цій зоні траплялися кризи, під час яких автохтонне населення демонструвало готовність до запліднення батьківським етнічним началом, в ролі якого в різні часи виступали галилеяни-тиверці, потім варяги, за ними литовське лицарство.

Історичне міфотворення в Україні не вичерпується іменами названих авторів. У критичних щодо історичної міфотворчості публікаціях згадуються книги «Зорі Трипілля» С. Паламарчука та І. Андрієвського (Вінниця, 2002), «Україна давня» О. Білоусько (К., 2002), стаття В. Бебика у газеті Верховної Ради України «Голос України» про «Глобальну українську цивілізацію», у якій розвиваються ті самі схеми про існування 20 тис. років тому найдавнішої держави планети Аратти, про українську «царську руку» в Шумері і Трої, про виникнення писемності саме на території України, про Перший Рим на річці Сулі, про Україну як матір усіх цивілізацій, насамперед найдавнішої — шумерської. Аналогічний напрям розвивається і в Росії, представлений, зокрема, книгами «Древние арийцы. Славяне. Русь» М. Коновалова та П. Ільїна (М., 2002), концепціями Н. Гусєвої та В. Сафронова. Приміром, Н. Гусєва за традицією, започаткованою ще першими індоєвропеїстами, локалізує індоєвропейську прабатьківщину у Північній Європі, але тепер вже на півночі Європейської Росії на Кольському півострові, звідки індоєвропейці під наступом льодовика йшли трьома потоками: праслов'яни — у Середнє Подніпров'я та на Волинь, ірано-арії — вздовж Уральського хребта в Іран, індо-арії — Дніпро-Волзьким простором в Індію.

Російський автор В. Сафронов ідентифікує арійських предків як поліських свідерців (носіїв свідерської культури IX тис. до н.е.), які заклали підвалини великих сімей народів — і Уральської (фінно-угри, нганасани, ненці), і алтайської (тюрки, монголи, буряти, якути, хакаси, узбеки тощо), і індоєвропейської. За схемою цього автора, нащадки свідерців розселились і у Карпатах, і на Балканах, і у Малій Азії. Саме остання група утворила праіндоєвропейську спільноту, яка почала з малоазійської території рух через Балкани у Центральну та Східну Європу.

Задекларовані авторами цих конструкцій мотиви своєї творчості видаються загалом і національно-патріотичними, і водночас загальнолюдськими. Приміром, один з мотивів, якими керується Ю. Канигін, це опір ставленню до українців як до неісторичного народу і заперечення у цій частині марксистської класифікації націй[14]. Зрозуміло, найкращим аргументом для такого заперечення виступає надання давнім індоєвропейцям — українським нащадкам (аріям, або оріям) авторства у заснуванні загальнолюдської цивілізації, бо «головна їхня роль у післяпотопному світі все ж зводилася до навчання «аборигенів» північної півкулі технології орного землеробства з використанням таких знарядь праці, як плуг, борона, ярмо (збруя волів). Ця технологія дозволяла отримувати у необмеженій кількості такі зернові, як жито і, особливо, пшениця; стала годувальницею післяпотопних народів. І батьківщина цієї технології — наша Україна»[15]. Тому, «потрібно, зрештою, подолати вбогу і дивну парадигму, котра не охоплює нашу історію далі VIII століття. Найнеобхідніше сьогодні — вселити впевненість у душу українського народу, що він не етнічна маса, а таки народ, зі своєю великою історією і великим майбутнім, запрограмованим у його багатющій історичній пам'яті».

Репутація власної української нації — не єдиний предмет стурбованості Ю. Канигіна; він бачить роль своїх конструкцій значно ширше — «подолати безглузду парадигму, що наша історія на Землі почала свій відлік якихось 40–50 століть тому. А її головна дійова особа, незрівнянне чудо чудес — сучасна людина з її культурою, інтелектом — сформувалася в примітивному, печерно-зоологічному середовищі за часів так званого первісного ладу». Не менш претензійні мотиви і у Ю. Шилова: розкриваючи власну історію — посприяємо людству. На його думку, обґрунтування української локалізації індоєвропейської, арійської прабатьківщини якимось чином допоможе врятувати «європейську етнокультуру»,

запобігти зменшенню чисельності її носіїв і їхньої частки серед людства.

Появу міфологізованої праісторії України до певної міри можна пояснити реакцією на так само псевдонауковий напрям літератури, що створюється у Росії. Українськими авторами звертається увага на поширення псевдоісторичної літератури, в якій виникнення українців пояснюється польсько-австрійськими інтригами та змовою ворогів слов'янської єдності, а отже, існування і їх самих, і їхньої державності оголошується штучним, етнонім «український народ» називається етнічною химерою, що виникла внаслідок духовно-психологічної і культурної мутації незначної частини російського народу під дією католицької експансії. В такому разі український індоєвропеїзм можна було б вважати патріотичною відсіччю російським шовіністичним фальсифікаціям і визнати його позитивну національну місію.

Фахових науковців «благі наміри» авторів праісторичної міфології не переконують. В їхніх, приміром О. Русиної, оцінках цей напрям, названий «folk history» (дослівно «народна історія», а точніше було б сказати, «історія для народного вжитку»), вважається паранауковим (певною мірою продовженням міфотворчості офіційної історіографії радянської доби, коли, наприклад, вік м. Києва було збільшено до 1500 років), а «відкриття» про українську етнічну належність Ахілла, Атілли, про локалізацію Трої на території, яку займає сучасний Київ, про викладацьку діяльність кошового отамана запорожців Івана Сірка у Паризькому університеті (про що йшлося в одній із телевізійних програм), «паралельним світом» історичних фантазій.

Загалом реакція професійних науковців на «паранауку» є епізодичною, що, можливо, пояснюється небажанням надавати цьому напряму непотрібної суспільної відомості і ставити її на один рівень зі справжньою наукою в разі розгортання широкої полеміки, яку, розпочнися вона, важко було б назвати науковою внаслідок позанаукових позицій і фахової належності однієї зі сторін. У цьому сенсі можна зрозуміти небажання науковців «кидати перла», приділяючи зайву увагу цим, як їх було названо, «душевним хворобам і навколоісторичним вигадкам». Водночас слушним є і застереження щодо небезпеки відстороненої позиції, бо «на плідному ґрунті смутних часів України ці марення можуть дати згодом такі сходи, що ті вчені, які сьогодні промовчали, сидячи у своїх кабінетах, згодом пожалкують, що не зійшли зі свого Олімпу.

Усе ж таки критика «паранауки» з точки зору українських науковців лунала, причому дуже гостро. Кричущою брехнею було названо міфи про українців як предків атлантів, про гуцульське походження Христа, про українську етнічну ідентичність носіїв трипільської культури, що викликало обурення з боку авторів цих концепцій. Вказувалося на етноцентричність «folk-history», яка проявляється не лише задавненням українського етнічного коріння, а й ушляхетненням усіх його складових. Прикладом такого ушляхетненням стала «слов'янізація» гунів і надання їм європеоїдних расових рис: адже, як іронічно зазначено, «не кожен народ зголоситься визнати за своїх предків зловісних кочовиків-монголоїдів ... та ще й з таким тягарем негативних конотацій. Л. Балушок з приводу штучного задавнення походження українців (до цього напряму він відносить не лише творців українського індоєвропеїзму, а й тих, хто вважає, що з V ст. н. е. в північно-західній Україні не було суттєвих змін населення, що тут спостерігається безперервність культурно-історичного розвитку, що на українських етнічних землях між Київським Подніпров'ям, Східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який з пізнього середньовіччя носить назву українського, а всі без винятку слов'янські народи фактично відгалузилися від проукраїнського генетичного дерева, а «білоруський, псково-новгородський, російський етноси фактично постали як відгалуження від українського), слушно зауважує, що патріотизм тих дослідників, які постулюють дуже раннє народження українського етносу й відводять йому роль «старшого брата», підганяючи при цьому факти під свої побудови, робить Україні «ведмежу послугу». Адже цим вони фактично заважають встановленню істинної картини українського етногенезу, що зараз є дуже актуальним. Крім того, такі дослідники послаблюють українську позицію, дискредитуючи українську науку в очах не лише світової наукової громадськості, а й індиферентно налаштованого широкого загалу, і даючи, таким чином, додаткові козирі антиукраїнським силам, допомагаючи їм перетягувати цей загал на свій бік.

Попри епізодичність наукових публікацій, що розвінчували праісторичні міфи, вони пропонували достатньо повну аргументацію, оперту на неспростовні археологічні та писемні джерела. Навряд чи є потреба повторювати цю аргументацію. Так само навряд чи можливо розкрити псевдоісторичні конструкції більш

переконливо, ніж це зроблено фахівцями. В цьому разі нас турбує питання щодо наслідків впливу паранауки на історичну пам'ять українського суспільства і на загальну культуру його історичного мислення. Історична свідомість, яка ґрунтується на паранаукових фантазіях, вважаючи їх істиною, може втратити здатність до розуміння послідовності історичного процесу, здатність взагалі зіставляти різні факти — явища, події, вчинки, персоналій — відповідно до вимог та й просто здорового глузду. Така небезпека випливає насамперед із характеру паранауки, з індивідуальних якостей її представників. З цього приводу слушно відзначалося, що міфотворці праісторії не випадково супроводжують виклад своїх схем постійними вихватками проти офіційної науки, її безапеляційною дискредитацією, натомість самі вони, за окремими винятками, не є фахівцями з досліджуваної проблематики. Мало того, що вони не володіють усім масивом емпіричних даних, але при цьому їхні інтерпретації ігнорують загальновизнану наукову методику. Паранауковці зазвичай мають висновок до початку дослідження і під нього підбирають, а в разі відсутності, вигадують археологічні та історичні факти. Нарешті, творці міфів не обґрунтовують їх, а проповідують, очікуючи від аудиторії звичайної віри, схожої на релігійну.

Зрозуміло, що історична свідомість маси спирається на довіру до професійної науки, що покладає на останню особливу відповідальність. Спрощені історичні конструкції, які прийнято називати «міфами», повинні спиратися на достовірне знання і в жодному разі не перетворюватися на звичайні міфи. Проповідницький же характер пранауки стимулює її представників до аргументації, взятої із джерел, що їх масова свідомість традиційно сприймає на віру. До таких джерел належить, приміром, Біблія. Безсумнівно, цей релігійний твір може слугувати і джерелом емпіричних фактів за умов ретельної перевірки відомостей, що містяться у ньому. Ю. Канигін спирається з цього приводу на думку М. Планка, що релігія і наука зовсім не виключають одна одну, як це вважали раніше і чого боїться багато хто з наших сучасників. Навпаки, вони узгоджуються і доповнюють одна одну, і продовжує її своїми словами: уже навіть представники гуманітарних наук починають розуміти, що поєднання Святого Письма й емпіричного матеріалу, включаючи, звичайно, і археологічний, дає якісно новий рівень історичних знань.

Але сам Ю. Канигін не обмежується у використанні Біблії тільки конкретними відомостями. Для нього Біблія не меншою мірою

є невичерпним джерелом концептуальних ідей, що суттєво змінюють наші уявлення про минуле, теперішнє і майбутнє. Між тим кожен науковець знає, що концепція, яка виходить не з логічного зіставлення фактів та їхньої інтерпретації згідно з науковою методикою, майже завжди заводить у глухий кут.

Ю. Канигін у побудові концепцій закликає спиратися на твір, який не передбачає сумнівів щодо себе, наголошуючи, що Біблія це не просто виклад людиною своїх вірувань, а слово Бога, передане людству через особливих людей — апостолів і пророків, адже Слово Бога вірне для всіх часів і народів. Не залишається нічого іншого, ніж сприймати все сказане у Біблії як незаперечну наукову концепцію, бо, за безапеляційним вироком Ю. Канигіна, стара матеріалістична парадигма вичерпала свої конструктивні можливості, а науковий аналіз Священного писання дозволить по-новому висвітлити шляхи й роздоріжжя людської цивілізації. Методологічне кредо Ю. Канигіна звучить так: чим глибше занурюємся у заявлену тему, тим більше переконуємся, що правильно зорієнтуватися в лабіринті людської еволюції, збагнути таємницю Русі-України, відчути всю унікальність характеру народу, його минулого можливо лише на ґрунті нової історичної парадигми — священної історії, яка, на відміну від традиційної матеріалістичної, віддає перевагу сакральним аспектам еволюції індивіда, народу, всього людства, яка починається не з пітекантропа і неандертальця, а зі створення людини в образі Адама і Єви. Однак сакральна методологія продукує лише його містичне напівприпущення-напівмарення: ми бродимо в пітьмі віків власного історичного минулого. Хоча нас супроводжують туманні спогади про більш широку і значущу долю наших предків. І ми не помиляємося. Ми переконані — це не сон. Це було!

Певну схильність до містицизму демонструє і Ю. Шилов, виходячи у застосованій ним методології з «образно-інтуїтивно-логічно-аналітичного» світосприймання. Наука ніколи не заперечувала інтуїцію, але у її застосуванні до достовірних фактів. Утім, Ю.Шилов шукає факти, звертаючись до історичної пам'яті народу як основного постачальника елементів для реконструкції історії. Характерно ілюструє цей метод посилання на слов'янську назву мамонта «ящер» і виведення від нього імені Бога-громовика Ішкура, якому поклонялися і в Шумері, і в Аратті. Застосовуючи «народну методологію», Ю. Шилов робить висновок: оскільки мамонти вимерли в Європі близько 14 тис. років тому, то прапращури

слов'ян вже тоді існували. У застосуванні ж власне наукової методології Ю. Шилов обмежується хибною традицією археології XIX століття вважати усі археологічні культури на певній території безперервним етнічно зв'язаним ланцюгом автохтонних племен і народів. За цією методологією, пращурами слов'ян називаються і русини, і білоруси, і енети, і сколати, і оріяни, і аратти. Як було іронічно зауважено з приводу такої методології, попит на яку виріс в момент українського етнічного піднесення, вочевидь, окрім формальної логіки існують її часові й просторові різновиди, що діють тільки у певних спільнотах і за певних обставин.

Доречно послатися з приводу такої методології на думку фахових археологів, зокрема Л. Залізняка, що такі концепції «дуже часто... будують не на засадах наукової логіки і суворого дотримання наукової методології, а на ірраціональних принципах віри, а їхні прибічники утворюють своєрідні секти. Автори таких новітніх псевдонаукових версій походження індоєвропейців чи арійців, як правило, політично заангажовані, ультрапатріотично налаштовані аматори, які, звичайно, не володіють певною проблемою, але абсолютно нетерпимі до критики своїх побудов. Їх історична міфотворчість є породженням ультрапатріотизму, зрозумілої недовіри до офіційної науки, аматорства та постколоніального комплексу меншовартості. Користь від цього псевдонаукового, ультрапатріотичного жанру для України сумнівна, а шкода очевидна. Крім того, що в складний період національної історії дезорієнтується громадськість, дискредитується українська наука в очах світової громадськості.

Фаховий археолог характеризує шиловську концепцію світової історії через бездоказовість і абсурдність її головних положень квазінауковим сурогатом, який не тільки не наближає нас до істини, а й заводить українську громадськість і науку на манівці, дискредитує їх, робить посміховиськом в очах цивілізованого світу. І, нарешті зауважує, що змішування в праці, що претендує на науковість, двох несумісних жанрів (фантастики з наукою) неминуче веде до профанації останньої. А це не тільки віддаляє нас від розуміння складного наукового питання походження аріїв, а й дискредитує цю проблематику не менше, ніж її дискредитували зайвою політизацією та расистськими надбудовами політики Третього Рейху.

До цього можна додати, що штучне задавнення українського етносу використовується і тими вітчизняними авторами, які не бачать іншого способу самоутвердження і самореклами, як приниження

і саркастичне висміювання і української науки, і всього українського. Публікації на зразок канигінських або шиловських дають їм в руки підстави приписувати сучасній українській археології дотримування помилковомого висновку першовідкривача Трипільської культури В. Хвойка про її праслов'янську належність, хоча від цієї версії практично вся вітчизняна наука відмовилася задовго до народження тих, хто нині промовляє на її адресу глузливі репліки.

Повторимо ще раз — масова історична свідомість не може бути безпосереднім відтворенням професійної історіографії, але з наповненням її псевдонауковою історіографією стає неспроможною виконати функцію інтегратора у процесі націєтворення — адже спільна історична пам'ять, як це встановлено в етнології і націології, є найбільш міцним елементом у формуванні і збереженні етнічної і національної ідентичності. Засвоєння нею неадекватних реальним подіям відомостей може суттєво зашкодити виконанню нею націєінтегруючої функції.

У радянський і загалом атеїстичний (попри наявність певної щиро релігійної частки населення) період функцію духовного інтегратора суспільства виконувала марксистсько-ленінська (комуністична) ідеологія. На роль її заміщувача претендує православ'я як релігія, що має найбільшу кількість вірних в Україні. У поліконфесійному українському суспільстві вона може відігравати інтегративну функцію стосовно тільки частини населення, але й тоді, коли стає об'єктом поважного ставлення до себе, що передбачає беззастережного визнання її канонічних текстів. «Революційні» ревізії канонічних текстів християнської релігії, гілкою якої є православ'я, несуть у собі загрозу протиставлення православної церкви та її прихильників усьому християнському світові. Особливо небезпечною може бути спроба перегляду першовитоків християнської віри на користь якоїсь етнічної спільноти, предки якої, як це випливає з документальних джерел, самі отримали цю віру ззовні, від інших народів.

На жаль, псевопатріотизм саме такого ґатунку демонструє Ю. Канигін, коли, з одного боку, відзначає християнську основу західної цивілізації, а з іншого приписує його народження праслов'янському світові. У текстах Ю. Канигіна проглядається його власна невпевненість у цій захоплюючій версії. Спочатку він безапеляційно заявляє, що християнство не могло народитися у європейському етнічному середовищі, оскільки, по-перше, воно

суперечить єврейській ментальності, а по-друге, Галілея — батьківщина Ісуса, де жили галілеяни — нащадки вихідців з Прикарпаття галлів (кельтської гілки), була язичницькою щодо юдаїзму. Отже, секта есеїв, у якій зародилося християнство, могла існувати лише у праслов'янському (галілейському) середовищі. Але потім тільки припускає, що оскільки родоначальниками галілеян були архаїчні арії-гіпербореї (українські пращури, які прийшли в Палестину із Придніпров'я та Придністров'я), то, імовірно, і сам Христос, і його апостоли, і Іоанн Хреститель — усі були арійського індоєвропейського походження, а саме християнство увібрало в себе арійську духовність української прабатьківщини — Оратанії, або Аратти. В чому він беззастережно переконаний, так це в тому, що християнство, його висока духовність генетично пов'язані з племенами, які приходили на Близький Схід, попередньо «виварившися» в інтелектуально і духовно багатому, історично насиченому середовищі Північної Припонтиди. Його тут формували не одне етнічне плем'я: арії, скіфи, сармати, алани, болгари, готи, гуни, хозари, авари, печеніги, половці, войовничі племена кельтів, галлів, франків, германців, англосаксів чи їх предків. Патріотизм канигінського штибу полягає, як бачимо, у претензіях на слов'янське авторство у творенні християнської релігії, а отже, і на статус першородства української (принаймні слов'янської) цивілізації щодо західної, породженої християнством. Такого роду схема може тільки спровокувати недовіру європейців до культурного і ментального потенціалу українців і вберігає від цього тільки те, що вузьке коло адептів канигінських концепцій перебуває на околицях культурного життя країни. На щастя, поки що на околицях.

Ще більшим є потенціал європейського скепсису щодо України в разі набуття у ній популярності тими розумуваннями на релігійну тематику, яким віддається Ю. Шилов.

Явно антицерковними і антихристиянськими настроями повіває від шиловських роздумів про два полюси спіралі, якою пройшла людська цивілізація, один з яких (початковий) — неолітична революція (перехід від привласнюючого до продуктивного господарства), а другий (сучасний) — науково-технічна революція, гуманітарною стороною якої є неоязичництво.

Роздуми Ю. Шилова виходять далеко за межі етноцентричного самозамилування. Нинішню точку цивілізаційної спіралі він розглядає в контексті концепції про підсвідому схильність європейської

цивілізації до самознищення. Одним з джерел цієї схильності він вважає Біблію як історичну опору єврейського та інших семітських народів, чия «мінусова культура» характеризується Ю. Шиловим як паразитична, оскільки не може існувати без підживлення іншими культурами. Релігійне вчення про кінець світу Ю. Шилов розцінює як провокування «передінфарктного стану» європейської цивілізації: адже релігія як ідеологія класового суспільства відчуває неминучість загибелі останнього, а отже, і своє зникнення разом з ним, і тому проповідує його як «кінець світу». Аналогом релігійного вчення про «кінець світу» Ю. Шилов вважає проповідь «світової революції» істматом.

Потенціал розвитку європейської цивілізації Ю. Шилов бачить виключно у зверненні до дохристиянської культурно-релігійної основи. В його інтерпретації, християнізація Європи у формі повного відкидання язичницької спадщини надовго завело європейську цивілізацію у глухий кут, і тільки у часи Відродження, із зверненням до античної спадщини, відкрилися можливості для її самопорятунку. Збереження на Русі після її хрещення так званого двоєвір'я — поєднання християнських канонів з реліктами язичництва — нібито забезпечило тут процес Відродження задовго до аналогічного процесу у Європі, звісно, уникаючи пояснень, чому Європа, а не Росія дали еталонні зразки ренесансної літератури, мистецтва, музики, науки тощо. Або історичною пам'яттю українців має бути канонізовано вітчизняні культурні зразки середньовічного періоду як більш передові щодо європейських. Апологетика язичництва Ю. Шиловим має метою прив'язати його до науково-технічної революції як обов'язкового елементу, духовної основи останньої у вигляді місій Блаватської, Вівекананди, Рерихів. Ю. Шилов наївно дивується, чому усі визнають основою відродження багатьох народів неонаціоналізм, але не визнають такої самої ролі за неоязичництвом. Між тим саме у неоязичництві Ю. Шилов бачить порятунок від цивілізаційного суїциду. Неоязичництво він розуміє як неоправослав'я, але змальовує його лише у загальних рисах — як злиття наукових, філософських, релігійних, політичних та інших елементів культури, як гармонізацію суспільства і всередині нього, і у його зв'язках з природою, з планетою, з всесвітом, з Богом.

Апологія язичництва є закономірним логічним результатом штучного заглиблення в історичному часі етногенезу українців, ототожнення його з генезисом індоєвропейців, давніх аріїв. Адже

дохристиянська релігійна ідентичність давніх українців, згідно з цією схемою, за своїм якісним ціннісним наповненням мусить бути не менш високою, ніж християнська. Без цього елементу конструкція, що базується на думці про цивілізаційну першість і слов'янства, і українства, розсипається та й взагалі стає позбавленою патріотичного сенсу.

Вправи щодо асимілювання християнства з язичництвом, з дохристиянським етногенезом українців рано чи пізно мусили спричинити феномен заперечення християнства як релігії, чужої українському народу. Ідеолог сучасного язичництва (без нео-) Г. Лозко, торкаючись, на його думку, головних трагічних подій в історії слов'янства, без яких картина занепаду етнічних цінностей була б неповною», відверто виступає противником християнської і релігії, і церкви значною мірою християнізація (а особливо поділ на слов'ян-католиків і слов'ян-православних), запевняє вона, посилила не тільки процеси дезінтеграції слов'янського суперетносу, але й спричинила безліч братовбивчих війн і, загалом, стала причиною ослаблення їхнього етнічного імунітету. Цей факт переважно не береться до уваги, коли історики доводять «прогресивну роль» християнства. Насправді ж, за її словами, насильницька християнізація слов'янських народів має всі ознаки етноциду, і саме тому не може бути однозначно віднесена до прогресивних явищ, бо супроводжувалася приниженням людської гідності з боку християнських місіонерів та правителів, зневагою до язичництва, втратою слов'янами родової пам'яті внаслідок втрати їхньої природної релігії. Ідеологія реставрації язичництва передбачає входження українства у глобалізований світ під антихристиянським прапором, під гаслом, що відродження етнічних релігій сьогодні — це нова ознака сучасної національної культури, одна з найбільш радикальних новаторських спроб узгодити життя етнічних спільнот з їхніми природженими (автохтонними) духовними системами.

Не важко уявити, що християнська Європа, якби й сприйняла язичницьку Україну, то хіба що з поблажливою іронією, як чудернацьку екзотику. Але навряд чи нашу країну і наш народ стали б сприймати як таких, що прагнуть нових цивілізаційних обріїв.

Усі паранаукові твори на тему індоєвропеїзму містять сюжети про безперервні масові міграції праукраїнців. На перший погляд, ці сюжети суперечать концепції про безперервність автохтонного населення на території сучасної України. Але без цих сюжетів неможливо сконструювати міфи про праукраїнське авторство

найвидатніших здобутків людської цивілізації, локалізованих на територіях, віддалених від України тисячами кілометрів.

Відомо, що творіння людської культури мають здатність дифузіювати (розтікатися, розпливатися, поширюватися) відносно самостійно, без супроводу їхніх творців, і для схеми про праукраїнське походження достатньо було б інших міфологізованих конструкцій — скажімо, про запозичення араттівських культурних зразків сусідніми народами і про пересування їх на гігантські території засобами передачі від народу до народу. Але якщо паранаукові схеми потребують безпосередньої участі творців людської цивілізації у поширенні своїх досягнень, то це змушує припускати, що автори тих схем надають надмірної ваги біологічному чиннику в історії цивілізації, тобто перебувають під впливом расових теорій щодо джерел і чинників прогресу.

Власне, творці міфу про україноарійство самі підтверджують таке припущення розумуваннями про расові цикли в історії людства: мовляв, на кожному історичному колі панує, точніше домінує, певна людська раса — так звана докорінна, яка нібито веде історичний прогрес, у той час як інші раси залишаються на узбіччі, у латентному стані.

Зокрема, нині домінує п'ята післяпотопна раса (біла), яка є плодом Тираса і народу Тувалкаїна, що розпочав формуватися близько 20 тис. років тому у Північно-Західній Європі. Слов'яни є її підрасою. До видатних здобутків білої раси Ю. Канигіним віднесено творення «правильної віри» — християнства, індустріалізацію, творення громадянського суспільства, розвиток науки, капіталістичних ринкових відносин, інформатизацію і комп'ютеризацію планети, вихід у космос, розвиток літератури і мистецтва. Власне, ця раса і уособлює західну цивілізацію. Але, за уявленнями Ю. Канигіна, нині відбувається кінець п'ятого циклу (кола) всесвітньої історії і народження шостого, що означає зміну корінних (пануючих на планеті) людських рас. Втрачає свої провідні позиції біла раса (етноси Європи і США). На «історичну поверхню» виходить жовта раса (етноси Китаю, Індії, Кореї, Латинської Америки, що перебували наче в латентному стані). Зливаючись з білою расою, яка йде з авансцени, вони утворюють принципово новий людський конгломерат — шосту корінну расу, покликану панувати (домінувати) на Землі в найближчі століття.

Ю. Канигін уникає прогнозувати майбутнє слов'янської «підраси», але головне, до чого підштовхує логіка його міфотворення,

це те, що саме з «підрасою» як ядром арійства слід пов'язувати джерела здобутків усієї білої раси. Як зауважує стосовно подібних схем К. Галушко, такі ідеї можуть тішити ультра-патріотів або палких слов'янофілів, але найпевніше вони розраховані на людей з комплексом національної меншовартості, які прагнуть компенсувати це незручне відчуття, вигадуючи собі славетне минуле. Чомусь логічним продовженням усіх згаданих теорій є міркування про чисті раси, обрані народи, а «чистокровні арійці» з нацистської доктрини лише перейменовуються на «аріїв-українців»; природним і одвічним ворогом стають усе ті ж євреї. Проблеми стародавньої історії України, як не прикро, новітніми самозваними пророками і провидцями подаються в дусі ідеологів «третього рейху». Не менш слушним є його спостереження, що у засади, логіку, смисл давньої української історії авторами псевдотеорій закладаються ті самі аргументи, що слугували підставою для знищення українців як «неповноцінних слов'ян» у 1941–1945 роках.

Остання думка має ґрунт, якщо згадати відомий твір ідеолога німецького нацизму Альфреда Розенберга. В ньому він обстоює північноєвропейське походження арійців і приписує їм авторство творення цивілізації, заснованої на культурі світлого початку, світлих сонячних сил. Територію поширення цього культу він ототожнює з територією розселення сучасних народів, чиї мови входять до індоєвропейської мовної сім'ї. За такої локалізації культ світлого початку зупинив своє просування у Малій Азії — території поширення релігійних систем, в основі яких лежить культ темних сил. Щоправда, у Розенберга виникла проблема з Єгиптом, де панував культ Сонця (Амона): він опинився відокремленим Малою Азією від арійського маршруту. Вихід було знайдено: Розенберг «розшукав» якусь окрему арійську гілку, що дісталася долини Нілу і встановила там своє панування. Схема Розенберга стала основоположним елементом расистської теорії нацизму про раси, що були лідерами людського прогресу, і навпаки.

Найбільш небезпечне, що розумування щодо расової величі арійських праукраїнців мають своїм результатом продукт, аналогічний нацистському, — юдофобію. У Ю. Канигіна галілейська (у його розумінні — прагаличанська) ідентичність Христа має своїм антиподом Антихриста, якого «християнські письменники одностайно відносять до єврейського народу». Однак і у такій версії ксенофобія видається Ю. Шилову недостатньої і він робить у бік Ю. Канигіна натяк, що той став «титулованим класиком жанру»,

який розробляє схему «Причорномор'я — батьківщина семітів». Віддавання ж трипільської культури семітам в його очах є нічим іншим, як зрадою.

З підозрою ставляться до припущення, що Трипільську культуру заснували семітські племена і адепти шиловської концепції про автохтонну безперервність ланцюга від трипільців до українців. Директор Тальнівського музею історії хліба В. Мицик з цього приводу обурено зауважив, що якщо за радянського часу нам відмовляли у нашій історії, то тепер уже почали її привласнювати. Дивна постановка питання та ще й з певним політичним підтекстом.

Причина, з якої Ю. Шилов ставить у Північному Причорномор'ї перед семітами шлагбаум (хай в ньому немає жодної потреби), полягає у його оцінках семітів-юдеїв. Попри спроби завуалювати ці оцінки езоповою мовою, вони межують з відвертим антисемітизмом, зокрема, коли він віддається розумуванням над проблемою «розбудови щасливого майбуття»: біда у світі, мовляв, починається не з наявності негативу у вигляді юдеїв, сіоністів, більшовиків, фашистів та інших (цікавий вже сам собою класифікаційний реєстр), а з нав'язування думки вважати його позитивом, що автоматично спричиняє розростання в суспільстві «ракової пухлини самознищення».

Свої міфи Ю. Шилов готовий поставити на службу тим політичним силам, які готові визнати його науковим авторитетом. Так, він безпідставно і безапеляційно ставить знак тотожності між юдаїзмом і тоталітарними ідеологіями, спрямованими проти людської цивілізації, називаючи його паразитичним і морально виправдовуючи (у вигляді роз'яснення причин) історичні випадки переслідування євреїв. Ю. Шилов поблажливо допускає можливість перебування на тілі нової цивілізації і «паразиту», але за умови, щоб той не став домінуючим (інакше кажучи, «щоб знали своє місце»). Антисіонізм (по суті, юдофобія) Ю. Шилова, про що розповідають українські археологи, спричинений запереченням його конструкцій з боку інших фахівців — і українських, і російських. Не отримавши підтримки у перших, він почав звинувачувати їх у націоналізмі, а не отримавши підтримки у других, він почав звинувачувати їх у сіонізмі. Отже, якщо спочатку прямим спадкоємцем Аратти він називав Україну, то потім — Російську імперію, до відродження якої він почав палко закликати.

Підтекст шиловських міркувань можна розуміти подвійно: або усі його інтерпретації археологічних матеріалів здійснені заради

обґрунтування «паразитизму» юдаїзму (улюблений аргумент антисемітів), або юдаїзм і євреї вкотре використані у вигляді цапавідбувайла для мобілізації людства (або хоча б його української частини) шляхом нав'язування йому нової єдино правильної ідеології, яка, увільнена від «неспроможних» конкурентів, неминуче стала б фундаментом нового тоталітаризму.

Риторика проукраїнського міфотворення переповнена апологетикою слов'янства і загалом українства і видається суперпатріотичною. Особливо коли йдеться про слов'янсько-українську перспективу, про місію України у світі. Національна ідея має містити у собі проект майбутнього, суспільний ідеал, уявлення про шляхи і засоби його досягнення. Водночас, плануючи майбутнє, народ повинен виходити зі свого історичного досвіду, залучати на підтримку національну традицію. І поки традиція випливає з міфотворчості, то і національний проект неминуче буде зведений до містичного моделювання — пафосно оформленого, але практично марного.

Твори Ю. Канигіна і Ю. Шилова є показовою ілюстрацією такого роду національного проектування. Міф про проукраїнську сутність першовитоків людської цивілізації, ототожнення праукраїнців з давнім населенням, розсіяним у Понті, до якого звертався Апостол Петро зі словами «А ви — рід обраний, царствене священство, народ святий, люди відновлення, поставлені для того, щоб сповіщати чесноти Того, Хто покликав вас із темряви у чудове Своє світло: колись не народ, а нині народ Божий...», трансформується Ю. Канигіним у сучасну заповідь, якою він закликає керуватися україністику і слов'янознавство. Коли Ю. Канигін говорить про майбутнє українське диво, про стрімкий і могутній злет нашого народу, то його уявлення про джерела цього злету обмежуються образом України — «колиски християнської цивілізації», а відповідно, «наш виклик історії» обмежується тим, що у якісь незбагненній глибині ми її бачимо, ми її чуємо! Вона проходить крізь нас, ми відчуваємо її ! Навіть коли Ю. Канигін говорить, що наша сьогоднішня політика, теперішній стан більше залежать від майбутнього, ніж від минулого, він однаково кличе на допомогу релігійний фаталізм, звернений до праісторичних джерел Слабка детермінованість української історії, непередбачуваність багатьох її поворотів — у цьому особливість життя Тубала, зафіксованого у Святому Письмі, запевняє він. Нас веде Майбутнє, вказують шлях Пророки, а за ними стоїть Великий проектувальник і Зодчий нашого світу. Ми дали світу хліб, але «мрія» не стільки

про хліб насущний, скільки про Дух святий, наші сни про велике минуле, яке тисне на нашу свідомість, відриває її від грішної землі, переконаний Ю. Канигін.

Апологетика національної стародавності не залишає місця для роздумів щодо матеріальних джерел здійснення української мрії. Залишається по-канигінському покладатися на те, що слово Боже, сконцентроване в Біблії, яке є визначальним чинником християнської віри і поведінки, в наш вік глобалістики, кібернетики, штучного інтелекту відкривається дещо по-новому, ми б сказали більш глибоко — як багатоланкова, цільова програма, що коректується в часі.

Національний проект не може бути реалізований без взаємодії з іншими державами і народами: Україна не перебуває у світовому вакуумі. Визначення стратегічних партнерів завжди зумовлюється міркування суто прагматичними. З такої позиції необхідно підходити і до визначення формату зв'язків України з Росією. Однак, якщо виходити з проукраїнського біблійства, з канигінської презумпції, що ми нація ірраціональна, «не від світу цього», то не потрібні будь-які міркування взагалі, бо хоч як Захід підтримує тенденції, що ведуть до розмивання слов'янства, однаково, згідно з біблійними текстами XXI століття, буде його століттям (століттям Тираса): буде здобута істинна слов'янська соборність, виникне органічна єдність на основі духовності, християнської віри (церковні відмінності не будуть відігравати такої помітної ролі, як сьогодні) і багато в чому єдиної долі. Україна і Росія набудуть істинної величі і будуть взаємодоповнювати одна одну як лідер молодого, сильного, високодуховного слов'янського суперетносу, що розкинувся від Неману до Тихого океану, стверджує Ю. Канигін.

Згадування про антислов'янську інтригу з боку Заходу органічно вкладається у популярну в Росії і серед проросійських кіл в інших країнах конспірологічну версію світової історії, яку Ю. Канигін розвиває праісторичними міфами про якісь особливі знання, що збереглися після загибелі прадавньої цивілізації. Ці неявно виражені знання нібито дають змогу зрозуміти такі феномени сучасності, як існування латентних (прихованих, езотеричних, окультних) структур (організацій), що є одним з факторів, які впливають на хід історії: Нині подібні структури (масонські, окультні, включаючи «таємний уряд», «комітет 300» й ін.) працюють над проблемою «нового порядку» на Землі, і за «зброю» мають «істини давніх традицій».

Ю. Шилов на службу українській мрії намагається поставити не біблійний містицизм, а прадавній досвід державності Аратти.

Варто відзначити, що поняття «державність» і «цивілізація» ним ототожнюється — винятково важливий момент в оцінюванні суспільної користі праукраїнської міфотворчості для національних проектів. Ю. Шилов не обмежується тим, що називає Україною і Русь, і всі уявлені ним доруські суспільства, яким він дає назви Арсанія, Дандарія, Оріяна, Аратта та інші і яким видає «метричне свідоцтво» з датою 7000 р. до н.е. Його не влаштовує, зокрема, спрощена доктрина про Русь як «колиску трьох братніх народів»: він стоїть на позиції корінної якості української етнокультури — яка від часів Людовика зберігає прабатьківщину не тільки слов'ян та інших індоєвропейських народів, а й загальнолюдської цивілізації також.

Ототожнення «цивілізації» і «державності», виведення української цивілізації/державності з праісторичних часів може викликати упереджене сприйняття України європейським і майже усім світовим співтовариством. І справа не лише у претензіях на цивілізаційне авторство. За Ю. Шиловим, національні ідеї всіх часів і народів формуються навколо святинь рідної землі, освячених минувшиною (тобто історією). А святині — це інструменти суспільно-етнічних зв'язків. Чим давніше — тим святіше, бо перевірено часом, відзначено подіями, полито потом і кров'ю поколінь. Ця давнина — запорука нашого майбутнього: якщо вони жили з давніх давен, то будемо жити і ми, й наша нащадки, запевняє він. З певними натяжками з цим можна загалом погодитися. Але далі з'являється положення, що українська культура має не тільки національне, а й слов'янське, індоєвропейське, загальнолюдське значення. У культурі України — корінь світової цивілізації (тоді як у культурі Греції — корінь лише європейської цивілізації класових формацій). Збережуть українці той корінь, витлумачать світові його актуальність — буде слава. А остаточно занедбають — буде ганьба.

При цьому Ю. Шилов бачить цей «корінь» не в Русі, а у більш давніх часах. Понад те, він ремствує, що перший тип влади у суспільство, заснований на образно-інтуїтивному світосприйнятті через посередництво жреців, тобто владу архаїчного типу, було витиснуто іншим, логіко-аналітичним типом, заснованим на класових, тобто штучних, зв'язках і на фізичній силі. Відповідно, класову державу Русь, де правили воїни (раджанья, рася, русь) Ю. Шилов вважає кроком назад, порівняно з общинністю Аратти. За Ю. Шиловим, на такій моралі, ідеології і культурі — з юдейсько-сіоністськими, людиноненависницькими щодо гоїв і людства засадами,

зросли і «світові релігії», і дискредитований уже «інтернаціоналізм», і знахабнілий нині «глобалізм».

Який же найбільш позитивний для сучасного людства досвід дає давня Аратта? Відповідь можна відшукати у шиловських рядках, що найдавніша держава Аратта (подібно до наступних цивілізацій Тибету або Центральної Америки, тим же найдавнішим Шумеру, Індії, Греції та ін.) виросла з періоду не «воєнної», а «священної демократії», — і являла собою не рабовласницьку (тобто першу класову), а первіснокомуністичну (апофеоз общинного ладу) формацію. І якщо такий український «корінь світової цивілізації» прийняти за дороговказ її подальшого розвитку, то Україна у світі може сприйматися як цивілізаційне гальмо, як маргінальне і суто регіональне явище. Слушно щодо цього було зауважено, що усі ці сміливі, але відірвані від конкретного археологічного матеріалу побудови надто умоглядні, щоб бути переконливими. Водночас вони створюють примарне історичне підґрунтя під відому неоімперську концепцію євразійства, започатковану графом М. Трубецьким на початку XX ст. і відроджувану нині у постімперській Москві.

Міфологічні конструкції походження українців можуть мати і суто політико-соціальну мотивацію. І. Каганець відповідно до своєї схеми про потребу на кожному етногенетичному оберті якогось «чоловічого начала» для зачаття нового типу українця ставить запитання: яка спільнота сьогодні відповідає цим критеріям? І сам же відповідає: лише одна — західна українська діаспора, передусім молода генерація бізнесменів, управлінців та експертів. По-перше і по-друге, це не просто індоєвропейці, а українці (тобто за цими критеріями маємо ідеальний варіант). Очевидно, що з ними значно легше порозумітися, ніж, скажімо, з американськими англо-саксами. По-третє, вони є носіями ментальності, сформованої в умовах ділового (навіть надмірно ділового) і прагматичного Заходу. По-четверте, через одне покоління їм загрожує цілковита асиміляція — ще трохи, і вони вже будуть не етнічними українцями, а звичайними американцями, канадцями, австралійцями чи англійцями. Очевидно, підсумовує І. Каганець, що потрібна особиста присутність українців діаспори, а не просто їхні інвестиції. Україна потребує від своєї рідної діаспори передусім організаційного ферменту, запровадження ефективного менеджменту в усіх без винятку сферах життя. Що ж, доволі ефективний піар-хід: адже, заперечуючи цю концепцію, можна

наразитися і на звинувачення в упередженості до української діаспори, яка завжди зберігала і обстоювала ідею незалежності України. Тобто, можна легко потрапити в антипатріоти.

Давньоарійська міфотворчість може бути затишним притулком для схильних до містичної історії, для тих, хто вірить у якісь сакральні сили, спроможні кратно збільшити потенціал українців. Як приклад можна навести легенду про козаків-характерників, наділених заснованими на давніх знаннях надзвичайними можливостями, які ведуть свою традицію з часів великого переселення арійських племен з України в Індію — від могутніх воїнів «махаратів», які належали до касти кшатріїв-правителів і які воювали містичними стрілами «астрами», зарядженими духовною енергією ведичних мантр. Звісно, до подібних фантазій можна поставитися з поблажливістю, але сама їхня поява свідчить про те, що маргінальна історіотворчість може захоплювати людей і відволікати їх від тверезого погляду на минувшину. Під час переходу української нації у нову якість такого роду інтелектуальні вправи можуть негативно вплинути на зміст її історичної пам'яті, принести в неї замість інтегруючого початку дезінтегруючий, хай навіть самі їхні учасники керуються патріотичними мотивами.

РОЗДІЛ IV. Переосмислення тоталітарного минулого в Україні

Пам'ять суспільства, як і пам'ять людей, котрі, власне, й становлять суспільство, не є раз і назавжди усталеною. Цій пам'яті природою дана динамічність, змінність: жодна подія чи ситуація через місяць, рік не може пригадуватися такою самою, як за день-два по тому, як відбулася. Йдеться тут, звісно, про пам'ять психічно здорової людини, яка нормально розвивається, сприймає, осмислює інформацію й відповідно реагує на неї, час від часу коригуючи власне світосприйняття, по-новому оцінюючи ті чи інші факти свого минулого. Так і динамічне, відкрите, демократичне суспільство, на відміну від статичного, замкненого, сприймаючи й засвоюючи нову інформацію, відкриваючи для себе досі невідомі факти з власної історії, постійно коригує її оцінку. Як зауважує Поль Рикер, розказану історію можна переглянути, якщо врахувати інші перипетії, та навіть інакше впорядкувати викладені пригоди. У крайньому разі, цілком можливо розповісти кілька історій про ті самі події (незалежно від значення, яке можна вкладати

у вираз «ті самі події»). Відтак вибудувана на основі розповіді історії ідентичність групи, культури, народу чи нації не є ідентичністю непорушної субстанції чи застиглої структури — вона є ідентичністю історії, яку розповіли. Застигла ж, виняткова концепція культурної чи будь-якої іншої ідентичності, витлумачення спільної історичної спадщини тощо не дає, зокрема, змоги переглянути всю передану історію та виділити місце багатьом історіям, що стосуються того самого минулого.

Тут не можна не погодитися з Олею Гнатюк, котра зауважує, що статична концепція національної пам'яті, в котрій об'єднавча для спільноти національна спадщина є постійною і незмінною, не охоплює практики актуалізації певних забутих складників історичної традиції. До такої практики вдаються зазвичай тоді, коли якась політична група намагається консолідувати суспільство, послуговуючись гомогенною концепцією національної ідентичності.

Утім, поняття «статична концепція національної пам'яті» є також певною мірою умовним: адже навіть застійній ідеології СРСР брежнєвської доби притаманна була властивість час від часу коригувати тлумачення подій радянської історії, змінювати акценти, виділяти одні та оминати мовчанкою інші факти. Щоправда, такі корективи більше нагадували «хитання разом з лінією партії», проте вони мали місце. Й це відтворювалося в безвідмовному інструменті формування історичної свідомості підростаючого покоління радянських людей — у шкільних підручниках з історії. Скажімо, можна згадати, як розкривали значення XX з'їзду КПРС автори посібників з історії України 1969 та 1985 років видання. Характеризуючи основні рішення та історичне значення XX з'їзду КПРС, автори навчального посібника 1969 р. не оминули увагою розвінчання культу особи Сталіна. Натомість жодним словом не обмовилися про ключовий документ, виголошений на з'їзді, автори навчальної книжки 1985 року видання, яка, вочевидь, створювалася у часи пізнього застою та андроповщини з їхнім «повзучим» виправданням сталінського тоталітаризму.

Для України, як і загалом для тодішнього СРСР, трансформація ідентичності була започаткована повільною демократизацією всього суспільного життя, під гаслами якої й відбувалася перебудова другої половині 1980-х років. Ця трансформація була спрямована саме на створення ідентичності, альтернативної офіційній, «гомогенній», ідентичності зафіксованої Конституцією 1977 року «нової історичної спільноти — радянського народу».

Відомо, що на створення тієї радянської, новоімперської ідентичності працювала потужна ідеологічна машина, в якій чи не найважливішими «гвинтиками» були історики — «бійці ідеологічного фронту». Саме їхніми зусиллями творилися історичні міфи, без яких «нова історична спільнота» була неможлива. Ключовим серед цих міфів за часів «високого застою» став міф Великої Вітчизняної війни радянського народу, настільки потужний, що заступив собою попередній ключовий міф Великої Жовтневої соціалістичної революції: міф «Жовтневої революції», на якому комуністи будували свою роз'єднану імперію, мусів поступитися міфові «Великої Вітчизняної війни», яким тепер треба було імперію консолідувати і переробити у нову націю.

Власне, ці дві події в радянській історіографії (і в шкільних підручниках) називалися визначальними для історії XX століття: Великий Жовтень поклав початок новій історичній добі — добі переходу людства від капіталізму до соціалізму та комунізму, отже, перемога Жовтня — головна подія XX ст., яка докорінно змінила перебіг розвитку людства, а перемога у Великій Вітчизняній якнайяскравіше оприявнила величезний вплив Радянської країни на світовий суспільний процес. Водночас звіряча ідеологія фашизму, завдані ним небачені руйнування, горе й загибель мільйонів людей вивели зі стану політичної пасивності величезні маси населення поневолених ним країн. Отже як зазначалося в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна», розгром ударних сил світового імперіалізму — німецького фашизму та японського мілітаризму, здійснення Радянською Армією своєї визвольної місії вирішальною мірою сприяли успіху народно-демократичних революцій у багатьох країнах Європи та Азії.

Таким чином, періодизація історії XX ст. в радянських підручниках для середньої школи відбувалася за логікою, продиктованою цими двома вікопомними подіями. Позаяк історія XX ст. викладалася в 9-х і 10-х класах, то Великий Жовтень і Велика Вітчизняна стали, відповідно, центральними подіями, довкола яких будувався сюжет обох підручників. Отже, підручник для 9-го класу відкривали: вступ Росії в стадію імперіалізму та її соціально-економічний розвиток на початку XX ст., далі — революція 1905–1907 рр. — «генеральна репетиція Великого Жовтня», імперіалістична війна та Лютнева революція як перша стадія пролетарської революції, і, нарешті, — власне Великий Жовтень та

його тріумфальна хода зруйнованою імперією, перемога в громадянській війні, побудова соціалізму в окремо взятій країні, що ознаменувалося прийняттям у 1936 р. «Конституції соціалізму, який переміг». Так само центральною подією, довкола якої будувався сюжет курсу 10-го класу, була Велика Вітчизняна війна: передвоєнні роки, Велика війна, повоєнна відбудова, період розвинутого соціалізму. За такою самою схемою побудовано навчальні посібники з історії УРСР: це був курс регіональної історії, частина курсу історії СРСР, оповідь про все XX ст. вміщувалася в невеличкому навчальному посібнику для 9–10-х класів, меншому ніж 200 сторінок за обсягом.

Власне ж історія України сприймалася як невід'ємна частина історії Радянського Союзу, а перед тим — Росії / Російської імперії, з братнім народом якої 1654 р. «возз'єднався» гноблений іноземними панами український народ. Можливо, саме тому склалася ще одна стійка й досі не подолана традиція опису в навчальних програмах і шкільних підручниках Підросійської України як власне України, «справжньої» України, що перебуває в основному, єдиному зі «старшим братом» річищі історичного розвитку. Історія ж Західної України, яка не потрапляла до цього річища, перебувала на маргінесі, викладалася окремо, з акцентом на занедбаності, злиденності краю — «сировинного додатку» панівних держав. І лише після приєднання до УРСР («возз'єднання») Західна Україна, за логікою авторів підручників, дістала право на те, щоб вважатися суб'єктом історії. Так, у навчальному посібнику Ф. Лося та В. Спицького з 39 параграфів подіям на західноукраїнських теренах присвячено лише 3 — § 19 «Революційна боротьба на західноукраїнських землях», § 26 «Боротьба трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Українською РСР» та § 28 «Возз'єднання Західної України і Північної Буковини в єдиній Українській Радянській державі». Далі про ці землі уже йдеться в контексті загальносоюзної історії.

За подібною схемою висвітлено історію цих теренів і в пробному підручнику для 9–10-х класів В. Сарбея та В. Спицького. Хіба що в назві § 12 замість «революційна боротьба» вжито конкретніше формулювання «Боротьба за владу Рад на західноукраїнських землях» та розширено зміст § 20 «Возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР. Боротьба народних мас Закарпаття за возз'єднання з українським народом». Далі — майже буквальний повтор згадуваного вище посібника 1969 року видання.

Наприкінці 1980 — на початку 1990 років перед суспільством і державою, за влучним висловом Г. Касьянова, постало завдання «українізації» самих українців, «творення українців», яке почалося як відновлення культурних прав титульної нації. Політбюро КПУ, вчасно очоливши цей рух, за тиждень після проголошення Декларації про держаний суверенітет України, у липні 1990 р., затвердило Республіканську програму розвитку історичних досліджень, одним із пунктів якої було запровадження окремого шкільного курсу історії України. 1990 р. з'явилася нова програма з історії УРСР. Авторами її стали завідувачі відділами Інституту історії (В. Смолій, В. Сарбей, С. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Курносов). На основі цієї програми було створено відповідні підручники з середньовічної, нової та новітньої історії України, зокрема пробний навчальний посібник для 10–11-х класів М. Коваля, С. Кульчицького, Ю. Курносова та В. Сарбея. Як маніфест звучать слова звернення до учнів, що ними відкривається книжка: «Бурхливі перетворення, що відбуваються в наші дні, змінюють застарілі уявлення про історичний процес. Донедавна з незглибної криниці вітчизняної історії ми не могли черпати всю правду. Кілька поколінь були відлучені від справжньої історії. І тепер той потяг до історичної науки, який оволодіває людьми різного віку, є показником національного відродження народу». Далі автори запевнили, що прагнули з позицій історичної правди на основі достовірних джерел відтворити реальну картину соціально-економічного, суспільно-політичного й культурного життя України, приділивши особливу увагу усуненню «білих плям»: висвітленню питань української державності, трагічних подій 30-х років, проблем перебудови й здобуття справжнього суверенітету України. Що ж до структури посібника, то вона загалом залишалася такою самою, як і в навчальних книжках радянської доби. За словами одного з авторів навчальної програми та цитованого посібника С. Кульчицького, цей, як і створені одночасно з ним ще кілька підручників, застаріли в 1991/92 навчальному році, коли було прийняте рішення про запровадження нової структури шкільної історичної освіти. У школах вже незалежної України вводилися два самостійні курси історії — всесвітньої та вітчизняної. Історія України ставала повноцінним предметом, який вивчався з 7 по 11 класи. Навчальний матеріал з історії Росії почав викладатися в курсі всесвітньої історії. Все це вимагало термінової розробки нових програм і підручників.

Розвиток тогочасної української історичної науки мав, за словами Л. Зашкільняка, дві сторони: з одного боку — бурхливий процес накопичення фактажу під кутом зору національної ідеї та державності, а з іншого — заповнення створених попередньою історіографією лакун у висвітленні минулого. Ще одним паралельним до цих двох процесом було формування змісту шкільної історичної освіти й створення підручників з історії для загальноосвітньої школи. Потреба в якісній навчальній літературі з української історії була настільки гострою, що через відсутність конкурентоспроможних вітчизняних підручників більшість школярів країни навчалася за книжкою канадійця О. Субтельного. Як наслідок активних зусиль науковців і педагогів, котрі взялися до написання посібників, в Україні доволі швидко (за п'ять років) було створено повний комплект навчальних книжок і з історії України, і з всесвітньої історії.

Проте, механічно помінявши марксистсько-ленінську схему вітчизняної історії на народницьку схему М. Грушевського та замінивши деяких видатних історичних діячів з радянського пантеону відповідними національними героями, автори підручників залишилися в полоні обох ключових для історії радянської доби міфів: місце Великої Жовтневої соціалістичної революції заступила Українська революція, а Велика Вітчизняна війна так само залишалася недоторканною святинею й центральною подією середини XX ст. Прикметно, що і в програмах, і, відповідно, в підручниках початку 1990-х років історія XX ст. викладалася практично за тією самою схемою, що і в підручниках радянських часів. Вітчизняна історія слабко вписувалася у контекст світової історії, розглядалась як такий собі автономний процес, події якого відбуваються майже незалежно від тих, що розгортаються в світі. Звідси й певний різнобій у періодизації курсів всесвітньої та вітчизняної історії. Наприклад, перший масовий підручник з історії України для 10-го класу Ф. Турченка, який охоплює події 1917–1945 рр., відкриває таке звернення до учнів: «У 1917 р. Україна вступила в новітню добу своєї історії. Розпочалася вона Українською національно-демократичною революцією 1917 — початку 1918 рр. і триває донині».

З 1993 р. фахівці Інституту історії НАН України із залученням педагогічних працівників і фахівців з-поміж професорсько-викладацького складу вузів взялися до розробки концепції безперервної історичної освіти. Відповідно до проекту, шкільний курс історії

став одним із напрямів утвердження української державності. Отже, у викладанні цього курсу потрібно було звернути особливу увагу на «державотворчий потенціал тисячолітньої вітчизняної історії». Основними завданнями історичної освіти було названо:

– надання переваги викладанню вітчизняної історії з метою виховання учнів у дусі поваги і любові до своєї Батьківщини і народу;

– поєднання викладання вітчизняної і всесвітньої історії (синхронність викладання) з метою формування в учнів цілісного уявлення про історичний процес і прилучення їх до загальнолюдських цінностей, досягнень і здобутків світової культури;

– вироблення в учнів здатності аналізувати історичний досвід і висловлювати власні судження з аналізу суспільних явищ, фактів, подій;

– використання історичного матеріалу як висхідного з метою оволодіння здобутками інших наук про людину і суспільство;

– виховання в учнів орієнтації на активну участь у майбутньому в розбудові Української держави.

Проект концепції передбачав, що зміст освіти з всесвітньої історії мав добиратися, виходячи, насамперед, із необхідності засвоєння учнями закономірностей розвитку загальнолюдської цивілізації, ролі й місця України та її народу в колі європейських народів і в історії людства; більш деталізоване висвітлення епох та країн, відображених у Біблії; поглиблене вивчення історії та культури античного світу як фундаменту європейської цивілізації; акцентування уваги на історії Візантії, яка справила значний вплив на духовну культуру українського народу; ґрунтовний виклад історії країн, у складі яких перебували українські землі: Литви, Польщі, Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій.

Зберігався лінійний підхід до викладання. Об'єктом викладання визначені були не розрізнені факти, а ключові аспекти життя минулих епох і цивілізацій. Учитель мав робити акцент на формуванні вмінь і навичок учнів. Проект концепції не був затверджений Міністерством освіти. Затвердженої концепції історичної освіти нема й досі.

Українські підручники першої половини 1990-х і надалі несли на собі відчутний відбиток марксистсько-ленінської методології: вся радянська доба, як, утім, і попередні епохи, поставала як суцільна боротьба. В радянських підручниках то була боротьба трудящих мас України разом з іншими народами-братами під проводом ленінської партії за здійснення віковічної мрії пригнобленого

люду — побудови справедливого суспільства, спочатку в одній окремо взятій країні, а також підтримання боротьби трудящих усього світу за визволення з-під гніту експлуататорів. У ході цієї боротьби долалися численні перешкоди та перемагалися вороги, зовнішні й внутрішні. Подібним чином розвивалися події й за версією авторів навчальних програм та підручників незалежної України, тільки основним рушієм історії замість позанаціональних трудящих мас став український народ. Партія більшовиків поставала як провідник загарбницької, новоімперської ідеології, помінявся пантеон героїв та почали заповнюватися численні лакуни, особливо ті, що стосувалися Голодомору, великого терору 30-х років, українського виміру Другої світової війни, розвінчання культу особи, дисидентства. Наприклад, якщо радянський підручник для 9-го класу твердив про всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня, то в підручнику Ф. Турченка йшлося уже про збройне повстання, що привело до влади більшовицьку партію. Гасла її вже у 1917 р. більшість населення Росії відкинула... як утопію... За таких умов нав'язати свою владу країні можна було лише шляхом насильства. Якщо в посібнику В. Сарбея та В. Спицького визнано, що вступ України до складу СРСР відкрив великі можливості для успішної відбудови народного господарства, дальшого економічного, політичного й культурного розвитку республіки, то Ф. Турченко наполягає на тому, що ця подія на багато десятиліть поставила долю українського народу в залежність від політики центру, який уособлювався ЦК ВКП(б), союзним урядом, союзними відомствами. Якщо в В. Сарбей та В. Спицький у § 16 «Соціалістична перебудова сільського господарства» (4–5 сторінки тексту) говорять про завершення в основному на 1932 р. суцільної колективізації сільського господарства, яка «поклала край класовому розшаруванню селянства, злидням і бідності», жодним словом не згадуючи про мільйонні жертви штучного голодомору, то у Ф. Турченка «соціалістичним перетворенням» присвячено 14 сторінок параграфа «Колективізація і розселянювання України». У пунктах параграфа з промовистими назвами «Перехід до форсованої колективізації», «Насильницьке створення колгоспів», «Розкуркулення» селянства», «Колгоспна система — форма закріпачення селянства», «Голодомор 1932–1933 рр.», «Колгоспи в радянській системі» змальовано цілком протилежну картину, де відбувається не так змагання між прогресивною колгоспною та закоснілою приватновласницькою формами господарювання,

навіть не класова боротьба між пролетаріатом і сільською буржуазією, а війна центрального союзного керівництва з українським селянством як більшістю українського народу за насаджування зручної форми, з допомогою якої було легко «перекачувати ресурси в державний бюджет». Якщо, підсумовуючи довоєнний розвиток СРСР, автори підручника 1985 року видання зазначали, що докорінні зміни в економіці, культурі й матеріалному становищі трудящих за роки двох п'ятирічок знаменували закінчення переходу від капіталізу до соціалізму і побудову в основному соціалізму, коли проявилася титанічна творча сила народу, звільненого з-під влади капіталу Великою Жовтневою соціалістичною революцією», то виданий через дев'ять років підручник підсумовував, що замість безкласового соціалістичного суспільства з високоефективною економікою, ідеальним політичним ладом — «радянською демократією», гармонією в міжнаціональних відносинах, народи СРСР одержали *небачений раніше вид тиранії* (виділено мною. — *О.Р.*), новий виток тотальної русифікації, деформовану економіку. Приклади можна продовжувати.

Отже, змінилися оцінки, проте сприйняття власної історії як особливої, неповторної, унікальної, яка не має аналогів у світі й розвивається за власними законами, певною мірою є відірваною від світового історичного процесу, залишалося.

Завдання, озвучені в проекті концепції історичної освіти 1993 р., почасти було втілено лише в навчальній програмі, прийнятій МОН України в 2000 р. Нова навчальна програма передбачала зміни в періодизації шкільного курсу. Курс 10-го класу загальноосвітніх навчальних закладів охоплював період з 1914 по 1939 р., синхронізуючи події вітчизняної історії з подіями історії світової, вписуючи їх у європейський та світовий контекст. Відповідно було доопрацьовано й виправлено, зокрема, підручник Ф. Турченка. Курс (і, звичайно, підручник) для 11-го класу розпочинався, на відміну від попередніх видань 1995 та 1998 років, з вивчення подій Другої світової, від підписання СРСР та Німеччиною пакту Ріббентропа–Молотова.

Проте й за цією, новою програмою історія Західної України так само, як за радянських часів, залишалася поза основним річищем української історії, викладалася в окремих темах або розділах. Якщо в підручнику Ф. Турченка для 10-го класу 1994 року видання «Західноукраїнські землі в 1920–1939 роках» — це 5-й розділ підручника, то в підручниках 2002 та 2008 року видання це

6-та, завершальна тема. В усіх трьох виданнях автор наголошує на колоніальному статусі цих теренів, стверджуючи, що «Українські землі в Польщі, Румунії, Чехословаччині не мали самоврядування, власного автономного устрою. Уряди цих країн стояли на унітарських позиціях і свою політику спрямовували на зміцнення контролю над українськими територіями. Дещо спокійніше викладено матеріал у підручнику 2008 року видання, хоча й тут бачимо знайоме: «національні утиски українського населення Польщі доповнювалися соціально-економічним гнобленням», «в умовах іноземного панування гальмувався розвиток сільського господарства», «Північна Буковина й українські землі Бессарабії стали для румунських властей джерелом дешевої сировини й робочої сили» тощо.

На окремий розгляд заслуговує порівняння образу Великої Вітчизняної / Другої світової війни та її українського виміру в радянських навчальних книжках та підручниках незалежної України. Це питання висвітлювалося нами, зокрема, у виступі на Міжнародній конференції «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» (Київ, 23–26 вересня 2009 р.). Тут, зокрема, найболючішим є проблеми руху Опору в Україні, проблема колабораціонізму під час війни, ставлення до ОУН та УПА.

На відміну від авторів радянських підручників, де єдиною силою, котра протистояла окупантам, була Червона / Радянська армія на фронті й підпільний і партизанський рухи, очолювані й керовані партією, в тилу, Ф. Турченко наголошує, що тривалий час радянська історіографія зображувала всіх незадоволених окупаційним режимом палкими прихильниками відновлення в Україні довоєннх порядків. Але факти свідчать, що в антигітлерівському русі Опору було дві течії, перша з яких справді керувалася радянськими гаслами, а друга орієнтувалася на створення незалежної Української держави. Теза про дві течії руху Опору збереглася і в наступних виданнях, коли з теми Другої світової війни став розпочинатися підручник для 11-го класу Ф. Турченка, П. Панченка та С. Тимченка.

Не оминули увагою автори підручника й непрості взаємини між обома течіями українського руху Опору. При цьому наголошується, що ворожнечу між борцями за звільнення України від окупантів свідомо розпалювала радянська пропаганда, відсікаючи шляхи до порозуміння й співпраці й прирікаючи національно-визвольну течію українського руху Опору на поразку.

Історики наголошують на широкій народній підтримці націоналістичній течії українського руху Опору, підкреслюючи зростання

його авторитету серед населення західноукраїнських земель, широку підтримку національної ідеї, носіями якої були оунівці якщо в роки Першої світової війни під національними знаменами воював лише невеликий корпус Українських січових стрільців (і воював у складі іноземної армії, сподіваючись на добру волю правителів Австро-Угорщини), то в роки Другої світової війни в лавах УПА й у національному підпіллі воювало понад 400 тис. чоловік, констатують автори. Романтизуючи образи учасників націоналістичного підпілля, історики стверджують, що поряд з визвольною боротьбою 1917–1920 рр. їхня діяльність стала важливою віхою на історичному шляху українців до проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.

На особливу увагу заслуговує теза про те, що існування в антифашистському русі Опору течій з різною політичною орієнтацією — звичайне явище для європейських країн. Отже, Україна не була винятком. Автори розкрили й серйозні організаційні проблеми, які виникли у радянських партизанів і підпільників унаслідок недостатньої підготовки до боротьби в німецькому тилу, розвінчуючи водночас міф про загальнонародний характер партизансько-підпільного руху на українських землях на початковому етапі війни.

Аналізуючи протистояння двох течій українського руху Опору, Ф. Турченко, П. Панченко та С. Тимченко водночас наголошують на тому, що за німецької окупації набув широкого розмаху самостійницький рух в Україні, й це стало цілком несподіваним для окупаційних властей. Цей рух у 1941 р. охопив не лише Західну Україну, а й Наддніпрянщину, Донбас, Південь, Крим. Це, на думку авторів, свідчило, що прагнення до незалежності України було близьке і зрозуміле в усіх її регіонах, отже, у боротьбі представників обох течій руху проти нацистської окупації зріла ідея незалежної соборної України.

Про різні течії руху Опору в Україні часів «радянсько-німецької війни (автори не уникають і назви «Велика Вітчизняна війна») як найголовнішої частини Другої світової» йдеться і в підручнику для 11-го класу С. Кульчицького та Ю. Шаповала. Проте, на відміну від Ф. Турченка, П. Панченка й С. Тимченка, автори не виділяють саме двох течій руху Опору, наголошуючи натомість на «розколотості» українського суспільства як соціальній, ідеологічній базі створення різних напрямів антинацистського визвольного руху. Розкриваючи мету представників націоналістичних сил як «створення не залежної від нацистів і комуністів Української держави», історики водночас згадують про розкол українського

націоналістичного руху на дві самостійні і навіть ворогуючі між собою фракції — бандерівців і мельниківців.

Анонсована як «підручник нового покоління» навчальна книжка для 11-го класу Н. Гупана, О. Пометун та Г. Фреймана значною мірою відповідає завданню дати учневі дидактично вивірений, чітко структурований фактичний матеріал, який школяр має засвоїти, опрацювавши за допомогою ретельно розробленого методичного апарату — численних схем, таблиць, витягів з документів та історичних праць, ілюстрацій і карт. Так, учневі пропонується засвоїти причини розгортання руху Опору в Україні, розкривається діяльність трьох основних його течій (радянського, українського націоналістичного та польського).

Що ж до підсумків Другої світової, то в підручниках незалежної України наголошується на особливому трагізмі становища українського народу. Об'єднаний спільним прагненням перемогти нацизм, він виявився розколотим у питанні про майбутнє України: частина українців з розгромом нацизму пов'язувала відновлення довоєнного статусу України у складі Радянського Союзу, інша прагнула скористатися війною для відродження незалжної української держави, зазначають автори. Цю тезу Ф. Турченком було розвинуто й дещо видозмінено в наступних виданнях. Попри всі негаразди й небачені раніше жертви, участь українського народу в Другій світовій війні дала потужний поштовх його національній консолідації, згуртуванню як сучасної європейської нації... Незважаючи на те, що боротьба за незалежність не охопила в ході війни всієї країни ... разом з визвольною боротьбою 1917–1920 рр. вона стала частиною історичної свідомості українців і готувала їх до проголошення незалежності 24 серпня 1991 р., наголошує історик.

На відміну від Ф. Турченка, П. Панченка й С. Тимченка, С. Кульчицький та Ю. Шаповал не наголошують на епохальній, межовій ролі Другої світової, висітлюючи її як важливий, проте один із багатьох етапів історичного розвитку України, ламаючи радянську традицію підкреслення всесвітньо-історичного значення Великої Перемоги. Вони закінчують розділ, присвяченій Другій світовій війні, параграфами «Втрати України в роки війни» та «Українська культура в роки війни». Прикметним є завершальне запитання для саморперевірки: «Чим пояснюється поворот політики радянського режиму підтримки української національно-патріотичної тематики до викриття «обмеженого українського націоналізму», зокрема у сфері культури?».

Утім, радянський спадок у підходах до викладання шкільного курсу історії XX ст. авторам програм як 2000, так і 2004 року й, відповідно, підручників, остаточно подолати не вдалося. Про це свідчать і думки учасників дискусії щодо сучасних шкільних підручників, проведеної з ініціативи Інституту національної пам'яті 19–21 жовтня 2007 р. за участю дванадцяти відомих істориків з різних міст і наукових середовищ. Було проаналізовано тексти найпоширеніших підручників з історії України, що мали гриф МОН України. Наслідком триденного обговорення став підсумковий протокол наради, який містить невтішний висновок щодо стану навчальних книжок. Так, зазначивши, що вони в цілому відповідають чинній навчальній програмі, дослідники зауважили їхню невідповідність ані державному стандартові, ані сучасному станові історичної науки, ані потребам суспільства. Відсутність концепції історичної освіти в Україні, за словами науковців, та недостатній зв'язок учених з авторами підручників призвели до низки суттєвих недоліків концептуального та методологічного характеру. Серед цих недоліків названо, зокрема, те, що «у підручниках домінує політична та мілітарна історія, описана з соціологічної перспективи — без уваги до людського фактора, поведінкових мотивацій різних суспільних груп та способів організації таких груп у самоврядні спільноти й інші форми громадянського суспільства. Підручники, за висновками експертів, тиражують песимістичне уявлення про Україну як простір з безперервним — від XIII до XX століття — «колоніальним статусом», прищеплюючи комплекс меншовартості й відчуття цивілізаційної та соціальної марґінальності українців. Серед вад сучасних підручників називаються також надмірне акцентування уваги на «пригноблених низах», логічним наслідком чого є «апологетизація народних бунтів і повстань», а по суті — схвалення анархічної, асоціальної моделі поведінки», «педалювання на етноцентричному баченні історії», спрямування на «механічне засвоєння знань», некоректне вживання понять і термінів, непродумані формулювання, врешті — просто фактографічні помилки й ляпсуси, «пропагандистська риторика» тощо.

Ймовірно, подібна застиглість прийомів та методів створення навчальної книжки стала однією з причин виникнення ще однієї проблеми шкільної історичної освіти — низького рівня сформованості історичних уявлень учнів як зображення і відтворення у свідомості чуттєво-наочних образів раніше сприйнятих предметів,

фактів чи явищ минулого. На цій проблемі акцентує увагу К. Баханов. Запитання, запропоновані 216 одинадцятикласникам чотирьох шкіл м. Бердянська, були спрямовані на виявлення певних образів історії XX ст., що закарбувалися в їхній пам'яті. Під час анкетування учні не користувалися жодними підручниками, покладаючись лише на власну пам'ять. Узагальнюючи відповіді учнів, К. Баханов зазначає, що XX століття уявляється школярами як століття воєн, конфліктів та постійних протистоянь. Саме ці події й процеси зумовили його періодизацію. Події XX ст. розгорталися під впливом украй радикальних політичних течій — комунізму, націонал-соціалізму — та сильних особистостей (В. Ленін, Й. Сталін, А. Гітлер). У політичній сфері в протистоянні тоталітаризму й демократії перемогла остання, що ознаменувалося падінням тоталітарних режимів і демократизацією суспільства. Як наслідок, у соціальній сфері було розширено права і свободи громадян та поліпшено умови їхнього життя, що пов'язано з появою телебачення, комп'ютерів, мобільного зв'язку тощо. Але, якби довелося взяти участь у подіях цієї епохи, то найкращою була б роль спостерігача чи учасника подій, не пов'язаних із війною (наприклад, політ у космос).

Утім, слід зауважити, що шкільна історична книжка змінюється, розвивається. Зміст шкільної історичної освіти постійно оновлюється, вдосконалюються, змінюються шкільні програми й підручники. Значну підтримку у цій справі дістали українські освітяни й науковці в рамках проекту Ради Європи «Викладання й вивчення історії в Європі у XXI столітті». Зокрема, було надано рекомендації, відповідно з якими поступово відбувалися зміни і в навчальних програмах, і, відповідно, в підручниках і навчальних посібниках.

Одним із найцікавіших плодів такої співпраці став навчальний посібник «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках». У цій книжці авторський текст відсутній практично повністю. Виняток становить лише методичний апарат книжки. Кожен її розділ має ключові запитання, відповідь на які можна дати лише тоді, коли повністю будуть опрацьовані матеріали розділу. Замість звичного тексту параграфів, учневі запропоновано фрагменти різноманітних історичних джерел. Як опрацьовувати джерела, автори радять у першому розділі книжки. До кожної групи джерел підібрано завдання й запитання, що допоможуть швидше опрацювати їх і дійти певних висновків. Ці висновки,

твердження, узагальнення стають відтак результатом інтелектуальної праці, зусиль самих школярів, а не нав'язуються авторами. Чимало матеріалів посібника передбачає колективну працю: проведення дискусій, спільне обговорення тощо.

В основу подачі матеріалу автори поклали принцип «усе пізнається в порівнянні». Події української історії розкриваються на тлі світових і європейських подій. Це дає змогу школяреві не лише порівнювати та визначати здобутки власного народу, але й замислитися над тим, у чому полягає спільність і відмінність історичної долі народів світу та Європи, яких помилок вони припускалися у минулому та як їх уникнути в майбутньому.

У відповідності, зокрема, й до вимог Ради Європи у 2008–2009 рр. було доопрацьовано навчальні програми для 12-річної школи. Наразі рано говорити про зміст шкільних підручників, створених за новою програмою: вони лише пишуться, й те, які з них потраплять до шкіл, стане відомо за результатами всеукраїнського конкурсу. Проте деякі висновки можна зробити на підставі аналізу самої програми. Так, значний акцент зроблено на історії повсякденності, аналізі суспільної атмосфери. В контексті громадянської війни вимагається висвітлювати питання психологічного клімату у суспільстві, проблему знецінення людського життя (тема 4). Передбачено обов'язкове вивчення Голодомору як геноциду українського народу, включно з аналізом масштабів та наслідків цієї трагедії. Під новим кутом зору пропонується висвітлення великого терору не лише як способу керування державною за тоталітарного режиму, а й чинника змін у масовій психології та свідомості населення, акцентується увага на формуванні пропагандистського ідеалу радянської людини. Щодо історії Другої світової війни, то новим тут є акцент на особливостях життя населення України в умовах окупації, розкритті невиправдуваності злочинів проти людяності, здійснюваних у концтаборах, Голокості, діяльності українців — праведників світу, житті остарбайтерів, евакуйованих. Особливу увагу приділено необхідності для учнів оволодіти певними компетентностями: так, за намірами авторів програми, внаслідок вивчення теми «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945)» учень (учениця) повинні вміти, спираючись на карту та інші джерела інформації, характеризувати геополітичні плани СРСР та Німеччини щодо України, показувати на карті території, де відбувалися воєнні події Другої світової війни і розгортався визвольний рух; порівнювати ставлення до війни

різних верств населення та політичних сил в українських землях; описувати події Другої світової війни; змальовувати повсякденне життя та визначати зміни, пов'язані з війною; характеризувати та порівнювати діяльність національного та радянського антифашистського рухів, давати їм власну оцінку; складати характеристики українських військових діячів періоду війни; визначати причини створення УПА; оцінювати внесок України в перемогу антигітлерівської коаліції; розповідати про наслідки війни для України, висловлювати власну позицію щодо ролі війни у житті людства.

Наостанку зауважимо, що протягом 18 років незалежності в Україні не лише створено повний курс підручників з історії України та всесвітньої історії — ці підручники й навчальні посібники зазнали значної еволюції.

У навчальних книжках першої половини 1990-х років простежується виразно негативне змалювання радянського минулого. Радянський Союз постає як імперія зла, осередок «небаченої раніше тиранії». Історія України сприймається як свідомо спотворювана, замовчувана, невідома; простежується романтизація, «огульна» героїзація представників українського національного руху, оунівців та вояків УПА, вибудовується наскрізна, через усе XX століття, лінія безперервної боротьби за створення національної держави. Спостерігається відірваність сприйняття історії України від європейської та світової історії.

Авторам підручників наступних років, створених за програмами 2000 та особливо 2004 рр., притаманні значно зваженіший, поміркованіший виклад, уникнення оцінних інтонацій, намагання дати більше простору для творчої праці учня, навчити його здобувати інформацію, критично опрацьовувати джерела. Простежується також прагнення вписати події вітчизняної історії в євопейський та світовий контексти, показати учневі взаємозв'язки світової й вітчизняної історії; виразне прагнення до «олюднення» історії.

Саме такий підхід, на нашу думку, дає змогу молодій людині набути навичків, необхідних для адаптування в сучасному світі з його інформаційною перенасиченістю, агресивною нав'язливістю інформаційних чинників, складністю критичного опрацювання отримуваної інформації.

Саме такі тенденції в українському підручникотворенні, попри складності й негаразди, дають підстави для обережного оптимізму щодо виконання українським підручником з історії його світоглядотворчої функції.

Рекомендації

1. Обравши європейську орієнтацію, країна мусить дотримуватися європейських стандартів «політики пам'яті» і відповідно вибудовувати свою систему громадянської освіти на всіх рівнях. Мультикультуралізм, толерантність у ставленні до інакшості, вільний обмін ідеями, мінімальний вплив політики на формування історіографічних інтерпретацій, непримиренність до будь-яких проявів расизму й ксенофобії — це саме ті європейські й загальнолюдські орієнтири, які надійно страхуватимуть соціум від сповзання у прірву національної мегаломанії й етнократії. Система громадянської освіти не повинна залежати від смакових уподобань тих або інших високопосадовців та політичної кон'юнктури. Консенсус у відборі критеріїв формування історичної пам'яті знайти не так уже й складно, якщо керуватися здоровим глуздом і орієнтуватися на універсалістську етику з її головним принципом «не зашкодь».

2. Головною передумовою введення політики пам'яті у конструктивне русло має бути відмова від ілюзорних прагнень «писати правду», відтворювати «усе як було». Розрахунки на абсолютну об'єктивність у реконструкції історичного процесу принаймні наївні. Історію пишуть люди зі своїми симпатіями й уподобаннями, і читач має справу здебільшого не з фактами, а з інтерпретаціями. У кращому разі він дістає не опис тієї чи іншої події, а відрефлектований зусиллями кількох поколінь істориків образ, своєрідну інтерпретаційну модель. Тому немає і не може бути *«єдино правильного»* погляду на предмет дослідження — є багато правильних поглядів, кожен із яких потребує власного стилю репрезентації. Мова репрезентації і є тим самим «моментом епістемології», якою визначається внесок історика у справу розуміння історичного процесу. Та чи інша точка зору на предмет дослідження окреслює поле можливостей, методологію дослідження, межі релевантності концепцій. Історіографічний канон зовсім не обов'язково має бути «відшліфований до блиску» і відсепарований від виявів «інших поглядів», гіпотез, припущень. Але у ньому не повинно бути бездоказових тверджень, смакових інтерпретацій фактів, статистичних перекручень.

3. Варто піддати серйозній науковій критиці ті міфи й ідеологеми, які присутні у навколонауковій публіцистиці і які серйозно псують імідж української історичної науки. Зокрема, слід відкинути

претензії деяких українських авторів на «привласнення» «арійської спадщини» іраномовних кочівників раннього залізного віку й таке «задавнення» української історії, яке зображує українську мову міжплемінною вже на початку нашого літочислення.

4. На критичну рефлексію заслуговують неґативістські критерії типізації у «націоналізованій» історії. Під сильним тиском політичної кон'юнктури історична «ментальна карта» вибудовується у гостро конфліктному руслі, на основі протиставлення «скривджених» українців сусідам, насамперед Росії. У такій системі координат, поширеній від країн Балтії до Кавказу, Росія та росіяни незмінно асоціюються з експансією, русифікацією, національним гнітом. В українському варіанті маємо величезний набір стереотипів від чогось на зразок «300-річного панування» до прямих чи контекстуальних посилань на негаразди і трагедії України, за які відповідає Росія (чи в редукованому вигляді «Москва»). Цікаво, що саме у випадку з Росією етап поділу спільних простору/пам'яті/історії в історичному наративі набуває надзвичайної контекстуальності та «актуальності» в сучасній політико-ідеологічній реальності.

5. Слід виправляти викривлення, породжувані етноексклюзивністю історичної пам'яті у її вітчизняному варіанті. Історія України постає у ній як майже неподільний простір формування і розвитку українського етносу, внаслідок чого з неї виявилася фактично вилученою, приміром, історія Кримського ханства. Хоча Конституція України усунула етнічність із критеріїв громадянства, суспільний дискурс в Україні виявився переобтяженим явищами реанімації традицій націоналізму зразка XIX і початку XX століть.

6. Варто замислитися над адекватністю популярних у вітчизняній історіографічній продукції і особливо у навколонауковій публіцистиці тверджень про Україну як нібито суцільний простір свободи й демократії. «Легітимаційна» історія України зазвичай будується на зображенні українців як незмінних носіїв волелюбних прагнень і демократичних ініціатив. Ідеалізація козацтва з перенесенням сповідуваних ним цінностей і норм на увесь український народ — лише один з багатьох способів доведення нібито «одвічного демократизму» української нації і притаманного їй потягу до свободи. Справді, матеріалізована у вигляді козацького імунітету ідея свободи сприяла розвитку демократичних традицій в українській ментальності. Але антиісторично виривати запорожців із контексту середньовіччя, коли здобичництво

у поєднанні з насильством ніде в Європі не вважалося чимось неприродним. Людські життя — і свої, й чужі — у тому жорстокому світі часто приносилися у жертву вигоді, позірній ідеї, а то й просто молодечому самоствердженню.

7. Якщо вітчизняна еліта у своєму загалі дійсно прагне до європеїзації українського суспільства, вона має докорінно змінити своє ставлення до соціальної й гуманітарної політики. Для останньої безсумнівно згубна зацикленість на певній системі «своїх» цінностей і нерозуміння складних взаємозалежностей держав, народів, індивідів у світі, що глобалізується. Така оберненість у минуле, яка вибудовує україноцентричні пріоритети на сакралізації архаїчних цінностей, постулатах власної непогрішності й задавнених претензіях до сусідів, формує ущербну свідомість і недієздатність, обеззброює людину перед складними викликами часу. Фундаментом зваженої й реалістичної гуманітарної політики мають бути принципи людиноцентризму, відкритості до загальноцивілізаційних надбань, заохочення інноваційності, налаштованості на взаєморозуміння й крос-культурну взаємодію. Надзвичайно важливо при цьому змінити ракурс соціальної пам'яті, відшукуючи в минулому прояв кращих людських якостей, зразки взаємопідтримки, обмінів культурними надбаннями. Лише в такий спосіб вдасться змінити тональність «страждальницького» дискурсу на життєствердну.

8. У здоровому суспільстві соціальна пам'ять — головний канал передачі суспільного досвіду, і той потенціал, який є в її розпорядженні, великою мірою визначає ступінь соціальної успішності кожного індивіда. У кінцевому рахунку увесь світ являє собою безмежне поле пам'яті, де минуле нашаровується на сучасне і проявляється крізь призму інтерпретацій. Індивідуальна пам'ять людини має властивість «підключатися» до соціальної пам'яті саме тоді, коли індивід відчуває потребу в орієнтації й адаптації у соціальному просторі. Зрештою, його доля великою мірою залежить від того, які параметри минулого досвіду формують його особистість — успішності чи жертовності, гордості чи принижень, здобутків чи постійних втрат. Те, що П.Бурдьє назвав габітусом, є, по суті, формою залежності людини від умов життя, рівною мірою продиктованих і минулим досвідом, і системою виховання. Варто нарешті зрозуміти, що історія кожного народу, хоч якою б складною вона була, є вмістилищем його власного життєвого досвіду, і треба навчитися цей досвід розуміти й поважати.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

Авторський колектив: доктор політичних наук В. А. Войналович (керівник, вступ, висновки, Розділ I); доктор історичних наук М. І. Панчук (Розділ I); кандидат історичних наук В. О. Перевезій (Розділ II); кандидат філософських наук Н. І. Кочан (Розділ III).

Інструменталізація релігії в суспільно-політичному просторі України. В доповіді досліджуються причини, форми та методи інструменталізації релігійного чинника в суспільно-політичних процесах в Україні. Високий рівень інструменталізації релігії, поєднання релігійного з національним у суспільно-політичному протистоянні ідентичностей, що формуються, підсилює ризики суспільно-політичній стабільності в країні, зменшення яких можливе на шляху відходу від есенціалізму, переформування ідентичностей у національно-громадянських категоріях, реального відокремлення держави від церкви.

Инструментализация религии в общественно-политическом пространстве Украины. В докладе исследуются причины, формы и методы инструментализации религиозного фактора в общественно-политических процессах в Украине. Высокий уровень инструментализации религии, единение религиозного с национальным в общественно-политическом противостоянии формирующихся идентичностей усиливает риски общественно-политической стабильности в стране, уменьшение которых возможно в случае отхода от эссенциализма, переформатирования идентичностей в национально-гражданских категориях, реального отделения государства от церкви.

The instrumentalization of religion in the social and political field of Ukraine. In the report, the causes, forms and methods of instrumentalization of religious factor in the social and political processes in Ukraine are analyzed. The high level of instrumentalization of religion, unity the religious with national in the social and political confrontation to the emerging identities increases the risks of social and political stability in the country, which may decrease in case of a departure in essentialism, reformatting identities in the national civil categories, the real separation of the Church from the state.

Зміст

Вступ 341

Розділ I. Релігійний комплекс сучасної України:
стан, динаміка, регіональна специфіка 344

Розділ II. Політична участь релігійних організацій
України в умовах суспільно-політичних трансформацій
в Україні 366

Розділ III. Етнонаціональний вимір інструменталізації
релігії в суспільно-політичному просторі сучасної
України 386

Висновки 400

Вступ

Останні десятиліття XX ст. стали свідками розгортання двох магістральних і водночас різновекторних процесів європейського політичного, соціально-економічного і культурного розвитку. В країнах західної демократії дедалі більше набирала сили інтегративна тенденція до творення різного роду понаднаціональних структур з відповідною адаптацією до них національних, регіональних. У східній частині Європи падіння комуністичних режимів дало імпульс потужним дезінтеграційним процесам, пов'язаним із виникненням нових незалежних держав народів, зокрема, й українського, чимало з яких належали до т. зв. «неісторичних», тобто таких, що не мали досвіду політичного самовизначення, існування у власних національних державах. Найприкментнішою рисою цих процесів стала мобілізація націоналізму, етнічності, релігії, зазвичай тісно взаємопов'язаних, для вирішення завдань націє- і державотворення в рамках прадигми національної держави (*nation-state*). Якщо наприкінці 1980-х рр. на теренах Центрально-Східної Європи було дев'ять держав, то нині їх нараховується вже двадцять дев'ять, і процес цей ніхто з дослідників не наважиться назвати завершеним, особливо ж, коли йдеться про терени колишнього СРСР. Маючи досвід «доби націоналізму» у XIX ст. і творення «національних держав» у XIX — на поч. XX ст., західні дослідники, коли говорять про пострадянський націоналізм кінця XX ст. з його оберненістю в минуле і намаганням імітувати феномен «національної держави», зауважують, що «обстоювання свого національного статусу деякими зі «ста національностей» СРСР після його розпаду у 1991 р. можна охарактеризувати як націоналізм, доведений *ad absurdum*, до абсурду» (Л. Елісон)[1].

У сучасних країнах західної демократії стрімко зменшується роль того інституту держави, перші паростки якого сягають ще Вестфальської системи. Концепт «суверенної національної держави» практично втратив своє значення на тлі інтеграції, що поглиблюється, поступаючись місцем «багаторівневому суверенітету», насамперед, у його наднаціональному і регіональному вимірах. Натомість для багатьох нових посткомуністичних держав саме архаїчний концепт «національної держави» став путівною зіркою державо- і націєтворення, і Україна не стала винятком на цьому шляху. Романтичне захоплення українського політичного істеблішменту «національним відродженням», запровадженням зовнішніх

символів та атрибутів національної держави на тлі процесів перерозподілу власності і цілеспрямованого блокування ліберальних економічних і, слідом за ними, політичних реформ, — перекрило шлях демократичним суспільним трансформаціям, утвердженню реального суверенітету країни в економічній і політичній сферах, відтермінувавши на невизначений період і надзвичайно ускладнивши шлях формування громадянського націоналізму, української нації на позаетнічній основі.

У випадку новопосталої наприкінці XX ст. держави Україна її самопозиціонування як «національної» набуло не менш принципового значення, ніж для західноєвропейців сто п'ятдесят чи навіть двісті років перед тим, на зорі формування модерних націй і національних держав. Розуміння ж сутності означення «національна», за умов відсутності культури політичної демократії та лібералізму в країні, не вийшло, за великим рахунком, за межі етнонаціоналізму. У панівному суспільно-політичному дискурсі утверджувана «нація» тлумачилася в етнічних категоріях, а якщо послуговуватися класифікацією німецького дослідника М. Р. Лепсіуса, то як *Volksnation* (народ-нація)[2]. Це, у свою чергу, обмежило і детермінувало коло питань, навколо яких зосередились українське націє- і державотворення: національні мова, історія, культура, територія/«земля», етнічність/«кров», релігія, державність утверджуваної нації. Політичний прагматизм творення громадянсько-національних ідентичностей, з його пріоритетом прав і свобод особи і громадянина над левіафаном суверенності держави, заступила метафізика есенціалізму з притаманними останньому підпорядкуванням інтересів особи колективу, міфотворенням, в якому *emotio* домінує над *ratio*, високим рівнем конфліктогенності внаслідок поляризації суспільства по лінії «свої/добрі — чужі/погані». Не випадково в законодавстві незалежної України, з Конституцією включно, поняття «нація» так і не набуло однозначно політичного визначення як нації громадянської[3].

Есенціалістська парадигма і далі справляє потужний вплив на сучасне українське суспільно-політичне, культурне, інтелектуальне життя, визначаючи основні напрями його розвитку в незалежній Україні. На теоретичному рівні методологічний есенціалізм (примордіалізм) живиться остаточно неподоланою в українській соціогуманітаристиці марксистсько-ленінською парадигмою теорії і практики національних відносин, яка була закритою до конструктивістських та інструменталістських інтерпретацій поняття

«нація» і ще чекає на свою деконструкцію з відповідною імплементацією на практиці[4]. На практичному рівні домінування есенціалізму дозволяє політичному істеблішменту країни камуфлювати гаслами «розбудови/відродження національної держави» дрейф до етнізації політики і культури, авторитаризму і кланової плутократії, пауперизації, соціальної дезінтеграції і деморалізації найширших верств населення. На психологічному — творити ілюзію істинності етнічних інтерпретацій внаслідок імпліцитної закоріненості у глибинних пластах свідомості на індивідуальному та колективному рівнях базових соціокультурних матриць за рахунок тяглості їхнього відтворення «з роду в рід». Водночас, від початку незмінний виклик есенціалістській парадигмі становили сучасні реалії поліетнічної, багатокультурної і багаторелігійної України. Зіткнення умоглядного з реальним не може не продукувати ліній напруги у суспільстві, але водночас творить у перспективі передумови для маргіналізації ірраціональних елементів есенціалізму, без чого неможлива суспільно-політична стабільність у країні.

Про ризики, що несе зі собою есенціалізм, попереджав наприкінці свого життя М. Мамардашвілі: «Приховані пастки фашистського гатунку» у будь-якому націоналізмі; притаманні будь-якій культурі обмеження порівняно з трансценденцією та універсалізмом; загрозу, що патріотизм (яким він був на зламі 1980–1990 рр. XX ст. у його Грузії) може заступити собою «Світло Розуму» («ну, а я, я — на стороні Світла»); про те, що форма, якої набула боротьба нової грузинської влади за національну мову, є «провісником нового рабства» («Я змагаю не за грузинську мову, але за того, хто розмовляє цією мовою. Не віри хочу, хочу свободи»)[5]. В Україні на небезпеки редукування національного до етнічного у суспільно-політичному дискурсі вказував ще у 1994 р. Є. Бистрицький, але на емоційній хвилі «національного відродження» не мав шансів бути почутим[6]. А у 2008 р. Л. Нагорна вже писала про «примордіалізацію» української політики як про *fait accompli*, характеризуючи політичний дискурс влади як ставку «на монокультурність і етноцентризм — з пріоритетами для титульного етносу», коли за публічною риторикою влади про «національну державу» реально сформовано «державу бюрократії та зрощеної з нею фінансово-промислової та аграрної олігархії», а символи громадянського націоналізму стали «не лише засобом їхньої легітимації, але й політичним прикриттям для масштабного перерозподілу власності»[7].

Опертий на есенціалістську теорію і практику концепт «національної держави» зумовлював неуникнення інструменталізаціїї етнорелігійного чинника в процесах «національного відродження» і «розбудови держави», що у концентрованому вигляді відбивала теза: «одна нація — одна національна держава — єдина національна/державна незалежна/помісна церква».

РОЗДІЛ І. Релігійний комплекс сучасної України: стан, динаміка, регіональна специфіка

Важливе значення для з'ясування специфіки сучасної релігійної ситуації в Україні, аналізу стану державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, вивчення динаміки розвитку певної деномінації чи визначення лінії трансформаційних зламів у конфесійній площині має врахування не лише універсальних, загальноукраїнських тенденцій, а й специфічних регіональних особливостей етноконфесійних процесів. Важливо мати на увазі, що зумовлені вони не лише суто історичними факторами (процесом формування українських земель, характером розселення традиційних для українського соціуму етносів, демографічних, міграційних та еміграційних тенденцій тощо), але й значним впливом на них суспільно-політичних подій в Україні за роки незалежності, глобалізації релігії та її інтенсивного повернення у публічну політику в багатьох країнах світу.

Безпосередній та істотний вплив на релігійну ситуацію в Україні має релігійна регіоналізація Європи, що є одним з найбільш складних і суперечливих історичних процесів. Поділ Європи на два релігійні макрорегіони проходить територією України: фактично вся її західна частина належить до перехідної смуги між Центрально-Європейським та Східно-Європейським релігійними макрорегіонами. Релігійні «кордони» між Заходом та Сходом визначає і автор теорії «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтон, де Україні судилося стати своєрідним буфером між католицько-протестантською Центральною Європою та православно-атеїстичним Сходом. Народи, які живуть на північ і захід від цього «кордону», об'єднує спільний історичний досвід — Реформація, Просвітництво, Контрреформація, Французька революція. Вони мають значно вищий рівень економічного розвитку, сповідують католицизм чи протестантизм. Народи ж на схід і південь від нього, православні

чи мусульмани за віровизнанням, зазнали меншого впливу європейських процесів секуляризації в її західному сенсі, не відчули переваг свободи і влади закону, у тому числі й у релігійній сфері, що є необхідними атрибутами демократичних суспільств.

При цьому зауважимо, що релігія в епоху глобалізації дедалі меншою мірою прив'язується до тієї чи іншої території. Можна з упевненістю констатувати, що подібна динаміка спостерігається над традиційними конфесійними, політичними, культурними і цивілізаційними кордонами. У цьому контексті можна сперечатися із зарубіжними вченими та аналітиками в деталях їхніх теорій, але відмінності, на які звертається увага, реально існують і суто теоретичними можуть видаватися лише на перший погляд. До того ж геополітична ситуація України визначається не лише її географічним розташуванням у Східній Європі (між Сходом і Заходом), по території якої проходить межа між католицько-протестантським і переважно православним світом. На ній позначається також перебування України на порубіжжі мусульманської і християнської цивілізацій.

Крім того, реально існуюча релігійна регіоналізація України зумовлена не лише георелігійними чинниками глобального характеру, але й її виразним поділом на регіони, відмінності між якими закорінені в особливостях їх розвитку в минулому. Вперше в історії України об'єднання її земель в єдине ціле було завершено під час Другої світової війни (Буковина, Східна Галичина, Закарпаття), а у 1954 р. до її складу було приєднано Кримський півострів. Відсутність досвіду державотворення, відмінний історичний досвід регіонів України, що різного часу були периферіями тих чи інших державних утворень і мали різні історії та культури[8], ускладнювали формування на розлогих українських землях спільної історичної пам'яті, пов'язаної зі спільним досвідом існування в межах певного простору і часу, що є передумовою формування тієї чи іншої колективної ідентичності[9] як основи постання стабільного державного утворення.

Для вивчення регіональної специфіки етнорелігійних процесів та їхніх основних тенденцій у загальнонаціональному масштабі цілком обґрунтованим, на наш погляд, є виділення в межах України чотирьох макрорегіонів: **Західного** (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); **Центрального** (м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька,

Черкаська, Чернігівська області); **Східного** (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області); **Південного** (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь). Такий поділ у спеціальних дослідженнях з регіоналістики деталізується переходом від регіонального рівня на локальний або ж від рівня адміністративно-територіального поділу країни на рівень історичних земель (Буковина, Волинь, Галичина, Крим, Слобожанщина, Поділля, Полісся тощо). Межа між першими двома макрорегіонами проходить приблизно вздовж колишнього кордону СРСР 1922–1939 рр., що загалом відповідає значному перепадові в рівнях та активності релігійних процесів. Є підстави стверджувати також про існування у кордонах означених макрорегіонів ряду регіонів та субрегіонів, які мають специфічні особливості та відмінності щодо основних зовнішніх і внутрішніх ознак релігійного життя.

У сучасній Україні локальна ідентифікація її жителів превалює в усіх регіонах, але найбільше — у Центрі (50%) і на Півдні (49%). Регіональна ідентифікація найбільше властива жителям Сходу (19%) і найменше — Центру (10%), а із загальнонаціональною ідентичністю найбільше уособлюють себе на Заході країни (відносна більшість у 40%)[10]. Такі дані до певної міри співвідносні із загальносвітовими тенденціями: згідно з опитуваннями лише незначна частина населення західноєвропейських країн, що інтенсивно інтегруються, сприймає «космополітичні цінності», тоді як переважна більшість (85%) ідентифікує себе з локально-регіональними, національними[11]. Очевидно, що у перспективі в Україні тенденція до локально-регіональних самоідентифікацій населення також не буде слабшати, а це вже актуалізує завдання опрацьовувати в галузі етнополітики комплекс інтегративних міфопанорам для збалансування локально-регіональних ідентифікацій із загальнонаціональними. На цьому шляху одним з найперших завдань стане заміна змістовного наповнення поняття «нація» з етнічного на громадянське, деетнізація і деполітизація релігійного чинника, загалом же — відхід від есенціалізму в теорії і на практиці.

Політичний контекст в Україні вагомо впливає на формування і ситуативні модифікації таких взаємопов'язаних між собою ідентичностей, як загальнодержавна/національна, регіональна/локальна, етнонаціональна, релігійна, тим більше, що всі вони є відносно новими явищами українського соціуму. «Логіка» успадкованої Україною від СРСР регіональної структури була

алогічною, будучи підпорядкованою не ефективності виробництва і розподілу праці, не подоланню диспропорцій у соціально-економічному розвитку регіонів, не збереженню регіонального історико-культурного середовища, а принципу політичної доцільності з усіма похідними від нього деформаціями, волюнтаризмом, абсурдом. Карколомне руйнування спільного радянського економічного і промислово-виробничого комплексу покликало до життя спонтанну самоорганізацію регіонів, контекстуалізовану саморефлексію і самоусвідомлення, зрештою, мобілізацію регіональної ідентичності.

Національна ж політика КПРС була експериментом з формування/конструювання «нової історичної спільноти — радянського народу» — позаетнічного колективістського феномена, де етнічне і національне трактувалися, з одного боку, в категоріях традиційної аграрної культури, фольклору та етнографії, а з іншого, — індустріального суспільства, коли складовими національної ідентифікації громадян були також національні та інтернаціональні (концепт «сім'ї народів СРСР») досягнення в економіці, культурі, науці з культом міфологізованих «вільної праці» і «трудівника-будівничого світлого майбуття». Радянський націєтворчий мегапроект не витримав виклику з боку мобілізованої етнічності, щойно остання почала звільнятися з ідеологічних і каральних лещат авторитарної системи.

Поштовх формуванню релігійних ідентичностей було дано лібералізацією політики Комуністичної партії Радянського Союзу стосовно релігії та церкви під час підготовки до святкування 1000-ліття хрещення Київської Русі у 1988–1989 рр. На тлі процесів *гласності*, *демократизації* і, врешті, колапсу СРСР формування релігійних ідентичностей розвивалося в Україні по висхідній настільки стрімко[12], що не доводилося говорити про кореляцію між кількістю новопосталих віруючих і змістовним наповненням таких самих нових релігійних вірувань.

Основні напрями формування релігійних ідентичностей були визначені новопосталою конфігурацією релігійних акторів у суспільно-політичному житті країни: легалізованою наприкінці 1989 р. Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ), створеною того ж року втретє упродовж XX ст. Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ, яка офіційну реєстрацію здобула у 1990 р.), розколом 1992 р. в автономній Українській православній церкві (УПЦ в юрисдикції Московського партріархату),

внаслідок якого на релігійній мапі України з'явилася ще одна православна релігійна організація — УПЦ-Київський патріархат. Саме ця група церков, що позиціонують себе як «традиційні», «історичні», «національні», як такі, що вплинули на розвиток української історії і культури, стала епіцентром формування тих нових ідентичностей, в яких релігійне виявилося тісно пов'язаним з етнонаціональним, політикою націє- і державотворення. Саме у цій групі церков рівень інструменталізації релігії різноманітними суспільно-політичними силами, часто різновекторного спрямування, виявився найвищим.

Націонал-патріотичні сили і партії правого політичного спектра однозначно підтримали «національні» церкви — УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ, використовуючи релігійний чинник для етнічно забарвленої сакралізації своїх ідеологічних засад і підміни мови політики мовою релігії. Юрисдикційна належність УПЦ до Московського патріархату була використана цим спектром суспільно-політичних сил для стереотипізації УПЦ як «російської» церкви, «п'ятої колони Москви» і поділу на «ми — вони». Попри той факт, що УПЦ ситуативно підтримують українські ліві, проросійські сили, позиція самої Церкви не піддається редукуванню до одновимірних політичних характеристик і не зводиться до функції Руської православної церкви. Її ідентичність формулюється переважно в категоріях подвійної українсько-російської ідентичності, без антагоністичного протиставлення української і російської складової, з наголосом на тяглості спільного історичного досвіду східнослов'янських народів. Послаблена розколами УПЦ залишилася кількісно найбільшою православною церквою, в якій небезконфліктно співіснують суперечливі етнонаціональні, політичні, культурні, регіональні ідентичності, власне, як і в країні загалом, і якій вдається уникати нових поділів на цій основі. Попри триваючі зусилля політичних і церковно-політичних сил всередині України маніпулювати поняттям канонічності, що належить до галузі церковного права і є питанням внутріцерковним, лише УПЦ в юрисдикції Московського патріархату має нині врегульований юридичний статус і визнається повноправним суб'єктом відносин у всеправославному світі.

Противагу мобілізованій під релігійними гаслами українській етнічності утворили традиційні для України пізньопротестантські течії, а також велика кількість неохристиянських організацій, нових релігійних рухів, східних релігій, принципово

позаетнічних, універсалістських. Розвиток мережі релігійних організацій національних меншин України також допомогав урівноважувати мобілізовану етнічність у «національних» церквах, унаочнюючи той очевидний факт, що Україна є державою поліетнічною (за переписом 2001 р. в країні проживають представники 130 націй і народностей), багатонаціональною і поліконфесійною (на 1.01.2009 р. в країні офіційно зареєстровано 55 релігійних напрямів).

У локально-регіональних ідентичностях провідне місце належить чиннику культури в широкому розумінні цього слова, а серед компонентів культури — ідентичностям національним, етнічним, релігійним. Спільним для такого роду ідентичностей є висока — в них емоційної, ірраціональної складової, а також метафоричність, розмитість понятійного апарату, яким вони оперують. Однією з найважливіших і спільних для них усіх функцій є світоглядна орієнтація, смислопокладання, що надає їм екзистенційної, абсолютної цінності, а в разі поєднання релігії з націоналізмом — сакрального виміру останньому, з одного боку, й іманентності «національної релігії» («прабатьківської віри») певному народу, — з іншого. Разом узяте, це полегшує механізми мобілізації, інструменталізації цих ідентичностей з тією чи іншою метою, тими чи іншими політичними акторами.

Особливістю України є те, що релігійна самоідентифікація її населення за кількісними показниками нині є однією з найвищих в Європі: на жовтень 2002 р., за даними Центру Разумкова, вона становила 60,2% віруючих плюс 19,4% тих, хто вагався між вірою і невір'ям. На грудень 2006 р., коли респонденти не мали іншого вибору, як відповісти на запитання щодо їхньої релігійності «так» чи «ні», рівень віруючих згідно з даними Європейського соціального дослідження становив 74,7% від загальної кількості населення (це сьомий показник серед 29 країн Європи, фахівці з яких брали участь у дослідженні, після Кіпру — 97,2%, Польщі — 92,7%, Румунії — 91,5%, Португалії — 85,8%, Ірландії — 79,4% та Словаччини — 75,4%). Нерелігійними визначили себе у 2002 р. лише 12,7% респондентів, у 2003 р. — 15,4%, у 2004 р. — 16,7%, у 2005 р. — 14,8%, у 2006 р. — 12,6%, у 2007 р. — 11,2%, у 2008 р. — 12,8%.[13]

У регіональному вимірі релігійна самоідентифікація населення іде по нисхідній з Заходу на Схід, де вона істотно нижча, ніж на Заході країни (див. табл. 1)[14].

Таблиця 1

Релігійне самовизначення громадян України за регіонами

Ставлення до релігії	Захід (%)	Центр (%)	Південь (%)	Схід (%)	АР Крим (%)
Віруючі	86,6	56,1	55,5	50,5	60,6
Вагаються між вірою та невір'ям	7,8	24,4	15,0	22,1	22,2
Невіруючі	2,1	10,0	8,5	16,1	15,2
Переконані атеїсти	0,8	2,0	3,0	2,9	1,0
Байдужі до релігії	0,5	3,7	10,5	4,7	0,0

Як бачимо, релігійна самоідентифікація населення України збігається з соціокультурними особливостями регіонального поділу країн, на полюсах якого протистоять цінності індустріальної культури промислового Сходу і традиційної аграрної культури Заходу. Гострота проблеми полягає в тому, що Україна як цілісність усе ще залишається у пошуку своєї культурної, етнічної та релігійної ідентичності. Очевидною є досить суттєва релігійна диференціація сучасного українського суспільства, що є частиною і його соціокультурної диференціації на етапі формування самого базису певних культурно-цивілізаційних типів.

Соціологічні дані Інституту соціології НАН України, отримані на початку 2008 р. й раніше, дають підстави стверджувати, що віросповідна самопрезентація громадян України в останні роки залишається практично незмінною (див. табл. 2)[15].

Таблиця 2

Розподіл громадян України за віросповіданням (2008, N = 1800,%)

«До якого віросповідання Ви себе відносите?»					
Ставлення до релігії	**2002**	**2004**	**2005**	**2006**	**2008**
Нерелігійний	12,7	16,7	14,8	12,6	12,8
Православ'я	74,9	73,5	72,2	76,3	77,6
Католицизм	1,7	1,2	2,7	1,2	0,8
Греко-католицизм	7,7	5,7	6,7	7,4	6,6
Протестантизм	1,1	0,8	1,1	0,9	0,8
Іслам	0,3	0,5	0,6	0,2	0,3
Іудаїзм	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Інше	1,1	1,4	1,8	1,3	0,8
Не відповіли	0,3	0,1	0,1	0,0	0,2

Наведені результати демонструють, що, як і в попередні роки, у конфесійному просторі України домінують християнські конфесії, а серед них лідируючі позиції займає православ'я (77,6%). З греко-католицизмом ідентифікували себе 6,6% опитаних, католицизмом — 0,8%, протестантизмом — 0,8%, ісламом — 0,3%, іудаїзмом — 0,1%. Не віднесли себе до жодного з віросповідань 12,8% громадян, вважаючи себе невіруючими, а 0,2% — вагалися з відповіддю.

До досить цікавих висновків спонукає зіставлення даних моніторингу 2008 р. та результатів дослідження 2009 р., яке містило ряд нових та декілька переформульованих запитань. Так, моніторинг 2009 р. виявив таку картину: 70,7% опитаних вірять у Бога; із зазначеної групи віруючих лише 50,0% вказали, що вони належать до певної релігійної конфесії, тоді як 40,4% не відзначили належності до жодної з них; з тих, хто визначився зі своєю конфесійною ідентичністю, 29,2% вказали, що вони не належать до жодної релігійної громади.[16] Отже, емпіричні дослідження релігійної ситуації в Україні переконливо засвідчують, що поряд зі звичною традиційною конфесійною релігійністю, яка існує тисячоліття, виникає і поширюється нетрадиційна, позаконфесійна, синкретична релігійність. Подібні процеси спостерігаються у всьому світі, що, на думку Р. Белла, Д. Ерв'є-Леже, дає підстави говорити про можливу деконструкцію традиційних релігійних систем або посилення нових форм релігійності. Тут маємо прояв давно відміченого в соціології релігії та інших релігієзнавчих дисциплінах релігійного індивідуалізму, внаслідок якого віруючі вважають цілком достатнім реалізовувати свою віру не через належність до релігійних об'єднань, а індивідуально. До того ж, у цьому разі слід враховувати й характер православної релігійності (в Україні переважну більшість становлять православні віруючі), яка, на відміну, наприклад, від протестантських чи новітніх релігійних рухів, не передбачає обов'язкового перебування у певній релігійній громаді.

Інша ознака релігійної активності особистості пов'язана з її культовою поведінкою, індикатором якої виступає регулярність відвідування богослужінь, участь у здійсненні релігійних обрядів. Відповіді на подібні запитання, отримані у ході дослідження 2009 р., розподілилися відносно рівномірно, а саме: 39,5% опитаних заявили, що така діяльність для них або зовсім, або скоріше не важлива; 35,0% вказали на її більшу чи меншу важливість, тоді як 25,5% не змогли визначитись.

Цікаво, що порівняння цих відповідей з їхнім розподілом на аналогічне запитання в одному з попередніх опитувань (омнібус 2006 р.) не демонструє якихось суттєвих зрушень у самооцінках важливості релігійного життя — відповідно 33,7%, 37,8% та 28,5%[17]. Соціологічні дослідження дають змогу виявити наявність та інтенсивність релігійних практик серед населення України. Так, за станом на 2009 р. громадян, які відвідують місця сакральних практик (церкви, костьоли, синагоги, мечеті тощо) не рідше одного разу на рік, 63,9%. Серед них, тих, хто відвідує релігійні храми щоденно, кілька разів на тиждень, один раз на тиждень, — 10,1% (соціологія релігії відносить їх до групи «оцерковлених») і тих, хто відвідує храми один чи кілька разів на місяць, — 13,8% («напівоцерковлені»). Таким чином, респондентів, для яких характерні інтенсивні релігійні практики, налічується 23,9%. Водночас, громадян, які відвідують храми один чи кілька разів на рік, — 40,0%, рідше одного разу на рік — 15,3%. Зовсім не відвідують сакральних споруд — 20,8%[18]. Звідси можна припустити, що в самоідентифікації себе як віруючих домінує саме культурно-цивілізаційна ідентичність (індивідуалізована релігійність), а не конфесійна. Адже частка громадян, які відчувають свій історичний і культурний зв'язок з християнством, досить значна (так, Великдень святкують 92,8%, Різдво — 83,3%, Трійцю — 45,4%).

Подібні спостереження і висновки щодо релігійної активності громадян особливо важливі в контексті зіставлення їх з тими індикаторами, які дають можливість прослідкувати регіональну специфіку аналізованого явища. Як вважає А. Юраш, однією з найсуттєвіших складових поняття «релігійна активність» є здатність і бажання громадян утворювати релігійні локальні спільноти найнижчого організаційного рівня (парафії, збори, общини) з метою найповнішого виявлення релігійних переконань. Виведення такого показника він пропонує здійснити методом зіставлення загальної кількості населення відповідної території з кількістю реально діючих в її межах зареєстрованих і незареєстрованих громад усіх конфесій і, таким чином, обрахування кількості осіб, що припадають на 1 релігійну громаду[19].

Визнаючи теоретичну правильність запропонованого методу та використовуючи офіційні дані Державного комітету статистики України щодо кількості населення, Державного комітету України у справах національностей та релігій щодо кількості релігійних громад в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі за станом

на 1 січня 1992 р. та 1 січня 2009 р., нескладно розрахувати загальний та регіональні рівні релігійної активності громадян України, проаналізувати динаміку цього процесу в рамках відповідного хронологічного періоду. Так, за загальної кількості населення України, яка становила на 1 січня 1992 р. 52 056,6 тис. осіб і 13 019 діючих громад усіх конфесій і деномінацій, на кожну середньостатистичну громаду припадало 3 999 осіб. За станом на 1 січня 2009 р. (кількість населення — 46 115,9 тис. осіб, релігійних громад — 33 083) цей показник зменшився майже в 2,9 раза (1 394 особи на одну громаду), або на 65,14%, що свідчить про інтенсивне зростання релігійної активності громадян за означений період і її доволі високий рівень усього по Україні. Водночас, статистичні дані свідчать про досить стійку тенденцію неухильного зменшення рівня релігійної активності по вісі Захід — Центр — Південь — Схід, яка залишилася незмінною впродовж 1992–2009 рр. (1992 р.: **Західний** макрорегіон — 1 268 осіб на одну релігійну громаду, **Центральний** макрорегіон — 4 932 особи, **Південний** — 9 657 осіб, **Східний** — 17 463 особи; 2009 р. — відповідно, 811, 1 284, 1 458 та 2 906 осіб). Проте очевидним є той факт, що темпи зростання активності віруючих в областях **Південного**, **Східного** та **Центрального** макрорегіонів були значно вищими, порівняно з цим показником у межах **Західного** макрорегіону. Якщо за станом на січень 1992 р. кількість осіб, що припадала на одну релігійну громаду у межах **Східного** макрорегіону була більшою, порівняно з відповідним показником у **Західному** макрорегіоні у 13,8 раза, у **Південному** — у 7,6 раза, а в **Центральному** — у 3,9 раза, то на січень 2009 р. таке співвідношення становило, відповідно — 3,6 раза, 1,8 та 1,6. При цьому, коли у 1992 р. максимальний серед областей України рівень релігійної активності (на Тернопільщині — 824 особи на одну громаду) у 25,2 раза був більший за його мінімальний (у Дніпропетровській області — 20 733 особи), то за станом на січень 2009 р. максимальний показник активності віруючих (Тернопільська область — 660 осіб на одну громаду) перевищував мінімальний (Харківська область — 3 515 осіб) вже у 5,3 раза. Важливо при цьому зазначити, що інтенсивне зростання релігійної активності на **Півдні**, **Сході** та в **Центрі** України зумовлювалося, з одного боку, істотним, порівняно з українським **Заходом**, скороченням населення за вказаний період (відповідно, на 820,3 тис. осіб, 2 647,9 тис. осіб, 1 965,2 тис. осіб та 507,3 тис. осіб), а з іншого — значно вищими темпами розширення мережі

релігійних громад (відповідно, на 4 008, 4 094, 8 203 та 3 759 об'єднань).

Безумовно, здійснений аналіз релігійної активності населення України не відображає повною мірою складності, багатоплановості й суперечливості процесів, що відбуваються у релігійному середовищі. Проте, за будь-яких застережень, можна дійти висновку, що визначальна роль у формуванні високого загальноукраїнського рівня релігійності (одного з найвищих серед країн Європи) належить регіональному фактору. Домінантність його впливу зумовлюється дією сукупності історичних, політичних, культурних, конфесійних і міжконфесійних чинників, які визначають відповідний стан релігійної активності в тому чи іншому регіоні, формуючи тим самим і його загальноукраїнський рівень.

Відповідно до рівня релігійності населення та його релігійної самоідентифікації здійснювався й процес розбудови релігійної мережі та її істотне урізноманітнення за роки незалежної України. Так, за 1988–2008 рр. загальна кількість релігійних організацій в Україні збільшилася з 6 500 до 34 465, тобто більше, ніж у 5 разів. За станом на 1 січня 2009 р. конфесійна карта країни представлена 55 віросповідними напрямами, в межах яких діє 34 465 релігійних організацій, у тому числі 33 083 релігійні громади, 85 центрів та 255 управлінь, 432 монастирі, 340 місій, 74 братства, 196 духовних навчальних закладів, а також 12 633 релігійних шкіл. Справами церкви в Україні опікуються 29 892 священнослужителі. Постійно зростає кількість церковних друкованих засобів масової інформації, яка становить на сьогодні 377 одиниць. Для богослужінь релігійні організації використовують 22 437 культових та пристосованих під молитовні споруд[20].

Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій за останні роки свідчить про те, що розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру та оптимальних параметрів. Якщо у перші роки лібералізації радянської політики щодо релігії і церкви (1988–1990 рр.) кількість релігійних громад зросла в Україні на 41,7%, то впродовж наступного десятиліття (1990–2000 рр.) темпи зростання скоротилися до 5–8% на рік, у 2000–2005 рр., відповідно, до 4,1–4,7%. Останні роки фіксують досягнення рівня задоволення потреб віруючих країни у низових релігійних структурах, динаміка зростання яких пішла на спад: за підсумками 2005 р., порівняно з попереднім роком, кількість релігійних організацій зросла на 1 363 одиниці (+4,4%),

а релігійних громад — на 1 354 одиниці (+4,6%), 2006 р., відповідно, — на 838 (+2,6%) та 804 (+2,6%), 2007 р. — на 778 (+2,4%) та 748 (+2,4%), 2008 р. — на 612 (+1,8%) та 590 (+1,8%)[21].

У конфесійному вимірі початково динамічніше розвивалися структури православного і греко-католицького віросповідань, однак упродовж останнього десятиліття вищими темпами зростає мережа протестантських організацій і нових релігійних рухів. Загалом на початок 2009 р. 50,9% всіх релігійних організацій України є православними (17 534), 30,0% належать до протестантських церков і союзів (понад 10 тис.), 10,8% (3 732) — до Української греко-католицької церкви, 3,1% (1 070) — до Римо-католицької церкви, 3,3% (1 150) та 0,8% (298), відповідно, — до ісламу та іудаїзму.

Найбільш суттєві зміни серед трьох православних юрисдикцій сталися в мережі релігійних організацій **УПЦ** в юрисдикції Московської патріархії, кількість яких з початку 1992 р. зросла на 6 357 (+116,2%) і становить на січень 2009 р. 11 826 організацій, або 67,5% православних утворень України. Інституції УПЦ охоплюють всю територію країни і за чисельністю є домінуючими у 23 із 27 регіонів. Найбільшу кількість парафій Церква має у Хмельницькій, Вінницькій, Київській, Рівненській, Закарпатській, Донецькій областях, а найменшу — в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській.

Остаточно позбулася характеристик суто регіональної релігійної інституції **УПЦ-КП**. Після 1994 р. УПЦ-КП втратила беззаперечну підтримку влади, у зв'язку з чим їй пророкували кардинальну втрату позицій. Однак і на сьогодні вона є серйозним чинником українського конфесійного простору. На початок 2009 р. УПЦ-КП налічує 4 256 організацій, збільшивши їхню кількість, порівняно з початком 1995 р., на 2 444 (+134,8%) утворень. Найбільше релігійних організацій Церкви діє у Львівській, Київській, Волинській, Рівненській областях, найменше — у Харківській, Луганській, Закарпатській областях та АР Крим.

Інституційна мережа **УАПЦ** складається з патріархії, 12 єпархіальних управлінь, 7 духовних навчальних закладів, 8 монастирів, 1 братства, 7 місій та 1 184 парафій віруючих. Кількість громад УАПЦ у 1992–2000 рр. скоротилася на 475 одиниць, як правило, у зв'язку зі зміною юрисдикційної підпорядкованості на користь УПЦ-КП громад у західному регіоні, насамперед в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях.

Головні події, пов'язані з відродженням **УГКЦ** після тривалого перебування у підпіллі за радянських часів, відбулися у 1989–1991 рр. і мали вибуховий характер. З часу легалізації діяльності (листопад 1989 р.) Церква відновила свої структури й навіть перевищила довоєнний рівень. Уже на січень 1992 р. кількість парафій греко-католиків з 138 напівлегальних осередків, що не мали прав юридичної особи, збільшилася до 2 644 повноправних громад. На початок 2009 р. Церква має потужну мережу з 3 732 релігійних організацій (10,8% від загальної кількості в Україні), з належністю до яких ідентифікують себе 14% вірників. Церковний комплекс налічує 3 570 громад, 106 монастирів, 15 духовних навчальних закладів, 27 періодичних видань. Майже 93% греко-католицьких громад знаходяться в Галичині та на Закарпатті, де вони становлять окрему Мукачівську єпархію, що не входить до складу УГКЦ, а підпорядковується безпосередньо Апостольській столиці. Якщо на початок 1992 р. Церква була представлена лише в 13 областях та м. Київ, то на початок 2009 р. її структури діяли в усіх, у тому числі й в нетрадиційних для греко-католицизму (АР Крим — 8, Вінницька — 16, Дніпропетровська — 7, Донецька — 31, Запорізька — 4, Луганська — 3, Миколаївська — 10, Одеська — 21, Сумська — 4, Харківська — 6, Херсонська — 25, м. Севастополь — 3 та інших) регіонах України. Навіть залишаючись регіональною, УГКЦ демонструє високий рівень самооцінки своєї ролі у процесах національного і державного відродження України.

Практично завершеного вигляду після надання Львівській архідієцезії статусу митрополії набула в Україні керівна вертикаль **Римо-католицької церкви**. З початку 1992 р. Церква збільшила свою мережу на 618 одиниць (на 136,7%) і налічує нині 1 070 релігійних організацій, у тому числі 907 громад, 91 монастир, 40 місій, 3 братства, 8 духовних навчальних закладів та 20 управлінь. За 1992–2008 рр. найвищі темпи розгортання мережі громад РКЦ були відзначені у Житомирській (+72, усього 118 парафій), Хмельницькій (+54, 128) та Вінницькій (+52, 115) областях. На початок 2009 р. переважна частина громад зосереджувалася у Львівській (130), Хмельницькій (128), Житомирській (118), Вінницькій (81) областях — 664 (73,2% їх загальної кількості).

Проникнення римо-католицизму у Східні та Південні регіони викликає негативну реакцію українських православних церков, які розцінюють таке явище не інакше як прозелітизм, «окатоличення

православної України», відкрите посягання на їхніх прихильників та «канонічні території» православ'я[22].

Мусимо визнати, що активний поступ РКЦ протягом 1990-х рр. став до певної міри несподіванкою. Будуючи свою діяльність, орієнтуючись на духовні запити нинішніх віруючих, пропонуючи своїм вірним сучасні форми прилучення до божественного, будучи відкритою для духовної скарбниці інших релігійно-церковних традицій, РКЦ стала привабливою і корисною не лише для «традиційних» католиків польського чи угорського походження, а й для незалежних від її впливу українців. Як зазначає М. Кирюшко, «помітно змінився етнічний склад віруючих цієї Церкви. Практично нема вже німецьких католиків. Поляки в багатьох громадах також вже не становлять більшості. У них часто переважають українці, з'явилося чимало росіян, представників інших національностей. Зміни торкнулися також соціального складу віруючих, серед яких стало багато городян, студентів, наукової і мистецької інтелігенції. Все це є свідченням того, що римо-католицизм уже не можна розглядати як щось зовсім чуже українському народові, він також поступово стає релігійним надбанням українців, а не лише конфесією однієї етнічної меншини»[23].

У контексті згаданого цілком справедливий висновок робить О. Недавня, що в умовах історично поліконфесійної секуляризованої України феномен українців у Римо-католицькій церкві постає як один з можливих шляхів їхнього духовного становлення і розвитку, реінтеграції українців у природне для них європейське коло народів, вихованих у західноукраїнській культурній традиції[24].

За станом на 1 січня 2009 р. **протестантизм** в Україні налічує 10 051 організацію, що становить 30,0% від усієї релігійної мережі, проти 20,9% на січень 1992 р. Найбільш впливовими протестантськими утвореннями залишаються Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (2 713 організацій, 27,0% від загальної кількості у протестантському релігійному комплексі), Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської — п'ятидесятників (1 653, 16,5%), Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (1 061, 10,6%). Збільшення кількості протестантських осередків на Сході та Півдні України (зокрема, у Донецькій, Запорізькій, Одеській областях) урівнюється більш стриманим розвитком у Західному регіоні та Центрі, що донедавна були основним ареалом поширення конфесії.

Аналіз публікацій, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з протестантизмом в Україні, засвідчує, що поряд з традиційними уявленнями про «чужість» і «сектантство» сьогодні дедалі активніше артикулюється потужний поступ протестантських церков, навіть «протестантизація» України. Аргументом, як правило, є цифри, що демонструють збільшення кількості громад, появу нових церков і течій, особливо у Центрально-Східних регіонах та великих містах. Дещо іншої думки дотримується відома дослідниця протестантизму В. Любащенко, яка вважає здобутки протестантів цілком помірними, а пророкування протестантського «буму» в Україні — скоріше спробою залякати пересічного українця перспективою нової релігійної напруги[25]. Її висновок видається цілком слушним, зважаючи на те, що цифри, які засвідчують динамічне зростання кількості протестантських громад, відображають переважно формальний бік церковного життя і не завжди адекватно змальовують реальний стан речей. Адже на тлі помітного представництва громад протестантизму у загальній релігійній мережі країни питома вага протестантів серед українських віруючих за роки незалежності майже не змінилась[26].

Понад тисячу релігійних організацій репрезентують етноконфесійні утворення. Найбільшу частину з них зареєстровано послідовниками **ісламу** — 535 організацій. **Іудаїзм** представлений 295 організаціями, **Закарпатська (угорська) реформатська церква** — 118, **Німецька євангелічно-лютеранська церква** — 40, **Вірменська апостольська церква** — 27. Функціонують також поодинокі етноконфесійні громади чехів, корейців, шведів, караїмів та кримчаків (в АР Крим), менонітів (у Херсонській та Запорізькій областях). Більшість релігійних організацій національних меншин зосереджена в АР Крим.

Значного поширення набули в Україні **новітні релігійні течії**. Найпоширенішими є організації Новоапостольської церкви (59) з центром у Києві та Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) — 55. Кількість організацій Товариства свідомості Крішни становить 36 утворень. Регіональний розподіл релігійних неорухів принципово відрізняється від усталеної конфесійної конфігурації країни, зміщеної на Захід. Так, більшість прихильників альтернативних релігій — мешканці центральних, східних і південних районів України. Параметрами розміщення новітніх рухів є: регіони, де інфраструктура та вплив історичних церков порівняно слабкі; регіони, де боротьба з інституційною релігійністю

в радянський період спричинила чи не найбільш руйнівні наслідки; урбанізовані регіони та регіони, які є об'єктом найбільшого впливу закордонних місій.

Говорячи загалом про новітні релігії та їх поширення на території України, слід зазначити, що умови для їх поширення є надзвичайно сприятливими, що пояснюється дією комплексу соціально-політичних, релігійних, психологічних чинників:

– відсутність у суспільстві чітких ціннісних та ідеологічних орієнтирів;

– загальне зниження легітимності більшості суспільних інститутів, насамперед владних, а також криза традиційних з них — сім'ї та школи;

– слабкість впливу історичних церков, невідповідність їх релігійної практики запитам «нового» віруючого;

– висока активність іноземних місій, засоби агітаційно-пропагандистської роботи з неофітами та фінансові можливості, які значно перевищують можливості традиційних церков;

– міжконфесійні протиріччя, політизованість релігійних організацій, що відштовхує певну частину тих віруючих, хто потребує власне релігійного життя;

– специфіка вітчизняного менталітету, який внаслідок географічного розташування України — її межового статусу між Сходом та Заходом, Півднем та Північчю — був відкритий різним впливам; певний світоглядний плюралізм українського народу, терпиме ставлення до інакомислення, що зазвичай збігається з орієнтацією новітніх релігій.

У конфесійній конфігурації та насиченості релігійними організаціями досить помітними є відмінності між макрорегіонами України, які мають динамічний характер. Так, з початком 1990-х рр. релігійна мережа зростала саме у Західному макрорегіоні, однак з часом частка західноукраїнських релігійних утворень у загальнонаціональній статистиці почала зменшуватися за рахунок розвитку мережі у Центральному та, особливо, в Східному і Південному макрорегіонах (див. табл. 3). Так, якщо у Західному макрорегіоні питома вага релігійних громад у загальнонаціональній мережі скоротилася з 59,78% (за станом на 1 січня 1992 р.) до 34,88% (за станом на 1 січня 2009 р.), то у Центральному вона збільшилася, відповідно, з 26,30% до 35,16%, Східному — з 7,67% до 15,39%, Південному — з 6,24% до 14,57%. Подібна тенденція цілком корелюється з динамікою змін мережі релігійних громад за вказаний

період: якщо у Західному макрорегіоні кількісне збільшення релігійних утворень відбулося лише у 1,5 раза (+48,30%) — з 7 782 до 11 541 громади, то у Центральному — у 3,4 раза (+239,50%) — з 3 425 до 11 628 громад, у Східному — у 5,1 раза (+409,81%) — з 999 до 5 093 громад, у Південному — у 5,9 разів (+492,98%) — з 813 до 4 821 громади. Серед областей України найбільш насиченою релігійними утвореннями, як і в 1992 р., є Львівська, де на початок 2009 р. функціонувало 2 798 громад (8,46% їх загальної кількості в Україні). У АР Крим — 1 996 (6,03%), Вінницькій області — 1946 (5,88%), Закарпатській — 1 756 (5,30%), Хмельницькій — 1 705 (5,16%), Тернопільській — 1 655 (5,00%), Київській — 1 556 (4,7%), Донецькій — 1 524 (4,61%). Найменш насиченими релігійними громадами залишаються Кіровоградська область — 617 (1,87%), Миколаївська — 695 (2,10%), Сумська — 725 (2,19%), Луганська — 727 (2,19%), Харківська — 791 (2,39%), Херсонська — 853 (2,58%) та м. Київ — 796 (2,41%)

Таблиця 3

Динаміка мережі релігійних громад у межах макрорегіонів та областей України (1 січня 1992 р. — 1 січня 2009 р.)[27]

№ п/п	Макрорегіони (область)	01.01.1992 р.		01.01.2009 р.		Збільшення	
		Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громад в Україні	Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громад в Україні	Абсолютна кількість громад	%
1	2	3	4	5	6	7	8
I	**Західний**	**7 782**	**59,78**	**11 541**	**34,88**	**3 759**	**48,30**
1	Львівська	2 206	16,94	2 798	8,46	592	26,84
2	Тернопільська	1 428	10,97	1 655	5,00	227	15,89
3	Закарпатська	1 109	8,52	1 756	5,30	647	58,34
4	Івано-Франківська	1 078	8,28	1 263	3,82	185	17,16
5	Рівненська	734	5,64	1 429	4,32	695	94,69
6	Волинська	628	4,82	1 438	4,35	810	128,98
7	Чернівецька	599	4,61	1 202	3,63	603	100,67
II	**Центральний**	**3 425**	**26,31**	**11 628**	**35,16**	**8 203**	**239,50**
1	Вінницька	739	5,68	1 946	5,88	1 207	163,33
2	Хмельницька	699	5,37	1 705	5,16	1 006	143,92
3	Житомирська	438	3,36	1 275	3,85	837	191,10

Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5	6	7	8
4	Київська	375	2,88	1 556	4,70	1 181	314,93
5	Черкаська	288	2,21	1 195	3,61	907	314,93
6	Чернігівська	279	2,15	869	2,64	590	211,47
7	Сумська	214	1,64	725	2,19	511	228,79
8	Кіровоградська	153	1,18	617	1,87	464	303,27
9	Полтавська	151	1,16	944	2,85	793	525,17
10	м. Київ	89	0,68	796	2,41	707	794,38
III	**Східний**	**999**	**7,67**	**5 093**	**15,39**	**4 094**	**409,81**
1	Донецька	327	2,50	1 524	4,61	1 197	366,06
2	Дніпропетровська	189	1,45	1 142	3,45	953	504,23
3	Харківська	174	1,34	791	2,39	617	354,60
4	Луганська	166	1,28	727	2,19	561	337,95
5	Запорізька	143	1,10	909	2,75	766	535,66
IV	**Південний**	**813**	**6,24**	**4 821**	**14,57**	**4 008**	**492,98**
1	Одеська	382	2,93	1 168	3,53	786	205,76
2	АР Крим	159	1,22	1 996	6,03	1 837	1155,35
3	Херсонська	139	1,07	853	2,58	714	513,67
4	Миколаївська	133	1,02	695	2,10	562	422,56
5	м. Севастополь	–	–	109	0,33	109	–
	Разом	**13 019**	**100,00**	**33 083**	**100,00**	**20 064**	**154,11**

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій, активності віруючих, територію України можна умовно поділити на ряд релігійно-географічних зон (див. табл. 4).

1. Особливе місце серед них займає **Галичина**, до складу якої входять Тернопільська, Івано-Франківська та Львівська області. Регіон відзначається високою релігійною активністю населення, цілковитим переважанням католицизму, особливо греко-католицизму (2900 громад, або 81,2% об'єднань УГКЦ від їх загальної кількості в Україні). Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ (797 громад, 67,3% загальнонаціональної церковної мережі) та УПЦ-КП (940 громад, 22,7% від їх загальної кількості).

2. Надзвичайною поліконфесійністю відзначається **Закарпатський регіон**. На область з населенням, що становить лише 2,7%

загальноукраїнського, припадає 5,3% парафій (1 756), з яких — 580 (33,0%) є громадами УПЦ, 394 (22,4%) — УГКЦ, 398 (22,7%) — протестантськими, 113 (6,4%) — Закарпатської реформатської церкви, 92 (5,2%) — римо-католицькими. Крім того, у регіоні діють також громади послідовників інших релігійних вірувань.

Таблиця 4

Релігійно-географічні зони України

Макрорегіони	Регіони	Області
Західний	Галичина	Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська
	Закарпаття	Закарпатська
	Волинсько-Буковинський	Волинська, Рівненська, Чернівецька
Центральний	Поділля	Хмельницька, Вінницька, Житомирська
	Центрально-Східний	Київська, Черкаська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Кіровоградська
	м. Київ	м. Київ
Східний	Південно-Східний	Харківська, Дніпропетровська, Луганська, Донецька, Запорізька
Південний	Причорноморський	Миколаївська, Одеська, Херсонська
	Крим	АР Крим, м. Севастополь

3. **Волинсько-Буковинський регіон** включає Волинську, Рівненську та Чернівецьку області і відзначається найвищим рівнем релігійної активності населення. Домінуючим напрямом є православ'я. Конфесійна структура характеризується переважанням парафій УПЦ (40,2% від загальної кількості громад регіону) з одночасно міцними позиціями УПЦ-КП (19,5%) та незначним поширенням греко- й римо-католицизму. Серед протестантських громад (1370, 33,7% релігійної мережі) переважають об'єднання Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської — п'ятидесятників (540), Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів (390), Української уніонної конференції церкви адвентистів сьомого дня (165).

4. Конфесійна структура **Подільського регіону** (Хмельницька, Вінницька, Житомирська області) характеризується істотним

переважанням православних громад УПЦ (48,7%), певним поширенням парафій УПЦ-КП (12,6%), протестантизму (23,2%), стійкими позиціями католицизму латинського обряду (361 громада, 7,3%). Саме в цьому регіоні знаходиться 39,8% римо-католицьких парафій від їх загальної кількості в Україні.

5. До складу **Центрально-Східного регіону** входять Київська, Черкаська, Чернігівська, Сумська, Полтавська та Кіровоградська області. Переважаючий вплив у регіоні належить УПЦ (45,7% громад) з доволі значним поширенням громад УПЦ-КП (16,3%). Досить поширеною є тут і мережа протестантських згромаджень (28,5%).

Окремий регіон, що відзначається особливим розмаїттям поліконфесійної структури, становить **м. Київ**. З 796 діючих у місті громад більшість належить православним (335 або 42,1%) та протестантським (276, 34,7%). Діють також парафії УГКЦ, РКЦ, іудейського та мусульманського віросповідань, поодинокі громади язичницької віри та караїмів. У Києві знаходяться 46 релігійних центрів та 19 управлінь, діє 21 монастир, 240 недільних шкіл, виходить друком 47 релігійних періодичних видань.

7. **Південно-Східний регіон** включає Харківську, Дніпропетровську, Луганську, Донецьку та Запорізьку області й характеризується найнижчим рівнем релігійної активності громадян (на території, де проживає 32,1% населення України, діє лише 15,4% громад загальноукраїнської мережі). Домінуючим впливом у регіоні користуються УПЦ (41,6% громад) та протестантські об'єднання (36,5%). Громади УПЦ-КП становлять 6,5% релігійної мережі. Певного поширення в регіоні набули об'єднання УАПЦ, УГКЦ, РКЦ, іудейського та мусульманського культів.

8. **Причорноморський регіон** на Півдні України обіймає територію Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. Конфесійний склад характеризується переважанням громад УПЦ (41,7%) з певним поширенням парафій УПЦ-КП (11,5%). Надто значна питома вага протестантських об'єднань (30,3%). У регіоні діють також парафії УАПЦ (2,2%), греко- (2,0%) і римо-католицькі (1,5%), мусульманські (1,7%) та іудейські (0,9%) об'єднання.

9. Регіоном з характерними лише для нього особливостями релігійних процесів є **АР Крим** разом з **м. Севастополь**. Мережа релігійних об'єднань, яка за станом на початок 2009 р. більше, ніж в 13 разів перевершила кількісні показники 1992 р., налічує 2 105 громад. З них 1 002 громади (47,6%) об'єднують віруючих мусульман, 552 (26,2%) — представляють УПЦ. Окремі громади

утворено віруючими УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ, РКЦ, лютеранами, караїмами, послідовниками іудейського культу. Кримський півострів має виразну етнорелігійну специфіку з її кількома лініями напруги, кожна з яких несе в собі високий конфліктогенний потенціал. Одна з цих ліній стосується мусульмансько-православних відносин з характерним для них протистоянням, зумовленим, з одного боку, прагненням УПЦ зберегти провідне становище в Криму, а з іншого, прагненням кримськотатарського народу відтворити знищене за радянських часів його соціокультурне середовище. Іншу лінію напруги творять конфлікти всередині мусульманської спільноти, боротьба за вплив на півострові різних, незалежних один від одного центрів ісламу в Україні (насамперед, між Духовним управлінням мусульман України та Духовним управлінням мусульман Криму), а також активізація діяльності міжнародних ісламських політичних радикальних угруповань та їх прагнення поширити свій вплив на мусульманське середовище АР Крим. До зазначених ліній напруги додається ще й та, що її творять у протистоянні і взаємопоборюванні, з одного боку, УПЦ, а з другого, нові на півострові УПЦ-КП (39 громад), УАПЦ (10) та УГКЦ (13), що надає цій напрузі додаткового етнонаціонального й етнополітичного змісту.

Таким чином, інституалізація конфесійного простору України характеризується складністю та динамічністю процесів, які відбивають напруженість сучасного релігійного життя. В країні немає жодної конфесії, що домінувала б в усіх регіонах держави. Україна поділена на зони впливу тієї чи іншої конфесії: в Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ, в Центральній, Південній та Східній Україні — УПЦ, а в Криму значну частину релігійної інфраструктури становлять об'єднання мусульман. У ряді областей релігійні впливи на населення розподілені між кількома конфесіями, що не дає підстав говорити про значне переважання впливу якоїсь церкви.

Як бачимо, релігійна регіоналізація України очевидна. Її прогресуючі темпи не дозволяють сподіватися на активну участь церков у процесах національної інтеграції і державотворення. Ситуація ускладнюється і відсутністю навіть у «традиційних» церков єдності та спільного духовного управління. Роздрібненість українського православ'я на три частини (УПЦ, УПЦ-КП, УАПЦ) породила значні міжправославні протиріччя, подолання яких не доводиться чекати найближчим часом. Відсутність духовної єдності серед протестантів, іудеїв, мусульман і навіть нечисленних

німців-лютеран зумовлює суттєві суперечності між ними, боротьбу за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набуває тенденції розмежування громад і об'єднань за національною ознакою, що може призвести до релігійно-етнічних конфліктів.

Дестабілізуючим чинником, що посилює регіоналізацію релігійних процесів, є наявний протекціонізм щодо певних релігійних інститутів. Про його існування як на загальнодержавному, так і релігійному рівнях констатували 68% респондентів. Передусім політичною підтримкою користуються православні церкви (УПЦ і УПЦ-КП) та УГКЦ, насамперед, в регіонах їх домінування. Відзначивши, що місцева влада досить часто сповідує принцип «одержавлення» домінуючої у регіоні церкви, експерти майже одностайно (76%) засудили таку практику[28]. При цьому, не зважаючи на те, що згідно з Конституцією України церква та релігійні організації в нашій країні відокремлені від держави, вища державна бюрократія відкрито демонструє свої релігійні та конфесійні уподобання. Правляча еліта покладає надії на те, що релігія (зокрема православ'я) стане фактором національної консолідації і заповнить ідеологічний вакуум. У загальнонаціональній дискусії щодо місця і ролі релігії в Україні інколи звучать навіть пропозиції різних варіантів клерикального націоналізму.

З іншого боку, сучасна ситуація в Україні характеризується активізацією релігійних інституцій, їх прагненням посісти вагоме місце в структурах суспільства. Очевидним фактом є суспільне визнання, престиж церкви та релігійних організацій і установ, рівень довіри до яких, залежно від регіону, коливається від 40 до 70%, що значно більше, ніж до інших суспільних інститутів. Середньостатистичний показник рівня довіри до церкви та духовенства в Україні зріс з 35,6% у 1994 р. до 55,6% у 2008 р.[29]. За подібних обставин, в умовах полікультурності та поліконфесійності українського суспільства, складної і неоднозначної церковно-релігійної ситуації, очевидної конфліктогенності релігійного комплексу, що є наслідком розбалансованості його організму та дисгармонії інтересів, релігія здатна каталізувати як процеси соціальної інтеграції, так і дезінтеграції, а перекликаючись з етнічними та політичними протиріччями і конфліктами, надавати їм більшої напруги та емоційної залученості учасників.

РОЗДІЛ II. Політична участь релігійних організацій в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні

Сучасна політична наука, досліджуючи процеси демократизації суспільств, однією з основних ознак демократії вважає фактор політичної участі. Зокрема, український дослідник В. Бортніков цілком слушно, на нашу думку, зауважує, що цінність сучасної демократії полягає у багатстві її форм і механізмів самореалізації громадян, їхньої участі у здійсненні владних повноважень на всіх рівнях — від загальнодержавного до місцевого[30]. Політологи, соціологи, соціальні психологи та представники інших галузей соціогуманітарних наук докладно вивчили типи, форми, механізми реалізації та мотивацію політичної участі. У нашому ж випадку здійснено спробу проаналізувати можливості застосування їхніх теоретичних моделей для дослідження політичної участі релігійних організацій у сучасній Україні. Актуальність і провокаційність цієї проблеми, на наш погляд, полягає у суперечності морально-етичних принципів (що декларуються) та реальних практичних дій (що реалізуються) релігійних організацій.

Ідея неучасті релігійних організацій (в нашій роботі ми зосереджуємо увагу на християнських організаціях) у політичних процесах наскільки стара (першим її озвучив сам Ісус, промовивши «Віддайте кесареве кесарю, а Богу — Боже»), настільки й нездійсненна. Достатньо сказати, що великі розколи християнської церкви сталися не через догматичні або обрядові непорозуміння, а через глибокі політичні суперечності. Догматичні суперечки про «філіокве» служили лише прикриттям боротьби за більш земні речі, які в політичній науці мають назву «владні ресурси». Основним владно значущим ресурсом для християнських церков завжди були віруючі, які, з одного боку, правили за джерело прибутків (починаючи від обов'язкової десятини і закінчуючи добровільними пожертвами), а з іншого — за джерело влади: володіючи душами людей, церква завжди була цікавою правителям.

Характерно, що самі віруючі схильні підтримувати посилення впливу церкви на суспільні процеси. Це, зокрема, засвідчують дані соціологічних досліджень, проведених співробітником Інституту соціології НАН України М. Паращевіним. За його даними, в сучасній Україні респонденти, які задекларували високий рівень довіри до церкви, вважають вплив церкви на суспільні

процеси або достатнім (42%), або замалим (23%), тоді як майже 42% нерелігійних громадян вважають його надмірним. Показовим є факт, що найменше тих, хто розцінює цей вплив як надмірний, проживає у західних областях України; так само на Заході найбільше тих, хто вважає цей вплив недостатнім (27,3% порівняно з 4,1% на сході), і це при тому, що греко-католицька церква, яка локалізована в західних областях, — одна з найактивніших з точки зору соціального служіння релігійних організацій України. Ці дані засвідчують, що віруючі прагнуть дедалі більшої соціальної ролі церкви. Щоправда, відповідна місія, на думку більшості українських громадян, повинна мати аполітичний характер. Понад 70% респондентів не підтримують ідею участі релігійних лідерів у політичних процесах і лише близько 12% обстоюють таку необхідність. Ці дані отримані за результатами опитування, під час якого респондентам було поставлено два запитання: «Чи мають релігійні лідери утриматися від спроб впливати на те, як люди голосують під час виборів?» і «Чи мають релігійні лідери утриматися від спроб впливати на рішення влади?». На нашу думку, ці дані, з одного боку, справді засвідчують небажання більшості українських громадян бачити церкву (вона як інституція користується найбільшою довірою у суспільстві і сприймається як дещо традиційне, усталене, стабільне) втягненою в політику, яка вважається брудною справою, де панують зрада, корисливість і обман. З іншого — поставлені запитання не повністю розкривають суть можливих форм політичної участі релігійних організацій [31].

Проаналізувавши різні концепції політичної участі, В. Бортніков робить узагальнення: політичну участь як універсальне явище можна розцінювати включенням членів суспільства на індивідуальному, класово-груповому, національно-етнічному, релігійному та іншому рівнях у процес політико-владних відносин. Дослідник цілком слушно зауважує, що за умов державно-організованого суспільства включення громадян у процес прийняття рішень і управління так чи інакше політизується в його соціальній, економічній та духовно-культурній сферах. Отже, фактично неможливо розділити політику та інші соціальні сфери, включаючи релігію. Усе це пояснює факт політичної участі релігійних організацій[32].

Слід зазначити, що певні обмеження щодо політичної участі релігійних організацій зафіксовані як чинним законодавством України, так і внутрішніми документами церков. Так, зокрема,

стаття 5 Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» зазначає, що останні не виконують державних функцій. Маючи право на громадську діяльність, вони не можуть брати участь у діяльності політичних партій і надавати їм фінансову підтримку, не можуть висувати кандидатів до органів державної влади, вести агітацію або фінансувати виборчі кампанії кандидатів до цих органів. З іншого боку, Закон визнає право священнослужителів «на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами».

Фактично норма закону щодо обмеження політичної участі релігійних організацій нині не працює. Цьому є кілька пояснень.

По-перше, грань між громадською і політичною діяльністю визначити надзвичайно важко. В умовах сучасної України навіть такі релігійні заходи, як хресні ходи, можуть мати яскраво виражене політичне забарвлення. Практично усі гострі суспільні проблеми (починаючи від мовних та етнічних і закінчуючи історичними) політизуються. Де ж межа між громадською і політичною участю? Згідно з теорією груп Девіда Трумана, суспільна група стає політичною, «якщо і коли пред'являє претензії через або на будь-яку з інституцій управління». В демократичному суспільстві «інституціями управління» є не лише діючі державні інституції, але й політичні (у тому числі й опозиційні) партії, які потенційно можуть прийти до влади. В Україні відбувається дедалі більше зрощування політичних партій з певними релігійними організаціями. За таких обставин можна говорити про постійний контакт релігійних організацій з «інституціями управління». Тоді, коли співпраця з близькими політичними силами має конструктивний характер (узгодження позицій), контакти з опонуючими політичними силами (особливо необхідні за умов, якщо ці сили при владі) мають характер тиску. Такий тиск може набувати як відкритих форм (дії, спрямовані на здобуття конкретного результату), так і прихованих (наприклад, демонстрація свого впливу у суспільстві). За таких обставин неможливо застосувати норми Закону проти його порушників.

По-друге, Закон розділяє поняття політичної участі і релігійних організацій, і священнослужителів, що на практиці реалізувати настільки ж неможливо, наскільки неможливо відірвати священика від громади: адже він не лише акумулює кошти громади, але й володіє певним рівнем авторитету, необхідного для реалізації власних політичних цілей. Особливим чином це простежується у так званих «харизматичних церквах», побудованих

на авторитеті релігійного лідера. Згідно з теорією груп, релігійні організації є одними з груп інтересів — груп людей з однаковим ставленням до чогось, що висуває певні претензії до інших груп суспільства. Священик не тільки не віддільний від цієї групи, але майже в усіх випадках виступає керівником такої групи. Для подібних груп характерна найвища форма колективної активності (за Петером Штомпкою — колективні дії). Члени групи пов'язані між собою, їхні дії скоординовані і спрямовані на здійснення загальних цілей[33]. Політична участь у такому випадку має здебільшого не автономний (індивід приймає рішення самостійно), а мобілізаційний (під впливом або тиском інших суб'єктів політики) характер з активним застосуванням маніпулятивних технологій. Священнослужитель перетворюється на знаряддя маніпулятивних технологій, стаючи ретранслятором політичних установок певних політичних сил або релігійно-політичних центрів. Таким чином, церква з її організацією і структурою перетворюється на своєрідний релігійно-адміністративний ресурс, яким не проти заволодіти провідні політичні актори як в Україні, так і поза її межами. Щоправда, цей ресурс має досить обмежені можливості і поширює свою дію виключно на високорелігійний електорат. За роки незалежності здобути відчутних результатів, спираючись лише на цей ресурс, не вдалося жодному політичному проекту, а їх було чимало: УХДП, ХДПУ, ВОХ, РХП, ХДС та ін.

Іншим бар'єром на шляху політичної участі релігійних організацій є внутрішні документи церков.

Політична концепція, якою керується найбільша українська конфесія — Українська православна церква, викладена в «Основах соціальної концепції Російської православної церкви», прийнятих у серпні 2000 р. Документ навчає віруючих покірності владі, незалежно від її ставлення до Церкви. Принцип світськості держави і відокремлення Церкви від держави, згідно з концепцією, означає невтручання держави і церкви у внутрішні справи одна одної, але не є фактом, що церква витісняється з усіх (окрім духовної) сфер життя народу, усувається від вирішення нагальних суспільних проблем і позбавляється можливості давати оцінку діям влади.

Церква має відмовити у лояльності державі, яка змушує віруючих відступити від своєї віри і Церкви. У таких випадках церковне священноначалля може вдаватися до наступних кроків: розпочинати діалог з владою за сутністю проблеми, що виникла; закликати паству застосувати механізми народовладдя для зміни

законодавства або перегляду рішень влади; звертатися по допомогу до міжнародного співтовариства; закликати віруючих до акцій мирної громадської непокори.

Православні віруючі мусять дотримуватися державних законів, незалежно від того, наскільки ті досконалі. Коли ж виконання вимог закону загрожує вічному спасінню, передбачає акт віровідступництва або здійснення іншого безсумнівного гріха проти Бога і ближнього, християнин закликається до подвигу сповідництва заради правди Божої і спасіння своєї душі для вічного життя. Він має відкрито виступити у законний спосіб проти порушення суспільством або державою заповідей Божих, а якщо такий законний виступ неможливий або є неефективним, зайняти позицію громадянської непокори.

Церква має вказувати державі на неприпустимість дій, що ведуть до встановлення цілковитого контролю за життям та переконаннями особистості, а також до руйнації особистої, сімейної або суспільної моралі, приниження релігійних почуттів, порушення культурно-духовної самобутності народу або виникнення загрози священному дару життя.

РПЦ не вважає притаманною церкві функцію ініціювати зміни форм державного правління, а Архієрейський Собор РПЦ 1994 р. затвердив положення щодо непереважання для Церкви будь-якого державного устрою або будь-якої політичної доктрини.

Соціальна доктрина РПЦ визнає можливість наявності різних політичних переконань серед її єпископату, кліру та мирян, за винятком таких переконань, що явно суперечать православному віровченню. Для збереження власної єдності Церква не допускає участі церковного священноначалля, священнослужителів, а відповідно, і церковних структур у діяльності політичних інституцій під час виборчих процесів — таких, як публічна підтримка політичних організацій, що беруть участь у виборах, або окремих кандидатів, агітація тощо. Не допускається висування кандидатур священнослужителів на виборах будь-яких органів представницької влади всіх рівнів. Водночас духовенство і миряни нарівні з іншими громадянами беруть участь у народному волевиявленні шляхом голосування.

Задля запобігання змішуванню церковних і державних урядів та задля недопущення набуття церковною владою мирського характеру клірикам заборонено брати участь у роботі виконавчих та представницьких органів влади.

При цьому Церква не тільки не перешкоджає політичній участі мирян, а й закликає їх, виконуючи свій громадянський обов'язок, брати участь у процесах, пов'язаних з виборами влади всіх рівнів, і сприяти будь-яким морально виправданим діям держави. Миряни, що беруть участь у державній або політичній діяльності, роблять це самостійно, не ототожнюючи свою політичну роботу з позицією Церкви і не виступаючи від її імені. Церква не надає спеціального благословення на політичну діяльність мирян та партій.

Рішення про участь чи неучасть церкви у політичному житті приймається нею, виходячи з потреб кожної конкретної епохи, з урахуванням внутрішнього стану церковного організму і його становища в державі. Так, 1919 р. патріарх Тихон закликав духовенство відмовитися від участі у політичному житті країни. У 1988 р. Священний Синод РПЦ благословив представників церкви для участі у виборах до Верховної Ради СРСР та місцевих рад. Згодом Архієрейський Собор прийняв постанову, відповідно до якої питання про доцільність участі представників духівництва у виборчій кампанії повинне у кожному конкретному випадку вирішуватися священноначаллям Церкви. Однак деякі представники духівництва, не одержавши належного благословення, все-таки взяли участь у виборах. Священний Синод 20 березня 1990 р. заявив, що «РПЦ знімає із себе моральну й релігійну відповідальність за участь цих осіб у виборних органах влади» та констатував, що «така поведінка лягає на їхню совість». 8 жовтня 1993 р. через створення в Росії професійного парламенту на розширеному засіданні Священного Синоду було ухвалене рішення наказати священнослужителям утриматися від участі у виборах до Державної думи. Відповідним Синодальним визначенням було встановлено, що священнослужителі, які порушать це рішення, будуть позбавлені сану. Архієрейський Собор РПЦ 1994 р. поширив дію цього визначення «на участь священнослужителів РПЦ у виборах будь-яких органів представницької влади країн СНД і Балтії як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні». Собор також встановив низку правил щодо політичної участі духовенства. Так, в одному з визначень Собору йдеться: підтвердити неможливість для церковної Повноти підтримки будь-яких політичних партій, рухів, блоків, союзів і подібних організацій, а також окремих їхніх діячів, у першу чергу в ході передвиборчих кампаній... Уважати також украй небажаним членство священнослужителів у політичних

партіях, рухах, союзах, блоках і подібних організаціях, у першу чергу тих, що ведуть передвиборну боротьбу.

Архієрейський Собор 1997 р. розвинув принципи взаємин Церкви з політичними організаціями. У документах Собору, зокрема, наголошувалося: «Привітати діалог і контакти Церкви з політичними організаціями у випадку, якщо подібні контакти не мають характеру політичної підтримки. Вважати припустимим співробітництво з такими організаціями в цілях, корисних для Церкви й народу, за умови недопущення інтерпретації подібного співробітництва як політичної підтримки... Вважати неприпустимою участь архієреїв і священнослужителів у передвиборчій агітації, а також членство їх у політичних об'єднаннях, статути яких передбачають висування своїх кандидатів на виборні державні посади всіх рівнів»[34].

Проблема політичного устрою суспільства — одна з основних у соціальній доктрині римо-католицької церкви. Зокрема, це детально розкривається у «Компендіумі соціальної доктрини Церкви» — універсальному документі, що узагальнює основні ідеї, які виробила Церква у соціальній сфері протягом усієї історії свого існування. В документі активно використовуються дефініції «участь» та «політична участь». Щоправда, стосуються вони здебільшого не духовенства і церковних структур, а віруючих мирян. Згідно з Компендіумом, участь — низка різних видів діяльності, завдяки яким громадянин окремо чи спільно з іншими, безпосередньо чи через власних представників, робить внесок у культурне, економічне, соціальне і політичне життя громадянського суспільства, до якого належить. Участь у житті спільноти — одна з підвалин будь-якого демократичного ладу й одна з найбільших гарантій демократичної системи. Участь — характерна риса будь-якої демократії, а також загроза для диктаторських, тоталітарних режимів.

Церква завжди вивчала різні концепції влади з метою пошуку тієї моделі, яка б гарантувала недоторканність людської особи, її гідності та прав, не узурпувала вільну діяльність окремих осіб і груп, а спрямовувала їхню свободу на реалізацію спільного блага. Відповідно до соціальної концепції РКЦ, народ — носій верховної влади. Він у різний спосіб делегує її тим, кого вільно обирає своїми представниками, але зберігає за собою прерогативу утверджувати свій суверенітет, оцінюючи діяльність керівників і навіть змінюючи їх, якщо вони незадовільно виконують свої функції. Таке право існує в кожній державі і в кожному політичному устрої,

однак найбільш відповідною цим цінностям завдяки своїм процедурам контролю є демократична форма правління. Характеристика демократії викладена в Енцикліці *Centesimus annus:* «Церква цінує демократичний устрій настільки, наскільки він забезпечує громадянам право політичного вибору, гарантує їм можливість контролювати правителів і, в разі потреби, відстороняти їх мирним шляхом. Тому Церква несхвально ставиться до створення невеликих правлячих груп, що узурпують державну владу задля задоволення власних потреб чи з ідеологічною метою. Справжня демократія можлива лише у правовій державі і на основі правильного розуміння сутності людської особи. Для цього потрібні умови, за яких індивідуум міг би розвиватися, здобуваючи освіту і виховання у дусі істинних ідеалів, а суспільство ставало б «особистіснішим» завдяки створенню структур, де люди можуть співпрацювати і нести свою частину відповідальності»[35].

Політична участь мирян, відповідно до Компендіуму, може мати як конвенційні (вибори, референдуми, участь у діяльності політичних партій), так і неконвенційні форми. Визнаючи верховенство природного права над позитивним, Церква визнає легітимність опору владі, якщо та суттєво і систематично порушує фундаментальні принципи природного права. Крайньою формою опору гнобленню політичною владою є збройний опір. Він можливий за умов несумнівних, тяжких і тривалих порушень основних прав людини та неможливості вирішити проблему іншими засобами.

II Ватиканський собор, підтвердивши, що «політична спільнота і Церква — кожна в своїй сфері — незалежні одна від одної і автономні», значно обмежив можливості політичної участі Церкви. Відповідно до принципу автономії, політична спільнота поважає релігійну свободу та гарантує Церкві простір, необхідний для здійснення її місії. Зі свого боку, Церква не поширює сферу власної компетенції на структури політичної спільноти: Церква з повагою ставиться до законної автономії демократичного устрою і не віддає перевагу тим чи іншим інституційним або конституційним рішенням. Церква також не дає оцінку політичним програмам за винятком тих випадків, коли йдеться про їхні релігійні і моральні наслідки.

Автономія Церкви від політичної спільноти не означає її байдужості до неї. Зважаючи на те, що місія Церкви охоплює все людське буття і має «тісний зв'язок з усім людством і його історією», Церква прагне вільно висловлювати своє моральне судження про

суспільну дійсність, коли це необхідно для захисту фундаментальних прав людської особи чи спасіння душі.

Отже, католицька церква, визнаючи принцип автономії і незалежності від політичної спільноти, залишає за собою право впливати на політичні процеси з метою утвердження християнських норм моралі в політичному житті суспільства. Основною формою такої участі є апеляція до власної пастви з використанням різного роду послань на теми політичної проблематики.

Схожою до католицької є концепція політичної участі традиційних протестантських церков, які поєднують у своїй діяльності принципи аполітичності і демократичності. Ця подібність значною мірою пояснюється схожими умовами соціального служіння на європейському та американському континентах.

Отже, спостерігаємо, що соціальні концепції християнських церков побудовані на принципах відмови від безпосередньої участі в процесах формування владних інститутів та прийняття політичних рішень. В РПЦ цей підхід зумовлений недопущенням змішувати державні і церковні уряди, в РКЦ — автономністю й обопільною незалежністю політичної спільноти і Церкви. При цьому християнські церкви усіх конфесій зберігають за собою право висловлювати власні судження з приводу ідеальних форм політичного устрою і відповідності програм та дій тих чи інших політичних сил встановленим критеріям. Зважаючи на те, що голос Церкви має високий, а в багатьох випадках абсолютний авторитет для її пастви, Церква відіграє визначальний вплив на формування електоральних симпатій віруючих виборців. Отже, основною формою політичної участі релігійних організацій є морально-етичні настанови на політичні теми, адресовані віруючим. За технологічного використання цей інструмент дає суттєві результати. Цим намагаються активно скористатися практично всі політичні сили, незалежно від їхньої ідеологічної спрямованості.

Моментом активізації політичної участі релігійних організацій в Україні стали «помаранчеві» та «постпомаранчеві» події, коли була порушена політична рівновага, встановлена попереднім режимом, і більшість політичних акторів розпочали боротьбу за домінантні позиції на політичному полі України. Можна констатувати, що активізацію політичної участі християнських церков спричинили зовнішні обставини: злам (або його очікування) старої політичної системи, атмосфера групової ейфорії для одних і потенційної загрози — для інших.

Події кінця 2004 р. стимулювали релігійні організації до різних форм участі. Причому під час самої «революції» та на перших порах після приходу до влади «помаранчевих» релігійні організації, як і більшість політичних акторів, обрали неконвенційні форми політичної участі: адже самі події осені—зими 2004 року мали здебільшого неконвенційний характер. Неконвенційна (нетрадиційна) політична участь — це відносно незвична політична поведінка, яка кидає виклик встановленим інститутам і домінуючим нормам або відкидає їх.

У той період не лишилося фактично жодного релігійного об'єднання, яке б не оприлюднило свою громадянську позицію. Більшість релігійних лідерів поділяли думку римо-католицького єпископа С. Широкорадюка, який заявив, що у тій важкій ситуації Церква не може мовчати. Вони стверджували, що як інституція Церква відокремлена від держави, але не має і не може бути відокремлена від суспільства. Тому з огляду на свою духовну природу вона має право давати моральну оцінку подіям суспільного життя і закликати християн і всіх співгромадян не тільки в особистому, але й у суспільному житті дотримуватися Божих заповідей, відкидати зло і прагнути добра.

Голос Церкви було чути протягом усієї активної стадії виборчої кампанії. Від самого її початку речники різних церков виступали із заявами і зверненнями до віруючих, переконуючи їх у важливості виборів для життя суспільства [36].

Нарада представників християнських Церков України (до неї входять УПЦ-КП, УГКЦ, РКЦ, Церква християн віри євангельської та Українська християнська євангельська Церква) закликала співгромадян не ототожнювати агітаційні заяви і дії окремих релігійних діячів з позицією всіх християнських Церков України та звернулася до релігійних діячів, які участю в політичній агітації порушують Закон України, із закликом не принижувати своїми діями Церкву і не перетворювати священні для християн слова і символи на додаток до агітаційної кампанії[37].

Широкомасштабні акції протесту в столиці та інших містах України спонукали релігійні організації виступити із заявами і зверненнями про свою позицію, яка в основному зводилася до закликів, адресованих представникам влади і очільникам протиборчих політичних сил не допустити кровопролиття. Більшість релігійних лідерів говорили про фальсифікацію виборів та вітали людей, що вийшли на вулиці українських міст відстоювати власну свободу[38].

Деякі релігійні організації, зокрема Українська міжцерковна рада (УМР), що об'єднує протестантські громади України, Єпархіальна рада Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ визнали Президентом України В. Ющенка ще до оголошення офіційних результатів виборів[39].

6 грудня на майдані Незалежності вперше разом виступили священики 12 різних конфесій та віросповідань. Вони засудили фальсифікацію виборів і порушення прав та громадянських свобод. До учасників мітингу звернулися патріарх Філарет — предстоятель УПЦ-КП, священик УГКЦ протоієрей О. Петрів, єпископ РКЦ М. Трофим'як, єпископ Церкви ХВЄ М. Паночко, представник ХЄЦ М. Соломаха, муфтій ДУМ Криму Е. Аблаєв, єпископ Лютеранської Церкви В. Горпинчук, головний рабин Об'єднання громад прогресивного юдаїзму України О. Духовний, голова юдейської релігійної громади Києва А. Шингай, голова об'єднання ЄХБ Г. Комендант, настоятель Святоандріївського храму УПЦ в с. Хоружівка Сумської області..

Лише у зверненні митрополита Володимира (Сабодана) до співвітчизників у зв'язку із ситуацією, що склалася в країні, не відчувалося ейфорії. Предстоятель УПЦ висловив думку, що події, пов'язані з масовими акціями протесту, призвели до того, що Україна пережила «найнепростіші часи з моменту здобуття Богом дарованої їй незалежності». Виходом із ситуації предстоятель назвав лише діалог між протиборчими сторонами, дотримання законів і конституційних прав громадян, відмову від силового способу вирішення проблеми [40].

До подій в Україні не залишилися байдужими зарубіжні релігійні центри. Одним із перших відгукнувся папа Іван Павло II. Він закликав увесь християнський світ молитися за Україну.

Вселенський патріарх Варфоломій відреагував на ситуацію в Україні зверненням до українського народу, де наголошував, що Церква-мати ніколи не залишала своїх дітей і закликав до молитви за справедливість в Україні.

Патріарх Московський і всієї Русі Алексій II надіслав телеграму Президентові України Л. Кучмі, в якій висловив підтримку зусиль, спрямованих на відновлення миру і злагоди в політичному житті України.

Отже, події жовтня — грудня 2004 р. засвідчили надзвичайно високу суспільно-політичну активність релігійних організацій. Напередодні першого туру президентських виборів вони обмежилися

закликами до віруючих проявити громадянську відповідальність за долю країни і взяти активну участь у виборах. Практично всі релігійні об'єднання звернулися до виборців голосувати за покликом сумління і просити Бога вказати на правильний вибір. Ця діяльність мала всі ознаки конвенційної політичної участі.

Кардинально змінилася тональність заяв релігійних організацій після другого туру виборів. Їхня політична участь почала набирати неконвенційних форм. У численних зверненнях уже йшлося про грубе порушення встановлених законом і дарованих Богом прав і свобод людини, брутальне знехтування права особи на свободу вибору. Переважна більшість конфесій (і не лише християнського спрямування) об'єдналися у закликах захистити зневажену свободу. Релігійні організації різних напрямів вітали активні дії українського народу, який постав проти порушення своїх прав. Окремі релігійні лідери побачили у цьому символ відродження української нації. Священнослужителі більшості українських церков закликали народ, захищаючи власні права, не вдаватися до порушення закону і прав інших громадян. Майже в усіх церквах відбувалися спільні молитви за недопущення кровопролиття. Релігійні лідери у спільних та індивідуальних зверненнях закликали владу не застосовувати силу проти мирних демонстрантів, неодразово лунали заклики до представників силових структур не підіймати зброю проти власного народу. Предстоятелі українських церков закликали Президента Л. Кучму виступити реальним гарантом Конституції України і покарати винних у фальсифікації народного волевиявлення. За умов невиконання ним своїх прямих обов'язків, на їхнє переконання, гарантом конституційних прав громадян мав виступити сам народ. З уст релігійних провідників звучали заклики припинити практику розколу України як за географічними, так і політичними, мовними чи релігійними ознаками.

Більшість релігійних організацій України позитивно зустріла події «помаранчевої революції». Деякі з них навіть поспішили визнати законнообраним Президентом лідера опозиції (більшість, щоправда, постійно наголошувала на своїй неучасті в агітації за конкретного кандидата). Така позиція релігійних організацій, які в багатьох акціях, що відбувалися у ті дні, об'єднали свої зусилля, пояснюється їхнім прагненням домогтися реальної реалізації в Україні принципу свободи совісті, коли усі конфесії будуть рівні перед законом і жодна не матиме особливих стосунків з владою.

Постреволюційна неконвенційна участь «антипомаранчевих» релігійних організацій була зумовлена відсутністю зворотного зв'язку між ними та владою, ігноруванням владою їхніх інтересів. Такою організацією у першу чергу стала УПЦ. Відразу після президентських виборів 2004 р. вона на офіційному рівні не виявляла помітної політичної активності. Однак цим з надмірною активністю зайнялися навколоцерковні або псевдоцерковні організації: громадські об'єднання, союзи, братства тощо. Саме вони озвучували і відстоювали, часто у радикальній формі, політичні ідеї, близькі церковному проводові.

Опоненти новообраного Президента стали об'єднуватися під гаслами захисту проросійського зовнішньополітичного курсу, російської мови та православної віри. Основними організаторами перших «антипомаранчевих» виступів стали не політичні супротивники Президента Ющенка, а керівники громадських навколоцерковних організацій, часто за підтримки духовенства УПЦ. Найбільш активну «антипомаранчеву» діяльність розгорнули організації «Единое отечество» (Валерій Кауров), «Союз православных граждан» (К. Фролов), Союз православних братств України (В. Лукіяник) та ін. Вони провели низку акцій протесту в Одесі, Луганську[41], інших містах Сходу та Півдня України, коли лунали заклики до «всенародного православного повстання». Адже, за словами їхніх організаторів, «належність глави держави до «розкольницького угруповання» не залишала можливості православним християнам бути лояльними до такої беззаконної влади»[42]. Так звана «Луганська декларація», яка закликала до таких дій, за інформацією Інтернет-сайту «Новости», поширювалась у деяких православних храмах Донецької області[43]. Про факт прийняття цього документа підтвердив також Інтернет-сайт «Единого отечества»[44].

Легітимація цих акції (згідно з Соціальною концепцією РПЦ) мала відбутися через церковне благословення та участь духовенства у них. ЗМІ зазначених організацій постійно сповіщали про підтримку організованих ними акцій єпископатом та духовенством УПЦ. Щоправда, ці заяви регулярно спростовувалися останніми. Так, прес-служба Одеської єпархії УПЦ заперечила твердження В. Каурова про благословення митрополитом Агафангелом учасників акцій на підтримку В. Януковича [45]. Заперечив свою участь у підготовці «Луганської декларації» священик о. Валерій Лазор, якого було представлено ініціатором луганського зібрання[46].

Початково радикальні православні організації були орієнтовані на Партію регіонів та її лідера В. Януковича. Однак сам екс-кандидат у Президенти не виявляв радикальної рішучості і в перші поствиборчі місяці обмежився лише кількома заявами про підтримку російської мови і православної Церкви[47].

Незіставність поміркованих методів політичної діяльності Партії регіонів і радикалізованих православних громадських організацій призвела до пошуків останніми союзників у таборі настільки ж радикальних політичних сил. Отже, з'являються, на перший погляд, неприродні союзи, в які об'єдналися православні організації і політичні сили апріорі атеїстичного спрямування — Компартія України і Партія прогресивних соціалістів. Об'єднавчим стрижнем цих союзів стало прагнення зупинити євроатлантичний поступ України і спрямувати її політику у виключно проросійське русло. Антинатівські пікети КПУ неприродним способом поєднувалися з православними молебнями.

Під час парламентських виборів 2006 р. Союз православних громадян України підтримував Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція». За інформацією деяких ЗМІ, заручившись підтримкою митрополита Агафангела, ці організації провели низку акцій протесту в Одесі (одну з них назвали «Народним трибуналом над помаранчевим режимом») проти втручання влади у церковні справи і намагання утворити незалежну від Московського патріархату помісну церкву[48].

Інша православна організація — «Союз православних братств України» (СПБУ) — під час виборів 2006 р. підтримала Комуністичну партію України. Голова СПБУ В. Лукіяник повідомив, що Союз консультувався також з іншими політичними силами, однак тільки КПУ запропонувала йому місця у виборчих списках до Верховної Ради України й місцевих рад. Він також зазначив, що православні за жодних умов не будуть підтримувати блок партій Народний Союз «Наша Україна», БЮТ, СПУ, «Пора-ПРП», РУХ, а також близькі їм за ідеологією партії[49].

Спекуляції популярними серед значної частини населення гаслами про захист проросійського зовнішньополітичного курсу України, російської мови і православ'я різними політичними силами та їхнє намагання залучити до своїх лав православні громадські організації, використовуючи методи підкупу місцями у виборчих списках, призвели до того, що навколоцерковні об'єднання прихильників УПЦ під час парламентських виборів 2006 р. виникли

у ситуації особистого змагання, намагаючись заявити себе головним партнером Церкви. Це спричинило загострення відносин та серію взаємних звинувачень між лідерами цих організацій[50].

Зрештою, політичні надуживання навколоцерковних організацій змусили ієрархію УПЦ виступити з гострим осудом їхніх дій. Собор єпископів УПЦ на своєму засіданні 21 грудня 2007 р. прийняв спеціальну резолюцію, в якій було однозначно заявлено, що діяльність «Союзу православних громадян України» не тільки жодним чином не стосується Церкви, але й дискредитує її. Собор засудив «так зване «політичне православ'я», яке передбачає внесення в церковну огорожу політичних гасел, оскільки це не відповідає духу Христової проповіді». Єпископи заявили: «Ми вважаємо деструктивним втручання в церковне життя України політичних та навколоцерковних громадсько-політичних організацій, у тому числі закордонних, які підтримують антицерковну діяльність пана Валерія Каурова та його прибічників»[51].

У квітні 2008 р. Синод УПЦ закликав «усі мирянські організації, які діють з благословення ієрархів або Предстоятеля УПЦ, здійснювати свою місію у повній відповідності до Статуту про управління УПЦ, власних статутів та у послуху до церковного священноначалля, від якого вони отримали благословення на свою діяльність»[52].

Узгоджувати свою діяльність з церковним проводом громадським організаціям, що претендують на патронат церкви, радять Основи соціальної концепції РПЦ. Згідно з цим документом, існування православних політичних організацій, а також православних складових частин широких політичних об'єднань сприймається Церквою як позитивне явище, що допомагає мирянам спільно здійснювати політичну й державну діяльність на основі християнських духовно-моральних принципів. Згадані організації, будучи вільні у своїй діяльності, одночасно закликалися до координації своїх дій із керівництвом Церкви. РПЦ вважала можливою участь священнослужителів в окремих заходах, а також церковне співробітництво зі священнослужителями в справах, корисних для Церкви й суспільства, якщо така участь і співробітництво не мають характеру політичної підтримки. Представники Церкви публічно заявляли про ті дії цих організацій, що істотно розходились із загальноцерковною позицією. Констатація такої розбіжності мала спонукати православного мирянина, що брав участь у політичній діяльності, задуматися про доцільність його подальшого членства у відповідній політичній організації [53].

Ще однією проблемою, пов'язаною з політичною участю релігійних організацій, є представництво духовенства у діяльності органів місцевого самоврядування. Незважаючи на заборони, встановлені соціальними доктринами православної та католицької церков стосовно участі священнослужителів у будь-яких виборних органах влади, в Україні досить поширеною є практика депутатства священиків у місцевих радах.

Зважаючи на те, що робота в органах місцевого самоврядування має не стільки політичний, скільки громадський характер, українські християнські церкви не вбачали у такій діяльності духовенства особливої загрози для репутації церков. Ситуація докорінно змінилася після прийняття нового закону про вибори до місцевих рад, який передбачав застосування пропорційної моделі виборів. На відміну від мажоритарної системи, за якої кандидат (у нашому випадку священнослужитель) відповідав лише за власні дії, пропорційна система передбачала обов'язкову присутність кандидата у списку партії чи блоку, а це вже було незаперечним свідченням прямої політичної агітації.

Однак, незважаючи на зміну ситуації, релігійним центрам не вдалося виключити можливість участі духовенства у виборах до місцевих рад. Найбільш резонансними подіями політичного життя в постпомаранчевий період, пов'язаними з політичною участю православного духовенства, стали факти появи у виборчих списках імен закарпатського священика Дмитра (Сидора), Одеського митрополита Агафангела (Саввіна) та намісника Києво-Печерської лаври архієпископа Павла (Лебедя).

Священик УПЦ Дмитро Сидор, який вважається духовним лідером руху православних русинів, будучи депутатом Закарпатської обласної ради з 2002 р., у 2006 р. балотувався на посаду мера Ужгорода, заручившись при цьому підтримкою Прогресивної соціалістичної партії.

У 2006 р. список Партії регіонів на виборах в Одеську обласну раду очолив митрополит Одеський і Ізмаїльський, постійний член Священного Синоду УПЦ (МП) Агафангел (Саввін). Під час зустрічі лідера Партії регіонів В. Януковича з одеситами на Куликовому полі 21 березня 2006 р. митрополит пояснив свій вибір тим, що, очолюючи уряд України, В. Янукович не тільки вживав заходів для розвитку державної економіки, але й «відроджував духовність нашого суспільства»[54].

У 2008 р. під час виборів до Київської міської ради до першої п'ятірки списку Партії регіонів було включено настоятеля Києво-Печерської лаври архієпископа Вишгородського УПЦ Павла (Лебедя), про що сповістив офіційний сайт УПЦ 13 квітня 2008 р.[55]. Щоправда, той самий інтернет-ресурс 8 квітня повідомляв про те, що архієпископ Павло виступить третім номером списку Комуністичної партії України [56]. Поведінка єпископа-перебіжчика обурила лідера комуністів, який заявив, що Бог йому суддя.

Політична діяльність кліру УПЦ викликала гостру критику представників інших релігійних організацій, особливо УПЦ-КП. Синод УПЦ-КП, що відбувся 1 березня 2006 р., прийняв Звернення до архієреїв УПЦ із закликом не допускати втягування Церкви у політичну агітацію і не порушувати громадянські закони та церковні канони[57].

Водночас представники УПЦ-КП самі відзначалися не менш активною участю у політичних акціях. Зокрема, патріарх Філарет взяв участь у відкритті VI З'їзду Української народної партії, який проходив 26 лютого 2005 р. у Національному палаці «Україна». Він не тільки благословив учасників з'їзду, а й зробив політичну заяву, в якій зазначив, що для подальшого розвитку України необхідно, щоб всі національно-демократичні і патріотичні сили, які на виборах підтримували Президента України В.Ющенка, зберігали консолідованість та тісно співпрацювали між собою[58].

Лише у Хмельницькій області депутатами різних рівнів у 2006 р. стали 14 представників УПЦ-КП. Так, депутатом Хмельницької обласної ради було обрано правлячого архієрея Хмельницької єпархії УПЦ-КП, архієпископа Хмельницького і Кам'янець-Подільського Антонія (в миру Махота Владислав Васильович), який очолював список Українського народного блоку Костенка і Плюща. Окрім УНБ Костенка і Плюща, священики УПЦ-КП представляли також Блок Юлії Тимошенко і Народний союз «Наша Україна» [59]. У списках УРП «Собор» та виборчого блоку «Влада народу» на виборах до Рівненської міської та обласної рад в 2006 р. було 9 священиків УПЦ-КП [60].

Таким чином, «помаранчеві» та «постпомаранчеві» події засвідчили не лише факти політичної участі релігійних організацій, а й довели, що в переломні моменти історії ця участь може мати крайні, неконвенційні форми. Очевидно, що за умов, коли сам факт можливості політичної участі церков ставиться під сумнів не лише суспільством, але й самими церквами, неконвенційна політична

участь для них є абсолютно протиприродним явищем. Надмірна активність релігійних організацій у сфері політики викликала прагнення як у церковному, так і політичному середовищі країни обмежити можливості політичної участі церков.

У зв'язку із цим окремі релігійні організації публічно заявили про свій намір не долучатися до політичних процесів у майбутньому. Ідею відсторонення Церкви від політики також підтримало державне керівництво. 10 січня 2005 р. колегія Державного комітету у справах релігій разом із Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) виступили зі спільною заявою, якою ініціювали впровадження відповідальності за участь і залучення релігійних інституцій і діячів до політичної агітації. Автори заяви звернулися до депутатів Верховної Ради з пропозицією впровадити юридичну відповідальність за участь релігійних організацій у політичній діяльності. Заяву підписали провідники УПЦ-КП, УПЦ, УАПЦ, керівники протестантських, юдейських, мусульманських релігійних інституцій [61].

Спільну заяву Держкомрелігій та ВРЦіРО не підписали представники УГКЦ, РКЦ в Україні, Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської (п'ятидесятників) та Української лютеранської церкви. Предстоятель УГКЦ Любомир Гузар пояснив позицію Церкви з цього питання у листі до голови Держкомітету у справах релігій та членів ВРЦіРО, де зазначив, що спільна заява, в якій йдеться про заборону духовенству проводити агітацію, є лише повторенням загальновідомих речей і він, як глава УГКЦ, не вважає логічним підписання такої заяви спільно церковними та державними органами, бо документ має чисто політичний характер. Митрополит констатував, що проблему участі церков та релігійних організацій у політичних процесах належно висвітлюють Конституція, чинний Закон про свободу совісті та релігійні організації, а також декларації окремих церков і релігійних організацій, оприлюднені протягом президентської виборчої кампанії. Глава УГКЦ вважав недоречним прийняття нових законів, що регулювали б цю сферу. «Владні і політичні структури повинні мати достатнє розуміння відносин церкви і держави. Нормативним тут має бути не закон, а сумління», — висловив своє переконання владика Любомир (Гузар) [62].

Напередодні виборів до Верховної Ради України 2006 р. вже Президент В. Ющенко акцентував увагу на необхідності виключити можливість використання релігійних організацій у виборчому

процесі. Під час зустрічі з членами ВРЦіРО, що відбулася 3 березня 2006 року, він заявив, що участь релігійних організацій у виборчій агітації суперечить не лише нормам українського законодавства, а й внутрішнім церковним засадам[63].

Ця заява Президента пройшла своєрідну попередню апробацію провідними релігійними конфесіями країни. Синод єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ 16 січня 2006 р. прийняв рішення про заборону священикам УГКЦ балотуватися до органів влади і місцевого самоврядування, мотивуючи його вимогами канонічного права (канон 383 Кодексу канонів для Східних католицьких церков) та складною суспільно-політичною ситуацією в країні. Під час засідання Синоду Любомир Гузар назвав участь духовенства УГКЦ у виборах до обласних рад 2002 року «негативним досвідом»[64]. Синод УПЦ-КП 1 березня 2006 р. прийняв ухвалу, якою окреслив позицію невтручання УПЦ-КП у виборчу кампанію. Синод вирішив вважати неприпустимим використання Церкви під час виборчої кампанії до Верховної Ради України й розпалювання релігійної ворожнечі та ще раз нагадати єпископату, духовенству і мирянам УПЦ-КП про необхідність дотримуватися законів України, якими заборонено проводити в храмах політичну агітацію або іншим чином використовувати Церкву в агітаційній кампанії. Синод також прийняв Звернення до архієреїв УПЦ із закликом «не допускати втягування Церкви у політичну агітацію і не порушувати ні громадянські закони, ні церковні канони і постанови»[65].

2 березня 2006 р., напередодні зустрічі Президента із членами ВРЦіРО, предстоятель УПЦ митрополит Володимир (Сабодан) заявив, що рішенням Архієрейського Собору до Верховної Ради України можуть балотуватися лише миряни, а священнослужителям дозволено брати участь у виборах до місцевих рад. «Православна церква утримується від рекомендацій, у списках яких партій варто брати участь священикам у виборах до місцевих рад... Ми будемо молитися, щоб до управління країною прийшли сили, що поєднують народ, а не роз'єднують його, щоб ми швидше завершили окреслену політреформою реконструкцію й відновлення владних структур і почали займатися будівництвом», — сказав митрополит Володимир [66].

Через два роки, 18 квітня 2008 р. Синод УПЦ, очевидно під впливом подій, пов'язаних із висуванням намісника Києво-Печерської Лаври у депутати Київської міської ради, прийняв ухвалу:

«1. Відмовитися від участі єпископату та кліриків УПЦ у виборах до місцевих органів самоврядування всіх рівнів з міркувань пастирського характеру; 2. Налагодити системне співробітництво з впливовими політичними партіями та блоками для захисту церковних інтересів у місцевих органах влади» [67].

У ряді регіонів після оприлюднення позиції Президента України щодо участі релігійних організацій у виборчому процесі відбулося підписання декларацій між місцевими органами виконавчої влади і представниками церков, що гарантували неучасть останніх у виборах [68]. Проте ці документи не тільки не мали жодної юридичної сили, але й почасти вимагали від влади виконувати обов'язки, покладені на неї безпосередньо законодавством України. Зокрема, представник Президента України у Херсонській області обіцяв не застосовувати адміністративного тиску на волю виборців-віруючих. З іншого боку, церковні ієрархи не мали обмежені можливості впливу на рядове духовенству у випадку, якби воно виявило бажання взяти участь у виборах. Зокрема, під час зустрічі в Тернопільській обласній держадміністрації предстоятель УАПЦ Мефодій (Кудряков) зазначив, що він особисто негативно налаштований щодо участі священиків у виборах, але прямої заборони видати не може. Попри церковну заборону, священик УПЦ Дмитро Сидор балотувався в депутати Верховної Ради України від блоку Наталії Вітренко. Вже після парламентських та місцевих виборів 2006 р. владика Ігор (Возняк), архієпископ Львівський УГКЦ повідомляв, що священики архієпархії таки виявили послух і не балотувалися до рад усіх рівнів.

Отже, розглянувши проблему політичної участі релігійних організацій, доходимо наступних висновків:

– по-перше, релігійні організації, попри заяви про власну аполітичність, залишаються не лише суб'єктами, але й об'єктами політичних процесів. Така їхня поведінка зумовлена, з одного боку, чітко означеними і неоднорідними політичними інтересами різних церков, з іншого — намаганням майже усіх політичних сил використовувати «релігійний фактор» в електоральних змаганнях;

– по-друге, політична участь релігійних організацій спричинила зростання конфліктогенності релігійного середовища в Україні. Релігійні організації явно чи приховано підтримували різні політичні сили, тим самим перетворюючись на політичних опонентів. Крім того, події цих років засвідчили, що політична ідентичність громадян не завжди корелювалася з їхніми релігійними

уподобаннями. Часто не лише миряни, але й ієрархи однієї церкви мали протилежні політичні уподобання. Це призводило до внутрішньоцерковних суперечностей на політичному ґрунті;

– по-третє, активізація політичної участі релігійних організацій після 2004 р. викликала намагання окремих політичних акторів обмежити вплив церкви на політичне життя держави, активна громадянсько-політична позиція окремих представників церков і релігійних організацій в цілому жорстко критикувалася. Було здійснено спроби конкретизувати норми Закону щодо обмеження можливостей політичної діяльності релігійних організацій та встановити юридичну відповідальність за його порушення;

– по-четверте, у зв'язку із зазначеним політична участь релігійних організацій набула здебільше прихованого характеру. Агітація велася через громадські організації, священики і єпископи балотувалися до рад місцевого рівня, ієрархи церков активно не опротестовували спроби різних політичних сил використовувати авторитет церкви у власних цілях;

– по-п'яте, на наш погляд, участь релігійних організацій у суспільно-політичних процесах не може бути обмежена адміністративними засобами. Ці проблеми є внутрішньою справою самих церков і їхнє вирішення може диктуватися лише сумлінням ієрархів, духовенства та віруючих.

РОЗДІЛ III. Етнонаціональний вимір інструменталізації релігії в суспільно-політичному просторі сучасної України

Релігійний чинник — ідеться, насамперед, про домінуюче українське православне і греко-католицьке середовище — у суспільно-політичному дискурсі сучасної України залишається позначеним високим ступенем політизації. Проте, здається, що апогей його інструменталізації у царині державно-церковній і суспільно-політичній уже перейдено. І сталося це не завдяки зваженій політиці держави щодо релігії і церкви в Україні, а всупереч волюнтаристським рішенням і діям її окремих представників на найвищих рівнях, що «гасилися» не лише наростаючою дисфункціональністю інститутів влади, але й об'єктивною неможливістю інструменталізувати релігію з тією чи іншою позарелігійною метою без застосування при тому силових, авторитарних методів і згортання паростків демократії.

Водночас і довший час політично мобілізоване релігійне середовище, що за допомогою владних інститутів прагнуло монополізувати за собою право зватися «національними» і стати стрижнем процесу націє- і державотворення, з похідними від цього політичними преференціями, у своєму націонал-патріотичному дискурсі дійшло до точки самовичерпності, коли подальша його експлуатація буде заводити у глухий кут ізоляції від респектабельного християнського середовища, представленого церквами з врегульованим статусом (у випадку православних — від вселенського православ'я; у греко-католиків невихід поза рамки націонал-патріотичного дискурсу продукуватиме додаткову лінію напруги з римо-католицизмом).

Інструменталізація релігійного чинника в суспільно-політичному просторі України найнаочніше виявляється у разі його взаємодії з етнонаціональним. Феномен українських «національних церков» у концентрованому вигляді зводить домінуючу в суспільно-політичному дискурсі тенденцію до редукції національного до етнонаціонального, з усіма похідними від цього деформаціями релігійного, етнізацією останнього та використанням у позарелігійних цілях. Означення «національне» береться авторами у лапки саме через те, що в українському «національноцерковному» дискурсі різні типи націоналізмів (культурницький меншою мірою, громадянський і політичний — більшою) явно поступаються місцем етнонаціоналізмові, якщо вони не цілком відсутні в окремих випадках (передусім, громадянський націоналізм).

На характер етнонаціональної мобілізації релігійного чинника впливають особливості тлумачення поняття «націоналізм» в сучасній Україні, що на них звертає увагу М. Попович: обстоювання наявності «здорового» націоналізму на противагу «нездоровому», або ж проголошення кожного виду націоналізму «здоровим», «удаючи, що агресивні прояви — то вже зовсім і не націоналізм», коли «види «неприємного» націоналізму просто виносять за дужки і вважають збоченнями або девіаціями». При тому М. Попович наголошує на принциповій несумісності такого роду «містечкових» інтерпретацій націоналізму із західноєвропейською і американською традицією, де «поняття націоналізму ніколи не мало позитивного забарвлення. У європейській політичній літературі націоналізм завжди мав конотації осуду, і тому нині для американця чи європейця постає питання аж ніяк не про перегляд самого змісту терміна, а головно про деякі зміни ставлення до певного роду націоналістичних рухів, які не приймалися апріорі до 60-х рр.

XIX ст., а нині із західної точки зору можуть інколи стати прийнятними»[69].

Основні «національні» церковні актори суспільно-політичного простору України сформувалися на зламі 80–90-х рр. XX ст.: легалізована УКГЦ, постала втретє впродовж XX ст. УАПЦ, самопроголошена у 1992 р. УПЦ-КП. Саме ця група церков, що позиціонують себе як традиційні, історичні, національні, як такі, що найвагоміше вплинули на розвиток української історії і культури, стала епіцентром формування тих нових ідентичностей, в яких релігійне виявилося тісно пов'язаним з етнонаціональним, націє- і державотворенням, політикою в цілому. Саме у цій групі церков рівень інструменталізації релігії як внутріцерковними, так і окремими суспільно-політичними силами стало найвищим.

Націонал-патріотичний сегмент українського суспільства разом з партіями правого політичного спектра однозначно підтримали «національні церкви» — УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ, використовуючи релігійний чинник для етнічнозабарвленої сакралізації власних ідеологічних засад і підміни великою мірою мови політики метафоричною мовою релігії.

Середовище, що репрезентує «національні церкви», стало складовою частиною загальноукраїнського націонал-патріотичного дискурсу, що продукує і підтримує у суспільстві поділ на «(національно-)свідомих українців» і решту громадян. Останні стереотипізуються як «малороси», «хохли», «манкурти», «безбатченки», «русифікатори», «денаціоналізатори» тощо. За такого підходу найчисленніша православна спільнота УПЦ (в юрисдикції Московського патріархату) постає відповідно «московською/російською», «антинаціональною», «антидержавною» і т. п., залежно від контексту, структурою; позаяк, антиукраїнською. Жорсткість націонал-патріотичного дискурсу у розмежуванні «своїх» і «чужих» призводить до того, що в образі внутрішнього опонента («ворога», «п'ятої колони») постають ті релігійні організації, для яких етнонаціональний чинник як такий є або недоречним, або ж національне трактується у широкому культурницькому контексті, або ж для яких мова спілкування чи інші етнічні маркери наділені трансцендентно-екзистенційним виміром, тобто не мають принципового значення.

Під подібного роду стереотипізацію потрапляють чимало протестантських організацій і нових релігійних рухів в Україні (НРР); у принципі — усі ті релігійні спільноти, що не увійшли до

жорстко окресленого кола «національних церков». Навіть в академічному соціогуманітарному дискурсі у ставленні до нових релігійних рухів подеколи трапляється етніцизм. Доводять, що НРР «не є сприятливим чинником для нашого національного відродження. ...постають одним із засобів процесу подальшого оросіянення українців», їхнього «духовного поневолення», і тому пропонується у новій редакції Закону про свободу совісті та релігійні організації зобов'язати НРР використовувати у богослужіннях «державну мову» (підкреслено типовий для есенціалізму тезаурус. — Авт.)[70]. Таким чином здійснюється перехід до політичних інвектив на адресу НРР як таких, що не вписуються в етноцентричну парадигму «національного відродження»: «Нетрадиційно-релігійний універсалізм стає продовжувачем справи русифікації українського суспільства. [...] Діяльність неохристиян, як й інших нетрадиційних НРР, в Україні обумовлена не стільки тими обставинами, що вони, як з'ясовується, зневажливо ставляться до української мови, а скільки тим, що вони, здебільшого, є виразниками процесу духовного поневолення нації, культурної експансії проти неї. [...] В ідеалі, кожна нова релігія, яка з тієї чи іншої причини з'являється в Україні, мусить бути прилученою до національної ідеї. У противному разі вона виконуватиме в суспільстві ворожі функції — буде виразником, з одного боку, чужих національних і релігійних ідей, культур, духовності, традицій тощо, а з іншого — універсалістських, глобальних, неокосмополітичних ідеалів. Нова релігія не просто випадатиме із загальнонаціонального контексту державотворення і національного становлення, але, не будучи скріплена національною ідеєю, проголошуватиме іншу ідею — інонаціональну чи антинаціональну — і тим виконувати в українському суспільстві функцію антидержавну, що призведе врешті-решт не до консолідації суспільних мас, а до протистояння, і не лише релігійного, а й політичного»[71].

Та частина українського академічного дискурсу, що виходить — усвідомлено чи ні — із засад методологічного примордіалізму, виявляється типологічно спорідненою з ідеологією націонал-патріотичного сегмента політичної мапи України. Тут, слідом за політиками, також виокремлюються українські «національні церкви» («носії національної ідеї — УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ»), виключно яким і відводяться націє- і державотворча функції в країні («національна Церква є могутньою духовною силою у формуванні живих клітин нації для боротьби за свободу і державну незалежність»)[72].

Подібним чином і богослови з «національних церков» не виходять за рамки спонтанного інтуїтивного примордіалізму, наслідуючи архаїчні культурні патерни традиційних доіндустріальних суспільств, що до сьогодні залишаються притаманними значній частині їхніх віруючих: «Віруюча людина переживає свою належність до нації не як історичну, відносну категорію, а як провіденційний задум Божий. Патріотизм стає морально-етичною категорією, реалізацією заповіді Божої «Шануй батька і матір твоїх...» — і все, що вони тобі передали — мову, культуру, звичаї, історію. [...] Нехтування ж національно-культурною належністю, постава національного індеферентизму переростає у спірітуалістичний космополітизм; а матеріалістичне сприйняття людиною своєї національної належності породжує різні форми націоналізму (національне ідолопоклонство) і шовінізму. Обидва перекручення є передумовою національно-державного занепаду»[73].

У наведеному «богословствуванні» поняття нації, — яке є історичною і відносною категорією, — не лише ототожнюється із трансценденцією і тим сакралізується, але й з патріотизмом, який зменшується до кровноспоріднених зв'язків і примордіалістських категорій (мови, культури, звичаїв, історії) і тим зливається з націоналізмом, — стає імперативом віри в Бога. Руйнівну силу освяченого релігією етнонаціоналізму кінець XX ст. засвідчив Балканською катастрофою з її релігійними війнами, етнічними чистками, злочинами проти людства; ця екстрема унаочнює не лише потенційну вибухонебезпечність поєднання релігії з етнонаціоналізмом, але й демонструє його трагічні наслідки. Запропонована «національносвідомими» богословами антитеза «національний індиферентизм» — «націоналізм», з посиланням на загрозу «національно-державного занепаду» у разі деетнізації націоналізму, є квінтесенцією примордіалізму, коли інтерпретація національного в громадянських категоріях (політична нація), як це узвичаєно в країнах західної демократії, навіть не розглядається.

Співвідношення між релігійним і національним у такого роду твердженнях явно не на користь релігійного. На інтелектуальному рівні уникнути пастки примордіалізму можливо лише через побудову логічно несуперечливої ієрархії понять, підпорядкувавши партикулярне (національне) універсальному (християнство). Але для цього треба перейти не лише від примордіалістського детермінізму до контекстуалізованої герменевтики (де-)конструктивізму, але й до підпордкування універсального окремому.

Домінування етнонаціонального над релігійним закономірно веде до деформацій останнього, як це спостерігаємо, зокрема, у випадку греко-католицької інтерпретації суто богословського поняття святості. Чесноти беатифікованих під час візиту папи Івана Павла II до України у 2001 р. кільканадцятьох представників УГКЦ як новомучеників за віру спочатку пов'язуються греко-католицькими богословами з їхньою «національно-патріотичною свідомістю», щоби потім наголосити на пріоритетності для церкви патріотичного виховання віруючих: «...патріотичне виховання — це головне завдання Церкви. Річ ясна, земна Церква покликана не до цього, і її завданням є проповідування Євангелія та спрямування нас грішних до Небесної Батьківщини. Тим більше, що її місія є наднаціональною, вселенською, направленою до всіх народів. [...] Утвердження національної свідомості, котрого так бракує навіть і незалежній державі, неможливе без опертя на християнські цінності»[74].

Редукція релігійного до національного, нездатність на понятійному рівні розрізняти національне від патріотичного, запровадження у вжиток архаїчної міфологеми «християнського патріотизму», безпорадні спроби поєднати непоєднуване породжують не лише алогічність текстів, яку самі автори до того ж не усвідомлюють. Підміною понять фальсифікується сутність місії християнських церков у світі: добре виховані церквою християни завжди будуть і добрими громадянами своєї країни, тоді як обернене твердження «добрі громадяни — добрі християни» не має прямої відповідності. Строго кажучи, основним завданням церкви завжди вважалося виховання саме добрих християн. Зміщення акцентів з релігійного на націонал-патріотичне свідчить про серйозну деформацію релігійної складової у середовищах, де це трапляється.

Характерною у наведеному вище твердженні є також і спроба ототожнення понять «патріотизм» і «націоналізм», що веде до зникнення предмета дискусії як такого. Засадничо такий підхід спирається на припущення, що і націоналізм, і патріотизм — це явища однозначно позитивні, позаконтекстуальні.

У пастку редукціонізму будь-якого типу націоналізму потрапляють укладачі літератури з релігійного навчання дітей греко-католиків, де сучасні тексти залишаються суголосними з текстами доби поширення в Галичині ідеології інтегрального націоналізму у 30-х рр. XX ст.:

(Сучасний текст) «Молитва української дитини: «Всевишній Боже! Дякую Тобі, що Ти створив мене українцем, сином українського народу, дитиною великої і багатої землі, братом українських Героїв [Герої у галицькому контексті — це виключно бійці воєнізованих загонів ОУН-УПА. — **Авт**]. Дякую Тобі, Боже, що Ти дав нашому народові найкращу в світі мову і пісню. Всевишній Боже, поможи нашому народу діждатися кращої долі на власній великій і багатій землі, а мене охорони, щоб я ніяким поганим вчинком не згрішив, ані честі свого народу не сплямив. Амінь»[75].

(Текст 30-х рр. XX ст.) «Катехизм української дитини: «Хто ти, хлопчику маленький? — Українець молоденький. — А який твій знак державний? — Князів київських тризуб славний. — Де живеш? — Поміж своїми. — В якім краї? — В Україні. — Що для тебе Україна? — Це Вітчизна, земля рідна. — Звідки взята? — Богом дана. — Як здобута? — Кров'ю й потом. — Любиш свою Батьківщину? — Щиро люблю, не покину. — В що, дитино, віриш сильно? — В Бога, в Церкву, в Україну! — Хто ти є для України? — Вдячна й любляча дитина. — Що їй винен вірний сину? — Все життя аж до загину![76]».

Найменше наведені вище тексти є такими, що навчають дітей засад християнського віровчення. Натомість вони являють собою квінтесенцію примордіалістського трактування поняття нації: тут і «народ» Folk («етнос»), і некритичне ставлення до категорії «свої» (однозначно позитивне), і культ землі, вітчизни, Батьківщини («своя, Богом дана земля», «улюблена Вітчизна, Батьківщина/»Vaterland», «Heimat»), і культ мови («найкраща у світі мова і пісня»), знеособлення окремої людини через її підпорядкування колективу. Врешті, спостерігаємо й типово примордіалістське розв'язання очевидної суперечності між концептом *nation-state* і правами особи і громадянина: пріоритетність віддається суверенності держави/Вітчизни над суверенністю особи.

Суспільно-політичні орієнтації населення Західного регіону в суспільній думці стереотипізуються переважно як західноєвропейські, демократичні. Саме так себе позиціонують чимало жителів регіону, протиставляючи власну «європейськість» «совєтськості»/«совковості» населення Сходу і Півдня. Втім, релігійна складова західноукраїнської ідентичності, як вона репрезентована у традиційному, домінуючому за суспільно-політичним впливом у Західному регіоні греко-католицизму, не дає підстав для такого роду однозначних характеристик. Наведені фрагменти

призначених для внутріцерковного вжитку текстів засадничо виходять не з цінностей західноєвропейської ліберально-демократичної культури, а традиційного, аграрного суспільства з архаїзованою традиціоналістською свідомістю, мобілізованою етнічністю з її жорстким поділом на «ми» і «вони» та інструменталізованою релігією, яка між іншим славить і сакралізує ті аспекти Другої світової війни, що у тому ж таки західноєвропейському політичному дискурсі кваліфікуються як колабораціонізм.

Спроби інтелектуалів з греко-католицького середовища поширювати друком комплекс ідей західної демократії, пов'язаних з питаннями свободи совісті і прав людини, зводяться нанівець примордіалістськими засадами, на які спираються їхні власні тексти. Такі «ножиці», або, радше, інтелектуальна шизофренія, пояснюється ними специфікою українського контексту і некоректністю механічного перенесення західних розв'язань на український ґрунт. Аргументи були б цілком слушними, якби інтелектуальні конструкти з греко-католицького середовища спиралися не на маргінальний примордіалізм, а застосовували до аналізу українських реалій інструментарій конструктивізму — головної течії західної політології та етнології, як і сучасної західної культури в цілому. А вже по тому робили би висновки, що із західного наукового інструментарію спрацьовує в українському контексті, а що — ні, і чому — ні.

Іншим прикладом редукування релігійного національним є «богословствування» з приводу того, що «в Українську дійсність Боже Слово воплотилося через конкретну помісну Київську Церкву. Богослов'я цієї Церкви здійснило синтез Божого Об'явлення з культурою українців»[77]. Симптоматичною у цьому вислові є не лише недоречна з огляду на норми правопису велика літера у прикметнику «українська», що має емоційно-ідеологічне навантаження, але, насамперед, використання міфологеми «Київська Церква». Церковної структури з такою назвою в історії України не існувало. Цей концепт набагато пізніший за походженням. Постав він у греко-католицькому середовищі першої половини XX ст. мірою усвідомлення комплексної кризи ідентичності ГКЦ і був підхоплений в сучасному українському контексті «національними церквами» для монополізації саме за собою права бути наступниками давньоруської Київської митрополії, відсікаючи від цієї спадщини як Руську православну церкву, так і Українську православну церкву в її юрисдикції як церкву «ненаціональну». Твердження такого

роду переводять «національне богослов'я» у площину нативістського дискурсу з його метафоричним тезаурусом, міфологією, підміною реального умоглядним, а національного — етнічним.

Етнонаціональній редукції християнства опонують традиційні українські протестанти, для яких, як зазначалося, питання етнічності є недоречним: «Іноді навіть у євангельському середовищі можна почути, що ми маємо «національне» богослов'я... Це подається як протилежність уявному «західному» богослов'ю... Такий підхід недалекий від того, щоб з'явилися «українські християни», які в наших історичних умовах швидко можуть стати схожими на так званих «німецьких християн», які в довоєнні роки підтримали диктатуру в Німеччині і зганьблену нею Церкву»[78].

У публікаціях із середовища УПЦ-КП, — якщо абстрагуватися від численних навколоцерковних політиків, ідеологів, прибічників цієї релігійної організації, — відкритого етніцизму кількісно менше, ніж у греко-католиків. У самоідентифікаціях УПЦ-КП переважає не стільки етнонаціональна, скільки політична складова. Проте, коли йдеться про національне, то й тут воно етнізується задля розмежування «своїх» від «чужих». Глава УПЦ-КП, коли говорить про Руську православну церкву, замість використання в її офіційній назві означення «руська», незмінно вживає «російська», знаючи як колишній ієрарх цієї структури усю некоректність лінгвістичних маніпуляцій такого роду. В російській мові означення «російська» використовується для визначення громадянства жителів Російської Федерації («росіяни»); натомість термін «русскіє» містить етнонаціональні та культурні конотації. У назві ж РПЦ означення «руська» має розширене історико-культурне значення, пов'язуючи воєдино східнослов'янський простір від Києворуської доби і до сьогодні.

В українській мові російські «русскіє» називаються «росіянами». Однак так не можна сказати у випадку «Руської» православної церкви, яка українською мовою звучить аналогічно до російської — Руська, оскільки йдеться не про етнонаціональний вимір чи громадянство, а історико-культурний, цивілізаційний (за критеріями авторів школи «Анналів», П. Шоню та ін.). Втім, у стилістичних тропах українського націонал-патріотичного тезаурусу у назві РПЦ незмінно вживається означення «російська» з метою акцентування етнонаціонального і нівелювання — в рамках поширеного у цьому середовищі колоніального/національно-визвольного дискурсу — асоціацій, пов'язаних зі спільною східнослов'янською історією і культурою, начебто останніх не існувало.

Отож, офіційний орган УПЦ-КП газета «Голос Православ'я», коментуючи візит патріарха Московського до України влітку 2009 р., переводить розмову щодо особи церковного ієрарха найвищого рівня у світовому православ'ї у площину етнічності: мордвин, який «говорить, що він росіянин і що це його земля, ... уявіть, якщо румун скаже, що Італія — це їхня земля, а Рим — «мать городов «румунських»». Тут же додається, що візит патріарха Кирила неправомірно порівнювати з візитом до України папи Римського, «в якому була частка української крові»[79].

У теорії і практиці сучасної УАПЦ націоналізм має явний регіональний вимір, трансформуючися від просвітницького і культурного націоналізму на Сході та в Центрі до етнонаціоналізму на Заході України. Саме ця типологічна відмінність стала свого часу однією з об'єктивних причин кризи у відносинах між «західною» і «східною» частинами УАПЦ, перманентних розколів, конфліктів і протистоянь всередині цієї церкви і, зрештою, її суспільної маргіналізації. Один з найпомітніших інтелектуальних представників східного крила УАПЦ архієпископ УАПЦ Ігор Ісіченко, співчутливо характеризуючи сучасне українське проповідництво в національних церквах, не може не зважати на притаманні йому архаїчність, патріархальність, оберненість у минуле — далеке і близьке, — високу міру залежності від минулого і детермінованість ним: «...українська проповідь кінця XX ст. тішить нас наївністю повчань, міфологізацією історії, невиправданим оптимізмом, простодушною демагогічністю мови. [...] анахронічне повернення до романтичних моделей XIX ст., захоплене входження в досі закриті для Церкви сфери суспільного життя. Під гаслом «духовного відродження» твориться ілюзія повернення в минуле — адже для вихованих на ідеї двополюсного світу проповідників падіння комунізму означало перехід до його альтернативи, тобто, у їхньому баченні, світу, що керуватиметься євангельським вченням, де, можливо, і Церква матиме державні привілеї, а релігійні заповіді будуть покладені в основу суспільної моралі»[80].

Вихід із цієї наївно-романтичної парадигми І. Ісіченко ставить у залежність від зростання міри присутності українських національно орієнтованих церков у глобалізованому світі. Однак першим кроком на цьому довгому і небезболісному шляху деконструкції ілюзій неуникненно постане як переосмислення у середовищі «національних церков» змістовного наповнення категорії «національне» згідно із західноєвропейською парадигмою, так

і перенесення акцентів у словосполученні «національна церква» з «національної» на «церква». Якщо націонал-патріотичний дискурс може таки облаштувати собі певну нішу у спектрі політичних партій і рухів України, дедалі маргіналізуючись, то для «національних церков» проблема деетнізації є питанням відновлення їхньої базової релігійної ідентичності власне як християнських церков, питанням їхнього майбутнього.

На небезпеки, пов'язані з подальшою етнізацією релігії в Україні, звертають увагу представники інших християнських церков. Зокрема, у середовищі УПЦ вважають, «що за певних обставин Православна Церква в Україні може бути фрагментована на підставі належності до тих чи інших національних груп: можуть постати Церква для жителів Сходу і Півдня, для жителів Заходу і навіть деяких етнічних анклавів — таких, як румунський. Наше завдання нині — не допустити такої фрагментації. Українська Православна Церква — це, мабуть, єдина Церква в Україні, яка стоїть вище за культурно-цивілізаційні поділи, притаманні нашій країні»[81]. Принципова позиція центрального керівництва УПЦ на деетнізацію національного і його деполітизацію проводиться послідовно. Прикметно, що ця церква позиціонує себе не як «національна», а як «традиційна», «історична», оскільки монополізована націонал-патріотичним дискурсом категорія національного залишається в сучасному суспільно-політичному просторі України редукованою до етнонаціоналізму. Проте за виклик позиції вищого керівництва УПЦ на деінструменталізацію релігійного чинника правлять постійні потенційно конфліктні етнорелігійно-політичні процеси всередині цієї церкви, пов'язані з підміною «руської» складової її ідентичності (історико-культурної; культурний націоналізм) «російською» (політичною; політичний націоналізм, що у крайніх виявах обстоює політичну єдність з Росією, заперечуючи українську державу) на усіх зазначених вище рівнях — етнонаціональному, релігійному, політичному.

Українська суспільна думка від часу проголошення незалежності країни переважно не сприймала ані концепт, ані феномен «національних церков» в їхньому етнізованому вигляді, що засвідчують соціологічні опитування громадян України. У 1993 рр., коли згори форсувалась ідея створення «єдиної національної церкви» як атрибута і функції незалежної держави, проти цієї ідеї або байдуже висловились 58,2% респондентів[82]. В опитуваннях

Центру О. Разумкова у 2000 і 2002 рр. на запитання «Чи повинні Церква, релігія бути національно зорієнтованими?» однозначно негативну відповідь дали, відповідно, 53% і 53,2% респондентів (однозначно позитивну — відповідно, 29% і 29,4%)[83]. Упродовж 2000–2004 рр. Центр О. Разумкова ставив у своїх опитуваннях також запитання про доцільність впровадження в Україні інституту «державної церкви», на статус якої претендувала УПЦ-КП. Однозначно негативні відповіді на це запитання коливались у межах 52–53%, а однозначно позитивні — 20% у 2000 р., 19,2% у 2002 р. і 29, 4% у 2004 р.[84] Попри те, що більшість населення України не підтримує ані ідеї національно орієнтованої церкви, ані ідеї державної церкви, відсоток тих, хто симпатизує їм, залишається досить високим, що й живить на суспільному рівні націонал-патріотичний дискурс з його інструменталізацією і етнізацією релігійного чинника.

Противагу мобілізованій під релігійними гаслами українській етнічності творять традиційні для України пізньопротестантські течії, а також велика кількість неохристиянських організацій, нових релігійних рухів, східних релігій, принципово позаетнічних, універсалістських. Розвиток мережі релігійних організацій національних меншин України також допомагає врівноважувати мобілізовану етнічність у «національних» церквах, унаочнюючи той очевидний факт, що Україна є державою поліетнічною (за переписом 2001 р. в країні проживають представники 130 націй і народностей), багатонаціональною і багаторелігійною (на 1.01.2009 р. в країні офіційно зареєстровано 55 релігійних напрямів).

Тісне переплетення релігії з етнонаціоналізмом у т. зв. «національних церквах» негативно впливає на формування спільної української ідентичності, консолідації української нації як громадянської, політичної спільноти, оскільки продукує і живить нові лінії поділів в українському соціумі, якому й без того критично бракує соціокультурних інтегративних чинників. Етнічна мобілізація релігії будь-якими позацерковними силами порушує базовий принцип відокремлення держави і церкви, що тягне за собою безліч інших — більших чи менших — порушень. Зокрема, у мовному питанні, коли на адресу релігійних організацій висуваються звинувачення у невикористанні мови держави, від якої вони конституційно відокремлені, і мають право використовувати у внутріцерковному житті мову за вільним вибором членів релігійної громади. Мобілізована есенціалізмом етнічність через інструменталізацію

релігії раз у раз відтворює у суспільно-політичному житті висококонфліктогенну біполярну вісь «наші — чужі».

Європейське соціальне дослідження (2008 р.) зафіксувало збільшення рівня толерантності населення Україні зі Заходу країни на Схід і Південь. Коментуючи цей факт, М. Паращевін зазначає, що «менша толерантність жителів західних областей буде помітнішою навіть у разі, якщо виключити з аналізу громаду греко-католиків. Адже можна було припустити, що на рівень толерантності віруючих на Заході впливає саме значна наявність там греко-католиків, які демонструють менший рівень релігійної толерантності. Проте навіть за умови порівняння самих лише православних менша терпимість Заходу зберігається»[85].

Зафіксований дослідженням феномен меншої толерантності не лише греко-католиків, але й православних віруючих західних областей України пояснюється характером домінуючих у цьому регіоні православних церков — УПЦ-КП і УАПЦ, ідеологія яких, так само як і УГКЦ, позначена етнонаціоналізмом. Останньому ж іманентно притаманна більша чи менша міра нетолерантності, залежно від міри етнічної мобілізації. Спільне етнонаціональне підґрунтя гуртує три зазначені «національні» церкви («ми»), попри очевидні конфесійні відмінності і неузгоджувальні віросповідні засади. У цьому випадку етнонаціональне якщо не домінує над релігійним, то явно маніпулює ним, використовує його. Стосовно УАПЦ подібне твердження, як зазначалося, справедливе щодо Західного регіону, оскільки у міру поширення її структур до Центру і Сходу ідеологія УАПЦ дедалі більше трансформується у культурний націоналізм.

У перспективі з інтеграцією України у світове співтовариство примордіалізмові націонал-патріотичного дискурсу не уникнути деконструкції як з боку християнського богослов'я в церковному середовищі, так і вітчизняної соціогуманітаристики, поступившися провідним місцем конструктивізму. На цьому шляху одним з найперших завдань стане заміна змістовного наповнення поняття «нація» з етнічного на громадянсько-політичне, деетнізація і деполітизація релігійного чинника.

* * *

Релігія в системі цінностей українських громадян посідає важливе місце, але його не варто перебільшувати. У серпні 2005 р. 53,9% опитаних громадян країни засвідчили важливість релігії

у своєму житті (сума важливості «5» і «4» за п'ятибальною шкалою), а задоволеність цим аспектом життя зазначили 47,9% респондентів, тобто можна припустити, що особливих проблем із задоволенням своїх релігійних потреб громадяни України не мають. Водночас та сама релігія в системі життєвих потреб громадян із 19 позицій посідає 16-ту[86]. Майже аналогічні результати зафіксували відповідні опитування 2000 і 2002 рр., де релігія посіла 17-ту з 19-ти позицій; ступінь її важливості в особистому житті зазначили, відповідно, 50,8% і 52,7% респондентів, а задоволення потреб — 49,6% і 47,6%[87].

Найважливішим у питанні про значення життєвих потреб і рівень їхнього задоволення є те, що воно висвітлило великий перелік життєвих цінностей, які є пріоритетними і спільними для усіх громадян країни, незалежно від регіонів проживання, етнонаціональної чи релігійної ідентифікації і рівень задоволення яких є вкрай низьким і має негативну тенденцію. У свідомості більшості громадян України релігійні та етнонаціональні цінності поступаються місцем особистим, соціально-економічним, загальногромадянським, а саме (у порядку значимості): здоров'я; стосунки з сім'єю; рівень добробуту; мир і спокій у країні; можливість отримувати те, що заробив своєю працею; рівність прав і можливостей; внутрішня гармонія, порозуміння з самим собою; дружба; рівень культури; цікава робота; законослухняність; самореалізація, самоствердження; допомога з боку держави, суспільне визнання і пошана; кар'єра, хобі.

Чималий відсоток респондентів, які цілком задоволені релігійним аспектом свого життя, а також суттєва різниця між високим рівнем релігійної самоідентифікації населення і низькою позицією, що її посідає релігія у шкалі життєвих потреб сучасних українців, з одного боку, і високий рівень присутності релігійного чинника в сучасному українському суспільно-політичному дискурсі — з іншого, свідчать, що проблеми, які виникають в сучасній Україні на ґрунті пов'язаної з етнонаціональним чинником релігії (і така взаємопов'язаність має принципове значення), є сконструйованими, інструменталізованими та мобілізованими етнічними й релігійними «підприємцями» разом з політиками для досягнення корпоративних цілей.

Етнізація у націонал-патріотичному суспільно-політичному і релігійно-церковному дискурсах понять «нація», «національне», підміна патріотизму етнонаціоналізмом — усе це разом узяте

позбавляють «національні» церкви можливості відіграти, як це інколи траплялося в історії інших націй, інтегруючу, консолідуючу роль у суспільстві, стати елементом націє- і державотворення. Подальша політизація і етнізація релігії в Україні може спричинити відомий з історії ефект, коли релігія стає вирішальним чинником етнонаціонального самовизначення і незворотнього поділу нації на «нові» і «старі» за релігійною/етноконфесійною ознакою.

Висновки

Аналіз процесів, що відбуваються у релігійному середовищі країни, проблем, пов'язаних з інструменталізацією релігії в її суспільно-політичному просторі, дає змогу визначити головні тенденції та окреслити коло завдань, невідкладне вирішення яких забезпечить чітку скерованість релігійно-церковних процесів у річище цивілізаційного розвитку, оптимізацію взаємозв'язків релігії і політики, подолання високого ступеня політизації релігійного чинника в суспільно-політичному дискурсі сучасної України.

Головними тенденціями функціонування релігійного комплексу та суспільно-релігійних відносин в Україні нині є:

1. Продовження зростання майже в усіх регіонах України кількості релігійних інституцій, які, між іншим, завершили етап свого екстенсивного розвитку.

2. Збільшення питомої ваги населення, інтегрованого в різні форми активної церковної діяльності, і таких, що декларують власну релігійність.

3. Певне пом'якшення гостроти суперечностей між церквами зі збереженням значного конфліктогенного потенціалу релігійного середовища.

4. Прогресуючі темпи регіоналізації релігійного життя, які не сприяють перетворенню церковних інституцій на вагомий інтегруючий чинник національної консолідації. Релігійна регіоналізація України зумовлена як георегіональними чинниками глобального характеру, так і її виразним поділом на райони, відмінності між якими закорінені в особливостях їхнього розвитку в минулому.

5. Тісний взаємозв'язок формування нових релігійних ідентичностей з етнонаціональним чинником, політикою націє- і державотворення. Новопосталі УГКЦ, УПЦ-КП та УАПЦ, що позиціонують себе як «традиційні», «історичні», «національні», стали епіцентром формування таких ідентичностей.

6. Однозначна підтримка «національних церков» (УГКЦ, УПЦ-КП, УАПЦ) націонал-патріотичними силами і партіями правого політичного спектра та використання релігійного чинника для етнічно забарвленої сакралізації своїх ідеологічних засад, підміни мови політики мовою релігії.

7. Використання новими релігійними і політичними акторами юрисдикційної належності УПЦ до Московського патріархату з метою стереотипізації УПЦ як «російської церкви», «п'ятої колони Москви» і поділу на «ми» — «вони».

8. Ситуативна підтримка УПЦ українськими лівими проросійськими силами задля використання її мобілізаційного потенціалу у власних політичних інтересах.

9. Поширення традиційних для України пізньопротестантських течій, а також неохристиянських організацій, нових релігійних рухів, східних релігій (принципово позаетнічних, універсалістських) та мережі релігійних організацій національних меншин є свого роду противагою мобілізованій під релігійними гаслами українській політичній етнічності.

10. Високий рівень інструменталізації релігії в суспільно-політичному просторі України, спроби перетворення її на чинник політичної мобілізації, політичної ідентифікації, політичної підсилюваності. Виникнення та поширення діяльності (особливо в ряді регіонів) релігійно-політичних партій і рухів. Політизація релігії, створюючи загрозу клерикалізації політики, здатна викликати різке загострення соціально-політичних і міжнаціональних суперечностей, особливо ж у суспільствах поліетнічних і поліконфесійних, яким, власне, і є Україна.

11. Україна дедалі частіше відчуває вплив мегатенденцій світового релігійного розвитку, який накладається на специфічні для країни релігійно-політичні, релігійно-соціальні й соціокультурні процеси. Відтворення традиційних релігійних культур відбувається в атмосфері конфлікту, несприйняття релігійного плюралізму, зіткнення ідентичностей і віддзеркалення більш широких, ніж суто релігійні, суспільних поділів, регіональних і глобальних політичних процесів.

Таким чином, високий рівень політичної інструменталізації релігії, її тісне переплетення з етнонаціоналізмом негативно впливає на формування спільної української ідентичності, консолідації української нації як громадянської, політичної спільноти,

продукує нові лінії поділів в українському соціумі, якому й без того бракує соціокультурних інтеграторів.

Водночас, зобов'язання, які прийняла Україна, вступаючи до Ради Європи, курс на європейську інтеграцію країни, потреби консолідації суспільства висувають необхідність гармонізації державно-церковних і суспільно-конфесійних відносин, суттєвого вдосконалення законодавства у сфері свободи совісті та регулювання правовідносин, що виникають на релігійному ґрунті. Передовсім ідеться про легітимізацію «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні», яка б зафіксувала концептуальні засади забезпечення свободи совісті в країні, а саме: неантагоністичний режим відокремлення церкви (релігійних організацій) і держави, рівність релігійних організацій перед законом, партнерську модель взаємовідносин держави і церкви (релігійних організацій) у соціальній сфері; чітко б окреслила коло взаємних прав і обов'язків у відносинах держави і релігійних організацій, визначила б коло законодавчих та нормативних актів, першочергове ухвалення яких є необхідною умовою входження в європейський правовий простір у зазначеній сфері.

---

[1] Див.: Короткий Оксфордський політичний словник / За ред. І.Макліна й А.Макмілана, вид. 2-е. — К.: Основи, 2006. — С. 434.

[2] Див.: Lepsius M. Rainer. «Nation und Nationalismus in Deutschland», in Winkler H. Nationalismus in der Welt von Heute. — Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1982. — S. 12–28; принципи класифікації націй див.: С. 13, примітки.

[3] Детальніше про термінологічні суперечності в українському законодавстві див.: Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2002; її ж: Політична мова і мова політики: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2005.

[4] Про примордіалістські підвалини марксизму та його більшовицько-радянські інтерпретації див.: Кара-Мурза С. Демонтаж народа. — М.: Алгоритм, 2007. — С. 119–136. Див. також працю засновників напряму соціального конструктивізму: Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. — М.: Academia-Центр, 1995, а також праці Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Гобсбаума, Г. Коена, Е. Сміта.

[5] Цит. за: Вернан Ж.-П. Мамардашвили, человек слова (Libération, 1 Aout, 1991). Рецензия на кн.: Mamardachvili M. La Pensйe empěchée.

Entretiens de Merab Mamardachvili avec Annie Epelboin. — Paris: Éd. de l'Aube, 1991 // Путь (Москва). — 1992. — № 1. — С. 319–321.

[6] Бистрицький Є. Протодемократія та культурно-політичні трансформації в Україні // Політична думка. — 1994. — № 4. — С. 17–23.

[7] Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. — К.: ІПІЕНД ім.І.Ф.Кураса НАНУ, 2008. — С. 301–302, 399.

[8] Крім спрощеного і некоректного поділу України на Східну і Західну, західні дослідники виокремлюють дев'ять, а інколи й одинадцять регіонів в Україні. М. Грушевський, пропонуючи у 1917 р. новий адміністративно-територіальний поділ для можливої української автономії у складі Російської Федерації, виокремлював тридцять земель, що свідчило не на користь внутрішньої гомогенності, а тому й міцності, країни (його: Якої ми хочемо автономної федерації? — К., 1917. — С. 126). Р. Шпорлюк наголошує на надзвичайно важливому політичному значенні регіонів України, характеризуючи процес творення української нації як спробу «трансформувати периферії декількох націй в єдину суверенну сутність, здатну безпосередньо взаємодіяти з рештою світу» (цит. за: Толкачева А.Н. Регионализм и идентичность в контексте национального и государственного строительства в Украине и Молдове // Политическая наука. — 2005. — № 3. — С. 147–148).

[9] Говорячи про ідентичність, автори розуміють соціально і культурно детерміновані уявлення індивіда чи групи про свою «самість», своє «Я» не статично, а як процес — ідентифікацію.

[10] Див. дані соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова у 2005–2006 рр. (Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці // Дзеркало тижня. — 2006. — 19 серпня. — С. 2).

[11] Див.: Мотрошилова Н.В. Идеи единой Европы: философские традиции и современность (ч. 1) // Вопросы философии. — 2004. — № 11. — С. 3.

[12] Один з небагатьох соціологічних моніторингів, що зафіксував виникнення і розвиток релігійної ідентичності на зламі 1980–1990-х рр. XX ст. на локально-регіональному рівні в Україні, було проведено у 1988–1997 рр. серед студентів Миколаївського педагогічного інституту. У 1989 р. в анкетах моніторінгу вперше з'являються відповіді «віруючий», «православий» тощо. Впродовж чотирьох років, з 1989 по 1991 рр., тобто ще за часів існування СРСР, відбулася стрімка зміна самоідентифікації студентів з атеїстів і невіруючих на віруючих. Якщо у 1988 р. атеїстами і невіруючими назвали себе 68,3% студентів, то у 1991 — лише 4,9%. У 1988 р. лише 1,6% студентів назвали себе віруючими і переконаними віруючими, а у 1991 р. — 52,2%. Зростання релігійності спрстерігалося до 1995 р., сягнувши позначки 69,1%, знизившись згодом до 57,1% (див.: Свистунов С. В. Нетрадиційна релігійність у середовищі молодої інтелігенції як індикатор змін світогляду

суспільства //Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. — Вип. 3. — К.: ІСДО, 1995. — С. 98–107; його ж: Новітні трансформації процесу релігійних комунікацій в українському суспільстві //Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття. — К., 2004. — С. 56–57).

[13] Рязанова Л. Релігійне життя України: сучасні тенденції пристосування // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — С. 338.

[14] Матеріали до засідання круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». — К.: УЦЕПД ім. О.Разумкова, 2003.

[15] Рязанова Л. Назв. праця. — С. 341.

[16] Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. — С. 544.

[17] Паращевін М. Чинник релігії: роль віри в життєвих випробуваннях // Там само. — С. 329,330.

[18] Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. — С. 546.

[19] Юраш А. Рівень релігійної активності в Україні: регіональні особливості і диспропорції// Українські варіанти. — 1997. — №1. — С. 49.

[20] Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року» (Форма №1)// Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. — www.risu.org.ua

[21] Усі наведені тут і далі дані, коли джерело не вказується, взято зі щорічних статистичних звітів Державного комітету України у справах національностей і релігій при КМ України, офіційна назва і статус якого неодноразово змінювались.

[22] Див.: Заява Союзу православних братств Української православної церкви// Бюлетень Центру релігійної інформації. — 1996. — №7. — С. 10.

[23] Кирюшко М. Українські римо-католики і проблема європейського вибору України// Історія релігій в Україні. Праці Х Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року). Книга І. — Львів, 2000. — С. 210.

[24] Недавня О. Римо-католицизм у контексті релігійних шукань українців// Вісник Національної Академії наук України. — 2001. — №4. — С. 55.

[25] Любащенко В. Протестантизм і «підводні камені» статистики// Людина і світ. — 2001. — №2–3. — С. 28,30.

[26] Любащенко В. Протестантизм в Україні: чи є перспектива?// Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. — С. 285.

[27] Показники таблиці розраховано за джерелами: Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648, оп. 7, спр. 640. — Арк. 4; Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року». (Форма №1) // Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. — www.risu.org.ua

[28] Войналович В. Регіональні аспекти етноконфесійних процесів у сучасній Україні// Наукові записки. — К.: ІПіЕНД. — 2002. — Вип. 19. — С. 189.

[29] Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2006. — С. 97; Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. — К., 2008. — С. 23.

[30] Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2007. — С. 13

[31] Паращевін М. Релігія і релігійність в Україні / за ред. С. Макєєва. — К.: Інститут політики Інституту соціології НАН України, 2009. — 69 с.

[32] Бортніков В.І. Назв. праця.

[33] Там само. — С. 90

[34] Основы социальной концепции Русской Православной Церкви// http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html

[35] Компендіум соціальної доктрини Церкви. — К.: Кайрос, 2008. — С. 251.

[36] Звернення керівників християнських Церков до українського народу з приводу виборів Глави Української держави // УНІАН. — 7 жовтня 2004 р.; Звернення керівників християнських Церков України до співгромадян напередодні другого туру виборів Президента України // УНІАН. — 12 листопада 2004 р.

[37] Заява Наради представників християнських Церков України з приводу спроб використання Церкви у виборчій кампанії // http://old.ugcc.org.ua/ukr/documents/appeal2004/election4/

[38] Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицької Митрополії УГКЦ до вірних і всіх людей доброї волі з приводу теперішньої суспільної ситуації в Україні // http://old.ugcc.org.ua/ukr/documents/appeal2004/election5/9; Звернення керівників християнських Церков, місій та учбових закладів Одеси і Одеської області до співгромадян // http://hram.od.ua/newspodrobno.php?news=143; Інтерв'ю предстоятеля УПЦ-КП Патріарха Філарета (Денисенка) // Радіо «Ера». — 25 листопада 2004 р.; Пастирське звернення Конференції Єпископів РКЦ до католиків в Україні // http://old.risu.org.ua/ukr/news/article%3b3734; Звернення керівництва ВСО ЄХБ до

українського народу з приводу політичної ситуації, яка склалася в Україні // http://old.risu.org.ua/ukr/news/article;3742/; Гузар Л. Роздуми щодо майбутності української держави на підставі результатів виборів Президента України // Прес-секретаріат Глави УГКЦ. — 26 листопада 2004 р.; Звернення МАГО «Арраїд» у зв'язку з подіями, що відбуваються в Україні після другого туру виборів на пост Президента країни // РІСУ. — 26 листопада 2004 р.; Звернення пасторів християнських євангельських церков Автономної Республіки Крим // http://www.obkom.net.ua/news/2004-11-26/1747.shtml.

[39] «Освятити Україну правдою». Заява єпархіальної ради Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ // Прес-центр консисторії Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ. — Харків, 24 листопада 2004 р.

[40] http://www.orthodox.org.ua/News-R_ooua.php?id=4946

[41] Православные активисты Донбасса призвали народ Украины к гражданскому неповиновению //http://portal-credo.ru/site/?act=news&id=29933&cf=

[42] Фролов К. Януковичу ничего не остается, как возглавить восстание православных // http://www.otechestvo.org.ua/vesti/20051/v1414.htm

[43] В донецких православных храмах Москвоского патриархата распространяют «декларацию против бандеровцев»// http://novosti.dn.ua/details/10465/

[44] Луганская декларация // http://www.otechestvo.org.ua/vesti/20051/v1004.htm

[45] УПЦ (МП) в Одесі відмовляється від політичних заяв «Єдіного отєчества» на підтримку Віктора Януковича // http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4319/

[46] «Луганской декларации» не было? //http://www.rusk.ru/st.php?idar=150327

[47] Янукович обещает защитить русский язык и православне // http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=846; Виктор Янукович заявил о поддержке канонической УПЦ // http://pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=6119

[48] Митрополит Одесский обсудил с Натальей Витренко пути противодействия вмешательству государства в церковные дела // http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=5150

[49] Председатель Союза православных братств Валентин Лукияник: Самым последовательным союзником православних является Коммунистическая партия // http://www.pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=10168; На Украине создано объединение «Православный выбор» для отстаивания интересов канонической Церкви на предстоящих выборах // http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=6396; Каноническая

православная Церковь на выборах в ВРУ поддержит КПУ // http://www.liga.net/news/176053.html

[50] Союз православных граждан Украины не согласен с заявлением Союза православных братств страны // http://www.pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=9932; Союз православних братств закликає політиків не ділити православну громадськість //http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;8995/; Православне братство звинувачує «Единое отечество» в дискредитації УПЦ (МП)//http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9787/

[51] Протокол №2 засідання Собору єпископів Української Православної Церкви від 21 грудня 2007 р. // http://orthodox.org.ua/uk/node/2491

[52] Журнал № 21 засідання Священного Синоду УПЦ від 18.04.2008 р. // http://orthodox.org.ua/uk/svyashhenniy_sinod/2008/04/21/2931.html

[53] Основы социальной концепции Русской православной церкви // http: // www.patriarchia.ru/db/text/141422.html

[54] Митрополит Одесский и Измаильский Агафангел заявил, что Партия регионов сможет «сохранить национальную идею украинского государства» // http://www.pravoslavye.org.ua/index.php?r_type=news&action=fullinfo&id=10450

[55] Партия регионов включила архиепископа Вышгородского Павла в первую пятерку списка кандидатов в депутаты Киеврады // http://orthodoxy.org.ua/uk/po_eparhiyah/kiivska/2008/04/12/15539.html

[56] Наместник Лавры вошел в список Компартии на выборах в Киевсовет // http://orthodoxy.org.ua/node/15385

[57] УПЦ-КП звинуватила братство УПЦ(МП) у незаконній політичній діяльності // http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9641/

[58] http://www.kievpatr.org.ua/news.php?page=show_nov&id=457

[59] http://www.upckp.km.ua/modules.php?name=News&file=view&news_id=329

[60] Духовенство йде в політику, щоб «представити інтереси Церкви» // http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9315/

[61] Спільна заява членів Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій та колегії Державного комітету України у справах релігій // http:// www.risu.org.ua/ukr/resourses/religdoc/ecumen_doc/statement_noagit/

[62] Глава УГКЦ не підписав спільну заяву ВРЦ і колегії Держкомрелігій через її заполітизованість // http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4294/

[63] Виктор Ющенко уверен, что духовенство не должно участвовать в избирательных кампаниях // http://www.religare.ru/article26849.htm

[64] Священики УГКЦ не мають права брати участь у виборах і займатися фінансовими операціями // http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;8775/

[65] Синод УПЦ-КП: нові єпархи проти політики та розпалювання релігійної ворожнечі // http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9302/

[66] Священники украинской церкви не будут участвовать в парламентских выборах // http://www.pravoslavie.ru/news/060301163137

[67] Журнал № 24 засідання Священного Синоду УПЦ від 18.04.2008 р.// http://orthodox.org.ua/uk/svyashhenniy_sinod/2008/04/21/2931.html

[68] Релігійні організації Херсонщини подбають про духовне відродження краю та не братимуть участі у виборчих перегонах 2006 року// http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9365/; Православне духовенство заявило про неприпустимість політичної агітації в храмах // http://orthodoxy.org.ua/uk/node/1012; Влада та духовенство Тернопільщини обговорили питання про невтручання Церкви у виборчу кампанію // http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;9416/

[69] Попович М. Націоналізм чи патріотизм? //Діалог. Історія, політика, економіка (Київ). — 2002. — № 3. — С. 194.

[70] Колодний А. Нові релігійні організації на карті України (станом на 1.01.2003 р.) // Релігійна панорама. — 2003. — № 5. — С. 48; 2000. — № 12. — С. 14.

[71] Павленко П. Нетрадиційна релігійність в її етнокультурних вимірах: український контекст // Актуальні питання міжконфесійних взаємин в Україні. Зб. наук. матеріалів за ред. В.Андрущенка, В. Бондаренка та ін. — К., 2005. — С. 46–47.

[72] Підсумковий документ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Ідея національної Церкви в Україні» // Українське релігієзнавство. — 1997. — № 6. — С. 65.

[73] Гаваньо І. До державно-церковних відносин в Україні // Богословія (Львів). — 1999. — № 63. — С. 244–245.

[74] Бриндак І. Національний елемент в житіях українських новомучеників // Жива вода (Трускавець). — 2002. — № 7. — С. 9.

[75] Нова Зоря (Івано-Франківськ). — 2003. — 16 квітня — С. 6.

[76] Греко-католицька традиція (Рясне Львівської обл.). — 2008. — № 25.

[77] Бендик М., ректор Дрогобицької семінарії УГКЦ. Про Концепцію богословської освіти в Україні // Богословія (Львів). — 2000. — Т. 64. — С. 33.

[78] Прокопчук А. Иисус Христос вчера и сегодня и во веки веков Тот же! // Евангельская нива. — 1998. — № 3. — С. 11 (цит. за: Національна безпека і оборона. — 2000. — № 10. — Прим. 58 на с.35).

[79] Голос православ'я. — 2009. — № 13. — С. 3.

[80] Ісіченко І. Українське проповідництво: хронологічна систематизація // Колегія (Часопис Інституту релігійних наук св. Т.Аквінського у Києві). — 2008. — № 2 (15). — С. 28.

[81] Церковная православная газета. — 2008. — №14. — С. 10.

[82] Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. — К.: Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ, 1994. — С. 272.

[83] Див. дані опитувань: Національна безпека і оборона. — 2000. — № 10. — С. 94; 2004. — № 3. — С. 39.

[84] Там само. — 2000. — № 10. — С. 93; 2004. — № 3. — С. 39; Матеріали до засідання круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». — К.: УЦЕіПД ім. О. Разумкова, 2003. — С. 50.

[85] Паращевін М. Релігія і релігійність в Україні / За ред. С. Макєєва. — К.: Інститут політики, Інститут соціології НАНУ, 2009. — С. 63–64.

[86] Див. дані соціологічного опитування, проведенного Центром Разумкова у серпні 2005 р.: «Проблема релігійного навчання та виховання дітей і молоді в Україні очима громадян», *Релігійне навчання і виховання дітей і молоді в Україні: позиції громадян* (Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу «Релігійна освіта і виховання в Україні: проблеми і шляхи розв'язання»). — К.: УЦЕПД ім. О.Разумкова. — 2005. — С. 16, 54.

[87] Матеріали до засідання круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». — С. 49.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ:

Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 22,83. Обл.-вид. арк. 21,47.
Підписано до друку 02.07.2010. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net